

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

АСАРЛАР
ТЎПЛАМИ
САККИЗ ТОМЛИК

ТИНЧ ДОН

ТЎРТ КИТОБЛИ
РОМАН

ЎзССР ДАВЛАТ БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
Тошкент — 1961

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

АСАРЛАР
ТЎПЛАМИ

ТОМ

ТИНЧ ДОН

ИККИНЧИ КИТОВ

ЎзССР ДАВЛАТ БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ
Тошкент—1961

МИРКАРИМ ОСИМОВ
таржимаси

Р
Ш76

„Тинч Дон“ романининг иккинчи китобида 1917 йилнинг охири ва 1918 йил бошларида рўй берган воқиялар юксак маҳорат билан тасвирланади. Ёзувчи бу воқияларда қатнашган турли табақа вакиллариининг ҳамда Дон казакларидан чиққан революционерларнинг ёрқин образларини яратган.

Шолохов М.

Асарлар тўплами. 8 томлик. Т. 3. Т., Ўзадабийнашр. 1961.
Т. 3. Тинч Дон. 4 китобли роман. К. 2 (М. Осимов тарж.) 1961. 459 бет.

Шолохов М. Собрание сочинений. Т. 3.

Р2

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

1

Бир минг тўққиз юз ўн олтинчи йил. Октябрь ойи. Кечаси. Шамол эсиб, ёмғир ёғмоқда. Ҳурмонзор. Зирк дарахти қоплаган ботқоқлик ёқасидаги окоплар. Олдинда сиз тикан тўсиқлар. Окоплар ичи совуқ, лойгарчилик. Кузатувчининг намиққан тўсиғи ғира-шира йилтиллади. Ертўлаларда онда-сонда чироқлар милтиллаб ёнмоқда. Офицерлар турадиган ертўлалардан бирининг эшиги олдида чорпахилдан келган бир офицер бир лаҳзагина тўхталди; ҳўл панжалари билан шинелининг тугмаларини тез-тез ечди, ёқасининг сувини қоқди, лойга қоришган бир тутам похолга наридан-бери этигини артди-да, эшикни итариб, энгашиганича ертўла ичига кирди.

Кичкинагина керосин лампадан тушиб турган сарғиш шуъла ертўлага кирган кишининг юзини ярқиратиб кўсатди. Тахта каравотда тужуркасининг олдини очиб ётган офицер ўрнидан турди-да, пахтамайган, оқ аралаш сочини қўли билан тараб, эснади.

— Ёмғир ёғяптими?

— Ҳа, ёғяпти,— деди келган меҳмон.— Шундай деб шинелини ва жиққа ҳўл фуражкани кираверишдаги михга осиб қўйди.— Бу ер иссиқ экан, дикикиб кетибди.

— Биз ҳалигина печга ўт ёқувдик. Шуниси хунукки, ердан сув сизиб чиқяпти. Жин ургур ёмғир тинкамизни қуритяпти. Хўш, сиз бунга нима дейсиз, Бунчук?

5

Бунчук қўлларини ишқалаб энгашди-да, печка ёнига чўнқайиб ўтирди.

— Ерга похол тўшама солинг. Бизнинг ертўла-миз ажойиб: яланг оёқ юриш мумкин. Листницкий қаёқда?

— Ухлаяпти.

— Анча бўлдими?

— Окопларни айланиб қайтгач, ухлагани ётди.

— Уйғотсак бўлар дейман?

— Майли, уйғотинг. Шахмат ўйнаймиз.

Бунчук кўрсаткич бармоғи билан қалин, ўсиқ қошларидан ёмғир сувини сидириб ташлаб, бошини кўтармасдан:

— Евгений Николаевич!— деб секин чақирди.

— Данг қотиб қопти,— деди уф тортиб, сочига оқ оралаган офицер.

— Евгений Николаевич!

— Ҳа?— деб Листницкий тирсагига тираниб бошини кўтарди.

— Шахмат ўйнаймизми?

Листницкий каравотдан оёғини осилтириб, қизғиш, дўмбоққина кафти билан юмшоқ кўкрагини анчагача ишқалаб ўтирди.

Ўйин тугай деганда бешинчи сотня офицерлари — ясовул Қалмиков билан юзбоши Чубовлар келиб қолишди.

— Янгилик!— деди бўсагадан туриб Қалмиков.— Миш-мишларга қараганда полкимизни жўнатишар-миш.

— Қаёқдан эшитдинг?— деб сўради мўйсафиднамо ясовул ёрдамчиси Меркулов, ишонқирамагандай мийиғида кулиб.

— Ишонмаяпсанми, Петя тоға?

— Ростини айтсам, ишонмаяпман.

— Батарея командири телефон орқали хабар қилди. У қаёқдан билган дейсанми? Ахир у кечагина дивизия штабидан келди-ку!

— Бир ҳаммомлашсак чакки бўлмасди-да.

Чубов маза қилаётгандай кулиб, гўё орқасига ҳаммом супургиси билан ураётгандай ҳаракат қилди. Меркулов кулиб юборди.

— Ертўламызга қозон қурса бас, сувдан кўпи йўқ.

— Жудаям зах босиб кетибди-да, оғайнилар,— деб гўнғиллади Калмиков ёғоч деворларга ва билчиллаган ерга қараб.

— Шундай ёнгинамиз ботқоқ.

— Худди онангизнинг қорнида ётгандай ботқоқ-да ётганингизга шукур қилинглар,— деб гапга аралашди Бунчук.— Ялангликдагилар ҳужумга ўтган, биз эсак бу ерда бир ҳафтада бир обоймадан ўқ сарфлаймиз, холос.

— Бу ерда сасиб-чириб ўтиргандан кўра, ҳужумга ўтганам яхшироқ.

— Петя тоға, казакларни ҳужумда нобуд қилиш учун сақлаётганлари йўқ. Сен содда муғомбирлик қиляпсан.

— Бўлмаса, сенингча нима учун сақлаётибдилар?

— Ҳукумат эски одати бўйича, керак пайтда казакларга таянади.

— Сафсата сотяпсан!— деб қўл силтади Калмиков.

— Нега сафсата бўлсин?

— Ҳа-да.

— Кўйсанг-чи, Калмиков! Ҳақиқатни рад этиб бўлмайди.

— Қанақа ҳақиқат...

— Бу ҳаммага маълум нарса-ку, ахир. Нега ўзингни билмасликка оляпсан?

— Диққат, жаноб офицерлар!— деб қичқирди Чубов ва артистона таъзим қилиб Бунчукни кўрсатиб:— Хорунжий Бунчук ҳозир социал-демократлар таъбирномасидан ривоят келтиради,— деди.

— Кунимиз майнавозчиликка қолдимиз?— деди Бунчук мийиғида кулиб, Чубов билан кўз уриштириб.— Гапираверинг, билганингизча. Мен сизга айтсам, биз ўтган йилнинг ярмидан бери уруш деган нарсани кўрганимиз йўқ. Позицион уруш бошлангандан бери казак полкларини пана жойларга тиқштиришган, то пайти келгунга қадар ковакда сақлашади.

— Кейин-чи?— деб сўради Листницкий шахматни йиғиштириб қўятуриб.

— Кейин, фронтда ғалаён чиққандан сўнг (бу муқаррар гап, уруш солдатларнинг жонига тегди, дезертирларнинг кўпаяётгани бунга шоҳиддир), исёнларни бостириш, тинчйтиш учун казакларни ишга солишади. Ҳукумат казак қўшинларини палахмондаги тош сингари сақлайди. Керак вақтда ҳукумат бу тош билан революциянинг миясини пачақламоқчи бўлади.

— Опқочяпсан, азизим! Тахминларинг асоссиз. Аввало, воқиаларнинг боришини олдиндан айтиб бўлмайди. Келгусида исёнлар ва ҳоказолар чиқишини сен қайдан биласан? Иттифоқчилар немисларни тор-мор қилди, уруш ажойиб ғалаба билан тугади, деб фараз қилайлик, хўш, шунда сен казакларга қандай роль берасан?— деб эътироз билдирди Листницкий.

Бунчук тиржайиб қўйди.

— Уруш тугайдиганга ўхшамайди, бунинг устига, яна ажойиб ғалаба билан...

— Урушни чўзиб юбордилар.

— Яна мундан ҳам чўзадилар ҳали.

— Ўзинг отпускадан қачон қайтдинг?— деб сўради Калмиков.

— Ўтган куни.

Бунчук лабларини чўччайтириб, оғзидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқарди-да, папирос қолдигини ташлаб юборди.

— Қаерларда бўлдинг?

— Петроградда.

— Хўш, қалай у ер? Пойтахт қайнаётган бўлса керак? Бир ҳафтагина бўлса ҳам, Петроградда туриш учун мен истаган нарсамни беришга тайёр бўлар эдим.

— Хурсанд бўладиган жойи йўқ,— деди салмоқлаб Бунчук.— Нон етишмайди. Ишчи районларда очлик, норозилик, бесаранжомлик...

— Биз бу урушдан омон чиқмасак керак, қандай деб ўйлайсизлар, жаноблар,— деди ва жавоб кутгандек ҳаммага бир-бир қараб чиқди Меркулов.

— Рус-япон уруши минг тўққиз юз бешинчи йил революциясининг келиб чиқишига сабаб бўлди,— бу уруш янги революция билан тугайди. Ёлғиз революция билангина эмас, балки гражданлар уруши билан ҳам.

Бунчукнинг гапига қулоқ солиб ўтирган Листницкий хорунжийнинг гапини кесмоқчи бўлгандай ҳаракат қилиб қўйди. Кейин ўрнидан туриб, тумтайганча ертўла ичида у ёқдан бу ёққа юрди. Сўнгра мункайиб ўтирган Бунчук томонга ишора қилиб захрини сочди:

— Ҳайронманки, офицерларимиз орасида мана шунақа унсурлар бор. Таажжубки, унинг ватанга ва урушга муносабати ҳозирга довор менга равшан эмас... Бир кун суҳбат вақтида дудмол бир гап қилди, аммо унинг бу урушда бизнинг мағлуб бўлишимиз тарафдори эканини тушуниб олмоқ учун ўша гапи кифоя эди. Гапингни тўғри тушунибманми, Бунчук?

— Мен мағлубият тарафдориман.

— Нима сабабдан? Менимча, сенинг сиёсий маслагинг қандай бўлмасин, ўз ватаниннга мағлубият тилашинг — бу миллатга хиёнатдир. Бу — ҳар қандай дуруст одам учун шармандалиқдир!

— Эсингизда бордир, большевикларнинг Думадаги фракцияси ҳукуматга қарши ташвиқот қилиб мағлубиятга йўл очиб берган эди,— деб гапга аралашди Меркулов.

— Сен, Бунчук, большевикларнинг фикрига қўшилсанми?— деб савол ташлади Листницкий.

— Модомики, мен мағлубият тарафдори эканимни изҳор қиляпман — демак, уларнинг фикрларига қўшиламан ҳам. Ўз партия фракциямининг фикрига қўшилмаслик — РСДРП аъзоси бўлган мен, большевик учун кулгили бўларди. Мени энг ҳайратда қолдирган нарса шуки, Евгений Николаевич, сендек зиёли одам — сиёсий кўр.

— Мен, аввало, подшога содиқ солдатман. «Социалист ўртоқлар»нинг нухасини кўрсам зардам қайнайди.

Бунчук ичида: «Сен, аввало, бефаҳм каллаварам—

сан, сўнгра эса ўзига бино қўйган аҳмоқ бир офицерсан» деб, кулгидан ўзини тийди.

— Ҳаққос рост...

Меркулов худди узр айтгандек қилиб:

— Ҳарбий муҳитда аҳвол оғир эди. Бизлар сиёсатдан узоқда, бир чэккада турардик,— деди.

Ясовул Калмиков салқи мўйловларини бураб, қийиқ ва ўткир кўзларини чақнатиб ўтирарди. Чубов каравотда ётар ва суҳбатдошларининг гапларига қулоқ бериб, деворга қоқилган суратни томоша қиларди. Меркулов ишлаган бу сурат тамаки тутунидан сарғайиб кетганди. Суратдаги ярим яланғоч, соҳиб жамол хотин фаҳшона назар билан зориққандай ўзининг очиқ сийнасига кўз ташлаб, чап қўлининг икки бармоғи билан буғдой ранг маммасини чимчилаб турар, синчалоғи сал кўтарилганди. Киприклари қовоғи остига соя ташлаган, кўзларида илиқ табассум. Унинг андек кўтарилган елкаси сирғилиб тушай деган кўйлагини ушлаб турар, елка чуқурларида шуъла ўйнардди. Бу хотиннинг қоматида эркин нафосат ва чинакам гўзаллик бор эди, расмнинг қорамтир туси тасвирга сиғмайдиган даражада гўзал эдики, Чубов беихтиёр жилмайиб қараб, маҳорат билан ишланган бу суратга маҳлиё бўлиб қолди. Гапирилаётган гапларни эшитиб турса-да, лекин миясига кирмас эди.

У суратдан кўзини узиб, ўринсиз бир луқма ташлади:

— Во ажабо!

Ҳолбуки Бунчук ўз гапини:

— ...Кўнгилларинг тўқ бўлсин, чоризм йўқ қилинади,— деб тамомлаган эди.

Листницкий тамаки ўрар экан заҳарханда қилиб, дам Бунчукка, дам Чубовга қарар эди.

— Бунчук!— деди Қалмиков.— Шошманг Листницкий!.. Эшитяпсизми, Бунчук?.. Хўп, майли, айтайлик, бу уруш гражданлар урушига айланиб кетди ҳам... хўш, оқибати нима бўлади? Айтайлик, сизлар подшони йиқитдинглар... Сизнингча, қанақа усулли идора бўлиши лозим? Ҳокимият қанақа бўлади?

— Пролетариат ҳокимияти бўлади.

— Парламентми?

— Паст кетдингиз!— деб кулди Бунчук.

— Бўлмаса, нима?

— Ишчилар диктатураси бўлиши керак.

— Шунақа денг!.. Зиёлилар билан деҳқонларнинг роли қандай бўлади?

— Деҳқонлар бизга эргашади, онгли зиёлиларнинг бир қисми ҳам, қолганлари эса... Қолганларни эса мана мундоқ қиламиз...— Бунчук қўлидаги қоғозни тезлик билан ғижимлаб буради. Уни силжитиб, ғижиниб:— Мана мундоқ қиламиз,— деб қўйди.

— Жуда баланд парвоз қиялмасиз-ку...— деб мийғида кулди Листницкий.

— Баланд жойга қўнамиз ҳам-да,— деб гапини тамом қилди Бунчук.

— Қўнадиган жойингизга аввалроқ похол тўшаб қўйинг...

— Нима, номаъқулчилик қилиб, фронтга кўнгилли бўлиб келдингиз, ҳатто офицерлик мартабасигача етдингиз? Бу гапингиз қилган ишингизга зид-ку? Та-а-ж-жуб! Урушга қарши, хе-хе-хе... ўз... синфдошларини қиришга қарши бу киши... бирданига... хорунжий бўлқопти!

Калмиков этигининг кўнжига шапатилаб, хохолаб, беғараз кулди.

— Сиз, ўз пулемётчиларингиз билан қанча немис ишчисини қирдингиз?— деб сўради Листницкий.

Бунчук шинелининг ён чўнтагидан катта бир ўрам қоғозни олиб, Листницкийга орқа ўгириб туриб, анчагача титкиланди. Сўнгра стол ёнига бориб, сарғайиб кетган эски газета саҳифасини дўмбоқ кафти билан текислади.

— Қанча немис ишчисини отганим — бу муаммо! Кўнгилли бўлиб келишимнинг сабаби шуки, барибир, мени олишарди. Уйлайманки, бу ерларда, окопларда олган билимим келгусида... Келажакда яраб қолар. Бунда шундай дейилган...

Шуни деб, у Лениннинг сўзларини ўқиди.

— «Ҳозирги замон қўшинини олайлик. Ташкилотнинг энг яхши намуналаридан бири. Бу ташкилот шунинг учун яхшики, у ихчам. Шу билан бирга, миллионлаб кишиларнинг иродасини бирлаштира олади. Бугун бу миллионлаб кишилар ўз уйларида, мамлакатнинг турли бурчакларида ўтирибдилар. Эртага мобилизация тўғрисида буйруқ бўлса, улар тайинланган жойга тўпланадилар. Бугун улар траншеяларда ётишибди, баъзан ойлаб ҳам ётадилар. Лекин эртасига ҳужумга ҳам ўтиб кетаверадилар. Бугун улар ўқдан ва шрапнеллардан яшириниб, муъжиза кўрсатадилар. Эртага улар очиқ жангда жасорат кўрсатадилар. Бугун уларнинг илғор отрядлари ер остига миналар кўмадилар, эртага улар учувчиларнинг ишораси билан ўнлаб чақиримларга силжийдилар. Мана шуни ташкилот дейдилар. Бунда миллионлаб кишилар бир мақсад йўлида бир иродадан илҳомланиб, ўзгарган шароит ва кураш талабларига монанд қилиб, ўз муомала ва ҳаракатларининг шаклини, ўз жойларини ва иш усулларини, қурол-яроғларини ўзгартирадилар.

Ишчилар синфининг буржуазияга қарши курашига ҳам шу нарса тааллуқлидир. Бугунги кунда революцион ситуация мавжуд эмас...»

— «Ситуация» нима дегани?— деб гапни бўлди Чубов.

Бунчук шу топда уйқудан уйғонган одамдек қимирлаб қўйди ва берилган саволни англаб олмоқ учун бошмалдоғи билан дўнг пешонасини ишқалади.

— Мен «ситуация» деган сўзнинг маъносиғи сўраяпман.

— Тушунишга тушунаман-у, лекин уддалаб тушунтиролмаيمان.— Бунчук болалардек маъсумона ва шўх кулди; бу кулги унинг тумтайган ялпоқ юзига мос тушмади.— Ситуация — бу вазият, шароит дегани бўлса керак. Шундай эмасми?

Листницкий бошини муҳмал қилиб ирғаб қўйди.

— У ёғини ўқи.

— «Бугунги кунда революцион ситуация мавжуд эмас. Оммани ғалаёнга келтириш, унинг фаолиятини кучайтириш учун шароит йўқ, бугун сенинг қўлингга сайлов бюллетени беришади, ол уни, турмага тushiшдан қўрқиб, креслоларига ёпишиб олган одамларни парламентдаги иссиққина ўринларга ўтирғизиб қўйиш учун эмас, балки ўз душманларингни савалаш учун ундан фойдалана бил. Эртасига сайлов бюллетенини торғиб олиб, сенинг қўлингга яроғ-аслаҳа ва сўнгги техника билан ускуналанган ажойиб тезотар тўп берадилар, бу ажал вайронгарчилик қуролиларини қўлингга ол, урушдан қўрқадиган кўнгилчан мижғовларнинг гапига қулоқ солма; дунёда шундай нарсалар кўпки, ишчилар синфини озод қилиш учун уларни ўт ва темир билан йўқотиш *лозим бўлади*, агар омма ўртасида ғзаб ва норозилик ўсса, агар революцион ситуация мавжуд бўлса, янги ташкилотлар тузишга кириш ҳамда *ўз ҳукуматинг ва ўз буржазияннга қарши* фойдали ажал, вайронгарчилик қуролиларидан фойдаланиб, *ишга сол...*»

Бунчук ўқиб тугатиб бўлмасдан эшикни тақиллатиб, бешинчи сотня вахмистри ертўлага кириб келди.

— Жаноб олийлари,— деб Калмиковга мурожаат қилди у.— Полк штабидан ординарец келди.

Калмиков билан Чубов кийиниб чиқиб кетишди. Меркулов ҳуштак чалиб сурат сола бешлади. Листницкий мўйловларини чимдиб, бир нималарни ўйлаб, ертўлада у ёқдан бу ёққа юрарди. Бир оздан кейин хайрлашиб, Бунчук ҳам чиқиб кетди. У чап қўли билан ёқасини, ўнг қўли билан шинелининг этагини ушлаб билчиллаб ётган хандақ ичидан юриб кетди. Торгина хандақ ичида шамол изғирди; муюлишларга урилиб, ғувиллаб айланарди. Қоронғиликда кетаётган Бунчук негадир тиржайиб кулди. У ёмғирдан зах босиб кетган, чиринди зирк барғларининг ҳиди анқиган ўз ертўласига етиб келди. Пулемёт командасининг бошлиғи уйқуда эди. Унинг қорача юзида уйқусизлик аломатлари кўринарди (уч кеча тинмай қартабозлик қилган эди). Бунчук солдатлик вақтидан қолган қопчиғини титкилаб, эшик ёни-

да анча-мунча қоғозни ёқиб юборди, чалворининг чўнтагига икки банка консерва, бир неча сиқим тўппонча ўқи солиб чиқиб кетди. Бир лаҳза ланг очик қолган эшикдан шамол кириб, остона ёнида куйдирилган қоғозларнинг кулини учуриб кетди, сасиб ёнаётган чироқни ўчириб қўйди.

Бунчук чиқиб кетганидан кейин Листницкий беш минутча индамай у ёқ-бу ёққа юриб, кейин стол ёнига келди. Меркулов бошини қийшайтириб сурат солмоқда эди. Қўлидаги учли қалами соя туширмоқда эди. Тўрт бурчак оқ қоғоздан зўрма-зўраки кулиб турган Бунчукнинг чеҳраси қараб турарди, бу жилмайиш одатда унинг юзини ғалати қилиб кўрсатарди.

Меркулов сурат ушлаган қўлини силтаб:

— Вajoҳатини қаранг-а,— деди-да, бошини кўтариб Листницкийга қаради.

— Хўш, қанақа?— деб сўради Листницкий.

— Қанақалигини худо билсин!— деб жавоб берди Меркулов саволнинг мағзини чақиб.— Жуда ғалати йигит, кўнглидагини энди очди, кўп нарса менга равшан бўлди, унинг кимлигини энди билиб олдим. Билсанг, унинг казаклар, хусусан, пулемётчилар орасида обрўси жуда катта. Сен буни пайқамаганмидинг?

Листницкий дудмал қилиб:

— Шундоғ,— деб қўйди.

— Пулемётчиларнинг ҳаммаси большевик. Уларни шу ҳолга солган одам — Бунчук. Бугун ўз сирларини очиб ташлаганига ҳайрон қолдим. Нега? Қасдма-қасдлиққа, азбаройи худо! Фикрларига ҳеч биримизнинг қўшилмаслигимизни билади, лекин негадир юрагидаги бор гапни яширмай айтди-қўйди. Ҳолбуки, у қизиққонлардан эмас. Хавфли одам.

Бунчукнинг бу ғалати қилиғи тўғрисида гапирар экан, Меркулов суратни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, ечина бошлади. Жиққа ҳўл пайпоқларини печкага осиб, соатини буради, сўнгра папирос чекиб олиб ўрнига ётди. Кўп ўтмай ухлаб қолди. Листницкий чорак соат Меркулов ўтирган табуреткага жойлашиб олди-да, ингичка қилиб чиқарилган қалам-

нинг учини синдириб, суратнинг орқасига катта-катта қилиб ёза бошлади.

«Жаноб олийлари!

Илгари мен ўз шубҳаларимни сизга баён қилган эдим, бугун улар тамомила рост бўлиб чиқди. Бизнинг полк офицерлари билан суҳбатлашиб ўтираркан хорунжий Бунчук (мендан ташқари бешинчи сотня ясовули Қалмиков, юзбоши Чубов, учинчи сотня ясовули ёрдамчиси Меркуловлар бор эди), ўз сиёсий маслағига мувофиқ, эҳтимол, партия раҳбарларининг топшириғига кўра, ўзи бажараётган вазифаларни гапириб берди, ростини айтсам, нима мақсадда бундай қилганини тушунолмадим. Ёнида ман қилинган бир ўрам қоғоз ҳам бор эди. Чунончи, масалан, у ўз партиясининг Женевада нашр этиладиган органи — «Коммунист»дан парчалар ўқиб эшиттирди. Хорунжий Бунчук, шубҳасиз, бизнинг полки-мизда яширин иш олиб бормоқда (шу мақсадда полкка кўнгилли бўлиб келган бўлса ҳам ажаб эмас), пулемётчилар орасида ташвиқот юргизмоқда. Пулемётчилар бузилганлар. Бунчукнинг зарарли таъсири полкнинг маънавий ҳолатида ҳам яққол кўрилмоқда — ҳарбий топшириқлардан бош тортиш каби ҳодисалар бўлди, бу тўғрида мен дивизия штабининг махсус бўлимига юборган эдим ва ҳоказо.

Хорунжий Бунчук яқиндагина отпускадан қайтиб келган (Петроградда бўлган экан), бузувчилик варақаларини жуда кўп келтирибдир; ҳозир энди зўр иштиёқ билан иш олиб боришга уринмоқда.

Юқоридагилардан яқун чиқариб, қуйидаги хулосага келдим: а) хорунжий Бунчукнинг айби аниқланди (унинг суҳбатида ҳозир бўлган жаноб офицерлар онт ичиб, менинг гапларимни тасдиқлашлари мумкин); б) Бунчукнинг революцион фаолиятига хотима бериш учун дарҳол уни қамоққа олиб, ишини ҳарбий-дала судига топширмоқ зарур; в) дарҳол пулемёт командасини бирма-бир текширувдан ўтказиб, хавфли кимсаларни бартараф қилмоқ, қолганларни ё фронт орқасига жўнатмоқ ёки полк орасига таратиб юбормоқ зарур.

Менинг ватанга ҳамда подшога бажонидил хизмат қилиш ниятида эканимни унутманг. Ушбу хатнинг иккинчи нухасини Корпус махфий бўлимига юбораётирман.

Ясовул *Евг. Листницкий*.

20 октябрь 1916 йил. 7-участка».

Эртасига эрталаб Листницкий бу хатни чопар орқали дивизия штабига юбортирди. Окоп устига уйилган ҳўл тупроқнинг нари ёғидаги ботқоқлик устини туман қоплаб олган, паға-паға туманлар тиканли симга ўралиб қолгандек осилиб қолган. Хандақ ичи икки энлик лой. Милтиқ отиш учун қилинган тешиклардан лойқа сув оқиб тушмоқда. Жикқа ҳўл, лойга беланган шинель кийган казаклар қалқон устига котелокларини осиб, чой қайнатмоқдалар, милтиқларини деворга тираб қўйиб, чўққайиб ўтириб, тамаки чекмоқдалар.

— Қалқон устида олов ёқманг, деб неча бор айтилди! Нега сиз, аблаҳлар тушунмайсиз?— деб ўшқирди Листницкий тутаб ётган гулхан атрофида ўтирган бир гуруҳ казаклар ёнига келиб.

Казаклардан иккитаси истар-истамас ўрнидан турди, қолганлари шинелларининг барини қайтариб олиб, тамаки чекиб ўтиравердилар. Қулоғининг буришиб кетган солинчоғида кумуш исирға ликиллаб турган серсоқол, қорача казак котелок остига бир тутам чўпни итариб қўйиб, жавоб қилди:

— Қалқонсиз қайнатишнинг иложини топсак жон дердик-а, лекин жаноб олий, усиз қандай қилиб олов ёндириб бўлади? Қаранг, ҳамма ёқни сув босиб ётибди, сал кам тўрт энлик келади-я.

— Дарров қалқонни ол!

— Бундан чиқди, биз оч-наҳор ўтирарканмиз-да? Майли, майли...— деди юзи ялпоқ чўтир казак тумтайиб, ёнига қараб.

— Мен сенга гапдонликни кўрсатиб қўяман... ол деяпман қалқонни!— Листницкий этигининг тумшуғи билан бир тепиб котелок остида ёниб турган чўпларни тўзитиб юборди.

Исирғали серсоқол казак ғижиниб зарда билан котелокдаги қайноқ сувни тўкиб ташлади-да:

— Чой ичишни бизга ким қўйибди, оғайнилар,— деб пўнғиллади.

Казаклар чурқ этмай хандақ ичидан кетаётган ясовулнинг орқасидан қараб қолдилар.

— Дилимизни сиёҳ қилди, аблаҳ!

Казаклардан бири қайишли милтиқни кифтига илиб олиб, чўзиб:

— Э-э-эх!— деб хўрсинди.

Тўртинчи взвод участкасида Меркулов ҳарсиллаб Листницкийнинг орқасидан қувиб етиб олди. Унинг янги чарм тужуркаси ғижирлар, эғзидан махорка хиди гуркираб келиб турарди. У Листницкийни бир чеккага чақириб олиб, нафаси тиқилиб:

— Янгиликдан хабаринг борми? Бунчук шу кеча қочибди,— деди бидирлаб.

— Бунчук-а? Ни-ма-а?

— Қочибди. Англаяпсанми? Пулемётчилар командасининг бошлиғи Игнатъевичнинг гапига қараганда (у ахир Бунчук билан бир ертўлада туради-ку), у бизникидан чиққанидан кейин қайтиб келмаган эмиш. Демак, бизнинг ертўладан чиқа солиб, жуфтагини тўғрилабди... Ана, кўрдингми!

Листницкий пенсенесини узоқ ишқалаб, кўзларини қисиб қўйди.

— Сен ташвишга тушиб қолдинг, дейман?— деди Меркулов унга синовчан назар ташлаб.

— Менми? Эсинг жойидами ўзи? Нега мен ташвишга тушай! Сен фақат тўсатдан гапириб, мени доводиратиб қўйдинг, холос.

II

Эртасига эрталаб вахмистр хижолат тортиб, Листницкий турган ертўлага кирди-да, иккиланиб туриб:

— Жаноб олий, бугун эрталаб казаклар окопдан манови қоғозларни топиб олибдилар,— деди.— Яхши иш бўлмади. Мен сизга шу хусусда хабар бергани келдим. Бошимизга бало бўлмасайди...

— Қанақа қоғозлар?— деб сўради Листницкий кавотдан туриб.

Вахмистр кафтида гижимлаб турган қоғозни узатди. Бир тахта қоғоз устида ёзув машинасида бо-силган сўзлар жимирлаб кўриниб турарди.

Листницкий бир зумда ўқиб чиқди:

Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!

УРТОҚ СОЛДАТЛАР!

Бу лаънати уруш икки йилдан бери давом этиб келмоқда. Икки йилдан буён сиз, бировларнинг манфаатини ҳимоя қиламан, деб траншеяларда жон олиб, жон бермоқдасиз. Икки йилдан буён барча миллат ишчилари ва деҳқонларининг қони тўкилмоқда. Бу хунрезлик натижасида юз минглаб одамлар нобуд бўлди, шикастланди, юз минглаб хотин — бева, болалар — етим қолди. Сиз нима учун урушяпсиз? Кимларнинг манфаатини ҳимоя этмоқдасиз? Чор ҳукумати янги ерларни урушиб олиш ва у ерларнинг халқларини асоратга солинган Польша ва бошқа миллатлар сингари эзиш учун миллионлаб кишиларни уруш олови ичига ташлади. Жаҳон саноат эгалари ўз фабрика ва заводлари маҳсулотларини сотиш мумкин бўлган бозорларни тинчлик билан тақсимлаб ололмадилар, кўрадиган фойдаларини баҳам кўришни истамадилар,— улар энди бозорларни қурол кучи билан тақсимлаб олмоқдалар,— сиз, нодон халқ, уларнинг манфаатлари учун ўлим оғзига ўзингизни отмоқдасиз, ўзингиз сингари меҳнаткашларни ўлдирмоқдасиз.

Биродарларингизнинг қонини тўкишни бас қилинг! Эс-ҳушингизни йиғиштириб олинг, меҳнаткашлар! Худди ўзингиз сингари алданган австриец ва немис солдати эмас, балки ўз подшоҳингиз, ўз фабрикантингиз ва помешчикларингиз сизларнинг душманларингиздир. Милтиқлариягизни ўшаларга қаратингиз. Немис ва австриец солдатлари билан биродарлашинг. Сизларни худди ваҳший ҳайвонлар сингари бир-бирингиздан ажратиб турган тиканли сим тўсиқлар орқали бир-бирларингизга қўл узатинг. Сизлар — меҳнат аҳллари сиз, қон талашиб, қадоқ бўлиб кетган қўлларингиз ҳали тузалганича йўқ, талашадиган ҳеч нарсангиз йўқ. Битсин истибдод ҳукумати! Битсин империалистик уруш! Яшасин бутун дунё меҳнаткашларининг бузилмас дўстлиги!

Сўнги сатрларни ўқир экан, Листницкий бўғилиб кетди. Нафратга тўлиб, яқинлашиб келаётган фалокатнинг оғирлигини олдиндан сезиб: «Ана, бошланди!» деб ўйлади. Листницкий полк командирига телефон қилиб, бўлган ҳодиса тўғрисида хабар берди.

— Жаноб олий, нима қилишни буюрасиз?— деб сўради ниҳоят.

Телефон трубкасидан, гўё пашшанинг гингиллашига ўхшаш овозлар орасидан генералнинг кескин сўзлари эшитилди:

— Дарҳол вахмистр ва взвод офицерлари билан тинтув қилинсин. Ҳамма, жумладан, офицерлар ҳам тинтилсин. Полк қачон алмаштирилади, деб шу бугуноқ дивизия штабидан сўрайман. Уларни шошираман. Агар тинтув вақтида бирор нарса топсангиз, дарҳол маълум қилинг.

— Уйлашимча, бу пулемётчиларнинг иши.

— Шундайми? Дарҳол Игнатъевичга, ўз казакларини тинтиш тўғрисида буйруқ бераман. Хайр, саломат бўлинг.

Листницкий ўз ертўласига взвод офицерларини тўплаб, уларга полк командирининг буйруғини эшитдирди.

— Расвогарлик! Нима, биз бир-биримизни тинтиймизми?— деб аччиғланди Меркулов.

— Бошлаб сизни тинтиймиз, Листницкий!— деб қичқирди ҳали мўйлови чиқмаган ёшгина юзбоши Раздорцев.

— Келинг, қуръа ташлаймиз.

— Алифбо тартиби билан.

— Жаноблар, ҳазилни бас қилинг!— деб уларнинг гапини бўлди Листницкий қатъийлик билан.— Чол тушмагур, ошириб юборди: полкимизнинг офицерлари — Цезарнинг хотини сингари ҳар қандай шубҳадан юқори турадилар.¹ Орамизда фақат хорунжий Бунчук бор эди, у ҳам қочиб кетди, аммо казакларни текшириб кўриш керак. Вахмистрини чақиринг.

¹ Хотинининг хулқ-ҳаракати шубҳали эканини айтганларида Цезарь гўё: «Цезарнинг хотини — ҳар қандай шубҳадан юқори туради» деб жавоб қилган эмиш. Листницкий Цезарнинг мақол шаклига кириб қолган сўзларини такрорлади.

Ёши қайтиб қолгач, учинчи даражали Георгий крести олган казак-вахмистр кириб келди.

— Сотняда шубҳали казаклардан кимлар бор? Сенинг фикрингча, бу хитобномаларни ким ташлаган бўлиши мумкин?— деб унга мурожаат қилди Листницкий.

— Бизда бунақангилар йўқ, жаноб олий,— деб дадил жавоб қилди вахмистр.

— Аммо бу хитобномалар бизнинг сотнямиз турган жойлардан топилади-ку. Бизнинг траншеяларда бегона кишилардан кимлар бўлган?

— Бегоналардан ҳеч ким бўлмаган. Бошқа сотнялардан ҳам ҳеч ким келмаган.

— Юринг, ҳаммасини бир бошдан титкилаймиз,— Меркулов қўл силтаб эшик томон қараб юрди.

Тинтув бошланди. Казакларнинг юзларида турлича ифода кўринарди: баъзилари ҳайрон бўлиб қовоқ солишар, бошқалари эса, арзимаган буюмларини тинтаётган офицерларга қўрқа-писа қарашар, учинчилари мийиқларида кулишарди. Олифтанамо урядник-разведчик казак:

— Нима ахтаряпсизлар айтсангизлар-чи? Мабодо бирор нарса йўқолган бўлса, кўрган одам бордир,— деди.

Тинтув ҳеч қандай натижа бермади. Фақат биринчи взводдаги бир казакнинг чўнтагидан ғижимланган хитобнома топиб олдилар.

Меркулов унинг чўнтагидан чиққан қоғозни ерга улоқтириб, қўрқув аралаш:

— Уқидингми?— деб сўради (унинг қўрқуви кишининг кулгисини қистатар эди).

Казак эса ерга тикилган кўзларини кўтармай:

— Тамаки ўраш учун ердан олган эдим,— деб кулди.

— Сен нега куляпсан?— деб қичқирди тутоқиб кетган Листницкий унинг олдига келиб; пенсне остидан унинг малла ранг калта киприклари пир-пирагани кўринди.

Казакнинг юзи бирдан жиддий тус олди.

— Кечиринг, жаноб олий! Хат ўқишни унча билмайман! Ҳижжалаб ўқийман. Бу қоғозни ердан олган

нимнинг сабаби шуки, тамаки бор-у, лекин ўрашга қоғоз йўқ.

Қазак ўпқаланиб қаттиқ-қаттиқ гапирар, овозида ғазаб оҳанги эшитиларди.

Листницкий тупуриниб, унинг ёнидан нари кетди. Офицерлар унинг орқасидан эргашдилар.

Эртасига полкни позициядан олиб, фронтдан ўн чақирим орқадаги жойга жўнатдилар. Пулемётчилар командасидан икки кишини қамоққа олиб, ҳарбий-дала судига топширдилар, қолганларнинг бир қисмини запасдаги полкларга жўнатдилар, бир қисмини 2-нчи казак дивизиясидаги полкларга таратиб юбордилар. Полк бир неча кун дам олгандан кейин ўзини бир қадар тартибга солиб олди. Қазаклар ювиниб, тараниб, соқолларини яхшилаб қирдириб олдилар. Окопларда улар соқолларини жуда оддий, лекин жонларига азоб берадиган усул билан олдираддилар: соқолларини гугурт билан ёндиришар, тикандек мўйларини ўт куйдириб, териларига бориб етганда, юзларини аввалдан тайёрлаб, ҳўллаб қўйилган сочиқ билан артар эдилар. Соқол олишнинг бу тарзини «чўчқа куйдириш» деб атар эдилар.

Бирор взвод сартароши ўз мижозидан:

— Ҳўш, соқолингни «чўчқа куйдириш усулида» олиб қўяйми?— деб сўрарди.

Полк энди дам олиб ётмоқда. Қазакларнинг кийим-бошлари башанг, ўзлари қувноқ бўлиб қолди, аммо Листницкий билан барча офицерлар билар эдиларки, бу қувноқлик — ноябрь ойидаги очиқ кунга ўхшар, бугун очиқ бўлса эртасига айниб қолиши мумкин эди. Позицияга бориш тўғрисида оғиз очилса, казакларнинг юзларидаги ифода бир зумда ўзгариб қолар, қовоқлари солиниб, афт-башаралари тумтайиб кетарди. Уларнинг ўлгудай чарчаганликлари, тинка-мадорлари қуригани билиниб турарди, бу чарчаш маънавий беқарорлик туғдирарди. Листницкий, бу ҳолатда, киши бирор мўлжаллаган нарсасига жон-жаҳди билан интилганда унинг қўрқинчли бўлишини яхши биларди.

1915 йилда унинг кўз олдида бир рота солдат жуда катта талафот бериб, беш марта душман устига

хужум қилди, ҳар сафар «Яна хужумга ўтилсин» деб буйруқ олиб турди. Ротанинг қолган қисми ўз ихтиёри билан позицияни ташлаб, фронт орқасига жўнади. Листницкий, ўз сотнянгиз билан уларнинг олдини тўсинг, деган мазмунда буйруқ олди. У ўз казакларини сафга тизиб, чекинишни тўхтатишга уринганида, солдатлар ўқ ота бошладилар. Ротадан олтмиш чоғлиқ солдат қолган эди. Листницкий, улар жон-жаҳдлари билан казаклардан ўзларини ҳимоя қилганларини, қилич тушганда жон бериб, қаерда бўлмасин, барибир ўламиз-ку, дегандек тиккасига бостириб келаверганларини, ўлимга ўзларини урганларини кўрган эди. Бу ҳодиса даҳшатли бир аломат экани унинг хотирасида яхши сақланган эди, Листницкий ҳаяжонга тушиб, казакларнинг юзларини энди кўргандек, уларга тикилиб қарар: «Наҳотки, бир вақт келиб, булар ҳам шу қабилда орқага чекинадилар, ўлимни ҳам писанд қилмай бостириб келаверадилар»— деб ўйлар ва казакларнинг чарчаб-ҳориган, ғазабноқ боқишларига кўзи тушиб: «Ҳа, шундай қиладилар» деган фикрга келар эди.

Кейинги вақтларда казаклар ўзгардилар. Ҳатто ашулалар ҳам янги бўлиб, улар уруш натижасида вужудга келган, умидсизлик билан тўлиб-тошган эди. Листницкий ўз сотняси жойлашган кенг завод омборхонаси ёнидан ўтар экан доим кишининг юрагини эзадиган, мунгли бир ашулани эшитарди. Бу ашулани ҳар доим тўрт киши бир бўлиб айтарди. Дўриллаган йўғон овозлар орасидан ингичка ва тиниқ бир овоз жаранглаб эшитиларди.

Эй жонажон, гўзал юртим
Сендан мангу жудо бўлдим.
Саҳар чоғи боғимизда.
Булбул агар нола қилса
Эшитмайман. Жоним онам,
Мен тўғримда ҳеч ема ғам
Қирқ йил қирғин бўлса агар,
Паймонаси тўлган ўлар.

Листницкий тўхтаб, қулоқ солар, содда, мунгли ашула унга қаттиқ таъсир қиларди. Тез-тез ураётган қалбининг аллақандай бир тори гаранг бўлиб, жўрчи

овозининг ёқимли майинлиги уни чертгандай бўларди. Листницкий омборхонадан сал нарироқдаги жойда туриб, куз оқшомининг ғира-шира қоронғилигига тикилар, кўзларига ёш келиб, қовоқларини қичитганини ҳис этарди.

Даштда ҳайдаб кетаман от,
Кўнглим сезиб турар, ҳайҳот!
Дилим сезар, бу ёш умрим
Хазон бўлар, ўламан бот.

Йўгон овозлар сўнги сўзларни айтиб тамомламасдан, жўрчи овоз улар устида янграр, бу овозлар учиб кетаётган кўкраги оқ базғалдоқ қушнинг қанотлари сингари дириллар, шошиб-пишиб ўз орқасидан парвоз қилишга чақирар, нола қиларди:

Қўрғошин ўқ ҳуштак чалиб,
Кўкрагимга тегди шу он.
От бўйнига йиқилдим мен,
Ели бўлди қоп-қора қон.

Дам олиш учун тўхтаган пайтларида Листницкий, фақат бир мартагина кишининг руҳини кўтарувчи, тетиклантирувчи қадимий бир казак ашуласини эшитди. У ўз одатича, кечқурунги сайридан қайтиб, омборхона ёнидан ўтиб кетаётган эди. Ширакайф одамларнинг овозлари ва қаҳ-қаҳа садолари қулоғига чалинди. Листницкий Незвиска деган шаҳарчага озуда келтириш учун борган каптенармус¹ у ердан самогон олиб келганини ва казакларни сийлаганини фаҳмлади. Жавдар ароғини ичиб олган казаклар алланарса устида баҳслашар, кулишарди. Сайрдан қайтиб келар экан. Листницкий узоқдан бақириб айтилаётган ашула садосини ва қулоқни биткизадиган, лекин усталик билан чалинаётган ҳуштак овозини эшитди:

Жангда бўлмаган йигит,
Қўрқув нима билмайди.
Кундуз ивиб, тунда қақшаб
Кўзга уйқу келмайди.

¹ Ка п т е н а р м у с — ҳарбий қисмларда хўжалик ишларини бошқарувчи хизматчи

Хуштақ овози титраб, оҳанги гоҳ пастлашиб, гоҳ баландлашиб эшитилар, ўттиз чоғлиқ кишининг овози янграб, уни босиб кетарди:

Жангда қўрқув, қайғу алам,
Тарк этмайди бизни бир дам.

Ешлардан аллаким, шўх бир казак калта-калта қаттиқ хуштак чалар, тахта пол устида тепиниб ўйин тушарди. Ашула орасидан пошналарнинг тўқиллагаби сал-пал эшитиларди:

Қора денгиз шовиллар,
Кемада машғал ёнар.
Машғални сўндирамиз,
Туркни бўғиб ўлдирамиз,
Минг яша, эй Дон казаги!

Листницкий беихтиёр кулиб, ашула оҳангига монанд қадам ташлашга уринарди. «Эҳтимол, пиёда аскарлар уйлари бунчалик қўмсамаслар,— деб ўйлади у. Аммо бу фикри ўзига ҳам маъқул тушмади.— Ажабо, пиёда аскарлар қисмидаги одамлар бошқачами? Турган гапки, окопларда ўтиравериш казакларнинг жонига теккан, улар ўз машғулот турларига мувофиқ доимий ҳаракатда бўлишга одатланганлар. Бу ерда эса икки йилдан буён ҳужумга ўтиб бир иш чиқаза олмай, бир жойда қимир этмай ўтиришга тўғри келади. Армия, ҳар қачонгисидан ҳам заиф. Қаттиққўл одам лозим, катта бир ғалаба зарур, олға томон силжиш керак,— бу ҳаммани тетиклантириб қўярди. Аммо, тарихда шундай мисолларни кўриш мумкин: чўзилиб кетган урушларда энг матонатли ва интизомли қўшинлар ҳам маънавий жиҳатдан бузилганлар. Бунини Суворов ҳам ўз ҳаётида кўрган... Аммо казаклар бардош бергусидирлар. Агар қайтиб кетсалар ҳам, энг кейин кетадилар. Ҳар қалай казаклар — қалайи-қасанғи фабрика ишчилари ёки мужиклар эмас, жанговар анъаналарига эга бўлган, бошқалардан ажралиб турадиган кичик бир миллатдир».

Аллаким уни фикридан қайтармоқчи бўлгандай оғирборхонадан туриб, «Калинушка» ашуласини дўриллаб айта бошлади. Бошқалар ҳам унга жўр бўлишди.

Листницкий уйига кетар экан, мунгли, ғамгин ашула-
ни эшитди:

Ёшгина бир офицер худога нола қилар,
Навқирон казак ўғлон унга келиб ялинар.
Айтар: «Офицер йигит,
Уйга кетай, рухсат эт!
Отам ёнига борай,
Онам ёнига борай,
Тўлин ойдек, жонажон
Ёрим олдига борай.

* * *

Фронздан қочгандан кейин уч кун ўтгач, Бунчук кеч пайтида фронт яқинидаги дўконлари кўп бўлган бир шаҳарчага кириб келди. Уйларда чироқлар ёқилган, замҳарирдан кўлоб сувларнинг усти юпқа муз билан қопланган, сийрак йўловчиларнинг қадам товушлари узоқдан эшитиларди. Бунчук ёритилган кўчаларни четлаб ўтиб, кимсасиз тор кўчалардан олазарак бўлиб борарди. Шаҳарчага кираверишда оз бўлмаса патрулга дуч келиб қолган эди, мана энди изидан биров қувиб келаётгандай, шошиб-пишиб ўзини деворлар панасига олиб, ўнг қўлини ҳамма ёғи булганган, кир шинелининг чўнтагидан олмай борарди, кун бўйи Стодолдаги бир сомонхонада ётган эди.

Бу шаҳарчада корпуснинг базаси бўлиб, бу ерда қандайдир қисмлар турар, патрулга дуч келиб қолиш хавфи йўқ эмасди, шу сабабдан, Бунчук сертук панжаси билан шинелининг чўнтагидаги наганни чангаллаб олган, наган дастаси қизиб кетган эди.

Шаҳарчанинг нариги бошига етиб боргач, Бунчук ҳувиллаган тор кўча бўйлаб узоқ юрди, дарвозаларга қараб, ҳар бир кулбанинг ташқи кўринишини синчковлаб кўздан кечирди. Орадан йигирма минутча вақт ўтгач, муюлишдаги кўримсизгина уйча ёнига келиб, дераза қопқоғининг тирқишидан мўралаб қаради, сўнгра илжайиб, дадил қадам босиб, эшикдан ичкари кирди. Тиқиллаган овозни эшитиб, ёши қайтиб қолган, рўмол ўраган бир аёл эшикни очди.

— Борис Иванович сизникида квартирда туради-ми?— деб сўради Бунчук.

— Ҳа, қани, кира қолинг.

Бунчук якка кифт бўлиб, унинг ёнидан ўтди. Орқасидан эшик турмининг шарақлаб беркитилганини эшитди. Кичкинагина лампа ёритиб турган пастакки-на хонадаги стол ёнида ёши анчага бориб қолган ҳарбий кийимдаги киши ўтирарди. У кўзларини қисиб, ўрнидан турди-да, хурсанд бўлса ҳам сиполикни қўлдан бермай, Бунчукка қўлини узатди.

— Қаердан?

— Фронтдан.

— Хўш?

— Узинг кўриб турибсан-ку,— деб жилмайди Бунчук ҳарбий кийимдаги кишининг солдатча камарига бармоғининг учини тегизиб, сўнгра гўлдираб:— Бўш хона борми?— деб сўради.

— Ҳа, бор, мана бу ёққа кир.

У Бунчукни боягидан ҳам кичикроқ бир хонага бошлаб кирди; чироқни ёқмасдан, уни стулга ўтиргизди-да, қўшни хонанинг эшигини ёпиб, дераза пардасини тортиб қўйди.

— Бутунлай келдингми?

— Ҳа, бутунлай.

— У ерда аҳвол қалай?

— Ҳамма нарса тахт-тайёр.

— Ишончли йигитларми?

— Ҳа, ишончли йигитлар.

— Сен олдин ечиниб ол, кейин гаплашсак яхши бўлар деб ўйлайман. Шинелингни бу ёққа бер. Ювиниш учун сенга сув келтираман.

Бунчук кўкариб кетган жомга сув қуйиб ювинар экан, ҳарбий кийимдаги киши калта қилиб қирқилган сочини силаб-силаб, ҳорғин овоз билан секин гапирди:

— Ҳозир улар биздан жуда кучлидирлар. Ишимизни ривожлантиришимиз, ўз таъсиримизни кучайтиришимиз, урушнинг туб сабабларини ҳормай-толмай тушунтиришимиз зарур. Ишимиз ривож топади, сен бунга амин бўл. Улардан ажралиб кетганлар албатта бизга келиб қўшилади. Катта одам болага нисбатан албатта кучлидир, лекин бу одам қариб-чириган пайтда бола уни саранжомлаб қўяди. Ҳозирги

ҳолда жамиятнинг қариб-чириганини эмас, борган сари фалаж иллатига мубтало бўлаётганини кўриб турибмиз.

Бунчук ювиниб бўлди, юзини дағал бўз сочиқ билан артар экан:

— Мен кетишим олдидан тавъя офицерларга ўз қарашларимни гапириб бердим. Билсанг, жуда кулгили бўлди. Мендан кейин шубҳасиз, пулемётчиларнинг энка-тинкасини чиқаришади, эҳтимол йигитлардан баъзилари судга тушишлари мумкин, аммо далил бўлмагандан кейин нима ҳам қила олишади? Умид қиламанки, уларни турли қисмларга таратиб юборишади. Бу эса бизга жуда қўл келади, майли, улар замин ҳозирлаб турсинлар... У ерда зап йигитлар бор-да! Метиндек йигитлар.

— Степандан бир хат олдим. Ҳарбий ишни биладиган бир йигит юбор, деб сўраган. Сен унинг қошига борасанми? Аммо, лекин ҳужжатларни қандай тўғрилаймиз? Қўлимиздан келармикин?

— Нима иш экан?— деб сўради Бунчук. У сочиқни қоziққа илмоқчи бўлиб, бўйини чўзди.

— Йигитларга йўл-йўриқ кўрсатиш иши. Сен бўлсанг ҳалиям ўсмабсан-а?— деди уй эгаси кулиб.

— Нима ҳожат?— деб гап қайтарди Бунчук.— Хусусан ҳозирги аҳволим назарга олинса, кўзга ташланмаслигим учун зиғирдек бўлишим керак эди.

Улар тонг отаргача суҳбатлашдилар. Орадан бир кун ўтгач, кийимини ўзгартирган, юз-кўзини бўяган, таниб бўлмайдиган ҳолга келган Бунчук 441-нчи Орш полкининг солдати Николай Ухватов номига ҳужжат олиб шаҳарчадан чиқди-да, станцияга қараб жўнади. Солдат Николай Ухватов кўкрагидан ярадор бўлгани учун қўшин сафидан бутунлай бўшатишган эди.

III

Махсус армия (бу армия ўн учинчи армия эди, аммо «13» рақами хосиятсиз рақам деб ҳисоблангани ва катта генераллар бидъатчи бўлганлари учун, бу армияга «Махсус» армия деб ном берганлар) ҳаракат қилаётган райондаги Владимир-Волинский ва

Ковель томонларида октябрнинг сўнги кунларида ҳужумга тайёргарлик бошланган эди. Свинюха қишлоғининг яқинида қўмондонлик кенг ҳужум бошлашга қулай бўлган плацдарм танлаб, душман позициясини тўпга тутди.

Бу жойга сон-саноксиз артиллерия тўпланган эди. Турли калибрли юз минглаб снарядлар икки қатор немис окоплари ишғол қилган жойларни тўққиз кунча дабдала қилди. Отишма авжига чиққан биринчи кундаёқ немислар биринчи қатор окопларни ташлаб кетдилар, фақат кузатувчиларнигина қолдирдилар. Бир неча кундан кейин иккинчи қаторни ҳам бўшатиб, учинчи қаторга ўтдилар.

Учинчи кун деганда Туркистон корпусининг ўқчи қисмлари ҳужумга ўтдилар. Улар французча усулда, яъни кетма-кет тўп-тўп бўлиб бостириб боравердилар. Рус окопларидан ўн олти тўп дескар ҳужум қилди. Афғар-тўнтар бўлиб, ўралашиб кетган тиканли сим тўсиқларига кул ранг тусдаги одам тўлқинлари келиб урилар, чайқалар ва сийраклашарди. Немислар томонидан, куйиб қорайган зирк дарахтларининг тўнкалари орқасидан, қумлоқ дўнгликлар ортидан тўплар тинмай гумбурлаб, кетма-кет ўт сочиб, ҳамма ёқни ларзага соларди:

Гум... Бўм... Пақ.. пуқ...

Гоҳо йироқда жойлашган тўпларнинг бараварига гумбурлаган овози теварак-атрофдаги узоқ жойларни тахликага соларди:

Гум... Гум...

Немис пулемётлари жазаваси тутгандай тариларди:

Тарр... Тарр...

Эни бир қақирим келадиган, дабдаласи чиққан қумлоқ ерда тўп ўқлари ёрилиб, қора тупроқни осмонга совурар, ҳужумга ўтганлар тирқираб кетиб, тўп ўқлари ўйган чуқурлардан ўрмалаб қочишарди.

Замбаракларнинг ёрилган ўқлари ерларни борган сари мижғилар, қиялаб келган шрапнеллар визиллаб ҳужумчилар устига ёғилар, пулемёт ўқлари уларни ерга қапиштириб қўяр, сим тўсиқларга йўлатмасдан саваларди. Ҳеч кимни яқин йўлатмади. Ўн олти тўп

аскардан сўнгги уч тўпигина етиб келди, аскарлар куйган қозиқлари жойидан чиқиб кетган, ўралашган тиканли сим тўсиқларига урилиб-урилиб, борган сари сийраклашиб, орқага чекиндилар...

Тўққиз мингдан ошиқ жон эгаси ўша кун Свинюха қишлоғи яқинидаги кўримсиз қумлоқ ерга жо бўлди.

Икки соатдан кейин ҳужум яна бошланди. Туркистон ўқчи корпусининг 2 ва 3-дивизия қисмлари ҳужумга ўтди. Чапроқдаги биринчи қатор окопларга 53-нчи пиёда аскарлар дивизияси ва 307-сибирь ўқчи бригадаси хандақлар орқали етиб келди, туркистонликларнинг ўнг қанотида 3-нчи гренадёр дивизиясининг батальонлари борар эди.

Махсус армиянинг 3-нчи корпуси командири генерал-лейтенант Гаврилов армия штабидан Свинюха райониغا икки дивизия ташлаш тўғрисида буйруқ олди. 80-нчи дивизиянинг 320-нчи Чэмбарский, 319-нчи Бугулминский ва 318-нчи Черноярский полклари позициядан жўнатилди. Уларнинг ўрнига Латиш ўқчи аскарлари ва янги келган ополчение қисмлари қўйилди. Полкларни кечаси жўнатдилар, лекин шунга қарамасдан оқшом пайтида полклардан бири қарама-қарши томонга дабдаба билан юриш қилган ва фронт бўйлаб ўн икки чақирим босмасданоқ, орқага қайтиш тўғрисида буйруқ олган эди. Полклар бир томонга турли йўллар билан жўнаб кетдилар. 80-нчи дивизия маршрутидан сўлроқда эса 283-нчи Павлоград полки ва 71-нчи дивизиянинг 284-нчи венгр полки силжиб бермоқда эди. Уларнинг изидан Уралъ казаклари полки ва 44-нчи пиёда казаклар полки борарди.

318-нчи Чернояр полки кўчирилгунча Стоход дарёси бўйида, Рудка-Меринский қўрғони яқинидаги Сокаль деган жойда турарди. Эрталаб, биринчи манзилдан кейин полкни ўрмон ичидаги ташландиқ ертўллаларга жойладилар ва тўрт кун французча ҳужум қилиш усулига ўргатдилар. Батальонлар ўрнига сафда ярим роталар юрди. Бомбамётчиклар сим тўсиқларини жуда тезлик билан кесишга ўргатилди, қўл гранаталари отиш машқини ҳам ўтди. Шундан сўнг полк яна йўлга тушди. Уч кун ўрмонлар ичидан, очиқ жойлар-

дан, тўп араваларининг гилдираклари ўйган, хароба қишлоқчалардан ўтдилар. Шамол суриб келган паға-паға туман қарағайлар устгинасидан сузиб ўтар, ялангликларда сузар, зирк дарахтлари орасидан кўк ўт босган ботқоқликлар устида худди ўлакса излаган калхатдек айланарди. Осмондан гумандай ёмғир сепалаб ёғар, ҳўл бўлган одамлар ғазабнок йўл босардилар. Уч кундан кейин ҳужум райони яқинидаги Большой Порек ва Малий Порек қишлоқларида тўхтадилар. Ажал йўлига тушишларидан олдин бир кеча-кундуз дам оливолдилар.

Шу вақт 80-нчи дивизия штаби билан бирликда жанг майдонига яқин жойга алоҳида казак сотняси ҳам силжиб келди. Бу сотняга Татарск қишлоғидан келган учинчи разряддаги казакларни қўшиб юбордилар. Иккинчи взвод нуқул шу қишлоқлик казаклардан тузилган бўлиб, унда бир қўли чўлтоқ Алексей Шамилнинг Мартин ва Прохор деган икки укаси, Мохов буғ тегирмонининг собиқ машинисти Иван Алексеевич, чўтир Афонька Озеров, қишлоқнинг собиқ атамани Маницков, Шамилларнинг бир оёғи чўлоқ, кокилдор қўшниси Евлантий Калинин, бесўнақай, новча казак Боршчев, гирдиғум ва айиқ сифат Захар Королёв бутун сотнянинг қизиқчиси Гаврила Лиховидовлар бор эди. Гаврила ҳайвон сифат казак бўлиб, етмиш яшар кампир онаси ва кўримсиз, лекин бебош хотинининг калтаклариға индамай чидаш берарди. Сотнянинг иккинчи взводида ва бошқа взводларда яна шу қишлоқлик кўп кишилар бор эди. Казакларнинг бир қисми дивизия штабида ординарец бўлиб хизмат қиларди, аммо иккинчи октябрда уларнинг ўрнига енгил кавалерия аскарлари қўйилди. Дивизия бошлиғи генерал Китченконинг бўйруғига биноан алоҳида сотня позицияга жўнатилди.

3 октябрь куни тонг отарда бу сотня Малий Порек қишлоғига кирди. 318-нчи Черноярск полкининг биринчи батальони шу қишлоқдан жўнаб кетаётган эди. Ташландиқ, ярим хароба уйлардан югуриб чиқиб келаётган казаклар шу кўчада саф тортмоқда эдилар. Энг олдиндаги взводнинг ёнида қорачадан келган ёшгина бир офицер депсиниб турарди. У кар-

та соладиган ясси сумкасидан олган шоколадни очар (унинг қип-қизил ҳўл лабларининг зеҳи шоколадга бўялган эди) колонна ёнида у ёқдан-бу ёққа юрар, кирланиб кетган, этагига лой тегиб қотиб қолган узун шинели икки оёғи орасида худди қўйнинг қуй-руғидек салонлар эди. Казаклар кўчанинг чап томонида келмоқда эдилар. Иккинчи взвод сафида, ўнг томондан энг чеккада машинист Иван Алексеевич келарди. У ерга қараб оёқ босар, кўлоб сувлар устидан ҳатлаб ўтишга ҳаракат қиларди. Кичкина бир солдат узоқдан туриб уни чақириб қолди, Иван Алексеевич бошини ўгириб, пиёда аскар сафларини кўздан кечира бошлади.

— Иван Алексеевич! Оғайничалиш!..

Взвод сафидан бир солдат отилиб чиқиб, бедана юриш қилиб Иван Алексеевич томон чошиб келаверди. Ёўл-ёўлакай у винтовкасини орқасига суриб қўяр, лекин қайиши сирғилиб тушиб кетаверар, милтиқ қўндоғи сувдонга тегиб, тўқиллар эди.

— Танимадингми? Эсингдан чиқардингми?

Бутун юзини тикандек, кул ранг соқол босган солдатчининг Валет эканини Иван Алексеевич аранг таниди...

— Қайси гўрдан келдинг, қўқил?

— Шундай... Аскарлик хизматидан.

— Қайси полкдасан?

— Уч юз ўн саккизинчи, Черноярск полкида. Уз оғайниларимни учратаман деб сираям... сираям хаёлимга келтирмаган эдим.

Иван Алексеевич ўзининг дағал кафтлари билан Валетнинг кирланиб кетган қўлини маҳкам қисиб олган, ҳаяжонланиб, хурсандлигидан кулар эди. Валет эса катта-катта қадам ташлаб кетаётган Иван Александровичдан орқада қолмаслик учун йўрғалаб юрар, пастандан юқорига — дўстининг кўзларига тикиларди, бир-бирига яқин қаҳрли кўзлари мулоийм, нам эди.

— Хужумга ўтмоқчимиз... Кўриб турибсан...

— Бизлар ҳам.

— Хўш, Иван Алексеевич, аҳволинг қалай?

— Э, сўраб нима қиласан!

— Мен ҳам шу ҳолдаман. Ун тўртинчи йилдан бери бошим окопдан чиқмайди. Менда на уй-жой, на бола-чақа бор, бировлар учун ўлимга кетяпман. Ўлганнинг кетидан шаҳид дегандек...

— Штокман ёдингдами? Зап одам эди-да. Осип Давидович! Шу топда бўлганда ҳамма нарсани бизга тушунтирарди. Хўп одам эди-да, а?

— У ҳамма нарсанинг мағзини чақиб берарди-ю,— деб қичқирди Валет завқланиб, муштарини дўлайтириб. Унинг бир бурда юзи кулгидан бужмайиб кетди.— У ёдимда! Мен уни отамдан ҳам азиз кўрардим. Отамдан нима кўрибман... У тўғрида ҳеч нарса эшитмадингми? Дом-дарак йўқми?

— Сибирда,— деди хўрсиниб Иван Алексеевич.— Қамоқда ўтирибди.

— Ростдан-а?— деб сўради лайлакдек шеригининг ёнида читтакка ўхшаб кўринган Валет ирғишлаб, қулоғини диккайтириб.

— Турмада ўтирибди. Эҳтимол, ўлган бўлса.

Валет, гоҳ орқасига ўгирилиб рота саф тортаётган ерга қарар, гоҳ Иван Алексеевичнинг бағбақасига, қуйи лабининг остидаги чуқурчасига кўз тикарди.

— Хайр!— деди у қўлини Иван Алексеевичнинг муздек кафтларидан чиқариб олиб.— Энди кўришолмасак керак.

Иван Алексеевич чал қўли билан фуражкасини олди-да, энгашиб Валетнинг қоқ суяк кифтларини қучоқлади. Гўё энди умрбод кўришмайдигандек ўпишиб хайрлашдилар, Валет орқада қолиб кетди. У бирдан бўйнини қисиб олди, солдатча кул ранг шинелининг ёқасидан қулоғининг қорайиб кетган қизғиш кемирчигигина диккайтиб чиқиб турарди, у букчайиб олиб, теп-текис ерда қоқила-қоқила юриб кетди.

Иван Алексеевич қатордан чиқиб, титроқ овоз билан қичқирди:

— Эй биродари азиз! Илгари сен серзарда эдинг... эсингдами? Чайир эдинг... а?

Валет кўз ёшларидан қаримсиқ бўлиб кўринган юзини ўгириб олди, очиқ шинели ва кўйлагининг йиртиқ ёқасидан кўриниб турган қоқсуяк қорача кўкрагига муштлаб бақирди.

— Серзарда эдим, чайир эдим, мени эзгилаб ташлашди!.. Мулла минган эшакдек бўлиб қолдим!..

У яна бир нималар деб қичқирди, аммо бу вақтда казаклар сотняси нариги кўчага бурилиб кетди. Иван Алексеевич уни кўздан йўқотди.

Орқада қадам ташлаб келаётган Прохор Шамиль:

— Валет шекилли?— деб сўради.

— Зап одам-да,— деб жавоб қилди лаблари титраб кетган Иван Алексеевич елкасидаги қадрдон милтиғини кўтариб қўйиб.

Қишлоқдан чиқаверишда олдин битта-иккита, сўнг-ра эса ёпирилиб келаётган ярадорларга дуч келдилар. Оғир ярадорлар тушиб олган арава зўрға судралиб борарди. Арава тортаётган қирчанғи отларнинг қобирғалари саналиб қолган. Кетма-кет тушган қамчи зарбидан сағриси шилиниб кетган, терисига жун ёпишган, қизил-қизил доғ тушган териси остидан суяклари чиқиб қолган. Тўрт ғилдиракли араваларга қўшилган отлар ҳарсиллаб аравани аранг тортар, кўпиклаб кетган тумшуқлари лойга тегай-тегай дер эди. Баъзан биронга байтал тўхталиб қолар, ичга ботиб кетган, қобирғалари кўриниб турган биқинлари ҳансираганда кириб чиқиб турар, ориқлаганидан катта бўлиб кўринган бошларини пастга солиб турар эди. Қамчи зарбидан чор-ночор қадам ташлар, олдин бир томонга, кейин иккинчи томонга толпиниб, зўрға юриб кетарди. Ярадорлар араванинг ён панжараларини ушлаб боришарди.

Сотня командири кўзига иссиқроқ кўринган бир солдатдан:

— Қайси қисмдансизлар?— деб сўради.

— Туркистон корпусининг Учинчи дивизиясидан.

— Бугун ярадор бўлдингми?

Солдат жавоб қилмай, юзини тескари ўгирди. Казаклар сотняси эса йўлдан четга чиқиб, ярим чақирим наридаги ўрмонга қараб йўл солди. Орқада эса 318-нчи Черноярск полкининг роталари қишлоқдан чиқиб гурс-гурс қадам ташлаб келмоқда эди. Узоқда, ёмғир ёғиб турган булутли осмонда немисларнинг азростати қимир этмай, сарғиш доғ каби муаллақ эди.

— Казаклар, қаранглар, ғалати бир нарса осилиб турибди-я.

— Колбаса-ку.

— Баччағар немис, ўша ердан туриб, аскарларнинг ҳаракатини кузатаётир.

— Нима, у шундай баланд жойга бекорга чиққан деб ўйлайсанми?

— Вой-бўй, осмонн фалакка чиқиб олибди-я!

— Сен яқин деб ўйловдингни? Унга тўп отиб ҳам теккизиб бўлмайди.

Урмонда Черноярск полкининг биринчи ротаси казакларга етиб олди. Казаклар кечгача намиққан қарағайлар остига тиқилишиб турдилар, ёмғир суви ёқаларидан оқиб тушар, этлари увишарди, гулхан ёқиш ман қилинган, ёмғирда ўт ёндириш амри маҳол эди. Қош қорайиши олдидан уларни бомбадан сақла- ниш учун қазилган хандаққа туширдилар. Одам бўйи келадиган хандақ ичи чуқурлиги ярим қарич келадиган сув билан тўлган эди. Балчиқ ҳиди, чириган игна барглилар, хазон, хушбўй, ёқимли ёмғир ҳиди анқир эди. Казаклар хандақ ичида шинелларининг этагини бир уриб, чўққайишиб, тамаки чекишар, маза-бемаза гапларни гаплашиб ўтиришарди. Йўлга чиқиш олди- дан берилган бир паёк махоркаларини бўлашиб олган иккинчи взвод казаклари муюлишда тўпланишиб, взвод уряднигини қуршаб олишганди. Урядник эса кимдир ташлаб кетган сим ғалтак устида ўтириб, ўт- ган душанба куни ўлдирилган генерал Копилев ҳа- қида ҳикоя қиларди. Ўзи тинчлик вақтида ҳам ўша генерал бригадасида хизмат қилган экан. У ҳикояси- ни тамомлагани ҳам йўқ эдики, взвод офицери: «Саф- га!» деб қичқирди. Казаклар шошиб-пишиб папи- росларини қаттиқ тортиб, қўлларини куйдира-куйдира сакраб ўринларидан турдилар ва хандақлардан яна қоронғи қарағайзорга кириб кетдилар. Ҳазиллашиб, бир-бирларига далда бериб кетишар, аллаким ҳуштак чаларди.

Урмон ичида, ялангликда қатор ётган мурдаларга дуч келдилар. Ўликлар чалқанчасига ёнма-ён ва тур- ли ҳолатда, кўпинча шарманда ҳолда, даҳшатли ва- зиятда ётар эди. Шу ернинг ўзида милтиқ кўтарган

ва белига противогаз осиб олган бир солдат у ёқдан бу ёққа юриб турарди. Уликларнинг ёнидаги ширачдек лойда оёқ излари кўринар, арава филдираклари ўтларни босиб-янчиб кетган эди. Казаклар мурдалардан бир неча қадам нарироқда кетмоқда эдилар. Уликлардан бадбўй, кўнгил оздирувчи ҳид келарди. Сотня командири казакларни тўхтатиб, взвод офицерлари билан бирга бояги солдат олдига келди. Улар бир нарса устида гаплашдилар. Бу вақтда казаклар сафни бузиб, ўликлар тепасига келдилар-да, фуражкаларини ечиб, қўрқув аралаш ҳаяжон ва ҳаддан ташқари қизиқиш билан уларни томоша қила бошладилар. Ҳар бир тирик махлук сирли мурдага шундай қизиқиш билан қарайди. Улдирилганларнинг ҳаммаси офицерлар эди. Казаклар санаб, уларнинг қирқ етти-та эканини билдилар. Офицернинг кўпчилиги ёшлар бўлиб, афтларидан 20—25 лар орасида эканликлари билиниб турарди, фақат энг четда ётгани штабс-капитан погонлиси ўрта ёшли эди. У сўнгги дамда додлаган бўлса керак, оғзи катта очилиб қолган, қора, хуш мўйловлари осилиб ётар, ажал ўз соясини ташлаб, оқартириб юборган юзи устидаги қайрилма қошлари чимирилиб қолган. Уликларнинг баъзилари лой сачраган чарм камзулда, қолганлари шинелда ётар эдилар. Икки-учтасининг фуражкиси йўқ эди. Казаклар, ўлгандан кейин ҳам қоматининг гўзаллиги билиниб турган бир поручикни узоқ томоша қилдилар. У чалқанчасига тушиб ётар, сўл қўлини кўкрагига маҳкам босиб, ён томонга ташлаган ўнг қўли наган дастасини чангаллаб қолган эди. Афтидан, наганни қўлидан йириб олмоқчи бўлганлар, сарғайиб кетган қўли тирналган, аммо пўлат эриб қўлига ёпишиб қолгандай, уни ажратиб ололмаганлар. Фуражкиси қийшайиб қолган жингалак малла сочли офицер гўё эркалангандай юзини ерга қўйган, кўкара бошлаган сариқ лаблари ҳайратлангандай мотамсаро бурилган эди. Унинг ўнг томонидаги ўлик мўк тушиб ётарди, белбоғи узилган шинели орқасига тўпланиб қолганди, қаҳва ранг шими ва пошнаси қийшайиб кетганди, калтагина хром этиқ кийган йўғон оёқлари очилиб қолган эди. Унинг фуражкиси йўқ, калласининг учини тўп ўқи учириб

кетган; ёнларидан ҳўл сочлари осилиб ётган мяя суягининг косаси пушти ранг ёмғир суви билан тўлган. Унинг нари ёғида олди очиқ тужуркада, йиртиқ гимнастёркада юзи йўқ мурда ётар; қийшайган қуйи жағи очиқ кўкраги устида ётар, териси куйиб, буришиб қолган торгина пешонаси оқариб кўринар, жағи билан пешонасининг ўртасида синган суяк парчалари, қорамтир қизил гўшт парчалари аралаш-қуралаш эди. Нарироқда — пала-партиш уйиб қўйилган қўл-оёқлар, шинель парчалари, бош ўрнида дабдала бўлган оёқ, унинг нарёғида — лаблари дўрдоқ, юзининг бичими болаларникига ўхшаш бир ўспирин ётарди; кўкрагини пулемёт ўқлари чок-чок қилган, тўрт жойи тешилган шинелининг тешикларидан куйган жун толалари диккайиб турарди.

— Манави... бечора ўлиш олдидан кимни чақирган экан? Онасиними?— деди тишлари бир-бирига тегмай қолган Иван Алексеевич дудуқланиб, сўнгра шартта орқасига бурилиб, сўқир кишидек юриб кетди.

Казаклар чўқинишиб, орқаларига ўгирилиб қарамай жўнаб қолишди. Улар тор сўқмоқлардан кетар экан, кўрган нарсаларини тезроқ эсларидан чиқаришга уриниб, анча маҳалгача чурқ этмай боришди. Аллакимлар ташлаб кетган қатор-қатор ертўлалар олдида сотняни тўхтатишди. Офицерлар Черноярск полки штабидан от чоптириб келган ординарец билан бирга ертўлалардан бирига киришди; шунда чўтир Афонька Озеров Иван Александровичнинг қўлидан ушлаб, шивирлади:

— Бояги ўспирин... энг кейингиси... бояқиш умрида хотин кишини бир марта бўлса-да, ўпмаган чиқар... Тилка-пора қилишибди, буни қара-я!

— Тутдек тўкибдиларми-а?— дэб гапга аралашди Захар Королев.

— Ҳа, ҳужумга киришган экан... Ўликларни қўриқлаб турган солдат айтди,— деди бирпас жим туриб Боршчев.

Казаклар бўшашиб туришарди. Ўрмон устини қоронғилиқ ўраб олган. Шамол булутларни ҳайдар, уларнинг ораси ёрилганда узоқдаги кўкимтир юлдузлар чўғ каби ялтираб кетарди.

Бу вақтда сотня офицерлари тўпланган ертўлада, командир ординаречга жавоб бериб юбориб, пакетни очди ва ёниб тамом бўлай деган шам ёруғида унинг мазмуни билан танишди-да, кейин ўқиб эшитди.

3 октябрь куни тонг отарда немислар заҳарловчи газ эў-йиб, 256-нчи полкнинг уч батальонини заҳарладилар ва биринчи линия окопларимизни ишғол қилдилар. Сизларга иккинчи линиядаги окоплар томон силжиб, 318-нчи Черноярск полкининг биринчи батальони билан алоқа боғлаш, иккинчи линияни ишғол қилиш ва шу билан бирга, шу кечасиёқ душманни биринчи линиядан суриб чиқаришни буюраман. 3-нчи гренадёр дивизияси иккинчи батальоннинг икки ротаси ва Фанагория полкининг батальони сизнинг ўнг қанотингизда ҳаракат этади.

Офицерлар рўй берган аҳволни муҳокама қилиб, биттадан папирос чекиб, ертўладан чиқдилар. Сотня йўлга тушди.

Қазаклар ертўлалар олдида дам олаётган маҳалда Черноярск полкининг биринчи батальони улардан илгари йўлга чиқиб, Стоход дарёси устидаги кўприкка етиб борди. Кўприкни гренадёр полкларидан бирининг кучли пулемёт командаси қўриқлаб турарди. Фельдфебель батальон командирига вазиятни тушунтирди, батальон кўприкдан ўтиб, бўлиниб-бўлиниб кетди: икки рота ўннга, бири чапга жўнади, сўнги рота батальон командири билан бирга резервда қолди. Роталар ёйилиб кетди. Сийрак ўрмонзор ўйдим-чўнқир бўлиб кетган, солдатлар оёқлари билан ерни пайпаслаб қадам босади, баъзан улардан бирининг оёғи чуқурга тушиб кетиб овозини чиқармай сўкинади. Унг флангда, энг чеккадаги ротада келаятган охирги солдатдан олтинчиси Валет эди. «Шайланинглар!» деб команда берилгандан кейин миллион шай қилиб, уни олдинга чўзиб борар, штикнинг учи билан буталар ва қарағайларнинг таналарини тирнар эди. Сафнинг ёнидан секин гаплашиб иккита офицер ўтиб кетди. Ширадор йўғон овоз билан гапирётган рота командири:

— Менинг эски ярам очилиб кетди. Қуриб кетгур тўнгатк!... Биласизми, Иван Иванович, қоронғида оёғимни тўнгаткака уриб олдим, ярам очилиб кетди, мен юролмаيمان, қайтишга тўғри келади.— Ширадор йўғон овозли рота командири бир лаҳза жимиб қолди, нарироққа боргандан кейин овози секинроқ эшитила бошлади.— Сиз биринчи ярим рота командирлигини ўз устингизга олинг, Боганов иккинчисини олади, мен эсам, гапимга ишонинг, юролмаيمان. Қайтишга мажбурман.

Прапоршчик Беликов хириллаган ингичка овоз билан уни койиб берди.

— Таажжуб! Жанг бошланди дегунча сизнинг эски яраларингиз очилиб кетади.

— Овозингизни ўчиринг деярман, прапоршчик жаноблари,— деб ўшқирди рота командири.

— Қўйинг-э! Қайтиб кетсангиз, кетавермайсизми?

Валет бошқаларнинг ва ўзининг қадам товушига қулоқ солиб, орқада шипиллаб кетаётган кишининг оёқ товушини эшитди-ю, рота командирининг жўнаб қолаётганини пайқади. Орадан бир минут ўтгач, Беликов фельдфебель билан ротанинг сўл қанотига ўтар экан пўнғиллади:

— ...Муттаҳамлар, сезяптилар! Бирор жиддий иш чиқиб қолса борми ё касал бўлиб қоладилар ёки эски яралари очилади. Сен бўлсанг, яқиндагина келган офицер, ярим ротани бошлаб обор. Аблаҳлар! Мен бунақаларни... солдатлар...

Товушлар бирдан жимиб қолди. Валет эса жиққа ҳўл этигининг шалоपлаган товушини, қулоғининг шингиллаганини эшитарди, холос.

— Ҳой, ҳамқишлоқ!— деб хириллаб чақирди сўл томондан биров.

— Хўш?

— Кетяпсанми?

Валет йиқилди, сувга тўлган чуқурчага кети билан сирғаниб тушиб кетаётди:

— Кет-япман,— деб жавоб қилди.

— Зим-зиё қоронғилик...— деган овоз эшитилди чапдан.

Бир минутгача бир-бирларини кўрмасдан юриб бордилар, сўнгра Валетнинг қулоғи остида ўша хириллаган овоз:

— Ёнма-ён борайлик! Унчалик қўрқинчли бўлмайди,— деди.

Яна жимиб қолдилар, жиққа ҳўл этиклари билан билчиллаган ерни босиб кетавердилар. Камаяётган, юзини доғ босган ой булутлар орасидан шўнғиб чиқди-да, учиб бораётган сертўлқин булутлар орасидан товонбалиқдай тангачаларини йилтиратиб сузиб ўтиб, очик жойга чиқиб олди ва ер юзига хира нурини соча бошлади. Қарағайларнинг намли барглари йилтиллаб кетди, ёруғда уларнинг ҳиди ўткирроқ, муздек ернинг нафаси димоққа урилгандек туюлди. Валет ёнидаги солдатга қаради. У эса бирдан тўхтаб, калтакдан бошини олиб қочгандай ҳаракат қилиб, оғзини очиб, бирдан:

— Қара!— деб юборди.

Улардан уч қадамча нарида, қарағай тагида бир киши оёқларини кериб турарди:

— О-дам,— деди минғирлаб Валет.

Валетнинг ёнида кетаётган солдат винтовкасини ўхталди:

— Кимсан?— деб бақирди у.— Ким бу? Отаман!..

Қарағай тагидаги одам чурқ этмади. Унинг боши кунгабоқарнинг қалпоғидек бир томонга қийшайган эди.

— Ухлаб қопти!— деб пиқиллаб кулди Валет ва титраб, зўрма-зўраки кулги билан ўзига далда берди-да, олға қадам ташлади.

Улар қаққайиб турган киши олдига келдилар. Валет бўйнини чўзиб унга тикилди. Ўртоғи милтиғининг қўндоғи билан ҳаракатсиз турган кул ранг кийимдаги кишини туртди.

— Ҳой, пензалик оғайни? Ухлаяпсанми? Ҳамшар!..— деди у масхараомуз.— Ҳой тентак, нима қилиб турибсан?— Унинг бирдан тили тутилиб,— мурда экан!— деб орқага чекинди.

Валет тишини гичирлатиб бирдан ўзини орқага отди, шу онадаёқ унинг оёқлари турган ерга қарағай остидаги киши тагидан арраланган дарахтдай қу-

лаб тушди. Улар мурдани ағдариб юзини осмонга қаратдилар. Газ билан заҳарланган, ўпкасига кириб олган ажалдан қочмоқчи бўлган бу солдат, 256-нчи пиеда полкнинг заҳарланган уч батальонидан бирида хизмат қилиб, қарағай остида охириги бошпанасини топган эди. Чарпахлдан келган бу барваста йигит бошини орқага ташлаб бемалол ётар, йиқилганда юзи балчиққа бўялган, газдан заҳарланган кўзлари оқиб тушган; шишиб кетган, ялтироқ қайроқ сингари йўғон тилини тишлаб қолган эди.

— Юр, кетайлик, худо хайрингни берсин! Майли, ётган жойида ётаверсин,— деб шивирлади Валетнинг ўртоғи унинг қўлидан тортиб.

Улар бу ердан кетишди, аммо шу заҳоти иккинчи бир мурдага дуч келишди. Уликлар борган сари кўпроқ учрарди. Бир неча жойда заҳарланган одамлар тўпланиб ётарди, баъзилар чўққайиб ўтирган жойларида қотиб қолган, бошқалар, гўё ўтлаётгандай тўрт оёқлаб турар, иккинчи линиядаги окопларга олиб борадиган хандақнинг оғзида бир солдат икки букилиб ётар, азобга чидолмай тишлаб ташлаган қўлини оғзига тиққан эди.

Валет билан унга ёпишиб олган солдат илгариллаб кетган сафга чошиб етиб олдилар-да, ундан ўзиб кетиб, ёнма-ён кетавердилар. Улар илон изи бўлиб қоронғилик ичига кириб кетган окоп ичига сакраб тушдилар ва икковлари икки ёққа қараб кетдилар.

Валетнинг шэриги:

— Ертўлаларни тимирскилаб чиқиш керак, балки қолган-қутган егулик нарса бордир,— деди иккиланиб.

— Юр, кетдик.

— Сен — ўннга, мен — чапга. Бизникилар етиб келгунча ҳамма ёқни тимирскилаб қидириб чиқамиз.

Валет гугурт чақиб, биринчи ертўланинг ланг очик эшигидан кирди, шу заҳоти у ердан шиша пробкасидай отилиб чиқди: ертўлада бир-бирига кўндаланг бўлиб икки ўлик ётарди. У уч ертўлага кириб, бекорга овора бўлиб чиқди, тўрттинчисининг эшигини бир тепиб очди, бегона бир тилда жаранглаган овозни эшитиб, йиқилиб тушаёзди:

— Wer ist das?¹

Иситмаси чиқиб кетган Валет индамай лип этиб ўзини орқага олди.

— Das bist du Otto? Weshalb bist du so spät gekommen?² — деб сўради-ю, немис ертўладан чиқиб бир қадам ташлади, сўнгра елкасини қимирлатиб кифтига ташланган олди очиқ шинелини тўғрилаб қўйди.

— Қўлингни кўтар! Қўлингни! Таслим бўл!— деб хириллаб бақирди Валет, оёқларини букиб, милтигини ўқталиб.

Ҳанг-манг бўлиб, тили калимага келмай қолган немис секин қўлини кўтарди ва ёни билан туриб, ўзига томон қаратилган найзанинг йилтиллаган ўткир тиғига ағрайиб қараб қолди. Шинели елкасидан тушиб кетди, бир томонига тугма қадалган кўкиш мундирининг чети кўтарилиб, қўлтигининг ости буришиб қолди, кўтарилган ишчи қўллар қалтирар, бармоқлар кўзга кўринмаган пианино клавишларини чалаётгандай қимирлар эди. Валет ҳолатини ўзгартирмай турар, немиснинг бўйдор, ғўлабир гавдасига, мундирининг мис тугмаларига, этигининг икки ёни тикилган калта қўнжига, пешонасига дол қўйган соявонсиз шапкасига кўз югуртирарди. Кейин биров устидаги хапқат шинелидан ушлаб қаттиқ тортгандай гандираклаб кетди. Томоғидан — йўтал деса йўталга, ҳиқичоқ деса ҳиқичоққа ўхшамайдиган ғалати товуш чиқарди; немиснинг олдига қараб бир қадам ташлаб:

— Қоч!— деди дўриллаб.— Қоч, немис! Сенга ҳеч қандай адоватим йўқ. Отмайман.

Валет окоп деворига милтигини тираб, оёғининг учига босиб бўйини чўзди, немиснинг ўнг қўлидан ушлади. Унинг дадил ҳаракати асирни лол қилди; у ўзига етти ёт бегона бўлган товушнинг ғалати оҳангига қулоқ солиб, қўлларини пастга туширди.

Валет йигирма йиллик меҳнатдан қавариб кетган, қадоқ босган қўлини дадил узатиб, немиснинг совуқ

¹ Ким бу (нем.).

² Отто, сенмисан? Нега мунча кечикдинг?

ва шалвиллаган панжасини қисди, сўнгра кафтини очиб кўрсатди; қадоқ босган ғадир-будир, сап-сариқ бир бурда кафтига ойнинг сарғиш тангалари тушиб турарди.

Валет худди совқотгандай дилдираб:

— Мен — ишчиман, — дерди. — Нега энди сени ўлдирай? Қоч! — шуни деб у ўнг қўли билан немиснинг ўнг елкасига секин туртиб, дарахтларнинг учлари бир-бири билан чалмашиб кетган қора ўрмонни кўрсатди. — Қочсангчи, аҳмоқ, бўлмаса бизникилар келиб...

Немис Валетнинг узатилган қўлига қаради, олдинга энгашиб, бутун диққатини тўплаб, тушуниб бўлмайдиган сўзларнинг яширин маъносини фаҳмлаб олишга уринди. Шу зайлда бир-икки секунд ўтди. Унинг кўзлари Валетнинг кўзлари билан тўқнашди, кейин немиснинг кўзи бирдан чарақлаб кетди. У орқасига бир қадам ташлаб, қўлларини чўзди, Валетнинг қўлларини маҳкам қисиб силтади, ҳаяжонга келиб, юзлари кулгидан ёришиб кетди, энгашиб Валетнинг кўзларига қаради.

— Du entlässt mich?.. O, jetzt hab ich verstanden! Du bist ein russischer Arbeiter? Sozial-Demokrat, wil ich? So? O! O! Das ist wie im Traum!.. Mien Bru der, wie kann ich vergessen? Ich finde kine Worte, Nur du bist in wunderbarer wogender Junge... Ich!...

Ажойиб тилда гапирилган жўшқин сўзлардан Валет фақат савол шаклида берилган битта — «социал-демократ?» деган сўзни пайқади.

— Ҳа, мен — социал-демократман. Сен жўнаб қол... Хайр, биродар. Даст панжани чўз! — Қомати келишган бўйдор бавариялик билан ушоққина рус солдати сезгирлик билан бир-бирларининг гапларини англаб, кўзларини кўзларига тикиб қарадилар. Бавариялик шивирлаб гапирди:

— In den Zukünftigen Klassenkämpfer werden wir

! Сен мени қўйиб юборясан-а? Энди тушундим-а? Сен рус ишчисимсан? Мен сингари социал-демократмисан? А? У... худди тушимда кўраётгандек бўляпман... Биродар, мен буни қандай унута сламан? Сўз тоғолмай қолдим... Аммо сен ажойиб, жасур йнгит экансан... Мен.. (немисча).

in den sellen Schüt zengräben. Werden wir in den sellen schüt zengraben sein, nicht werh, genosse¹— Шуни деб у бўридек бир сакраб, окоп устидаги дўнгликка сакраб чиқди.

Урмондан яқинлашиб келаётган цепнинг қадам товушлари эшитилди. Энг олдинда чех разведкачилари командаси ўз офицери билан келмоқда эди. Улар ертўладан чиққан солдатни отиб ташлашларига оз қолди, солдат ертўлага егулик нарса қидириб тушган эди.

Солдат милтиқнинг қоп-қора оғзи ўзи томон қаратилганини кўрди-ю, капалаги учиб кетиб:

— Бегона эмасман! Кўзинг кўрми, оғзингга...

— Узимизга қарашли,— деб такрорлади у бир буханка нонни кўкрагига боладек маҳкам босиб.

Унтер-офицер Валетни таниб, окопдан сакраб ўтди-да, унинг елкасига милтиғининг қўндоғи билан ўхшатиб бир туртди:

— Абжағингни чиқараман! Оғзи-бурнингни қоп-қора қон қиламан! Қаердайдинг?

Валет сувда бўккан нондай бўшашиб борар, ҳатто елкасига туширилган зарба ҳам унга таъсир этмаганди. У гандираклаб кетди-да, ўзига хос бўлмаган мулойимлик билан жавоб бериб, унтерни ҳайратда қолдирди.

— Сал олдинроқ кетиб қолибман. Кўп зўравонлик қилаверма.

— Сенам ҳадеб думингни ликиллатаверма! Дам орқада қолиб кетади, дам олдин кетиб қолади. Қоидали билмайсанми? Биринчи йил хизмат қилишингми?— Бир оз жим туриб:— Тамакидан борми?— деб сўраб қолди.

— Кукун бўп кетган-да.

— Майли, бер.

Унтер тамакисини тутатиб, взводнинг охирги сафига бориб қўшилди.

Тонг отар чоғида разведкачи чехлар немисларнинг кузатиш постига яқин бориб қолдилар. Немислар бараварига ўқ узиб, тинчликни буздилар. Икки

¹ Келажакдаги синфий жангларда бизлар бир окопда бўламиз. Тўғрими, ўртоқ (немисча).

марта, орадан маълум вақт ўтгач, қарийб бараварига ўқ уздилар. Окоплар устида қизил ракета ҳавони ёритди, ғала-ғовур эшитилди, ҳавода ракеталарнинг қизил шуъласи сўнмай туриб, немислар тўпга тута бошладилар.

Бум! Бум!— гумбурлаган овозлар кетидан яна икки марта замбарак товуши янгради: Бум! Бум!

Тўп ўқлари баайни ҳавони пармалагандек, борган сари кучайиб, биринчи ярим рота солдатларининг бошлари тепасидан гувиллаб ўтди; бир оз сукутдан кейин узоқда, олд томондаги Стоход дарёсидан кечиб ўтиладиган жойда «пақ!.. пуқ!..» этиб ёрила бошладди.

Разведкачи чехлардан қирқ саржин орқароқда келаётган аскарлар бир йўла ўқ отилгандан кейин ер бағирлаб ётиб олдилар. Ракета қип-қизил шуъла сочиб ҳамма ёқни ёритди; унинг ёруғида Валет солдатларнинг буталар ва дарахтлар орасида чумоли сингари ўрмалаб кетаётганларини, жонларини сақлаб қолиш учун билчиллаган ерга таппа ташлаб ётиб олганларини кўрди. Одамлар ҳар бир ўнқир-чўнқир жой атрофида ғимирлашар, ҳар бир дўнглик панасига биқинишар, ҳар бир чуқурчага бошларини тиқишарди. Шунга қарамай, пулемёт ўқлари ўрмонга баайни май ёмғиридек шатир-шутур ёға бошлагач, аскарлар чидаш беролмадилар: бўйинларини елкалари ичига тортиб, қурт сингари ерга қапишиб, қўлларини ҳам, оёқларини ҳам букмай, орқаларидан из қолдириб, балчиқда илондай судралиб кетдилар... Баъзилар сакраб ўринларидан туриб қочиб қоларди. Ёриладиган ўқлар ўрмондаги игна баргли шохларни синдириб, қарағайларни тилишлаб, заҳарли илондай вишиллаб ерга тушар, пақиллаб ёрилиб кетарди.

Иккинчи линиядаги окопларга қайтиб келганларида биринчи ярим рота ўн етти солдат йўқотган эди. Нарироқда алоҳида сотня казаклари қайтадан саф тортиб, биринчи ярим ротанинг ўнг томонида эҳтиётлик билан борган эдилар, соқчиларни ўлдириб, тўсатдан немисларни босишлари ҳам мумкин эди-ю, лекин разведкачи чехларга қараб бараварига ўқ отишганида ҳамма участкадаги немислар сергакланиб қолди-

лар. Улар пала-партиш ўқ узиб, икки казакни ўлдирдилар, биттасини ярадор қилдилар. Казаклар ўлдирилган казаклар билан ярадорни ўзлари билан олиб қайтдилар, саф тортар эканлар гаплашишарди:

— Уликларимизни кўмиш керак.

— Бизсиз ҳам кўмишади.

— Шу топда тирикларнинг ғамини ейиш керак, ўликларга кўп нарса керакмас.

Орадан ярим соат ўтгач, полк штабидан буйруқ олинди: «Артиллерия тайёргарлигидан кейин батальонга алоҳида казаклар сотняси билан бирликда душман устига ҳамла қилиб, уни биринчи линиядаги окоплардан суриб чиқаришни буюраман».

Кучсиз артиллерия тайёргарлиги кундуз соат ўн иккигача чўзилди. Казаклар ва солдатлар қоровул қўйиб, ертўлаларда дам олмоқда эдилар. Чоштгоҳда ҳужумга ўтдилар. Сўлроқда, асосий участкада, тўплар гумбурларди,— у ерда яна ҳужумга ўтган эдилар.

Ўнг қанотнинг энг чеккасида Забайкал казаклари, сўлроқда алоҳида казаклар сотняси билан бирга Черноярск полки, унинг нари ёғида — Фанагория гренадёрлар полки, улардан нарида — Чембарский, Бугульминский, 208-нчи пиёда полклари, Павлоградский, Венгровский полклари ҳаракат этмоқда эдилар. 53-нчи дивизия полклари фронт марказида ҳужумга ўтган эдилар; 2-нчи Туркистон ўқчилар дивизияси сўл қанотни эгаллади. Ҳамма участкалардан сурон эшитилар,— руслар ҳамма ёқда ҳужум қилаётган эдилар.

Казаклар сотняси ораси очиқ-очиқ саф билан бормоқда эдилар. Уларнинг сўл қанотлари Черноярск полкининг ўнг қаноти билан туташган эди. Окоплар устидаги дўнгликлар кўзга чалиниши билан немислар шиддатли ўт очди. Казаклар сурон кўтармай, бир жойдан иккинчи жойга чопиб ўтар эдилар; ётиб олиб, винтовкаларининг ўқдонидаги ўқларни бўшатар, яна туриб чопар эдилар. Окоплардан эллик қадам берида бутунлай ётиб олиб, бошларини кўтармай ўқ уздилар. Немислар бутун линия бўйлаб окоплар олдига тўрсимон сим ўралган тўсиқлар чиқариб ташладилар. Афонька Озеров отган икки граната тўрға тегиб сак-

раб орқага қайтиб ёрилди. У бошини сал кўтариб, учинчи гранатани отмоқчи эди, аммо чап елкасидан пастроққа ўқ тегиб, думғазасидан тешиб чиқди. Афонькага яқин ерда ётган Иван Алексеевич, у оёқларини типирлатиб кейин жимиб қолганини кўрди. Бир қўли чўлтоқ Алёшканинг укаси Прохор Шамилни ҳам ўлдирдилар. Учунчи ўқ собиқ атаман Маничковни қулатди, шу заҳоти бир ўқ келиб Шамилларнинг бир оёғи чўлоқ қўшниси, кокилдор Евлантий Калининга тегди.

Иккинчи взводдан ярим соат ичида саккиз одам нобуд бўлди. Сотня командири — ясовулни, икки взвод офицерини ўлдирдилар, шундан сўнг сотня командасиз эмаклаб орқага чекинди. Казаклар ўқ етмайдиган жойга келиб тўпландилар — уларнинг ярми ҳалок бўлган эди. Черноярчилар ҳам чекиндилар. Биринчи батальонда талафот бундан ҳам кўп эди, аммо шунга қарамай, полк штабидан буйруқ келди: «Дарҳол қайтадан ҳужумга ўтилсин, нима қилиб бўлса ҳам душманни биринчи линия окопларидан суриб чиқарилсин ва дастлабки позиция эгаллансин. Бутун линия бўйлаб олиб борилаётган жанг ҳаракатларининг муваффақияти шунга боғлиқдир».

Сотня таралиб, сийрак саф тортиб яна ҳужум бошлади. Немислар шиддатли ўт очганларидан кейин окоплардан юз қадам берда ерга ётиб олдилар. Яна қисмлар камая бошлади, эс-ҳушларини йўқотган сдамлар ерга бағирларини бериб, қимир этмай, бошларини кўтармай ётишар, уларни ўлим ваҳми босган эди.

Кечга томон Черноярск полкининг иккинчи ярми ротаси саросимага тушиб, тумтарақай қочди. «Қуршаб олибдилар!» деган ҳайқирик казакларнинг қулоғига чалинди. Казаклар ўринларидан тура солиб, буталарни синдира-синдира, милтиқларини йўқотиб орқага қочдилар. Иван Алексеевич чопганича бехатарроқ жойга келиб, тўп ўқи синдириб кетган қарағай остига ўзини ташлади, зўрға нафасини ростлаб олди, шу он унга қараб келаётган Гаврило Лиховидовга кўзи тушди. Лиховидов маст одамдай оёқ ташлаб, кўзларини ерга тикиб келар, бир қўли билан ҳаводаги бир

нарсани ушламоқчи бўлар, иккинчи қўли билан юзидаги кўзга кўринмас ўргимчак инини сидириб олиб ташлашга уринарди. На қўлида милтиғи, на ёнида қиличи бор эди, тердан ҳўл бўлиб кетган қорамтир малла текис сочлари осилиб қошига тушганди. У ўрмон ичидаги очиқ жойда гандираклар юриб, Иван Алексеевич олдига келди. Аланг-жаланг, ғилай кўзларини ерга тикиб, туриб қолди. Унинг тиззалари қалт-қалт титрар, букилиб-букилиб кетар, Иван Алексеевичнинг назарида Лиховидов парвоз қилиш учун тиз букаётгандай эди.

Иван Алексеевич бир нима дейиш учун:

— Ана... кўрдингми...— деб гап бошлаган эди, Лиховидовнинг юзи тиртишиб кетди.

— Тўхта!— деб бақирди у, сўнгра чўққайиб ўтириб олиб, панжаларини тарвақайлатиб, кўрқа-писа атрофга кўз югуртирди.— Қулоқ сол. Мен ҳозир ашула айтаман. Бир парранда бойқушнинг олдига ўчиб келиб айтибди.

Менга айт-чи, бойқушим
Сендан ҳам катта ким бор?
Сендан улуғроқ ким бор?
Бургут подшо экан,
Қалхат баковул экан,
Бўктарги қуш — ясовул,
Кабутарлар — уралли,
Мусича — атаманли,
Майналар қалмоқ экан,
Зағчалар лўли экан,
Зағизгон тўра экан,
Урдак пиёда экан,
Ғозлар молдаван экан.

— Шошма!— деди Иван Алексеевич докадек оқариб.— Лиховидов, сенга нима бўлди а?.. Бетобмисан? А?

— Халақит берма!— деди Лиховидов қизариб. Унинг бўзарган лаблари бемаъни илжайди, бояғидай даҳшатли куй билан ашула бошлади:

Ғозлар молдаван экан,
Туғадоқ аҳмоқ экан,
Қурвақалар шўх экан,
Қарғалар тўпчи экан,

Кузгунлар ўқчи экан,
Балиқчи қуш — дуторчи.

Иван Алексеевич сапчиб ўрнидан турди:
— Юр, ўзимизникилар олдига борайлик, бўлма-
са — немислар бизни тутиб олишади! Эшитяпсанми?

Лиховидов қўлини тортиб олиб, оғзидан илиқ ту-
пугини сачратиб, шошиб-пишиб бақириб ашула айта
бошлади.

Булбуллар чалади соз.
Қалдирғоч баландпарвоз
Қора қуш фақир экан.
Читтак ўлпончи экан,
Чумчуқ ўнбоши экан.

Бирдан овози ўчиб, кейин хириллаб мунгли овоз
билан ашула айта бошлади. Унинг қаришиб қолган
оғзидан ашула эмас, бўрининг увлашига ўхшаш овоз
борган сари зўрайиб чиқарди. Ўткир сўйлоқ тишлари
устида оппоқ тупуги кўпикланиб товланарди. Иван
Алексеевич яқиндагина қалин ўртоғи бўлган Лихо-
видовнинг бежо қийиқ кўзларига, сочлари силлиқ
қилиб таралган бошига, оқ мумдан ясалгандек қу-
лоқларига қўрқув аралаш қараб турарди. Лиховидов
жон-жаҳди билан бўкириб ашула айтарди:

— Шон-шуҳратдан дарак берар янграб карнай
Орқамизда қолиб кетди улкан Дунай,
Турк султонин енгдик, зафар қозондик биз,
Чумолидек қирлар ошиб жўнадик биз
Милтиқлардан ўқ узади Дон казаги.
Товуқ, курканг бўлса овлаб оламиз биз,
Ўғил-қизинг бўлса олиб кетамиз биз.

Иван Алексеевич сайхон ерда оёғини аранг суд-
раб келаётган Мартин Шамилни кўриб:

— Мартин, ҳой Мартин, бу ёққа кел,— деб ча-
қирди.

Шамил милтиғига таяниб унинг олдига келди.

Иван Алексеевич кўзи билан жинни бўлиб қолган
ўртоғини кўрсатиб:

— Уни олиб бориб топширишга ёрдамлаш. Кўряп-
санми?— деди.— Бўладигани бўп қопти. Миясини еб
қўйибди.

Шамиль ич кўйлагининг енгини узиб олиб ўқ теккан оёғини боғлади; Лиховидовга қарамасдан унинг бир қўлтиғига, Иван Алексеевич иккинчи қўлтиғига кириб, жўнадилар.

Лиховидов энди пастроқ овоз билан:

Чумолидек қирлар ошиб
жўнадик биз.

деб ҳониш қилди. Шамиль эса афтини буриштириб:

— Қўйсангчи ашулангни! Худо ҳақи, шовқинлама, Эсингни еб қўйибсан, қўй!— деди.

Товуқ, курканг бўлса овлаб кетамиз биз.

Лиховидов казакларнинг қўлидан юлқиниб чиқишга ҳаракат қилар, ашула айтишдан тўхтамас, аҳён-аҳёнда кафтлари билан икки чаккасидан қисар, тишларини ғирчиллатар, осилиб тушган қўйи жағини қалтиратиб, жунун водийсидан эсган қайноқ шамолдан айнаган бошини бир ёққа қийшайтирарди.

IV

Стоходдан қирқ чақирим пастда жанглар бормоқда. Икки ҳафта бўйи тўпларнинг гулдуриси тинмади, кечалари узоқ мовий осмонда прожектор нурларининг акси яллиғланиб турди, улар хира камалак тусда нур сочар, жим жима қилар, уруш алангасини бу ердан кузатиб турганларнинг юрагига аллақандай гулғула солар эди.

Ботқоқлик, хилват жойда ўн иккинчи казак полки жойлашган эди. Кундузлари саёз окоплар ичида энгашиб чопган австрияликларни онда-сонда ўққа тутишарди, кечалари эса ботқоқликка кирволиб ухлар шар ёки карта ўйнашарди; ёлғиз пойлоқчиларгина жанг кетаётган ердаги қизғиш аланга аксини кузатиб туришарди.

Совуқ кечалардан бири, йироқдаги аланга акси осмонни чарақлатганда Григорий Мелехов ертўладан чиқиб, хандақ ичи билан юриб окоплар орқасидаги пастак дўнглик устидаги кекса ўрмонзорга кўтарилди. Григорий кенг, хушбўй ерга ётиб олди. Ертўла

ичи папирос тутунига тўлган, қўланса қора тутун қоплаб олган стол атрофида саккиз казак картабозлик қилмоқда. Тепалик устидаги ўрмонда эса номаълум бир қушнинг қанотидан ҳосил бўлган шамол сингари шабада еларди. Ушук урган ўт-ўланлардан кўнгилни оздирувчи ҳид анқир эди. Учларини тўп ўқлари каллаклаб кетган ўрмон устида зулмат қанот ёйган, Хулкар юлдузининг нури сўнмоқда, Етти қароқчи юлдузлар туркуми Сомон йўлидан чапроқда лайлак бўлиб тўнтарилиб тушган аравага ўхшаб ётарди. Фақат шимол ёқдагина Олтин Қозиқ юлдузи бир текис нур сочиб турмоқда.

Григорий кўзларини қисиб, Олтин Қозиқ юлдузига қаради, хира ва совуқ юлдузларнинг ўткир нуридан киприк остларида шу йўсин совуқ ёшлар тирқираб чиқди.

Шу тепалик устида ётар экан, негадир, Нижне-Яблоновск қишлоғидан Ягодноега — Аксинья олдига борган кечасини ўйлаб кетди; Аксинья эсига тушгач, юраги туздек ачишиб кетди. Замонлар ўтиши билан унутилаёзган ниҳоясиз қоронғи йўллар, ёт кишиларнинг башаралари эсига тушди. Аксиньяни сўнгги марта кўргандек кўз олдига келтирмоқчи бўлганда юраги бирдан ўйнаб кетди. Уша вақтда унинг башарасига қамчи изи тушиб, кўкариб қолган эди. Аммо хотираси кучлилик қилиб, андек бир томонга қийшайган, кулиб турган ўктам башарани кўз олдига келтирар эди. Ана у бошини буриб, чақнаб турган қора кўзлари билан ер остидан меҳр билан шўх назар ташлайди, беҳаё-суқтой лаблари аллақандай таърифдан ташқари ҳароратли пичирлайди, сўнгра аста нигоҳини олиб қочиб, тескари ўгирилади. Қорача бўйнига майин сочи тушиб турарди... Бу сочларни у бир вақтлар ўпишни яхши кўрарди.

Григорий бир чўчиб тушди. Назарида Аксиньянинг хушбўй, маст этувчи сочларининг бўйи бир лаҳза димоғига киргандай бўлди; шу он у букилиб, бурун катаklarини каттароқ очди, аммо ҳайҳот! Уни ҳаяжонга солган ҳид — хазон ҳиди эди. Аксиньянинг чехраси кўзи ўнгидан лип этиб ғойиб бўлади. Григорий кўзларини юмади. Кафтларини ғадир-будур ерга

тираб, кўзларини юймай қулаган қарағай орқасида, осмоннинг бир чеккасида муаллақ туриб қолган Олтин Қозық юлдузи худди зангори капалакдай жим-жим қилиб туради.

Бир-бирига қовушмаган хотиралар Аксиньянинг сиймосини парда билан қоплаб олгандай бўлди. У Аксиньядан ажралишгандан кейин Татарск хуторида кечирган ҳафталарини эслади; кечалари ўша вақтда Наталья унга эркаланиб тинка-мадорини қуритган, гўё илгариги — ёшлигидаги совуқлигининг ҳиссасини чиқармоқчидай бўларди. Кундузлари эса уй ичидагилар унга парвона бўлиб, хушомадгўйлик қилишар, қишлоқдагилар, биринчи Георгий нишонини олган кишини ҳурмат билан қаршилашарди. Григорий ҳамма ерда, ҳатто оилада ҳам ҳамманинг ҳайратомуз ҳурмат назари билан қия боқишларини кўрарди. Унинг бир вақтлар ўзсўзли хушчақчақ йигит бўлган ўша Григорий эканига гўё ишонмасдилар. У билан кексалар хўтор майдонида худди ўз тенгқурларидек суҳбатлашар, унга дуч келганларида бошларидан шапкаларини олиб таъзим қилар, хотин-халаж, қизлар эса шинелига йўл-йўл лентали крест осган Григорийнинг андек букчайган қадди-қоматига суқланиб тикиларди. Пантелей Прокофьевичнинг ёнида черковга ёки машқ майдонига кетаётганида отасининг ғурурланганини кўрарди. Бу хушомадгўйлик, иззат-ҳурмат, завқланишларнинг аччиқ заҳари бир вақтлар Гаранжа унинг миясига сингдирган ҳақиқат уруғларини заҳарлаб хароб этди. Григорий фронтдан келганида бошқача эди, кетганида эса тамоман айниб қайтди. Она сути билан кирган ва бутун умр қон-қонига сингиб кетган казаклик феъл-атвори инсоний ҳақиқатлардан ғолиб чиқди.

Қитдек ичиб олган Пантелей Прокофьевич хайрлашиш вақтида оқ оралаган тим қора сочини силар экан, хаяжонланиб:

— Билган эдим, Гришка, сендан яхши казак чиқшини кўпдан билган эдим,— деди.— Бир ёшга тўлганингда, қадимий казак одатига кўра, сени ҳовлига олиб чиқдим. Эсингдами, кампир? Сўнгра сени отга миндирдим. Сен тирмизак қўлчаларинг билан от-

нинг ёлига тармашиб олдинг. Уша вақтдаёқ сендан маъно чиқишига ақлим етган эди, гашим тўғри чиқди.

Григорий фронтга кетганида софдил яхши казак эди. Қалбида урушнинг бемаънилигини билиб туриб, казаклик шуҳратини шараф билан ҳимоя қилди.

Бир минг тўққиз юз ўн бешинчи йил. Май ойи. Ольховчик қишлоғи яқинида кўм-кўк ўтлоқни топтаб, ўн учинчи немис пиёда темир полки ёпирилиб келарди. Пулемётлар чирқиллар, дарё ёқасида ётиб олган рус ротасининг оғир пулемёти тарилларди. Ун иккинчи казак полки жангга кирган эди. Григорий ўз сотиясидаги казаклар билан энгашиб чопиб борар ва атрофга аланглаб, тикка келган лахча чўғ офтобни ва дарёнинг секин оқадиган ерида акс этган сариқ баркашдек аксини кўрарди. Дарёнинг нари ёғида, теракзор орқасида от етакловчилар яширинган, рўпарада эса — бургут тамғали мис каска кийган немислар... Шамол ўқларнинг сарғиш аччиқ тутунини чайқалтирарди.

Григорий астойдил мўлжалга олиб, шошмасдан отар, ўқ узгандан кейин нишонни кўрсатувчи взвод командирининг командасига қулоқ соларди. У гимнастёркасининг енгига ўрмалаб чиққан хонқизини аста олиб ташлади. Сўнгра атакага ўтилди...

Григорий новча немис лейтенантини темир қопланган қўндоғи билан уриб йиқитди, уч немис солдатини асир олди, сўнгра бошларидан ошириб ўқ узиб, уларни дарё томонга қараб қочишга мажбур қилди.

Рава-Русская ёнида, 1915 йил июлида казак взводи билан бирликда казакларнинг австрияликлар томонидан босиб олинган батареясини қайтариб олди. Уша ерда, жанг маҳалида душманнинг орқасига ўтди-да, қўл пулемётидан ўт очиб, ҳужум қилиб келаётган австрияликларни тумтарақай қочирди.

Баянецдан ўтгач, олиш-тутишда семиз бир австриялик офицерни асир олди, қўй сингари уни отга ўнгариб, чопиб кетаётганда, ичи ўтган офицернинг тарқатган бадбўй ҳидини ва қўрққанидан терлаб-пишиб титраганини доим пайқаб борди.

Яйдоқ тепа устида ётар экан, ашаддий душмани Степан Астаховга дуч келиб қолгани эсига тушди. Бу воқиа 12-нчи полкни фронтдан олиб, Шарқий Пруссияга ташлаган пайтларида рўй берган эди. Казак отлари немисларнинг текис далаларини пайхон қилар, казаклар немис уйларига ўт қўяр эдилар. Улар босиб ўтган йўлларда қора тутунлар буриқсар, куйиб ёнган уйларнинг деворлари ва черёпицали томлари куйиб тутаб ётарди. Столипин шаҳри ёнида полк 27-нчи Дон казак полки билан бирликда ҳужумга ўтди. Григорий ориқлаб кетган акасини, соқолини устара билан олдирган Степанни ва бошқа ҳамқишлоқ казакларни кўриб қолди. Жангда полклар мағлубиятга учраган эди. Немислар уларни қуршаб олганди. Қисиб келаётган душман ҳалқасини ёриб ўтиш учун ўн икки сотня бирин-кетин ҳужумга ўтганида, Григорий Степаннинг ўқ тегиб ўлган қора тўриқ отидан сакраб, ўмбалоқ ошганига кўзи тушиб қолди. Кўнглига бирдан келган қатъий қарордан суюниб кетган Григорий жilовини тортиб, отини аранг тўхтатди. Сўнгги сотня казаклари сал бўлмаса Степанни босиб кетаёзди, казаклар ёнидан ўтиб кетганидан кейин унинг олдига от солдириб бориб:

— Узангидан ушлаб ол!— деб қичқирди.

Степан узангининг қайишини маҳкам чангаллаб, Григорийнинг оти ёнида ярим чақиримча йўл босди.

— Секинроқ чоп, худо хайр бергур,— деб илтижо қилди у нафаси қисилиб.

Улар эсон-омон қуршовдан чиқиб олдилар. Сотня шошиб-пишиб интилаётган ўрмончага юз саржинча масофа қолган эди, ўқ Степаннинг оёғига келиб тегди, қўли узангидан чиқиб кетиб, муккаси билан тушди. Шамол Григорийнинг фуражкасини учириб кетиб, сочи кўзларини беркитиб қолди. Григорий сочини орқага ташлаб атрофга аланглади. Степан оқсоқланиб бута остига етиб келди-да, казакча фуражкасини унинг устига улоқтирди ва ўтириб олиб шошганича қизил ҳошияли чалворини еча бошлади. Тепа ён бағридан немислар тап-туп қилиб, югуришиб чиқмоқда эдилар. Григорий Степаннинг тирик қолмоқ истагини пайқади, шунинг учун ўзини солдат

қилиб кўрсатиш мақсадида казакча чалворини ечаётган эди. У вақтда немислар казакларни асир олмасдилар... Григорий қалб амрига итоат этиб, отнинг бошини бурди-да, бута ёнига чошиб кетаётиб, ирғиб отдан тушди-ю:

— Миниб ол,— деди.

Степаннинг ялт этиб бир қараганини Григорий ҳеч унутмайди. У Степанни эгарга ўтқазиб, узангини ушлаганича, терлаб-пишган от ёнида чошиб кетди.

Ўқлар чийиллаб ҳавони ёриб ўтар, узоқдан уларнинг «тю» деган овози келарди.

Григорийнинг боши устидан ранги докадек оқариб кетган, Степаннинг юзи атрофидан, ён-верларидан ўқларнинг ҳавони кесиб, зингиллаб ўтиши эшитилар, орқа томондан акация шохларининг қарсиллаб синганини эслағувчи ўқ овозлари келарди.

Урмонга кирганда Степан оғриқдан ижирғаниб эгардан тушди; тизгинни қўйиб юбориб, бир чеккага қараб оқсоқланиб кетди. Чап этигининг қўнжидан қон оқар, яраланган оёғини ҳар босганда этигининг кўчган таг чарми орасидан олча ранг қон сизиб чиқар эди. Степан шохлари тарвақайлаган эман дарахтининг танасига суяниб, бармоғи билан Григорийни имлаб чақирди, Григорий унинг олдига келди.

— Этигим қонга лиқ тўлди,— деди Степан.

Григорий индамай бошқа томонга қараб турарди.

— Гришка... шу сафар ҳужумга ўтганимизда... эшитяпсанми, Григорий,— деди Степан чўккан кўзлари билан Григорийнинг кўзларига қарамоқчи бўлиб.— Ёпирилиб кетаётганимизда орқангдан сенга уч марта ўқ уздим... Сени худо асраб қолди.

Улар кўз уриштириб қолдилар. Степаннинг чуқур тушиб кетган кўзлари бигиздек тешиб ўтгудек бўлар эди. Степан маҳкам қисган тишлари орасидан гапириб:

— Сен мени ўлимдан қутқариб қолдинг... Раҳмат... Аксинья учун кечиролмайман. Ҳеч кўнглим йўқ. Мени ўз ҳолимга қўй, Григорий,— деди.

— Таъбинг,— деб жавоб қилди Григорий.

«Улар яна» аввалгидек «бир-бирларига» кушанда бўлиб ажралдилар..

Шундан сўнг... май ойида полк Брусиллов армиясининг қолган қисмлари билан Луцк ёнида фронтни ёриб ўтиб, душман орқасида ҳаракат этди, душманни савалади, баъзан эса ўзи ҳам зарба еди. Львов ёнида Григорий ҳеч кимдан сўрамай, сотняни эргаштириб атакага кирди, австрияликларнинг замбракларини командаси билан қўлга туширди. Бир ойдан кейин тунда «тил» тутиб келиш учун Буг дарёсидан сузиб ўтди. Постда турган соқчини гупиллатиб йиқитди. Чорпахлдан келган забардаст немис устига миниб олган ярим яланғоч Григорийни анчагача гир айлантириб, типирчилаб, ўзини ҳеч боғлатгиси келмади.

Григорий мийиғида кулиб, шу воқияни эслади. Яқингинада ва ўтмишда бўлган жанг майдонларида тентираб юрган кунлари оз бўлганми? Григорий казаклик шаънини қаттиқ сақлади, фидокорлик кўрсатиш учун пайт пойлади, таваккалчилик ва телбалик қилди, австрияликларнинг орасига бошқача кийиниб борди, қон тўкмай чегара соқчиларини асир олди, мардонаворлик кўрсатди, урушнинг дастлабки кунларида қалбида бўлган раҳм-шафқат хисси абадий кўнглидан кўтарилганини ҳис қилди. Юраги тошга айланди, шўр босган ердек қотиб қолди. Шўрхок ер сув сингдирмагандек, Григорийнинг ҳам юрагида раҳм-шафқатдан асар қолмади. Узгаларнинг ва ўзининг ҳаётига ўйинчоқдек қарайдиган бўлиб қолди; шу сабабдан ботир деган ном чиқариб, тўртта Георгий крести ва тўртта медаль олди. Ахён-ахёнда бўладиган парадларда кўп жангларнинг ўқдори тутуни билан чулганган полк байроғи остида турди; аммо аввалгидек чеҳраси очилиб кулолмаслигини яхши биларди; кўзлари чўкиб кетганини, ёноқ суяклари туртиб чиқиб қолганини пайқарди; гўдакни ўпар экан, порлаб турган кўзларига тик қараш қийинлигини ҳам биларди; кўкраги тўла крестлар, офицерлик даражасига эришиш нақадар қимматга тушганини Григорий тушунарди.

Григорий ёнбошига шинелининг этагини қайириб,

чап қўли тирсагига таяниб, тепалик устида ётарди. Ҳотмиш ҳодисалар хотирасида жонланарди, уруш тўғрисидаги яхлит ва лахтак хотиралар орасига болалик давридаги, қандайдир, узоқ бир ҳодиса мовий ип сингари чирмашиб кетарди. Григорий бир лаҳза болалик чоғини ўйлаб дам хурсанд, дам хафа бўлиб кетарди, кейин унинг хаёли яқиндагиша бўлиб ўтган ҳодисалар устига кўчар эди. Австрияликлар окопида кимдир мандалинни бошлаб чаларди. Шамол учириб келаётган тўлқинли товушлар Стоход дарёсидан ўтиб, одамларнинг қони кўп марта тўкилган ер устида майин янграр эди. Тик осмонда юлдузлар чўғдек ёнар, қоронғилик қуюқлашар, ботқоқлик устини тунги туман чулғар эди. Григорий устма-уст иккита цигарка чекди, винтовкасининг қайишини дағал силади, чап қўлининг панжасига таяниб, меҳрибон заминдан аста кўтарилди-да, окоплар томон юриб кетди.

Ертўлада ҳамон карта ўйнаб ўтиришарди. Григорий ўзини нар устига ташлади, аллақачон босиб ўтган, ўт босиб кетган хотиралар сўқмоғида яна адашиб-улоқиб юрмоқчи бўлди, лекин уйқу элтди; қандай ётган бўлса, ўша тахлитда, ноқулай вазиятда ухлаб қолди. Тушда гармсел қовжиратган поёнсиз даштларни, пушти ранг «ҳамишабаҳор» гуллар ўсиб ётган ерларни, зангори гулли жанбиллар орасидаги тақасиз отлар изини кўрди. Дашт бўм-бўш ва сув қуйгандек жимжит. Григорий қумлоқ, заранг ер устида юриб кетаётган эмиш, аммо қадам товуши эшитилмас эмиш, шундан ваҳимага тушиб кўрққан эмиш... Уйғониб, бошини кўтарди, ноқулай ётиб қолгани учун чаккасига қизил излар тушиб қолган эди. Григорий худди аллақандай шушбўй ўтнинг ҳиди бир лаҳза димоғига уриб, олазарак бўлиб қолган отдек анчагача тамшаниб турди. Шундан сўнг у туш кўрмай, данг қотиб ухлаб қолди.

Эртасига Григорий негадир кўнгли хира бўлиб уйғонди.

— Нега тумтайиб қолдинг, а? Станица тушингга кирдимми?— деб сўради Кокилдор.

— Топдинг. Тушимда даштда юрганмишман.

Кўнглим шундай бузилдики... Қани энди уйга борсам. Подшога хизмат қилиш жонга тегди.

Кокилдор мийғида кулиб қўйди. У ертўлада доим Григорий билан бирга турарди, зўр ҳайвон ўзидан зўрроқ ҳайвонга сиполик қилганидай, у ҳам Григорийни шундай иззат қиларди; 1914 йилги дастлабки жанжалдан бери уларнинг орасида маш-маша чиқмаган эди, Кокилдорнинг таъсири Григорийнинг характериға ва руҳиға ўтиб қолган эди. Уруш Кокилдорнинг фикрини анча ўзгартириб юборди. Шунинг учун ҳам у нуқул урушни инкор этадиган бўлиб қолди. Подшо саройида мажлис қурган хоин генераллар ва немислар тўғрисида гапиргани-гапирган эди. Иттифоқо у шундай деб қолди: «Модомики, маликанинг ўзи немис наслидан экан, яхшилик кутмай қўя қол. Пайти келганда у бизни сариқ чақага сотиб юборади...»

Бир куни Григорий, унга Гаранжа ўргатиб кетган гапларни тушунтириб берган эди, Кокилдорға маъкул бўлмади.

У заҳарханда қилиб кулиб, ярғоқ бошиға шапата-тилаб туриб:

— Бу гаплар қуруқ сафсата, холос,— деди.— Шу тўғрида Мишка Кошевой ҳам четан девор устиға чиқиб олган хўроздай қичқиради. Бу революциялардан ҳеч қандай маъни чиқмайди, тантиқлик, холос. Сен шунни билиб қўй, биз, казакларға бировнинг ҳукумати эмас, ўз ҳукуматимиз керак. Бизға Миколай Николаичдай¹ қаттиққўл подшо керак. Мужиклар билан йўлимиз бир эмас. Уларнинг касали бошқа — ерни тортиб олиш пайида, ишчилар эса маошим ошсин дейди. Бизға нима қолади. Ерларимиз ошиб-тошиб ётибди, бундан бошқа нима керак? Ҳаммаси қуруқ гап. Подшоҳимиз ўзи расво, яширишнинг ҳожати йўқ. Оталари қаттиққўл эди, бунисининг бешинчи йил революциясидагидек ахир иш-

¹ Николай Николаевич (1856—1929) улуғ князь. Жаҳон уруши бошида рус армиясининг олий бош қўмондони бўлган. Гражданлар уруши вақтида чет элга қочиб кетган. У ерда Врангель ва аксари монархистлар паноҳида рус тахтиға «даъвогарлар»дан бири бўлган эди.

кали чиқади, чархпалак бўлиб, оёғи осмондан келади, онасини кўради. Бу бизга қўл келмайди. Худо юзини тескари қилсин, агар подшони тахтдан туширсалар, бизга ҳам навбат келади. Шунда эски адоватлар қўзғалиб, ерларимизни мужикларга бўлиб беришади. Қулоқни динг қилиб туриш керак.

— Сен доим бир томонлама ўйлайсан,— деди Григорий хўмрайиб.

— Бекор айтибсан-э! Ҳали она сутинг оғзингдан кетгани йўқ, хомсан, гўрсан. Ҳали шошма, таъзирингни берганларидан кейин кимнинг гапи тўғрилигини билиб қоласан.

Одатда шу билан суҳбат узилар эди. Григорий жим қолар, Қокилдор эса гапни бошқа ёққа буриб юборарди.

Уша кунни бир воқиа Григорийни ноқулай аҳволга солиб қўйди. Уша кунни туш пайтида ҳар вақтдагидек дала кухнаси тепаликнинг нари ёғидан чиқиб, келиб тўхтади. Казаклар бир-бирларидан олдинроқ бориш учун шошилиб кухна олдига тўпландилар. Учинчи взводга овқат келтириш учун Мишка Кошевой борар эди. У узун ёғочга илланган, буғи чиқиб турган котелокларни ертўлага олиб кирар экан:

— Бу ўтакетган расвогарчилик! Нима, биз итмизми?— деб бақирди.

— Ўзи нима гап?— деб сўради Қокилдор.

— Бизни сасиган, қуртлаган гўшт билан боқяптилар!— деб қичқирди Кошевой жиғибийрони чиқиб.

У бошини бир силкитиб, чирмашиб ўсган етимак сингари тилла ранг кокилини орқага ташлаб, котелокларни тахта сўри устига қўйди-да, Қокилдорга кўз қирини ташлаб:

— Ҳидлаб кўр, карам шўрвадан ниманинг ҳиди келади?— деди.

Қокилдор ўз котелогини устига энгашди-да, бурун катакларини кериб, афтини бужмайтирди. Кошевой ҳам беихтиёр унга тақлид қилиб, бурун катакларини кериб, рангпар юзини буриштирди.

— Сасиган гўшт, — деди Қокилдор.

У жирканиб, котелогини бир чеккага суриб қўйди-да, Григорийга қаради.

Григорий ҳам ирғиб сўридан турди ва шундоғ ҳам узун бўлган бурнини карам шўрва устига эңгаштириб, кейин бошини орқага ташлади-да, олдидаги котелокни оёғи билан секин итариб тушириб юборди.

— Бу нима қилиқ?—деди Кокилдор мулойимлик билан.

— Нимага шундай қилганимни пайқамадингми? Қара. Ё кўзинг кўрми? Бу нима?—деди Григорий оёғи остига тўкилган ювиндига ўхшаш шўрвани кўрсатиб.

— Ие-е!.. Қурт-ку!.. Вой онасини.. Мен кўрмаман-а!.. Шуюм овқат бўлди-ю. Бу шўрва эмас, угра. Угра ўрнига қурт солибдилар.

Ерда қип-қизил гўшт парчаси ёнида, шўрва ичида пишган ва шишиб кетган бўғин-бўғин оқ қуртлар чўзилишиб ётарди.

Кошевой негадир уларни:

— Бир, икки, уч, тўрт,—деб пичирлаб санарди.

Бир лаҳза жимиб қолдилар. Григорий тишлари орасидан тупурди. Кошевой қилич яланғочлаб:

— Ҳозир карам шўрвани ҳибсга олиб, юзбоши олдига борамиз,—деди.

— Рост! Бу маъқул гап!—деб унинг гапини маъқуллади Кокилдор.

У шошиб-пишиб штикни бураб олиб қўйиб:

— Биз шўрвани кўтариб оборамиз, сен Гришка, орқамиздан юр, юзбошига рапорт берасан,—деди.

Кокилдор билан Мишка яланғочланган қиличларини елкаларига қўйиб, котелокларни штикка илиб жўнаб кетдилар. Григорий улар орқасидан юрди, ертўлалардан югуришиб чиққан кул ранг шинелли казаклар эгри-бугри траншеядан турна қатор тизилишиб бордилар.

— Нима гап?

— Тревогами?

— Ё сулҳ тўғрисида бир гап борми?

— Нима деяпсан? Қанақа сулҳ? Сулҳмиш-а? Нотавон кўнгилга кўтир жомашов!

— Қарам шўрвани ҳибс этдик!

Кокилдор билан Кошевой офицер ертўласи олди-да тўхтадилар. Григорий энгашиб, чап қўли билан фуражқасини ушлаб, «тулки уясига» кирди.

Кокилдор орқасидан келиб туртиб юборган казакка ўгирилиб:

— Тиқилма, кўзингга қара,— деди жаҳл билан.

Юзбоши шинелининг тугмаларини солиб ичкаридан чиқди ва ҳайрон бўлиб, ертўладан энг кейин чиққан Григорийга ташвишланиб қаради.

Командир казакларнинг бошлари устидан қараб:

— Нима гап, биродарлар?— деди.

Григорий унинг олдига ўтди, ҳамма жимиб қолгач:

— Маҳбусни олиб келдик, — деди.

— Қанақа маҳбус?

— Манави...— Григорий Кокилдорнинг оёғи осгидаги бир котелок шўрвани кўрсатди. — Мана маҳбус. Бир ҳидлаб кўринг, казакларингизни нима билан боқяптилар.

Унинг қошлари чимирилиб эгар бўлиб кетди, кейин титраб яна ўз ҳолига келди. Юзбоши Григорийнинг юзидаги ифодани диққат билан кўздан кечирди; кейин қовоғини солиб, котелокка қаради.

— Қуртлаган гўшт билан боқишга ўтдилар! — деб қичқирди Кошевой зарда билан.

— Каптернамусни янгилаш керак!

— Аблаҳ.

— Семириб кетибди, чўчқа!

— Ўзига ҳамиша ҳўкиз буйрагидан шўрва пиширтиради...

— Бизга бўлса қуртлаган гўшт беради,— дедилар олдиндаги казаклар.

Юзбоши, чувиллаган товушларнинг тиняшини кутиб турди, сўнгра кескин овоз билан:

— Жим!— деди.— Товушингизни ўчиринг! Ҳамма гапни эшитдим. Каптернамусни бугун ҳайдаб, бошқасини тайинлайман. Унинг ишларини текшириш учун комиссия белгилайман. Агар ярамас гўшт бўлса...

— Уни судга бериш керак!— деб бақирди орқадагилар.

Юзбошининг товуши яна шовқин кўтарган оломон товуши ичида кўмилиб кетди.

Каптернамусни йўлга чиққанларидан кейин ал-маштиришга тўғри келди. Ғалаёнга келган казаклар «шўрвани ҳибсга олиб» уни юзбоши олдига олиб келганларидан кейин бир неча соат ўтгач, 12-нчи полк штаби позициядан жўнаб кетиш ва буйруққа илова қилинган маршрут бўйича поход тартиби билан Руминияга ҳаракат этиш тўғрисида буйруқ олди. Кечаси казакларнинг ўрнига Сибирь ўқчилари етиб келди. Ривинчи шаҳрида полк казаклари ўз отларини миниб олиб, шитоб билан Руминияга жўнаб кетдилар.

Кетма-кет мағлубиятга учраётган руминларга ёрдам учун йирик аскарый қисмлар юборилаётган эди. Бу нарса шундан маълум эдики, сафарнинг биринчи кунини кечқурун маршрут жадвалига биноан тунаш лозим бўлган қишлоққа юборилган квартирьерлар¹ ҳеч квартира тополмай келарди: бу қишлоқни Руминия чегарасига қараб ҳаракат этаётган пиёда аскарлар ва артиллерия ишғол қилган эди. Полк квартира олиш учун саккиз чақирим ортиқ йўл босишга мажбур бўлди.

Ун етти кун йўл юрдилар. Ем-хашак етишмаганидан отлар ориқлаб кетди. Уруш туфайли харобазорга айланган фронтга яқин ерларда ем-хашак йўқ; аҳоли Россия ичкарасига қараб қочган ёки ўрмонларда яшириниб ётарди; эшиклари ланг очиқ кулбаларнинг деворлари қорайиб кўринар, кимсасиз кўчаларда казаклар аҳён-аҳёнда энка-тинкаси чиққан биронта одамга дуч келар, у ҳам қуролли кишиларни кўриб, яширинишга ошиқарди. Тинмай йўл юриб қарчаган, совқотган ва ўзлари ҳамда отларнинг қийналаётганидан ғазабланган казаклар уларнинг похол билан ёпилган томларини очиб ташлашар; талон-торождан омон қолган қишлоқларда ем-хашак ўғирлашар, командирларнинг ҳар қандай дўқлари уларни ўзбошимча ўғирлик қилишдан тия олмас эди.

¹ К в а р т и р ь е р — сафарга чиққан ҳарбий қисмларга уй-жой топиш учун юбориладиган ҳарбий хизматчилар. (Тарж).

Руминия чегарасига яқин бўлган тўқ бир қишлоқда Кокилдор бировнинг омбуридан бир пақир арпа ўғирлади. Уй эгаси уни қўлга туширди, бироқ Кокилдор беозор, кекса бессарабияликни тутиб олиб ўрди ва арпани отига бериш учун олиб кетди. Взвод офицери отлар боғланган жойда унинг устидан чиқиб қолди. Кокилдор тўрвани отнинг бошига йлиб қўйиб, титроқ қўллари билан унинг ич-ичига кириб кетган биқинини силар, атрофида айланиб юрар ва худди одамнинг кўзига қарагандек, унинг кўзларига қарарди.

— Урйупин! Арпани қайтариб бер, итвачча! Сен аблахни шу қилигинг учун отиб ташлайдилар, ахир!..

Кокилдор офицерга хўмрайиб хунук қараш қилди ва фуражкасини ерга бир уриб, полкка келгандан бери биринчи марта ғазаб билан бақирди:

— Судга беринг! Отиб ташланг! Шу ердаёқ жонимни олинг, лекин арпани қайтариб бермайман!.. Нима, отим очидан ўлсинми? А? Арпани бермайман! Бир донасини ҳам бермайман!

У гоҳ бошини чангаллар, гоҳ очкўзлик билан ем ёяётган отнинг ёлини ушлар, гоҳ қиличига ёпишарди..

Офицер отнинг қоқ суяк бўлиб қолган думғазасига қараб индамай турарди, сўнгра у бош ирғаб қўйиб:

— Нега совумаган отга ем беряпсан?—деди.

Унинг овозидан хижолат бўлгани сезилиб турарди.

Кокилдор тўрвадан тўкилган арпа донларини кафтига йиғиштириб олиб, уларни тўрвага ташлар экан, шивирлаб:

— Йўғ-е, от совуган,—деди.

* * *

Ноябрнинг бошларидаёқ полк позицияда эди. Трансильвания тоғларида шамол ўйнар, тоғ ораларини совуқ туман босган, муз билан қопланган қарағайлардан хушбўй ҳидлар келар эди. Биринчи ёққан қор устида ваҳший ҳайвонларнинг изи кўзга чалинарди: урушдан чўчиб кетган бўрилар, буғулар,

ёввойи такалар. ўзларининг унгурларини ташлаб, мамлакат ичкарасига қараб қочмоқда эдилар.

7 ноябрда 12-нчи полк «320» номерли тепани ишғол қилиш учун ҳужумга ўтди. Бир кун илгари окопларда австрияликлар ётар эдилар, ҳужум куни эса яқиндагина француз фронтдан келтирилган саксонияликлар уларнинг ўринларини ишғол этдилар. Қазаклар пиёда бўлиб сафга тизилиб, устига оз-моз қор ёққан тошлоқ ёнбағирдан кетмоқда эдилар. Оёқ остидан музлаб қотиб қолган тош парчалари пастга тушиб турар, қор тўзони кўтарилар эди. Григорий Кокилдор билан ёнма-ён борар ва айбдор кишидек қаттиқ уялиб:

— Негадир бугун юрагим пўкиллаяпти... Гўё биринчи марта урушга кираётгандек,— деди кулимсираб.

— Йўғ-е,— деб ҳайрон қолди Кокилдор.

У ишқалаб тозаланган винтовкасининг қайишидан ушлаб борар, мўйловидан осилиб тушган сумалакларни яларди. Қазаклар қинғир-қийшиқ саф билан ўт очмай тоққа тирмашиб чиқмоқда эдилар. Чўққидаги душман окопларида даҳшатли бир сукунат ҳукм суларди. У ерда, қияликнинг нари ёғида, немис окопларида изғириндан юзи қизариб, кетган, бурунлари пўст ташлаган саксониялик бир офицер бутун гавдаси билан орқасига ўгирилиб, солдатларга кулиб туриб қаттиқ-қаттиқ гапирарди:

— Kameraden! Wir haben die Blaumäntel oft genug gerdroschen! Da Nollen wir's auch diesen einpf efern was es heisst mit uns'n Hühn chen zu rupfen! Ausharren! Senieset noch nichto!

Қазак бўлинмалари ёпирилиб борар, оёқлари остидан пастга тош арадаш тупроқ тўкиларди. Григорий сарғайиб кетган бошлиғининг учини камарига қистириб, асабий ҳолда кулимсиради. Қоп-қора соқолига аллақачондан бери устара тегмаган. Озиб кетган юзлари, чўмичдай бурни сарғайиб кўкариб

¹ Дўстлар! Биз кўк шинелларни неча марта лаб дўппослаганмиз! Кейинг, буларга ҳам ўзимизнинг ким эканлигимизни кўрсатиб қўяйлик. Сабр қилиб туринг. Ҳозирча ўқ отманг! (Нем.)

кетган, қиров босган қошлари остидан қоп-қора кўмирдай кўзлари йилт-йилт қилиб турарди. У ҳар вақтдагидек хотиржам эмасди. Кутилмаганда юрагига тушган ғулғулани енгилга уриниб, четларини қор босган окопларга кўзларини қисиб қараб, Кокилдорга дер эди:

— Товуш чиқаришмайди-я. Яқин келсин деяптилар. Юрагим орқамга тортиб кетяпти, менда уят ҳам қолмади... Ҳозир орқамга бурилиб, жуфтакни тўғриласам нима бўларкан-а?

— Нима деб вақиллаяпсан ўзинг?—деди Кокилдор жаҳл билан.—Бу, азизим, қимордек бир нарса, ўзингга ишонмасанг—бошингдан айриласан. Юзинг сарғайиб кетибди-я, Гришка... Ё сен бетобсан, ёинки... шу бугун ўқ еб ўласан. Қара! Қўряпсанми?

Қисқа шинелли, каскаси найзали бир немис оқолар устига чиқди-да, кўз юмиб очгунча яна тушиб кетди.

Григорийнинг сўл томонида кетаётган Еланская станицалик чиройли малла соч казак, дам ўнг қўлидаги қўлқопини ечар, дам кийиб олар эди. У тинмай шу ҳаракатни такрорлар, тиззаларини зўрға букиб, апил-тапил қадам ташлар ва жўрттага қаттиқ-қаттиқ йўталарди. «Гўё қоронғи кечада битта ўзи кетяпти-ю... ўзига далда бериш учун зўрма-зўраки йўталапти» деб ўйлади Григорий. Бу казакнинг нарёғида урядник Максаевнинг сепкил тошган башараси кўринар, унинг ёнида штикиннинг учи қайрилиб қолган милтиғини маҳкам чангаллаб олган Емельян Грошев борар эди. Григорий Емельяннинг бир неча кун илгари походда шу штик билан бир омборхонанинг қулфини очиб, руминнинг бир қоп жўхорисини ўғирлаганини эслади. Максаевнинг ёнгинасида Кошевой Мишка борарди. У ютоқиб тамаки чекар, тез-тез бурнини қоқиб, бармоқларини шинелининг чап этагига артарди.

— Сув ичгим кеп қолди,—деди Максаев.

— Емельян, оёғимни этигим сиқяпти. Юришга қўймаяпти,—деб зорланди Мишка Кошевой.

Грошев жаҳл билан унинг гапини бўлиб:

— Шу пайтда этигингни гапирасанми? Узингга

ҳазир бўлсанг-чи, ҳозир немис пулемётидан ўқ ёғдиради, — деди.

Биринчи залпдан кейиноқ Григорий ўқ еб, «оҳ» деб йиқилди. У ярадор қўлини боғлаб олмоқчи бўлиб, бинт солинган сумкасига қўл чўзмоқчи эди, ammo тирсагидан тирқираб энги ичига қайноқ қон оқаётганини сизди-ю, мадори қуриб кетди. Ёнбошлаб олиб, оғирлашган бошини тош панасига яшириб, қуруқшаган тили билан момиқдай қорни ялади. У титраган лаблари билан сочилиб турган юмшоқ қорни илиб оғзига олар, ўқларнинг кескин визиллашини, ҳамма ёқни тутиб кетган милтиқ овозларини эшитиб титраб кетарди. Бошини сал кўтариб, ўз сотнясидаги казакларнинг пастга қараб қочиб тушаётганларини, сирпаниб, йиқилиб, орқаларига ва осмонга қаратиб пала-партиш ўқ узаётганларини кўрди. Ҳеч нарса билан изоҳ қилиб бўлмайдиган сабабсиз бир қўрқув уни сакраб туришга ва пастликка, полк ҳужум бошлаган кунгирадор қарағайзорга қараб қочишга мажбур қилди. Григорий ярадор бўлган взвод офицерини судраб олиб кетаётган Емельян Грошевдан ўзиб кетди. Грошев уни тикка ёнбағирдан чоптириб олиб тушаётган эди; юзбоши маст кишидек гандираклаб чопар ва баъзан Грошевнинг елкасига суяниб, лахта-лахта қора қон қусарди. Қазак сотнялар ўрмонга қараб сел каби оқиб тушмоқда эдилар. Ўқ еб ўлган казакларнинг кул ранг мурдалари бўз ранг ёнбағирда қолиб кетди. Етаклаб олиб кетишнинг имкони бўлмаган ярадорлар ўзлари судралиб тушмоқда эдилар. Уларнинг орқаларидан пулемётлар ўқ ёғдиради эди.

Сидирғасига кетма-кет отилаётган ўқларнинг овози эшитиларди: пақ-пақ-пақ!

Григорий Мишка Кошевойнинг қўлига суяниб ўрмонга кирди. Ўрмон ёқасидаги қияликка ўқлар тегиб сакраб кетарди. Немисларнинг чап қанотдаги окоғларидан пулемёт тариллатиб ўт очди. Гўё янги қотган муз устига кучли қўл билан отилган тош сакраб-сакраб, тарақлаб кетаётганга ўхшарди.

«Тақ-тақ-тарақ-тарақ...»

Кокилдор гўё севингандек:

— Уқниям устимизга дўлдек ёғдирдилар-да, деб шанғиллади.

Қаҳва ранг қарағай дарахтининг танасига суяниб, туриб у окоплар устидан чопиб ўтаётган немисларга, шошмай ўқ узарди.

— Аҳмоқларнинг адабини бериш керак! Адабини!— деб бўғилиб гапирди Кошевой Григорийдан, қўлини тортиб олиб.— Қанжиқ халқ! Итдан ҳам баттар! Қора қонига беланганидан кейингина нега бошига тушираётганларини англаб, кўзи очилади.

— Нима деяпсан ўзинг?— деб сўради Кокилдор кўзларини қисиб туриб.

— Ақлли одам ўзи тушуниб олади, аҳмоқ эса... аҳмоққа нима? Миясига муштимлаб урсанг ҳам тушунмайди.

— Қасам ичганинг эсингдами? Онт ичганмисан, ёки йўқ?— деб тирғилди Кокилдор.

Кошевой жавоб қилмай, тиз чўкиб олиб, титраган қўллари билан ердан бир ҳовуч қор олди ва йўтала-йўтала, дилдираб очкўзлик билан уни юта бошлади.

V

Татарск хуторининг ён томонидан олачалпоқ булутлар орасидан кузги офтоб мўралаб турарди. Осмонда аста эсган шамол булутларни ҳайдаб, ғарб томонга суриб борар, хутор устида, Дон дарёсининг тўқ зангори водийси устида, яйдоқ ўрмонзор тепасида шамол зўрайиб, сандиптоллар ва теракларни ерга эгар, Дон сувларини чайқалтирар, хазонларни кўчаларда чирпирак қилиб учирарди. Христоня уйиб қўйган бугдойпоя ғарамини шамол тўзитиб, устидаги пояларни учириб, ингичка ходачани тушириб юборди, худди санчиққа илгандай бир боғча келадиган олтиндек бугдойпояни ҳовли устидан учириб, кўчада чирпирак қилиб айлантирди, кейин кимсасиз йўлни тўлдириб сочиб ташлади-да, тўзғиган чўкиртақларни Степан Астаховнинг томига келтириб ташлади. Христонянинг хотини бош яланг ҳолда

ҳовлига югуриб чиқди, юбкасини тиззалари орасига қисиб олиб, шамолнинг ғарам устида қандай бебошлик қилаётганига қараб турди-да, кейин яна ичкарига кириб кетди.

Уч йил давом этган уруш хутор хўжалигига анча таъсир кўрсатди. Эркаклар қолмаган қўраларда омборлар ланг очилиб, ҳовлилар нураб қолган, аста-секин вайрон бўлиб, хунук из қолдирган эди. Християннинг хотини тўққиз яшар ўгли билан рўзгор тебратиб қолди; Аникушканинг аёли рўзгорига ҳеч қарамай қўйди, тул хотиндек ўзига ҳадеб зеб бера бошлади: юзини қизартирар, пардоз-андоз қилар, каттароқ эркаклар топилмаганидан ўн тўрт яшар боғалар ва ундан каттароқларини уйига чорларди, чаплаб қорамой суртилган тахта дарвоза ва унда қолган шармисор излар бунинг аниқ шоҳиди эди. Степан Астаховнинг қўраси кимсасиз қолган, уй эгаси кетар олдида деразаларга тахта михлаб кетган, томларнинг баъзи жойлари ўпирилиб устида қариқиз ўтлар ўсиб чиққан, эшикларнинг қулфлари занглаб қолган, шўра босиб кетган ҳовлининг очиқ дарвозасидан адашган моллар иссиқдан, қор-ёмғирдан жон сақлаш учун ҳар вақт ўзини шу ерга урарди. Иван Томили хатасининг бир ён девори кўчага қулаб тушган, хатасини ерга кўмилган учи айри тиргович суяб турар, бу манзара немис ва рус уйларини вайрон қилган тўпчи Ивандан гўё тақдир қасд олаётгандек бўларди.

Хуторнинг бутун кўча-ю тор кўчалари худди ана шу зайлда эди. Хуторнинг оёқ томонида Пантелей Прокофьевичнинг қўраси аввалгича ўз тахлитини сақлаб бутунлигича турарди. Аммо қўранинг ҳамма жойи ҳам шундай эмасди. Омбор томи устидаги тунука хўроз занглаб қулаб тушган, омбор қаққайиб қолган, синчиклаб қаралса, хўжаликда баъзи бир парокандаликларни пайқаш мумкин эди. Чолнинг қўли қисқалик қиларди. Экин-тикин камайиб кетди, бошқасини гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Аммо Мелеховларнинг оила аъзоси камаймади: фронтларда тентираб юрган Петр билан Григорийнинг ўрнига Наталья ўтган йил куз бошида эгизак

туғди, у бирданига ўғил ва қиз туғиб қайнатаси билан қайнанасининг кўнглини топди. Наталья ҳомиласини оғир кўтарди. Баъзан дард қийнаганидан кун бўйи юролмас, ижирғаниб, оёғини судраб босар, аммо дардга чидарди, унинг қорайиб, ориқлаб кетган очиқ чеҳрасида дард асари ҳеч қачон акс этмасди. Оёғи жуда толиққан маҳалларда чаккаларини маржондек тер босарди; Ильинична шунда нима гаплигини билиб, бош чайқарди-ю:

— Ётсанг-чи, ер ютгур! Нега мунча ўзингни уринтирасан,— деб жеркиб берарди.

Сентябрнинг чарақлаган кунларининг бирида Наталья ой-куни яқинлашганини билиб, кўчага чиқаётганида қайнанаси:

— Қаёққа?— деб сўраб қолди.

— Утлоққа бориб, молларни бир қараб келай.

Наталья шошиб-пишиб хутордан чиқди-да, атрофига аланглаб қорнини остидан чангаллаб, баланд ўсган буталар орасига кириб ётди. У орқа кўчадан уйга қайтганда қош қорайган эди. Мата фартугига эгизак болаларини ўраб келди.

— Айланай, нима қилганинг бу?.. Қаердайдинг, яшшамагур,— деб тўнғиллади Ильинична.

— Юзим чидамаганидан чиқиб кетдим... Отамдан уялдим... Ўзим ҳам ювиниб олдим, уларни ҳам чўмилтирдим... Мана олинг...— Бўзариб кетган Наталья ўзини оқламоқчи бўлди.

Дуняшка физиллаганча доя хотин олиб келгани кетди. Дарья довдираб қолиб, ғалвир опкелди. Ильинична эса дам кулиб, дам йиғлаб:

— Дашка, ғалвирингни қўйсанг-чи, улар мушук боласи эмас-ку, ғалвирга солмоқчи бўласан-а? Ёпирим, иккита-я! Вой худойим-е, биттаси ўғил-а!.. Натальюшка!.. Урин соберсаларинг-чи!..— дерди.

Пантелей Прокофьевич келини эгизак туққанини ҳовлида туриб эшитиб, ҳайрон қолганидан қўлларини кериб қўйди, сўнгра суюнганидан соқолини чимдиб кўз ёши қилди ва ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, кириб келган доя хотинга ўшқирди. У тирноғи ўсган панжасини кампирнинг тумшуғи остида ўйнатиб ўдағайлади:

— Ҳой, парихон! Мелеховнинг зурриёти қуримайди! Келиним бир казаквачча билан бир қиз туғиб берди. Келинмисан келин-да! Ё худойим-э! Мунақа марҳамати учун келинга ҳарна қилсам кам.

Уша йили баракали йил бўлди: сигири эгизак туғди. Михаил байрами кунда совлиқлар қўшалоқ-қўшалоқ туғиб берди. Эчкилар... Пантелей Прокофьевич бу аҳволга ҳайрон бўлиб, ўз-ўзича дер эди: «Бу йил омадли келди, баракали! Биримиз икки бўляпти. Қўзи, бузоқлар кўпайяпти!»

Наталья болаларини бир йил эмизди, сентябрда уларни ажратди, аммо кеч кузгача ўзига келолмади. Юзи ориқлаб кетганидан кўзлари катта-катта бўлиб, оппоқ тишлари саналиб қолган эди. Бутун вақтини болаларига бағишлар, ўзига қарашга қўли тегмас, уй ишларидан бўшаган вақтини уларга сарфларди: идиш-товоқ ювар, кир чайқар, тўқир, ямар, кўпинча каравот устидан осилиб, беланчакдан болаларини олар ва елкасини қимирлатиб, кенг кўйлаги остиданги тирсиллаган, ҳар қайсиси қовундай келадиган кўкракларини чиқариб, бирданига икки боласини эмизарди.

— Болаларинг сени сўриб тамом қилдилар-ку! Ҳадеб эмизганинг-эмизган!— деб Ильинична невараларининг қат-қат бўлиб кетган биққа оёқларига секин шапатилаб қўярди.

— Эмизавер! Сутингни аяма! Нима, сутингни йиғиб қаймоқ қилармидинг!— дерди Пантелей Прокофьевич қўпол қилиб, болаларга ачингандай.

Бу йил тошқин Дон дарёсининг суви пасайгандек, турмуш ҳам орқага кетди. Кунлар зериктирадиган, толиқтирадиган тарзда иш ва муҳтожликда бирин-кетин сезилмай ўтар, хурсандлик оз, урушда юрганларнинг ташвиши билан ўтарди. Петр билан Григорийдан, ҳаракатдаги армиядан ғижимланган ва почта муҳрлари урилган кир конвертларда келадиган хатлар сийраклашиб қолди. Григорийнинг сўнгги ёзган хати аллакимларнинг қўлидан ўтиб келганга ўшарди: хатнинг ярми кўк сиёҳ билан яхшилаб бўялган, кул ранг қоғоз чеккасига сиёҳ билан номаълум белгилар қўйилган эди. Петро Гри-

горийга қараганда тез-тез хат ёзиб турар ва Дарьянинг исмига ёзган мактубларида, шўхликни ташлашни илтимос қилар, таҳдид этар эди,— афтидан, хотинининг суюқ оёқлиги тўғрисидаги гаплар унинг қулоғига бориб етган бўлса керак. Григорий эса хат билан бирга уйга моюнаси ва «медаль» пулини юбориб турар, отпускаи олганда келиб кетишни ваъда қилса ҳам, негадир дараги йўқ эди. Ака-уканинг йўли икки ёққа ажралиб кетган: уруш Григорийнинг қаддини камон қилган, юзининг қизилини кетгизган, сарғайтириб юборган эди, урушнинг охиригача ўзининг омон қолишига кўзи етмасди. Петронинг эса мартабаси ошиб борарди, у ўн олтинчи йилнинг кузида вахмистрлик мансабига эришди, юзбошига лаганбардорлик қилиб, икки крест олди, ёзган хатларида ўзининг офицерлар мактабига юбортириш учун ҳаракат қилаётганини билдирди. Ёзда отпускаи келган Аникушкadan уйига бир немис каскаси, шинели ва ўзининг фотосуратини юборди. Кул ранг картон парчасидан унинг кексайган мағрур сиймоси, учлари буралган малла мўйловлари кўзга ташланар, қанқайган бурни остидаги қалин лаблари қадимгидай ишшайиб турарди. Ҳаёт Петрога кулиб боқар, уруш эса унинг олдида порлоқ бир истиқбол очар эди: ёшлигидан мол орқасида юриб катта бўлган бу оддий казак офицерликка эришиб, яхши ҳаёт кечирини бир вақтлар ҳаёлига ҳам келтирмасди. Аммо уруш оловни гур этиб ёнгандан кейин унинг қонли шафақ нурида келажакдаги эркин ҳаёт манзараси аниқ намоён бўла бошлади... фақат Петронинг ҳаётида бир нарса кўнглини ғаш қиларди: хуторда унинг хотини тўғрисида хунук гаплар юрарди. Степан Астахов шу йил кузда отпускаи борган ва полкка қайтиб келгандан кейин ўз бўлинмасидаги казаклар олдида, Петронинг хотини билан маза қилиб кун кечирганини айтиб мақтанган эди. Петро ўртоқларининг гапини эшитаркан қулоқларига ишонмас, қизариб-бўзариб, тиржайиб:

— Степка ёлғон айтади! Гришканинг қасдини мендан оляпти,— дер эди.

Аммо бир куни Степан, тасодифанми, қасданми,

хуллас, ертўладан чиқар экан, гул солиб тикилган дастрўмолини тушириб юборди; Петро унинг орқасидан келаётган эди у четига тўр тикилган гулдор дастрўмолни ердан олиб, хотинчининг қўл ҳунарини таниди. Петро билан Степан орасидаги адоват яна кучайиб, аламларини кўнгилларига тугиб қўйишди. Петро пайт пойлаб юрди, ажал Степаннинг лайига тушган эди,— Ғарбий Двина соҳилида у миясидан Петронинг ўқини еб ўлиши турган гап эди. Аммо кўп ўтмай, нимаям бўлди-ю, Степан ўз ихтиёри билан немис чегара соқчиларини «овлаш» учун кетиб, қайтиб келмади, унга ҳамроҳ бўлиб борган казакларнинг айтишича, уларнинг сим тўсиқларни қирқаётганларини гўё немис соқчиси эшитиб қолиб, граната отган эмиш; казаклар тўсиқни ёриб ўтишибди, Степан бир мушт уриб, соқчини қулатибди, аммо соқчининг ёрдамчиси ўқ узиб, Степанни ер тишлатибди. Казаклар соқчи ёрдамчисига найза тикиб ўлдиршибди, Степаннинг қўрғошиндай оғир муштини еб ҳушидан кетган немисни судраб олпекетишибди, Степанни ҳам кўтариб олиб кетмоқчи бўлишган экан, оғирлик қипти,— ташлаб кетишга тўғри кепти. Ярадор Степан: «Оғайнилар! Мени ҳалок этманг! Оғайнилар! Нега мени ташлаб кетяпсиз?..» деб ялинибди, аммо шу вақтда сим тўсиқ устига немислар пулемёт ўқи ёғдирибди, казаклар эмаклаб қочишибди. «Ҳамқишлоқлар! Оғайнилар!» деб қичқирибди улар орқасидан Степан, аммо ҳар кимнинг жони ўзига ширин,— улар ўзларини қутқаришга ҳаракат қилишибди. Петро Степан тўғрисидаги шу гапни эшитиб, енгил тортди, гўё зирқираб оғриётган ярасига малҳам қўйилгандай бўлди, аммо шундай бўлса ҳамки, «Отпускага борганимда Дашканинг қонини ичмасам, Степан эмасман, соғ қўймайман...» деб ўйлаб, хотинини ўлдирмоқчи бўлди-ю, лекин «У газандани ўлдирсам бутун умрэм хазон бўлади, турмада чирийман, ҳамма меҳнатларим зое кетади, ҳамма нарсдан маҳрум бўламан...» деб ўйлаб дарҳол бу фикридан қайтди. У хотинини шундай дўппослашга қарор бердики, эсидан чиқмайдиган, иккинчи бор қийпангламайдиган бўлсин: «Ўғзандани

үриб кўзини кўр қиламан, ўшанда унга ҳеч кимнинг ҳаваси келмайдиган бўлади». Қирғоқлари тик тушган Ғарбий Двина яқинидаги окопда ўтирган Петронинг хаёлидан шу фикрлар кечарди.

Куз дарахтлар ва ўтларни сарғайтирди, субҳидамнинг салқини ўланларни сўлдирди, ер бағри соғуди, куз кечалари қоронғи, узоқ. Казаклар окопларда навбатма-навбат турар, иссиқ кийим талашиб вахмистрлар билан уришар, очин-тўқин яшар, лекин фикр-хаёллари файзсиз Польша ерларидан узоқда бўлган Донда эди.

Дарья Мелехова эса шу куз эрсиз кечирган ҳаётининг ҳиссасини чиқармоқда эди. Покров байрамининг биринчи куни Пантелей Прокофьевич ҳар вақтдагидек, ҳаммадан эрта уйғонди: ҳовлига чиқди-ю, бошини чангаллаб қотиб қолди: Аллаким шўхлик қилиб, дарвозани илгагидан суғуриб олиб кўчанинги ўртасига кўндаланг қилиб ётқизиб қўйибди. Бу шармандагарчилик эди. Чол дарвозани дарҳол ўз жойига ўрнатди ва эргалабки нонуштадан кейиноқ Дарьяни ёзлик ошхонага чақирди. Чолнинг у билан нима тўғрисида гаплашгани номаълум қолди, аммо Дуняшка бир неча минутдан кейин Дарьянинг рўмоли елкасига тушган ҳолда ошхонадан чопиб чиққанини, сочлари тўзғиб, юм-юм йиғлаётганини кўрди. У Дуняшканинги ёнидан ўтаётганда елкалари липлип учар, кўз ёши билан ювилган юзи ғазабнок, қайрилма қора қошлари пирпираб турарди.

— Шошма, ер юткур!.. Мен сенга кўрсатиб қўяман,— деб пичирларди унинг шишган лаблари.

Дарьянинг кофтаси орқа томонидан йиртилгач, оппоқ бадани мўматалоқ бўлгани кўриниб турарди. У этакларини ҳилпирашиб, зинапояга чопиб чиқди-да, ўзини даҳлизга урди, ошхонадан эса дарғазаб бўлган Пантелей Прокофьевич йўл-йўлакай янги чарм тизгинни тўрт буклаб оқсаб чиқди.

Дуняшка отасининг хириллаган овозини эшитиб қолди:

— ...Сендек манжалақига бу ҳам оз! Мочағар!..

Оилада тартиб яна жорий қилинди. Бир неча кунгача Дарья қўйдек ювош бўлиб юрди, кечалари

ҳаммадан олдин ухлагани ётар, Натальянинг ачиниб қарашларига совуққина илжайиш билан жавоб қилар, елкалари, қошларини учириб қўярди: «ҳечқиси йўқ, кўрамиз ҳали» дегандай бўларди. Орадан тўрт кун ўтгач, шундай бир ҳодиса бўлдики, буни Дарья билан Пантелей Прокофьевичдан бошқа ҳеч ким билмади. Шундан кейин Дарья керилиб, кулиб юрди, чол эса, кечаси ўрнини булғатиб чиққан боладек хижолат тортиб юрди; бўлган воқиз тўғрисида кампирга оғиз ҳам очмади, ҳатто черковда ўз гуноҳларига иқрор бўлиш маросимида бу воқияни ва ундан кейин кўнглига келган қабиҳ фикрларни поп Виссариондан ҳам яширди.

Воқиа шундан иборат эди. Покров байрамидан кейин Дарьянинг бутунлай тавба қилганига ишонган Пантелей Прокофьевич Ильиничнага:

— Сен Дашкани жудаям пайпаслайверма! Кўпроқ ишга сол. Иш кўп бўлса, шўхлик қилишга вақти қолмайди, йўқса у семирган байталдай ўйноқлайди... Унинг кўнгли кўчада, фикри ўйин-кулгида,— деди.

Шу мақсадда у Дарьяга ўрилган буғдой турадиган саройни супуртирди, орқа ҳовлидаги ўтинларни тердирди, у билан бирга сомонхонани тозалади. Кеч кириб қолганда у шамол машинани омборхонадан сомонхонага киритиб қўймоқчи бўлиб, келинини чақирди:

— Дарья!

— Нима, дейсиз, ота?— деди у сомонхонадан туриб.

— Бу ёққа чиқ, шамол машинани киритиб қўямиз.

Дарья рўмолини тўғрилаб, кофтасининг ёқасидан тушган сомонни қоқиб, сомонхона эшигидан чиқдида, ўрилган буғдой турадиган сарой эшигидан ўтиб, омборхонага қараб юрди. Қалта пахталик куртка ва йиртиқ чолвар кийган Пантелей Прокофьевич унинг олдига тушиб оқсаб кетаверди. Омборхона кимсасиз эди. Дуняша онаси билан кузда қирқилган юнгни йигиришар, Наталья эса хамир қорар эди. Хутор орқасида қип-қизариб ботган қуёшнинг акси

тушио турар, кечки ибодатга черковда жом чалинардиди. Тип-тиниқ осмонда, қоқ тепада тўқ қизил булут парчаси ҳаракатсиз турар, Доннинг нариги томонидаги оқ теракларнинг яланғоч шохларида қузғунлар қораялоқдек тизилишиб қўниб ўтирарди. Шоми ғарибон сукунатида тиқ этган товуш жаранглаб эшитиларди. Молхонадан бўрсиган гўнг ва пичаннинг оғир ҳиди келиб турарди. Пантелей Прокофьевич инқиллаб, Дарья билан бирга тўқ сариқ ранга бўялган, бўёғи кўчган шамол машинани сомонхонага киритиб қўйиб, уни бурчакка жойлаштирди, машинадан тўкилган сомонни паншаха билан бир чеккага суриб, чиқиб кетмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, Дарья шивирлаб:

— Ота,— деб чақириб қолди.

Чол, ҳеч нарсадан шубҳаланмай, шамол машина орқасига ўтиб:

— Нима дейсан?— деб сўради.

Ёқасининг кофтаси очилган Дарья қайнатасига қараб турар, қўлларини гарданига қўйиб, сочларини тўғрилар эди. Сомонхона тўйнугидан унинг устига ботган қуёшнинг қип-қизил шуъласи тушиб турарди.

— Мана бу еримда, ота, бир нарса ғимирлаёганга ўхшайди. Яқинроқ келиб қара,— деди у бир ёнга қийшайиб ва қайнатасининг елкаси оша ланг очиқ эшикка яширинча назар ташлаб.

Чол унга яқин келганда, Дарья бирдан қўлларини очиб юборди-ю, қайнатасининг бўйнидан қучоқлаб, бармоқларини бир-бирига бириктириб олди-да, тисланиб уни бир бурчакка торта бошлади:

— Мана, бу ёққа, ота... у ер юмшоққина экан...— деб шивирлади.

— Сенга нима бўлди?— деб сўради кўрқиб кетган Пантелей Прокофьевич.

У бош чайқаб бўйнини Дарьянинг қўлидан чиқариб олмоқчи бўлди, лекин Дарья унинг бошини қаттиқроқ тортиб ўз юзига яқинлаштирди, кулимсираб бир нималар деб шивирлади, унинг соқолига қайноқ нафаси келиб тегди.

— Қўйвор, мочағар!— деб чол ижирғанди, шу

топда келинининг тирсиллаган қорни яқинлашганини сезди.

Дарья уни кучоқлаб олиб, орқаси билан йиқилди, чол унинг устига чиқиб қолди.

— Жин ургур! Қутурдингми!.. Қўйвор!

— Кўнглинг тиламайдами?— деб сўради Дарья ҳарсиллаб, сўнгра қўлларини очиб юборди-да, қайнатасининг кўкрагидан итариб деди.— Шу ишга тобинг йўқми? Ёинки қўлингдан келмайдами?.. Ундоғ бўлса, сен мени айбситма!.. Эшитяпсанми?

Дарья ирғиб ўрнидан турди-ю, шошиб-пишиб юбкасини тузатди, орқасидан сомон парчаларини қоқиб ташлади-да, ҳанг-манг бўлган Пантелей Прокофьевичнинг бетига тикилиб туриб жилмайди:

— Анави куни мени нега дўппосладинг? Нима, мен кампирманми? Сен ўзинг ёшлигингда қандай бўлгансан? Эрим-ку, бир йилдан бери олдимда йўқ!.. Ахир, мен нима қилай, итга ётайми? Ма, сенга!.. Манавини ебсан!..

Дарья беадабона бир ҳаракат қилди ва қошларини ўйнатиб эшик томон юрди. Бўсағада у ўз уст-бошига синчклаб қараб, кофтасини ва рўмолининг чангини қоқди-да, қайнатасига қарамасдан деди:

— Мен бусиз чидаб туrolмайман... Менга эркак одам керак, сенинг бу ишга тобинг бўлмаса, мен бошқасини топаман, сен тилингни қисиб юр!

У ликонглаб, тез-тез юриб хирмонхона эшиги олди-гача борди-да, қайрилиб ҳам қарамай, кўздан ғойиб бўлди. Пантелей Прокофьевич эса ҳамон тўқ сариқ шамол машинасининг ёнида қаққайганича турар, соқолининг учини оғзига тиқар ва ўзини йўқотиб қўйиб, айбдор кишидек сомонхона ичига кўз югуртирар, серямоқ чоригининг учига қарар эди. «Наҳотки, гапи ўринли бўлса? Балки, мен у билан гуноҳ иш қилишим керакмиди?» деб ўйлади шу топда гангиб қолган чол саросимага тушиб.

VI

Ноябрда совуқ чирсиллата бошлади. Қор ҳам эрта тушди. Дон дарёси Татарск хуторининг юқори томонида бурилган жойи музлади. Аҳён-аҳёнда кўм-кўк

мўрт ях устидан баъзи одамлар нариги томонга ўтарди, пастки томонда эса дарё қирғоқларигина ғадирбудур муз парчалари билан қопланган, сувнинг ўртасидаги кўм-кўк тўлқинлар кўпикланиб бир-бирини қувлаб оқиб борарди. Қора жарнинг рўпарасидаги ўпқонда, ўн бир саржин чуқурликда лаққа балиқлар, уларнинг бош томонида усти шилимшиқ билан қопланган зоғора балиқлар қишлагани ётган, фақат кумуш балиқларгина Дон ичида изғиб юрар, тўғонлар яқинида сула балиқлар бодрезак балиқ орқасидан қувиб юрар эди. Стерлядь балиғи қумлоқ жойларда қишлагани ётди. Балиқчилар қаттиқроқ совуқ тушишини кутар, сув музлаши биланоқ қилтаноқсиз балиқларни санчиқ билан илиб олишни мўлжаллар эдилар.

Ноябрда Мелеховлар Григорийдан бир мактуб олдилар. Кувинскдан, Руминиядан ёзган хатида у, биринчи жангдаёқ ярадор бўлганини, ўқ чап қўлининг суягини мажақлаганини, шу сабабдан уни ўз округига, яъни Каменская станицасига даволаш учун юборётганларини билдирган эди. Шу хатдан кейин Мелеховлар бошига яна бошқа бир мушкул иш тушди; бундан бир ярим йил илгари Пантелей Прокофьевич пулга муҳтож бўлиб, Сергей Платонович Моховдан вексель билан юз сўлкавой олган эди. Шу ёз чолни магазинга чақиртирдилар. Атепин Цаца олтин пенснэсини қаншарига қўндириб, кўзойнак устидан Мелеховнинг соқолига қараб:

— Бу нима деган гап, Пантелей Прокофьич, пулни берасанми, йўқми?— деб сўради.

Пантелей Прокофьевич бўшаб қолган тахта тоқчаларга ва силлиқ бўлиб кетган дўкон пештахтасига кўз югуртирди-да, миждовланиб:

— Сабр қилиб тур, Емельян Константинович, ўзимни ўнглаб олай, тўлайман,— деди.

Гап шу билан тамом бўлди. Чол ўзини ўнглаб ололмади, ҳосил бўлмади, сотадиган ортиқча қорамоли йўқ эди. Кутмаганида хуторга суд пристави бало-қазодек етиб келди, қарздорни олдига чақиртирди-да:

— Юз сўлкавойни бу ёққа чўзиб қўй,— деди.

Пристав келиб тушган хонадаги столнинг устида узун қоғоз ётар, унда худди шу сўзлар ёзилган эди.

И Ж Р О И Я В А Р А Қ А С И

БУЮК ИМПЕРАТОР ҲАЗРАТИ ОЛИЙЛАРИНИНГ фармонларига мувофиқ, мен, Донец округи 7-участка мировой судьяси, 1916 йил 27 октябрь куни мешчанин Сергей Платонович Моховнинг урядник Пантелей Мелеховга вексель бадалига берган 100 сўмини даъво қилиб берган шикоятини тинглаб ва Граждан Суди Уставининг 81, 100, 129, 133, 145-моддаларига амал қилиб, ғойибона ҳукм чиқараман:

Қарздор урядник Пантелеймон Прокофьевич Мелеховдан, даъвогар, яъни мешчанин Сергей Платонович Мохов фойдасига, 1915 йил 21 июлда берилган вексель қоғозига мувофиқ 100 сўм ҳамда суд харжи учун уч сўм ундирилсин. Қарор қатъий эмас, ғойибона ҳукм экани билдирилсин.

Бу ҳукм Граждан Суди Уставининг 156-моддаси 3-пунктига асосан қонун кучига кирган деб ҳисобланиб, дарҳол ижро этилишига тегишдир. Донец Округи Мировой судьясининг 7-участка судьяси ИМПЕРАТОР ҲАЗРАТ ОЛИЙЛАРИНИНГ фармонига мувофиқ амр этади: ушбу қарорга тааллуқли бўлган барча маҳкамалар, шахслар мазкурни ўз вақтида ижро этсинлар, маҳаллий идоралар ва полициячилар Приставнинг чиқарган ҳукмини ижро этувчиларга қонун доирасида дарҳол ёрдам кўргазсинлар.

Пантелей Прокофьевич приставнинг гапини эшитиб, уйга бориб келишга рухсат сўради, шу бугуноқ ақчани келтириб беришга ваъда берди. Пристав турган уйдан тўғри қудаси Коршуновникига жўнади. Майдонда бир қўли чўлтоқ Алёшка Шамилга тўқнаш келиб қолди.

— Ҳалиям оқсаб юрибсанми, Прокофьевич?— деб у билан сўрашди Шамиль.

— Ҳа, аста-секин...

— Узоққами?

— Қудамникига. Ишим бор.

— Э! Уларникида тўй. Эшитмадингми? Мирон Григоричнинг ўғли фронтдан келибди. Ўғли Митька келди деб айтишяпти.

— Ростдан-а?

Шамиль лунжини учириб ва бир кўзини пирпира-тиб, тамаки халтасини олар экан Пантелей Григорьевичга яқинлашиб,— ҳа, шунақа бир гап эшитдим. Кел, тоға, тамаки чекишайлик! Қоғоз мендан, тамаки сендан,— деди.

Пантелей Прокофьевич тамаки чекар экан, борсаммикан, йўқмикан, деб иккиланиб турди-да, ниҳоят боришга жазм қилди ва Алёшка билан хайрлашиб, оқсай-оқсай юриб кетди.

Шамиль эса унинг орқасидан:

— Митька ҳам крест олган! Сенинг ўғилларингдан қолишгиси келмайди. Энди бизнинг хуторимизда нишондорлар шундай кўпайдики, асти қўявер, бемаза қовуннинг уруғидан ҳам кўп,— деб шангиллади.

Пантелей Прокофьевич шошилмай юриб, хуторнинг нариги бошига етиб олди; Коршуновнинг уйдаги деразаларга қарай-қарай, дарвозаси ёнига келди. Қудасининг ўзи уни эшикда кутиб олди. Чол Коршуновнинг сепкил тошган юзи хурсандлигидан янги ювилган самовардай ярқирарди, юзи тоза, чўтирлиги ҳам билинмай қолганди.

Мирон Григорьевич қудаси билан қўл бериб кўришар экан:

— Бизнинг суюниб қолганимизни эшитдингми?— деб сўради.

— Йўлда келаётганимда Алёшка Шамилдан эшитдим. Қуда, мен сенга бошқа бир иш билан...

— Ишингни қўйсанг-чи! Юр уйга, бизнинг паҳлавонни кўр. Ростини айтсам, биз хурсандчиликка қиттак ичиб олган эдик... Кампирим, яхши кунлар учун деб бир шиша ароқ олиб қўйган эди.

— Сен бунни менга гапириб бермасанг ҳам бўлади, ичганингни узоқдан туриб пайқаган эдим,— деди Пантелей Прокофьевич кулиб ва қирра бурнининг каттакларини кериб.

Мирон Григорьевич эшикни ланг очиб юбориб, меҳмонни ичкарига ташриф этди. Пантелей Прокофьевич остона ҳатлаб ичкарига кириши билан столнинг тўрида ўтирган Митькага кўзи тушди.

— Мана, бизнинг қаҳрамон!— деб Гриша бобо кўз

ёши қилди-да, ўрнидан турган Митьканинг елкасига юзини қўйди.

— Хуш келибсан, эй казак!

Пантелей Прокофьевич Митканинг узун панжасини ушлаб туриб, орқага бир қадам ташлади-да, ҳайрон қолиб уни бошдан-оёқ кўздан кечирди.

— Нимага аграйиб қолдинг, қудабува?— деб дўриллади Митька тиржайиб.

— Қараб, кўзларимга ишонмайман: Гришка иккалангни хизматга жўнатганимда бола эдиларинг, энди бўлса... Атаман полкига ярайдиган казак бўпсан!

Йиғлаб кўзлари қизарган Лукинична Митькадан кўзини узмас эди, рюмкага қуяётган ароғи тошиб ерга тўкила бошлади.

— Ҳай, бадбахт! Шундай қиммат баҳо нарсани ерга тўкяпсан-а!— деб жекириб берди унга Мирон Григорьевич.

— Сизнинг шодлигингиз, Митрий Миронич сенинг эсон-омон етиб келганинг учун!— деб Пантелей Прокофьевич кўкиш кўз соққаларини ғилтиллашиб, киприкларини пирпиратиб, бақалоқ рюмкадаги ароқни нафас олмай симирди. У кафти билан эран-қаран лаблари ва мўйловларини артди, рюмканинг тагига кўз ташлади-да, бошини осмонга қаратиб, бир-икки томчи ароқни тишлари қорайган оғзига қўйди-да, шундан сўнггина нафасини чиқариб, бодрингни тамадди қилди-ю, роҳатланиб, анчагача кўзларини қисиб ўтирди. Қудабува унга иккинчи рюмкани тутди, шундан сўнг чол бирданига кулгили тарзда маст бўлиб қолди. Митька унга қараб куларди. Унинг мушукникига ўхшаган кўзларининг қорачиғи, гоҳ кўкиш тусга кирар, гоҳ кенгайиб қорайиб кетарди. Шу бир неча йил ичида у таниб бўлмайдиган даражада ўзгарган эди. Бу қора мўйлов казак бундан уч йил бурун ҳарбий хизматга жўнатилган хипча бел, қад-қомати келишган Митькага сира ўхшамас эди. Унинг бўйи чўзилган, ягринлари кенгайган, семириб, бир оз букчайган эди, ўзиям беш пудча келарди, дағаллашган юзи, дўриллаган овози уни ўзидан катта одамга ўхшатиб қўйган эди. Фақат кўзларигина аввалгидай ўйнаб, олма-кесак териб турарди. Онаси дам кулиб,

дам йиғлаб, оппоқ кафти билан унинг калта қилиб олинган сочларини ва энсиз, оппоқ пешонасини сизлар экан, унинг кўзларидан кўзларини ололмасди.

Пантелей Прокофьевич мастона кулиб:

— Нишондор бўлиб қайтдингми?— деб сўради.

— Қазаклардан крест олмаган ким қолди?— деб қовоғини солди Митька.— Штабда лақиллаб юргани учун Крючковга учта крест бердилар-ку.

— Қудажон, бизнинг азамат жуда мағрур,— деб гапга аралашди Гришак бобо.— У шумтака менга тортган, биров олдида бўйин эгмайди.

— Лекин бунинг учун крест бермайдилар-ку,— деб Пантелей Прокофьевич гап бошлаган эди, аммо Мирон Григорьевич унинг қўлидан ушлаб, меҳмонхонага олиб кирди-да, сандиқнинг устига ўтирғизиб сўради:

— Наталья билан невараларинг қалай, соғ-саломат юрибдиларми? Ҳа, худога шукур! Сен, қуда, менингни олдимга бир иш билан келганингни айтган эдинг шекилли? Гапир, нима ишинг тушиб қолди? Айт, яна бир оз ичиб олсак, кайфинг ошиб қолади.

— Пул бериб тур. Худо хайрингни берсин. Ҳожатимни чиқар, пул бўлмаса, ишим хароб.

Пантелей Прокофьевич маст кишиларга хос хокисорлик билан ялиниб-ёлворарди. Қудаси унинг гапини бўлди:

— Қанча керак?

— Юз қоғоз.

— Қанақа қоғоз? Қоғоз деган ҳар хил бўлади.

— Юз сўлкавой.

— Шундоғ дегин-да.

Мирон Григорьевич сандиғини кавлаб, ёғ босган рўмолчани олди-да, уни ечди; шалдирама қоғоз пулларни санаб, ўн «червон» ажратди.

— Раҳмат, қуда... мушкулимни осон қилдинг!

— Гапиришга арзимамайди. Қўйиндан тўкилса, қўнжга!

Митька уйда беш кун турди; кечаларини Аникушканинг хотини ёнида ўтказар, ёлғиз хотин боши билан муҳтожликда яшаган, кўнгилчан бу содда хотинга ачинарди. Кундузлари қавми-қариндошлариникига меҳмон бўлиб борарди. Узун бўйли, бир қават юпқа

қақво ранг тужурка кийган бу йигит фуражканини пешонасига дол қўйиб, совуқ менга чўт эмас, дегандай хутор кўчаларида лапанглаб юргани юрган эди. Бир кунни кеч кирган пайтда у Мелеховларникиге келди. Яхшилаб ёқиб иситилган емакхонага ўзи билан бирга қор ҳиди ва солдатларга хос бурунни ёрадиган аччиқ бир ҳид олиб келди. Уруш тўғрисида, хутор янгиликлари тўғрисида гапиришиб ўтирди-да, япроқ сингари яшил кўзларини Дарьяга қисиб қўйиб, чиқиб кетишга ҳозирланди. Митькадан кўзини олмай ўтирган Дарья, Митька кета туриб эшикни қаттиқ ёпганда худди шам яллиғидай лопиллаб кетди, ўрнидан турди-да, лабларини қимтиб, елкасига рўмолини ташлади. Аммо Ильинична:

— Қаёққа?— деб сўраб қолди.

— Эшикка... ҳожатхонага.

— Юр, бирга борамиз.

Пантелей Прокофьевич эса, уларнинг гапиши эшитмаган кишидай, қўйи солинган бошини кўтармай ўтирарди. Дарья тулкиникидек айёрона кўзларининг ўтини киприклари остига яширди-да, унинг ёнидан ўтиб эшикдан чиқиб кетди; қайнанаси инқиллаб, лапанглаганича унинг орқасидан эргашди. Митька йўталиб, этигини ғарч-ғурч босиб, дарвоза олдида депсиниб, папиросини кафтига яшириб чекиб турарди. Эшик тарақ этиб очилиши билан у зинапоя томон қадам ташлаган ҳам эдики, Ильинична пичинг аралаш:

— Митькамисан, а? Нима бало, бегона ҳовлида эшикни тополмай адашиб қолдингми?— деб гап отди.— Дарвозани орқангдан яхшилаб ёпиб кет, танбаланиб қолсин, бўлмаса кечаси шамол очиб-ёпиб тарақлатади... Шамолни қара...

Митьканинг дами ичига тушиб, жаҳл аралаш йўталди-да:

— Ҳеч-да, адашганим йўқ... дарвозангизни маҳкам ёпиб кетаман,— деди-ю, кўчанинг нариги бетидаги Аникушканинг ҳовлисига йўл олди.

Митька қуш каби эркин, ғамсиз ҳаёт кечиарди: шу бугун тирик бўлганига шукур қилар, эртанинг ғамини эмас эди. Хизматини такасалтанглик билан

Ўтар, ботир юрагида қони қайнаб турган бўлса-да, хизмат кўрсатаман деб жон койитмасди,— аммо Митьканинг хизмат дафтарчасида аллақандай кўнгилисиз нарсалар ёзилган эди: Митька рус фуқароси бўлган бир поляк аёлни зўрлагани ва ўғирлик қилгани учун икки марта судланган, уч йиллик уруш мобайнида жазо устига жазо ва танбиҳ устига танбиҳ олган; бир вақт ҳарбий дала суди уни ҳатто отишга ҳукм қилишига андек қолган эди; аммо Митька полкда энг беобрў казаклардан бўлса-да, бошига тушган кулфатлардан қутулиб кетиш йўлини ҳам биларди. Казаклар уни шўх кулгилари ва шалоқ ашулалари, (бунақа ашулаларга Митька чакна уста эмасди), соддалиги ва ҳамма билан ўртоқлашиб кета бергани учун севар эдилар, офицерлар эса юлдузни бенарвон уриши учун яхши кўрардилар. Митька кулиб туриб, қашқирдек енгил қадам ташлаб юрар, қилиқлари ҳам бўриникига ўхшар эди: битта-битта қадам ташлаб, лапанглаб юрар, яшил кўзлари билан ер остидан қарар; агар бирор ёққа қараш керак бўлса, Митька бутун гавдаси билан айланиб қарар, ўқдан шикастланган бўйнини ҳеч қачон буриб қаролмас эди. Суяклари йўғон, гўштлари пайга айланиб кетган Митька салмоқдор, енгил ҳаракат қилар, ундан соғлом ва бақувват одамнинг ҳиди келиб турарди, омов билан очилган бўз тупроқ ердан шундай ҳид келади. Митька учун ҳаёт мушкулсиз адил йўлга ўхшаб кўринар, унинг ҳаёти эгатга ўхшаб чўзилиб кетаверар, ўзи ҳам бу ҳаёт йўлидан тап тортмай юраверарди. Шунингдек, унинг ўй-хаёллари ҳам мураккаб эмас, жуда содда эди: оч қолсанг, ҳатто ўртоғингнинг нарсасини ўмариб кетсанг ҳам бўлаверади, дерди. Оч қолганда ўғирларди ҳам, этигинг дабдала бўлганда, асир немиснинг этигини ечиб олишдан осони йўқ; гуноҳ иш қилиб қўйганинда — уни ювиш керак, дарҳақиқат, Митька гуноҳини ювар эди: разведкага борар, немис соқчиларини хиппа бўғиб чалажон қилиб келтирар, энг хатарли ишларга жон деб борарди. 1915-нчи йили асир тушиб, роса калтак еб, қилич тегиб ярадор бўлган, кечаси омборхонанинг томини тирноқлари қонагунча сидириб очиб қочган, эсдалик учун эгар-

жабдуқни ўмариб кетган эди. Шу важдан ҳам Митьканинг кўп ишлари кечирилар эди.

Келганига олти кун бўлди деганда Мирон Григорьевич ўғлини Миллеровога олиб борди, уни вагонгача кузатиб қўйди, қутичага ўхшаш кўк вагонларнинг кетма-кет тарақлаб кетаётганига анчагача қулоқ солиб, қамчи дастаси билан платформадаги шлакни ковлаб, тиниб кетган кўзларини ердан узолмай турди. Лукинична ўғли учун кўз ёши тўкди. Гришак бобо их-ихлаб юрди, бурнини кафтига қоқиб, қўлини ёғи чиққан чакмонининг этагига сидириб ташлади, Аникушканинг хотини ҳам ғаркўз Митьканинг оташдек баданини эслаб хунибийрон бўлиб йиғлади, ундан юқтирган чакмазак касалидан қийналиб юрди.

Шамол отнинг ёлини ҳилпиратгандай замон ҳам кунларни бирин-кетин учириб кетаверди. Рождество арафасида бирданига ҳаво исиб кетди, бир кеча-кундуз ёмғир ёғди. Дон устидаги тоғлардан жарларга қутуриб сув оқди; қордан очилиб қолган дарё бўйларида бултурги ўтлар кўкариб қолди, харсанг тошлар устини бахмал ўт қоплади. Доннинг қирғоқлари кўпикланар, мурдадек кўкарган музлар қаққайиб қолган, қори кетган қора тупроқ ерлар ниҳоятда хушбўй ҳид таратарди. Гетман катта йўлида бултурги арава изларида сувлар пуфак-пуфак бўлиб турарди. Хуторнинг орқасидаги жарлар ўпирилиб тупроғи очилиб қолган, жануб шамоли Чир дарёсидан чириган ўтларнинг ҳидларини келтирар, туш пайтида эса худди кўкламдаги сингари уфқда кўкиш майин соялар тебраниб турарди. Қишлоқда четан деворлар тагидаги култепалар ёнида кўлмак сувлар ҳосил бўлган. Ғарамлар ёнидаги ерлар эриган, ўткинчиларнинг димоғига чириган сомон ҳиди келиб уриларди. Усти похол билан ёпилган томларнинг бўғотларидаги сумалаклардан сарғиш сув томиб турар, четанлар устида зағизгонлар тинмай сайрашар, Мирон Григорьевичнинг қўрасида қишлаб чиққан қишлоқ буқаси эрта тушган баҳордан безовталаниб бўкирар, шохлари билан четан деворларни бузиб ташлар, қурт еган қаттиқ сўқага ишқаланар, осилиб тушган майин кўкра-

гини силкитар, эриб, юмшаб қолган қорни туёқлари билан тўзитарди.

Рождествонинг иккинчи куни Донда музлар ёрила бошлади, дарёнинг ўртасидан катта-катта музлар шувиллаб оқа бошлади. Худди уйқудаги катта балиқлар сингари муз палахсалари қирғоққа чиқиб қолди. Доннинг нарёғида, қаттиқ жануб шамоли чайқалтирган тераклар эгилиб ерга салом берар эди.

Ўша ёқдан шовиллаган овозлар келарди.

Аммо кечаси тоғдан гувиллаган овоз келди, қарғалар ерда сакрашиб қағиллай бошлади, Христонянинг чўчқаси оғзида бир тутам похол билан Мелеховлар кўраси ёнидан физиллаганича ўтди. Пантелей Прокофьевич баҳор ҳам тугади, эртага совуқ тушади, деб ўйлади. Кечаси шамол йўлини ўзгартириб шарқдан эса бошлади. Кун исиганда ёрилиб кетган ҳалқобдаги музларни изғирин бир-бирига ямаштирди. Эрталабга бориб шамол Москва томондан эсди, совуқ ачита бошлади. Яна қиш бошланди. Доннинг ўртасидагина, иссиқ кунлардан қолган нишонадек, яхлит оппоқ музлар сузиб борарди, тепаликларда яланғочланган ерлар совуқдан буғ чиқарарди.

Рождестводан кейин кўп ўтмай, станица йиғинида мирза Пантелей Прокофьевичга, Каменскаяда Григорийни кўрганини, у тезда қайтаман, ота-онамга айтиб қўй, деб илтимос қилганини хабар қилди.

VII

Сергей Платонович Мохов сийрак йилтироқ жун босган кичкина қорача қўллари билан ҳаётни ҳар жиҳатдан пайпаслаб кўрарди. Ҳаёт баъзан у билан ўйнашар, баъзан эса сувга чўккан одамнинг бўйнидаги оғир тошдек оғирлигини соларди. Сергей Платонович ўз умрида кўп нарсаларни бошидан кечирди, кўп машамаларни кўрди. Бундан анча муқаддам, ғалла харид қилиш билан шуғулланганида, казакларнинг дон-дунини арзонгаровга сотиб олиб димиқтириб қўйган, сўнгра эса тўрт минг пуд куйган буғдойни хутордан ташқарига олиб чиқиб, Ёмонжарга тўкиб ташлаган эди. 1905 йил ҳам унинг эсида. Ўшанда куз

кези бир куни кечаси аллаким унга сочма ўқ отган эди. Шундай бўлса-да, Мохов кундан-кунга бойиб кетаверди, пировардида олтмиш минг жамғариб, уни Волга-Камск банкасига қўйди, ammo замон алғовдалғов бўлиши яқинлашаётганини ўткир фаросати билан ҳис этди. Қора кунларнинг тушишини сезган Сергей Платонович янглишмади: ўн еттинчи йил январда сил касалидан ўлим тўшагида ётган муаллим Баланда унга:

— Революция бурун остига яқин келиб қолди. Мен эсам, аҳмоқона ва анойи бир касалликдан ўлиб кетяпман. Алам қилади, Сергей Платонович!.. Сизнинг бойлигингизга торож келишини ва ўзингизни иссиққина уйчангиздан ҳайдаб чиқаришларини кўролмай доғда қоляпман, шуниси алам қилади,— деб зорланди.

— Нимаси алам қилади?

— Нимаси дейсизми? Ахир, билсангиз, ҳаммасининг кули кўкка совурилгани кишини қувонтиради-да.

— Йўқ, азизим. Сен бугун ўлсанг ўлавер, мен эсам эртага ўларман,— деди Сергей Платонович зимдан ғижиниб.

Январь ойидаёқ Распутин ва подшо оиласи ҳақида пайтахтда юрган гапларнинг акс садоси хуторлар ва станицаларда ҳам айланиб қолди. Март ойининг бошида эса подшонинг ағдарилгани тўғрисидаги хабар Сергей Платоновичнинг бошига тўқмоқдек урилди. Тўнтариш ҳақидаги хабарларга казаклар ташвиш аралаш интизорлик билан қарадилар. Шу куни Моховнинг тақа-тақ берк дўкони олдида кечгача ёш-қари казаклар уймалашиб қолди.

Сариқ мўйловли, кўзлари сал ғилай, барваста казак — хутор атамани Кирюшка Солдатовнинг (ўлдирилган Маницковнинг ўрнига қолган эди) жуда кайфи бузуқ эди, дўкон олдида қизиган гапларга аралашмасди, ғилай кўзлари билан казакларга қараб-қараб қўяр, гоҳо паришонхотир гап қиларди:

— Ишларни расво қилишди!.. Ана холос!.. Энди турмуш нима бўлди!..

Сергей Платонович деразадан қараб дўкон олди-га тўпланган халойиқни кўрди-да, чоллар билан гу-

рунглашмоқ учун гашқарига чиқишга қарор берди. Ёнуг пўстинини кийиб, оти ва фамилиясининг бош ҳарфлари кумуш хал билан кичкина қилиб ёзилган қаҳво ранг ҳассасига таяниб кўча дарвозасидан чиқди.

Дўкон томондан говур-ғувур овозлар эшитиларди.

— Ҳой, Платонич, сен саводхонсан, биз эсақ, оми одамлармиз, қани айт-чи, энди нима бўлади, бошимизга нима ишлар гушади?— деб сўради Кашулин қўрқув аралаш кулимсираб. Унинг совқотган бурни жийрилиб кетди.

Сергей Платоновичнинг саломига жавобан қариялар ҳурмат юзасидан шапкаларини олдилар, ораларини очиб даврадан унга жой бердилар.

— Подшосиз яшаймиз...— деди Сергей Платонович дудмал қилиб.

Чоллар бараварига чувиллашди:

— Подшосиз қандай яшаб бўлади?

— Ота-боболаримиз подшолар замонида яшаган, келиб-келиб энди подшо керак бўлмай қолдимиз?

— Бошсиз тана яшай оладими?

— Энди қанақа ҳукумат келаркин?

— Платонич, тортинмай гапиравер! Бизга гапнинг очигини айт... Нимадан қўрқасан?

— Эҳтимол, унинг ўзи ҳам ҳеч нарса билмас,— деди лофчи Авдеевич илжайиб, шунда унинг қип-қизил юзидаги кулдиргичлари чуқурлашиб кетди.

Сергей Платонович ўзининг эскирган, чуқур резина калошига аграйиб қараб қолди-да, сўзлари ичини ёндираётгандек гапирди:

— Ҳукуматни давлат Думаси бошқаради. Бизнинг мамлакат республика бўлади.

— Онамизни кўрадиган бўпмиз!

Авдеевич:

— Бизлар марҳум Александр Иккинчи замонларида хизматда бўлганимизда..— деб гап бошлаган эди, аммо бадқовоқ чол Богатирев унинг гапини шартта бўлди:

— Эшитганмиз! Ҳозир гап бошқа нарса устида кетяпти.

— Бундан чиқди, казакларнинг куни битибди-да?

— Биз бу ерда бўйинтоблик қилсак, немис қараб турмайди, Санкт-Петербурггача бориб етади.

— Модомики тенглик бўлса, бизни мужиклар билан баравар қилиб қўяр эканлар-да.

— Қараб тур, ҳали еримизга ҳам қўл чўзадилар.

Сергей Платонович зўрма-зўраки кулиб, ташвишга тушиб қолган чолларга кўз югуртирди, юраги ғам-ғусса билан тўлди. Одат бўлиб қолган бир ҳаракат билан қизғиш соқолини икки ёққа ажратиб, кимгадир аччиқ қилиб гапира кетди:

— Мана, чоллар, кўрдингларми, Россияни қандай аҳволга солдилар. Сизларни мужиклар билан тенглаштирадилар, имтиёзларингиздан маҳрум этадилар, бунинг устига, эски адоватларни ҳам эслайдилар. Оғир кунлар келяпти... Лекин ҳукуматнинг кимлар қўлига ўтишига ҳам боғлиқ, балки бизларни ҳалокат жарига итариб ташларлар.

— Бош омон бўлса, кўраверамиз!—Богатирев бош чайқаб қўйди, ўсиқ қошлари остидан Сергей Платоновичга ишончсизлик билан қаради.— Сен Платонич, ўз ғамингни ейсан, аммо бизга, эҳтимол, енгиллик бўлар.

— Сизга нима енгиллик бўлиши мумкин?— деб сўради Сергей Платонович заҳарханда қилиб.

— Янги ҳукумат урушни тугаллаши мумкин... Шундай бўлиши мумкинми, а?

Сергей Платонович қўл силтаб қўйди-да, оёғини судраб ўзининг ям-яшил, серҳашам зинапояси томон кетди. У кетар экан, гоҳ пул, гоҳ тегирмон тўғрисида, гоҳ савдо-сотиқнинг касодлиги ҳақида ўйлар, Елизаветанинг Москвага келиб қолгани, Владимирнинг тез орада Новочеркасскдан қайтиб келиши эсига тушар эди. Болалари тўғрисида еган ғами бир-бирига боғланмаган безовта фикрларига халал бермасди. Шуларни ўйлаб у зинапоя олдиғача келди, бир кун ичида ҳаёт шами бирдан хира бўлиб, ичини аччиқ фикрлар мушукдек тирнаётганини сезди. Тупугидан озги тахир бўлиб кетди. Сергей Платонович дўкон олдидаги чолларга қараб туриб, зинапоянинг ўймакор панжараси орасидан «туф» деб тупурди-да, пешайвондан шипиллаб ўтиб, ўз хонасига кириб кетди.

Анна Ивановна емакхонада эрига дуч келиб қолди, ўз одатича нурсиз кўзлари билан эрининг юзига бир назар ташлаб:

— Чой олдидан пича овқатланиб оласанми?— деб сўради.

— Йўғ-э! Шу маҳалда овқат ўтадимми?— деб қўл силтади Сергей Платонович ижирганиб.

Ечинар экан оғзининг тахир эканини боши ғовлаганини ва таъби хира эканини ҳис этди.

— Лизадан хат бор.

Анна Ивановна питир-питир қилиб, ётоқ бўлма-сига кириб кетди-да, у ердан йиртилган конверт олиб чиқди (у эрга чиқиб, катта рўзғор бошига тушгандан бери шунақа питирлаб юрадиган бўлиб қолган эди).

Сергей Платонович қалин конвертдан гуркираб келиб турган атир ҳидидан бурнини жийриб, биринчи дафъа қизи тўғрисида «енгилтак, эҳтимол, эси паст қиз» деб ўйлади. Чол ҳафсаласизлик билан қизининг хатини кўздан кечирди, негадир «кайфим» деган сўз устида тўхталиб, унинг замирида нима гап борлигини билмай, анчагача бош қотирди. Елизавета хатининг охирида пул юборишни сўраган эди. Ҳамон калласи ғовлаб турган Сергей Платонович сўнги сатрларни ўқиди-да, тўсатдан ўтириб йиғлагиси келиб кетди. Остин-устун бўлиб кетган ҳаёт шу пайтда унга бемаъни нарсага ўхшаб кўринарди.

«Бу қиз — менга бегонадек,— деб ўйлади у Елизавета тўғрисида. Мен ҳам унга бегона. Пулга муҳтож бўлиб қолгандагина ота-она эсига тушибди... Мурдор қиз, хушторлари бор... Кичкиналигида сочлари сарғиш, бирам ширин қиз эдики... Вой худойим-э! Дунёда турланиб турмайдиган нарса йўқ-а!. Қариганда ҳам менга ақл кирмади, келажакда яхши умр кечиранман деб ишондим, ваҳоланки кимсасиз ғариб одамман... Ҳаром-хариш пул ортдирдим, ҳалол йўл билан давлат ортдириб бўлармиди! Муттаҳамлик қилдим, қисдим, мана энди инқилоб бўлди, эртаниндин ўз югурдакларим мени уйимдан қувиб чиқаришлари турган гап... Ҳамманинг бошида шу ғалва бор!. Болаларим-чи? Владимир ғирт аҳмоқ... Ундан нима чиқарди? Борми-йўқми, менга барибир...»

Бир вақтлар тегирмонда бўлган воқиа бемаврид эсига тушиб кетди: тегирмонга дон олиб келган бир казак, буғдой йирик тортилибди, деб тегирмон ҳақи тўлашдан бош тортди; у, яъни Сергей Платонович, шу вақтда машина бўлимида эди, шовқин-суронни эшитиб у ердан чиқди-да, нима гаплигини билиб, тарозбонга ва тегирмончига, тортилган унни берманг деб буюрди. Муштдаккина, кўримсиз казак қопнинг оғзидан ушлаб ўз томонига тортар, кўкракдор, ғўлабир тегирмончи Завар ўз томонига тортарди. Нима бўлди-ю, казак тегирмончини туртиб юборди, у эса қулочкашлаб туриб, маҳкам қисилган зилдай муштуми билан казакнинг чаккасига туширди. Казак йиқилиб тушди, кейин гандираклаб ўрнидан турди; сўл чаккаси шилиниб, қон сизиб турарди. У тўғри Сергей Платоновичнинг олдига келди-ю, жиғибийрони чиқиб:

— Заҳаринга унни ея қол! Сен тўй!— деб пичирлади-да, чиқиб кетди, унинг елкалари қалт-қалт қилиб турарди.

Сергей Платонович ҳеч қандай муносабатсиз шу ҳодисани ва унинг оқибатини эслади: ўша пакана казакнинг хотини унни қайтариб беришни сўраб келди; у зўрма-зўраки йиғлаб, ун тортувчиларнинг раҳмини келтириш учун:

— Яхшилар, бу нима деган гап-а? Бу қандай ноҳақлик? Қайтариб бер унни!— деди.

— Бор, яхшиликча жўнаб қол, хола, бўлмаса сочингни битталаб юлиб оламан!— деб кулди Завар.

Ўша паканагина казак сингари заиф, пакана бўлган тарозибон Валет, Завар билан муштлаша кетди, бу ёқимсиз манзара кишининг гашини келтирарди. Роса калтак еган Валет, жавобимни беринг, деб туриб олди. Сергей Платонович тўғрига қараб, ўқиб бўлган хатни буклар экан, шу хотиралар унинг миясидан лип этиб ўтди. Шу бугунги ҳодисалар унинг юрагини ҳасрат-надомат билан тўлдирди. Сергей Платонович кечаси тинч ухлаёлмади, биридан бири бемаъни фикрлар ва ушалмас орзулар миясига келиб, у ёнбошидан бу ёнбошига ағанаб чиқди; ярим кечага бориб кўзи илинди, эрталаб эса, фронтдан Ягодноега, отасининг олдига Евгений Листницкий

келганини эшитди-да, гапириб, юрагининг чигилларини ечиш ва ҳақиқий аҳволни билиб олиш учун у ерга боришга жазм қилди. Емельян, трубкасини чекиб туриб, шаҳарбоп чанага тулпорни қўшди-да, кейин хўжайинини Ягодноега олиб кетди.

Хутор устида офтоб сап-сариқ баркашдай осилиб турар, унинг остида ва устида тутун сингари ҳафиф булутлар сузиб юрарди. Муздек ҳаводан ҳўл меваларнинг ҳиди келиб тургандек эди. Тулпор отнинг туёқлари остида йўл устидаги музлар қирсиллаб синар, отнинг оғиз-бурнидан чиққан буғни шамол орқага учираар, буғлар ёлига ёпишиб, қиров хосил қиларди. Чананинг тез юришидан ва совуқдан кўнгли таскин топган Сергей Платонович чайқалиб мудраб борар, чана орқасига сирилган гиламга орқасини ишқар эди. Пўстин кийган казаклар хутор майдонида уймалашар, почапўстинларининг этагига қундуз сирилган аёллар қўй сингари тўпланишиб турарди.

Оломоннинг ўртасида калга пўстинининг боғичига қизил лента тақиб олган муаллим Баланда дастрўмлини кўкариб кетган оғзига тутиб, кўзларини чақчайтириб гапирар эди:

— ...Кўриб турибсиз, лаънати самодержавие йиқилди! Энди ишчиларни қамчи билан тинчитиш учун ўғилларингизни юбормайдилар, энди қонхўр подшога шармандаларча хизмат қилиш йўқ. Энди янги, озод Россиянинг хўжайини — Учредительное собрание бўлди. У бошқача, ёрқин ҳаёт қуради.

Унинг орқасида турган рафиқаси калга пўстинининг этагидан тортиб, ялиниб-ёлвориб шивирлар эди:

— Митя, қўйсангчи! Гапириш сенга зарар-ку, ахир. Яна оғзингдан қон келади... Митя!

Қазаклар хижолат бўлгандай ерга қараб, йўталиб, кулгиларини яшириб Баланданинг гапига қулоқ солар эдилар. Муаллимга нутқини тамомлашга йўл бермадилар. Олдинги қатордагилардан бири унга ачингандай:

— Кўриниб турибдики, ҳаётимиз ёрқин бўлади, аммо сен бечора уни кўролмайсан. Яхшиси, уйингга бор, ҳаво совуқ...— деди.

Баланданинг гапи оғзида қолди, у, бўзариб кетиб оломон ичидан чиқди.

Сергей Платонович Ягодноега чоштгоҳда етиб келди. Емельян тулпорнинг жиловидан ушлаб, отхона ёнидаги четан охур олдига етаклаб келди, хўжайини то чанадан тушиб, пўстинининг этагини кўтариб даст-рўмолини олгунча, у отнинг юганини чиқариб, устига тўқим ташлаб қўйди. Зинапоя олдида Сергей Платоновични бўйи баланд, юнглари оқара бошлаган, устини сарғиш доғ босган този ит қаршилади. У ёт кишини кўргач, ўрнидан туриб, пайдор узун оёқларини чўзиб эснади, зинапоя олдида чўзилишиб ётган бошқа итлар ҳам унинг кетидан эринибгина ўринларидан турди.

Сергей Платонович уларга қўрқа-писа қараб, срқаси билан зинадан кўтарилар экан: «Вой қурғурлар-э, мунча кўп улар!»— деб ўйларди.

Ёп-ёруғ қуруқ даҳлиздан ит ҳиди ва сирка иси анқиб турарди. Сандиқнинг тепасида тарвақайлаган кийик шохида офицерча қорақўл папоқ, безакли бошлиқ ва енгсиз кавказ чакмони осиглиқ турарди. Сергей Платонович чакмонга қараб қолди; бир лаҳза сандиқ устида ҳамма ёғини жун босган, ҳайрон бўлиб елкаларини қисиб қўйган бир одам кўрингандай бўлди. Ён томондаги хонадан тўлагина қора кўз жувон чиқиб келди. Юзи қорачадан келган чиройли жувон Сергей Платонович ечинаётганда уни кузатиб турди-да, кейин жиддий суратда:

— Сиз, Николай Алексеевични кўргани келдингизми?— деб сўради.— Ҳозир бориб айтаман.

Жувон эшикни тақиллатмасдан залга кирди-да, орқасидан эшикни маҳкам ёпиб олди. Сергей Платонович тирсиллаб семириб кетган бу қора кўз чиройли жувоннинг Астахова Аксинья эканини зўрға таниди. Аксинья эса уни дарров таниган эди, у лаъли лабларини қимтиб, қоматини ғайри табиий суратда тик тутиб, сутдек оппоқ яланғоч билакларини силкитиб ичкарига кириб кетди. Орадани бир лаҳза ўтгач унинг срқасидан чол Листницкий чиқди. У сиполикни қўлдан бермай, илжайиб туриб, илтифот билан:

— Э! Жаноб! Қайси шамол учирди? Қани, марҳамат...— деб дўриллади ва ўзини бир чеккага олиб, қўл ишораси билан меҳмонни залга таклиф қилди.

Сергей Платонович кўпдан буён улуғлар олдида таъзим қилиб ўрганиб қолган эди, у ҳозир ҳам шундай эҳтиром билан бош эгиб, залга кирди. Евгений Листницкий ўрнидан турди-да, пенсне остидан кўзларини сузиб унга қарши келаверди.

— Хўп келдингиз-да, азиз Сергей Платонович! Ассалому алайкум! Бу нима, қариб қолдингизми дейман-а?

— Қўйинг-э, Евгений Николаевич! Мен ҳали сиздан ҳам узоқ яшамоқчиман. Хўш, ўзингиз қалайсиз? Сихат-саломат юрибсизми?

Евгений кулимсираб, олтин қоплама тишларини ялтиратиб, меҳмоннинг қўлтиғига кирди-да, уни кресло томон етаклади. Улар стол ёнига ўтириб, у ёқ-бу ёқдан гаплашар эканлар, сўнгги марта кўришганларидан бери бир-бирларининг юзларида рўй берган ўзгаришларни диққат билан кўздан кечирдилар. Пан Листницкий чой келтиришни буюриб, ичкари кирди. Унинг оғзидаги эгри трубкаси тутаб турар эди. Сергей Платонович ўтирган кресло ёнида тўхтаб, қоқ суяк узун панжасини столга қўйиб туриб:

— Қишлоғингизда нима гаплар бор?.. Хушxabарларни эшитдингизми?— деб сўради.

Сергей Платонович пастдан юқорига, генералнинг соқоли қирилган буришиқ бўйнига ва иягига қаради-да, хўрсиниб:

— Эшитмай бўладими!— деди.

— Тақдирнинг тақозаси билан бўлган ишларни қаранг...— генерал кекирдагини қимирлатиб, тутун ютди.— Урушнинг бошидаёқ шундай бўлишини билган эдим. Нима қилайлик... подшо хонадони маҳв бўлишга маҳкум эди. Ҳозир Мережковский эсимга тушиб кетди... эсингдами, Евгений,— «Пётр ва Алексей» деган асари. Қийноқлардан кейин шаҳзода Алексей отасига: «Менинг қоним сенинг авлодинг устига тўкилади...» деганди.

— Биз жўяли бирор хабар эшитмадик-ку, ахир,— деди Сергей Платонович ҳаяжонланиб. Кейин ўтир-

гап жойида қимирлаб қўйиб, трубкасини тортди-да, сўзида давом этди:— Бир ҳафтадан бери газета олганимиз йўқ. Ҳар хил бўлмағур хабарларни эшитамиз, шошиб қолганмиз. Бу бир балойи офат, воллоҳи! Мен Евгений Николаевич отпускага келибди, деб эшитиб, олдингизга келишга қарор қилдим, у ерларда нималар бўлаётганини ва нима бўлишини азбаройи суриштириб билмоқ учун.

Евгений энди кулмай, тоза қилиб қирилган юзига жиддий тус бериб ҳикоя қила кетди:

— Даҳшатли ҳодисалар... Солдатлар орасида интизом тамомила бузилган, урушишга тоблари йўқ, чарчаганлар. Аслини суриштирсангиз, шу бу йил том маъноси билан бизда солдат қолмади. Солдатлар бебош, жиноятчилар тўдасига айланган. Чунончи, масалан... дадамлар бу ҳолни тасаввур эта билмайдилар. Қўшинимизнинг нақадар бузилганини у киши хаёлига ҳам келтира олмайдилар... Аскарлар ўзбошимчалик қилиб позицияни ташлаб кетадилар, таланчилик қиладилар, аҳолини қирадилар, офицерларни ўлдирадилар, халқни талайдилар... Ҳарбий буйруқларни бажаришдан бош тортиш — ҳозир оддий ҳодиса бўлиб қолган.

— Балиқ бошидан чирийди,— деди кекса Листницкий оғзидан тутун чиқариб.

— Менимча бундай эмас,— деди Евгений афтини бужмайтириб. Шунда майда томирли қовоқлари асабийлик билан пир-пираб кетди:— менга қолса... армия пастдан, большевиклар таъсирига берилиб бузил-япти, деб айтар эдим. Ҳатто казак қисмлари ҳам, хусусан, пиёда аскарлар билан яқин алоқада бўлганлари оғмачи. Ҳаддан ташқари чарчаганлар, киндикларининг қони тўкилган қишлоқларини қўмсайдилар... Булар камлик қилгандай большевиклар...

— Уларнинг ниятлари нима?— деб сўради Сергей Платонович ўзини тутиб туролмай.

— У,— деб мийиғида кулди Листницкий,— уларнинг ниятлари... Вабо маразидан ҳам баттар! Шу жиҳатдан ҳам ёмонки, бу мараз одамга тез юқади ва солдатлар оммаси орасида тез тарқалади. Мен уларнинг гоялари тўғрисида гапиряпман. Бу шундай нар-

саки, ҳеч қандай карантин билан ундан қутула олмайсан. Большевиклар орасида, шубҳасиз, истеъдодли одамлар бор, баъзилари билан тўқнашишга тўғри келди, ўтакетган мутаассиблари ҳам бор, аммо кўпчилиги — бебош, ахлоқсиз кимсалардир. Большевиклар таълимотининг моҳияти уларни қизиқтирмайди, улар таланчилик қилиш ва фронтдан кетиш учун баҳона излайдилар. Улар ҳаммадан бурун ҳокимиятни ўз қўлларига олиб, ўзларининг иили билан айтганда, «империалистик» урушни ҳар қандай шарт билан, ҳатто сепарат сулҳ тузиш йўли билан бўлса-да, тугатишни, ерни деҳқонларга, фабрикаларни ишчиларга олиб беришни истайдилар. Албатта, булар хом хаёл ва беҳуда гаплар, аммо шундай оддий йўл билан улар солдатларни ўз томонларига оғдириб оляптилар.

Листницкий аччиғи чиқиб турса ҳам ўзини тутиб туриб гапирарди, фил суягидан ясалган мундштугини бармоқлари билан ликиллатарди. Сергей Платонович ҳозир ўрnidан сапчиб туришга шайланаётгандек олдинга энгашиб қулоқ соларди. Кекса Листницкий юнглари ҳурпайган буркасини қимирлатиб қўйиб, оқарган кўкиш мўйловларининг учини тишлар, залда у ёқдан-бу ёққа юриб турарди.

Евгений ҳатто инқилобдан илгари казакларнинг ўч олишларидан қўрқиб, полкдан қочиб кетишга мажбур бўлганини, Петроградда ўз кўзи билан кўрган воқиаларни ҳикоя қилиб берди.

Сухбат кесилиб, бир минутча жим бўлиб қолдилар. Кекса Листницкий Сергей Платоновичнинг қаншарига тикилиб туриб:

— Нима, кўзда ўзинг кўриб кетган бўз отни— «Боярин»дан бўлган айғирни сотиб оласанми?— деб сўраб колди.

— Николай Алексеевич, шундоғ вақтда отга бало борми?— деб, Мохов афтини буриштирди-да, тарвизи қўлтиғидан тушган одамдай, қўл силтаб қўйди.

Шу пайт хизматчилар турадиган уйда исиниб олган Емельян энди чойхўрлик қилар, қизил рўмолчаси билан лавлагидек қизариб кетган юзидаги терни артар, хутордаги гаплардан, янгиликлардан ҳикоя қи-

ларди. Аксинья каравотнинг нақшинкор панжарасига кўрагини тираб, тивит рўмолга ўраниб турарди.

— Бизнинг уйимиз қулаб тушгандир-а?— деб ёўраб қолди у.

— Йўғ-э, нега қуласин, жойида турибди, балолек,— деб салмоқлаб жавоб қилди Емельян.

— Қўшниларимиз Мелеховларнинг турмуши қанақа?

— Кунлари ўтиб турибди.

— Петро отпускага келгани йўқми?

— Келмади шекилли.

— Григорий-чи? Уғиллари Гришка-чи?

— Гришка Рождестводан кейин бир келиб кетувди. Хотини шу бу йил эгизак туғди... Ҳа, айтгандай, Григорий... Ярадор бўлгани учун келган эди.

— Яраланган экан дейсизми?

— Бўлмаса-чи? Қўлидан ўқ ебди. Урушган итдай ҳамма ёғини жароҳат босиб кетган: кўрагига осиб олган крестлари ярасидан кўп, яралари крестидан.

— Гришка ўзи қалай?— деб сўради Аксинья томоғига бир нарса тикилгандай бўғилиб, кейин овозини очиш учун йўталиб қўйди.

— Аввалгидай: қуш бурун ва қоп-қора. Баайни туркнинг ўзи, бурунгисидай.

— Мен унисини айтаётганим йўқ... ўзи қариб қолмаганми?

— Ким билади дейсан, қариган бўлса, бир оз қаригандир. Хотини эгизак туғди, бундан чиқди, жудаям қаримаган.

Аксиньянинг кифтлари қалтираб:

— Бу ер совуқ экан...— деди-да, чиқиб кетди.

Емилъян шу билан саккизинчи чашкага чой қуйди-ю, Аксиньянинг орқасидан қараб, шошмасдан:

— Газанда, нас босган манжалақи,— деди.— Яқиндагина хуторда чориқ кийиб юрарди, энди бўлса «бат» эмас, «бу ер» деб гапирадиган бўп қопти-я. Бундай хотинларни кўрарга кўзим йўқ. Менинг кўлимда бўлса-ку, бу манжалақиларни... Ҳа, чаён! «Бу ер совуқ экан» дейди-я! Тилинг кесилгур!

У тутақиб кетганидан чой томоғидан ўтмай қолди, стол ёнида туриб чўқинди-ю, атрофидаги нарсалар-

га гердайиб қараб, ювиб тозаланган полни жўрттага лой этиги билан булғаб чиқиб кетди.

Уйга қайтар экан, йўлда у ҳам хўжайини сингари тумтайган эди. Аксиньянинг қилиғидан жаҳли чиққан Емельян аламини оддан олар, қамчисининг учи билан отнинг нозик жойига туширар, пичинг қилиб уни қирчанғи, чўлоқ деб сўкарди. То хуторга етиб боргунча, Емельян ўз одатига хилоф қилиб, хўжайинга бир оғиз ҳам гап қотмади. Дами ичига тушиб кетган Сергей Платонович ҳам чурқ этмай ўтирарди.

VIII

Февраль инқилобидан олдин, ғарби-жанубий фронтда резервда турган пиёда аскарлар дивизиясидан биринчи бригада билан унга қўшиб берилган 27-нчи Дон казаклари полкини фронтдан олиб кетдилар, бундан мақсад — энди бошланаётган тартибсизликларни бостириш учун уларни пойтахт атресиға жойлаштириш эди. Бригадани фронт орқасига олиб ўтиб, уни янгигина қишлик кийим-кечак билан таъминладилар, бир кеча-кундуз роса боқдилар, эртасига вагонларга ўтирғизиб жўнатдилар, аммо Минск томон жўнатилган полклар кечикиб қолган эди: йўлга чиққан кунлариёқ, император бош қўмондон штабида тахтдан воз кечиш тўғрисидаги актга қўл қўйибди, деган овоза тарқалди.

Бригадани ярим йўлдан орқага қайтардилар. Разгон станциясида 27-нчи полк вагондан тушиб тўғрисида фармон олди. Йўллар поездлар билан тўлиб кетган эди. Платформаларда шинелларига қизил бант тақиб олган солдатлар рус милтиғидан нусха олиб, Англияда ишланган яп-янги милтиқлар билан у ёқдан, бу ёққа юриб турар эдилар. Солдатларнинг кўпи, юзта-юзтадан бўлиб саф тортаётган казакларга қўрқа-писа қараб безовталанар эдилар.

Ҳаво айниган, кеч кирган эди. Станция биносининг тарновидан сув шариллаб оқиб турар, йўлларда устини йилтироқ нефть доғлари босган кўлоб сувларда булутли кул ранг осмон акс этарди. Маневр қилиб турган паровозларнинг бўғиқ овози хириллаб эшити-

ларди. Юк складлари орқасида отличлар полки саф тортиб, бригада командирини қаршилади. Тўпигигача ҳўл бўлган отларнинг оёғидан буғ кўтарилиб турарди. Қузғунлар қўрқмасдан сафнинг орқа томонига қўнар, сап-сариқ юмалоқ от гўнглари титкилаб, дон ахтарарди.

Бўйдор қора арғумоқ минган бригада командири полк командири ҳамроҳлигида казаклар олдига келди. Отнинг жиловини тортиб туриб, казакларга кўз югуртирди. Енги шимарилган қўлини тўлғаб ўз оғзидан чиққан салмоқсиз, тутуруқсиз гапларини рад этаётгандай гапирар эди.

— Казаклар! Шу вақтгача подшолик қилиб келган император Николай Иккинчи халқнинг э-э-э... иродаси-ла тахтдан туширилди. Ҳокимият Давлат думасининг Муваққат комитети қўлига ўтди. Армия ва шу жумладан сизлар бу... э-э-э... ахборотга парво қилмаслигингиз зарур... Казакларнинг вазифаси ўз ватанини ташқи ва э-э-э... демак, ташқи душманлар тазйиқидан ҳимоя этмоқдан э-э-э... иборатдир. Бизлар мамлакатда бошланган ғалаёнларга аралашмаймиз, граждандан аҳолига янги ҳукумат тузиш йўлларини танлаш имкониятини берамиз. Бизлар холис туришимиз зарур! Уруш ва сиёсат армия учун олов билан сувдек гап. Жамият негизлари... э-э-э... шундай ларзага келган кунларда, биз худди...— кекса ва истеъдодсиз генерал — бригада командири нутқ сўзлашга ўрганмаган эди, шунинг учун муқояса тополмай қийналиб, тили тутилиб қолди. Унинг юзи мой суртилгандай йилтирар, қошлари чимирилиб турарди, казак бўлиналари сабр-тоқат билан сўзининг охирини кутиб турардилар:—э-э-э... метиндай бикир бўлишимиз лозим. Казаклик ҳарбий бурчи сизларни ўз бошлиқларингизга итоат этишга даъват қилади. Бизлар душман билан илгари қандай урушган бўлсак, ҳозир ҳам шундай қаҳрамонлик билан урушажакмиз, у ерда...— генерал орқасига қийшайиб қараб қўйди,— у ерда Давлат думаси мамлакат муқаддиротини ҳал қилаверсин. Урушни бирёқлик қилганимиздан кейин биз ҳам мамлакатнинг ички ишларига иштирок этгусимиздир, ҳозирча бизга... э-э-э... иштирок этиш мумкин

эмас. Армияни биз қўлдан беролмаймиз... Армиянинг сиёсат билан иши бўлмаслиги керак!

Бир неча кундан кейин казаклар шу станцияда Муваққат ҳукуматга содиқ эканликларига онт ичдилар, тўда-тўда бўлиб, ўз ҳамқишлоқлари билан митингларга бордилар, лекин станцияни тўлдирган солдатларга қўшилмадилар. Митингдан кейин эшитган нутқларини узоқ муҳокама қилдилар, ҳар бир шубҳали сўзларни эсга олиб, уларга ишонқирамай мулоҳаза қилиб мағзини чақмоқчи бўлдилар; негадир ҳаммада: агар ҳуррият бўлган бўлса — уруш тугаши лозим, деган ишонч ҳосил бўлган эди. Одамларнинг миясига ўрнашиб қолган бу фикр билан, Россия охиригача урушиш керак, деган эътиқодда бўлган офицерларнинг кураш олиб бориши анча қийинлашди.

Ўзгаришдан кейин армиянинг юқори доираларини чулғаб олган саросималиқ пастки табақага ҳам таъсир этди; ярим йўлда тўхтаб қолган бригаданинг бор-йўқлигидан дивизия штаби беҳабар эди. Вагонлардан тушган бригада саккиз кун учун берилган озиқ-овқатни еб тамом қилди, солдатлар тўп-тўп бўлиб, яқин орадаги қишлоқларга кетиб қолар, бозорда эса қаёқдандир келтирилган спирт сотилар эди, шу сабабдан, ўша кунлари маст бўлиб юрган аскар ва офицерларни кўриш таажжубланарли нарса эмасди.

Сафар муносабати билан кундалик вазифаларидан четлаштирилган казаклар иссиқ вагонларда зеркишиб, ўзларини Донга жўнатишларини кутишар («иккинчи навбатдаги казакларни уй-уйларига жўнатар эмишлар» деган миш-миш тарқалган эди), отларни парвосизлик билан боқишар, узун кун бозор майдонида сандирақлаб юришар, позициядан келтирилган бозорбоп нарсалар—немис одеяллари, найза, арра, шинель, чарм сумкалар, тамаки сотишарди.

Фронтга қайтилсин, деган буйруққа олағовур кўтариб қарши чиқишди. Иккинчи сотня фронтга боришдан бош тортди, казаклар вагонларга паровозни тиркашга йўл қўйишмади, аммо полк командири қуролсизлантирамай, деб дўқ қилгандан кейин, ҳаяжон босилди. Эшелонлар фронтга қараб жўнади.

— Бу нима деган гап-а, оғайнилар? Хуррият, хуррият дейишади-ю, уруш чўзилиб, яна қон тўкиларкан-да?

— Яна эски тартибга жон кираркан-да!

— Бўлмаса, подшони нега ўрнидан туширишдийкин?

— Унинг даврида биз нима яхшилик кўрувдикки, энди нима кўрамиз.

— Уша эски тос, эски ҳаммом-да!

— Балли, балли!

— Қачонгача шунақа бўларкин-а?..

— Уч йил бўлади, милтиқ қўлимиздан тушмайди!

Вагонда шу хилда гаплар тинмас эди.

Қандайдир катта бир станцияда казаклар худди тил бириктиргандек, вагонлардан тушиб, полк командирининг насиҳат ва таҳдидларига қулоқ солмай, митинг бошлаб юбордилар. Кул ранг шинелли казаклар орасида комендант билан кекса станция бошлиғи беҳуда тентираб юриб, вагонларга чиқинг, йўлни бўшатиб қўйинг, деб казакларга ялиниб-ёлворар эдилар. Казаклар учинчи сотня уряднигининг нутқини диққат билан тинглардилар. Урядникдан сўнг паст бўйли, келишган казак — Манжулов гапирди. Унинг оқарган, ғазабдан қийшайган оғзидан заҳарли сўзлар отилиб чиқарди.

— Казаклар! Бу бўлмағур гап, ахир! Бизларни яна хижолатпазликка қўйдилар. Бизларни лақиллатмоқчилар. Бас, революция бўлган экан ва барча халққа озодлик берилган экан, бинобарин, урушга барҳам бериш лозим. Наинки биз ҳам, халқ ҳам урушни истамаймиз. Тўғри айтяпманми? Ростми, а?

— Рост!

— Энасига берсин!

— Жонимизга тегди!

— Этимиз бориб устихонга ёпишди, чалворлар ушламаяпти... Яна қанақа уруш?!

— Хоҳла-май-миз!

— Уй-уйимизга кетамиз.

— Паровозни чиқариб ол, Федот, бўл!

— Казаклар! Шошманглар! Казаклар, оғайнилар! Занғарлар, хотин талоқлар!.. Оғайнилар! — Манжулов

минглаб кишиларнинг овозини босиб бақирарди.— Шошилманглар, паровозни қўзғатманглар! Паровознинг бизга кераги йўқ, фақат алдаш учун... Бизларни фронтга борсин деб ростдан ҳам талаб қилишганми ёки бу полк командирининг найрангларими, шуни жаноби полк командири ҳужжат билан айтсин.

Ҳаяжонга келган, ўзини йўқотиб қўйган полк командири лаби лабига тегмай, полкни фронтга жўнатиш тўғрисида дивизия штабидан олган телеграммани овоз чиқариб ўқиб берганидан сўнггина, казаклар вагонларга чиқдилар.

Бир қизил вагонда 27-нчи полкда хизмат қилувчи олти ҳамқишлоқ — Татарск қишлоқлик Петро Мелехов, Мишка Кошевойнинг амакиси Николай Кошевой, Аникушка, Федот Бодовсков, лўли башара, жингалак соқол, сарғиш кўзлари бежо Меркулов, Қоршунларнинг қўшниси — бебош ва шўх казак Максимка Грязновлар жойлашган эдилар. Грязнов урушга қадар бутун станицада довьюрак от ўғриси деб ёмон ном чиқарган эди. Казаклар доим Грязновни мазах қилиб: «От ўғирлаш Меркуловга ярашиб тушади, баайни лўлининг ўзи, лекин от ўғирламайди. Максим, отнинг думини кўрса, ўғирлагинг келиб иситманг ошадими!»— деб казаклар доим Грязновни калака қилишарди. Максимка қип-қизариб, чағир кўзларини қисиб, шалоқ гап қиларди. «Меркуловнинг онаси лўли билан ўйнашган, менинг онамнинг ҳаваси келган чиқар, бўлмаса, мен худо кўрсатмасин, шунақа бўлармидим!..»

Қизил вагон ичида шамол ғўрилларди; тўқим урилган отлар наридан-бери қилинган охурлар олдида туришарди; вагон ўртасидаги уйилган тупроқ устида ҳўл ўтин сасиб ёнар, унинг аччиқ тутуни эшик тирқишларига қараб урарди. Эгар устида, олов атрофига ўтириб олган казаклар тердан намиққан сасиқ пайтаваларини қуритишарди. Федот Бодовсков қийшиқ, яланг оёғини ўтга тоблар эди. Унинг қалмоқча чўзиқ юзида хурсандлик кулгиси ўйнар эди. Грязнов кўчиб кетган таг чармни шошиб-пишиб мумланган ип билан тикар экан, хириллаган овоз билан кимгадир пўнғиллаб гапирар эди:

— ...Кичкиналигимда қиш маҳали печь устига чиқиб олардим. Бувим эса (ўша маҳалда юздан ошган эди), бошимнинг битини боқиб дер эди: «Қўзичоғим Максимушка! Қадимда халқ бунақа умр кечирмаган, рисола билан яшаган, ҳеч қандай бало-қазо кўрмаган. Сен, эркатойим бўлсанг, шундай замоналарни кўрасанки, ер юзини сим билан чулғайдилар, осмонда темир тумшуқ қушлар учиб юради. Қарға тарвуз чўқигандек, у ҳам одамларни чўқилайди... Очарчилик бўлиб, вабо бошланади, шунда ака ука билан, ўғил ота билан жиққамуш бўлади... Одамлар ҳам яккам-дуккам бўп қолади». Максим бирпас жим туриб, яна давом қилди:— мана, ростдан ҳам шундай бўлди: телеграфни ўйлаб чиқардилар, мана сenga сим! Темир тумшуқ қуш эса — аэроплан. Аэропланлар озмунча одамни мажақламадими! Ҳали очарчилик ҳам бўлади. Бизникилар бурноғи йилларга қараганда нисф экин экади. Ҳар бир деҳқон ҳам шундай. Станицаларда чолу гўдаклар қолган. Борди-ю, экин битмаса, ҳолимиз хароб.

Петро Мелехов оловнинг ўтини жўнаштирар экан:

— Ака-ука жиққамуш бўлади дегани бўлмагур гапдир?— деб сўради.

— Шошма ҳали, шу ҳам халқнинг бошига тушади.

Федот Бодовсков гапга аралашиб:

— Тайин бир ҳукумат бўлмаса, алғов-далғов бошланади,— деди.

— Бундан ташқари, ғалвачиларни тинчитиш ҳам керак бўлади.

— Аввал сен германларни бир ёқлиқ қил,— деб кулди Қошевой.

— Нима қипти, ҳали тагин урушамиз...

Аникушка ўзини қўрққанга солиб, хотинчалиш юзини буриштириб деди:

— Папоқ ойим! Қачонгача «урушамиз?»

— Сен кўсага соқол битгунча,— деб пичинг қилди Қошевой.

Олов атрофида ўтирганлар баравар кулиб юбордилар. Тутундан йўтали тутиб қолган Петр Аникушкага жиққа ёш кўзлари билан қараб, унга қўлини нуқиб қўйди.

Аникушка хижолат бўлиб:

— Тукнинг ақли борми, нокерак жойда ҳам ўса-веради,— деди.— Сен Кошевой, бекорга валақлаяпсан...

— Бас энди! Пичоқ бориб устихонга қадалди,— деди бирдан Грязнов қизишиб.— Биз бу ерда битларга ем бўлиб, ўляпмиз. Бола-чақамиз эса муҳтожликда кун кечиряпти. Озиб, чўп бўлиб кетган.

Петро қизғиш мўйловини тишлаб пичинг қилиб:

— Сен нима қилиб, аравани қуруқ опқочяпсан?— деди.

— Нимагалиги маълум,— деб жингалак лўли соқолли Грязнов учун Меркулов жавоб қилди-да, мийғида кулди.— Маълум, казак жонидан безган, ғам ичида. Гоҳида подачи подаларини майсазорга ҳайдаб оборади, офтоб шабнамни қуритгунча қорамол, ҳарқалай ўтлаб туради, офтоб тиккага келиб, сўналар ўралашиб молни чақа бошлаганда, ана шунда...— Меркулов казакларга айёрона бир назар ташлаб қўйиб, Петрога ўгирилиб гапини давом қилди:— шунда, вахмистр жаноблари, моллар думини хода қилиб қочади. Ўзинг ҳам биласан-у, сен закунчи амалдорлардан эмассан-ку! Поданинг кетида юриб ўсгансан... Борди-ю, битта-яримта бузоқ думини хода қилиб, мағраб қочиб қолса, бутун пода орқасидан эргашади. Подачи халлослаб чопавериб энка-тинкаси қурийди! Моллар тутқизиб бўпти. Пода, баайни биз — Незвисск ёнида немислар устига бостириб борганимиздек, қуюндек қочади. Кейин олдини тўсиб бўлсан.

— Гапни қаёққа бурыпсан?

Меркулов дарров жавоб қила қолмади. Қора соқолининг бир мўйини бармоғига ўраб туриб, жонжаҳди билан юлиб олди, кейин кулмасдан жиддий гапира бошлади:

— Уч йилдан бери урушяпмиз. Шундоғми? Уч йил бўлди, окопга ҳайдаб қўйганларига. Нима учун ва нега? Ҳеч ким билмайди... Шунинг учун айтяпманки, кўп ўтмай биронта Грязнов ёки Мелехов деган фронтдан думини хода қилади-ю, унга бутун бир полк, полк кетидан бутун армия эргашади... Ҳа-да!

— Э, гапнинг таги бу ёқда экан-ку...

— Ҳа, шу ёқда! Кўзим кўр эмас, очиқ... Ҳамма нарса қил устида. Биров «кишт» деб юборса борми, ҳамма пўстинини ташлаб қочади. Учинчи йил деганда биз учун ҳам офтоб тиккага келди.

— Сен эҳтиётроқ бўлсанг бўларди,— деди Бодовсков.— Ахир Петро... вахмистр-ку.

— Мен дўстларга ёмонлик қилганим йўқ-ку!— деди Петро қизариб.

— Жаҳлинг чиқмасин, ҳазиллашиб айтдим-да.— Бодовсков хижолат чекди, яланг оёқларининг қинғир бармоқларини қимирлатиб қўйди, сўнгра ўрнидан туриб шипиллаб охур ёнига кетди.

Бир бурчакда прессланган той-той пичанлар ёнида бошқа хуторлик казаклар шивирлашиб гаплашиб ўтиришарди. Улардан иккитаси каргинлик Фадеев билан Каргин эди. Қолган саккизтаси эса бошқа хутор ва станицалардан эди.

Бир оздан кейин улар ашула бошлаб юборишди. Ашулани чирлик казак Алимов бошлади. У рақс куйини бошлаганди, аллаким унинг елкасига шапиллатиб уриб, ғурунглаган овоз билан:

— Тўхтат!..— деди.

— Ҳой, етимлар, оловга келинлар,— деб чақирди Кошевой уларни.

Гулханга станция деворларидан кўчириб олинган ёгочлар қолдиғини ташладилар. Олов олдида қувноқ қўшиқни барала қўйдилар.

Сафар юки ортилган от кишнар черков ёнида,
Бир муштипар камшир йиғлаб турали гов ёнида,
Невараси, келини ҳам йиғлайди хунибийрон,
Совут кийган казак чиқар зиёратгоҳ черковдан,
Найзасини узатади ёш жияни. Хотини —
Жиловидан ушлаб дарҳол келтиради отини.

Қўшни вагонда гармонни хириллатиб «Қазачек» рақсини чала бошладилар. Тахта пол устида солдатча этикнинг пошналари қаттиқ тўқиллай кетди. Кимдир носоз овоз билан бақириб ашула айтди:

Қайғу-алам хазон қилди умримизни,
Чор кийгизган бўйинтуруқ бўйнимизни
Яғир қилди. Казакларга кун бермаслар,

На тинч қўяр, на ўлдириб ўлдирмаслар!
Пугачев Дон бўйларидан нидо қилар,
Қўйи Доннинг йўқсилларин жангга чорлар.
«Атаманлар, казаклар!..»

Иккинчиси биринчи ашулачининг овозини босиб
жингиллаб бидирлаганича маза-матрасиз ашўлани
қўйди:

Подшога бажону дил хизмат этамиз,
Еримизни эслаб доим ҳасрат чекамиз.
Хотин топсак тарқалади дарров ғамимиз,
Подшонинг хизматини экиб қўямиз.
Ўйинга туш, тортинма ҳеч, ўйинга туш, ҳа!
У-уҳ, у-уҳ, ҳа-ҳа, ҳа-ҳа, ҳа-ҳа!

Казаклар ашулани бас қилиб, қўшни вазонда авж
олган тартибсиз ғовурга қулоқ сола бошладилар, бир-
бирларига кўз қисиб, маъқуллагандай жилмайдилар.

Петро Мелехов ўзини тутолмай хохолаб кулиб
юборди:

— Э, роса қутуришяпти, шайтонлар!

Меркуловнинг чақнаб турган сарғиш кўзлари ял-
тираб кетди. Ўрнидан сакраб туриб, мақомга ростлаб,
этигининг учлари билан майда қадам ташлаб, полни
тўқиллата кетди. Кейин бирдан тепиниб, чўнқайганча
давра олиб айлана бошлади. Ҳаммалари навбат билан
ўйин тушдилар, баҳона билан исиб ҳам олдилар.
Қўшни вагонда аллақачон гармон овози тинди. У ер-
да хириллашиб, болохонадор қилиб сўкишарди. Бу
ерда эса ўйинга тушиб, отларни безовта қилишарди.
Аникушка ғалати қилиб чўккалаб ўйнайман деб олов-
га кети билан йиқилиб тушгандан кейингина, ўйинни
бас қилдилар. Аникушкани қаттиқ кулги остида кўта-
риб олдилар, ёниб соб бўлаёзган шам ёруғида куйган
чалворини анчагача томоша қилдилар. Чалворнинг
оғи куйиб кетган, пахталик нимчасининг этаклари ён-
ган эди.

Меркулов унга ачиниб:

— Чалворингни еч,— деди.

— Сен лўли, эсингни едингми? Нима, яланғоч
қоламанми?

Меркулов бўғжамасини кавлаб, хотинлар кияди-
ган ички без кўйлакни чиқарди. Яна гулханни ёқди-

лар. Меркулов елкалари тор кўйлакни икки четидан ушлаб турар, тисарилиб, кулгидан бўғилиб дер эди:

— Мен... Оҳ! Оҳ! Буни станцияда девордан ўмариб олувдим. Пайтавага мўлжалловдим... Оҳ! Йиртиб ўтирмайман, ола қол.

Сўкиниб турган Аникушкани зўрлаб кийинтиришар экан, шундай хохлашиб кулишардики, кўшни вагонлар эшигидан одамлар қизиқиб, бош чиқариб қарашарди. Тун қоронғисида ҳасадли овозлар эшитиларди:

— Нима қиляпсанлар?

— Қутурган айғирлар!

— Нега мунча қутурдинглар?

— Ҳой, шайтоннинг мардикорлари, ёмби топдиларингми?

Кейинги станцияда олдиндаги вагондан бир гармончини чақириб келдилар. Бошқа вагонлардан казаклар келиб, вагон лиқ тўлди. Охурларни синдириб, отларни деворга қисиб қўйишди. Аникушка торгина бир доира ичида рақс этарди. Барваста бир хотиннинг оқ кўйлаги унга узун келиб, оёғи ўралашарди, аммо казакларнинг бақирғи ва кулгиси далда берарди. У ҳолдан тойгунча ўйин тушди.

Қонга беланган Беларусь осмонида юлдузлар мотамсаро кўз ёши тўкар, қора тун вагонлар ёнидан тутундек сузиб ўтарди. Чириган хазон ҳиди анқиган қизғиш, нам қумлоқ ер устида, март қори устида шамол ўйнади.

IX

Полк бир кеча-ю бир кундуз йўл юриб фронтга яқинлашди. Катта бир станцияда эшелонни тўхтатдилар. Вахмистрлар казакларга «Вагонлардан тушилсин!» деган буйруқни етказдилар. Казаклар шошиб-пишиб отларини вагонга қўйилган тахтадан етаклаб тушиб, эгарлашар, шошқалоқликда унутиб қолдирган буюмларини олиш учун вагонларга чопиб чиқишар, йўл устидаги нам қумга той-той пичанларни отишар, ҳовлиқишар эди.

Петро Мелеховни полк командирининг ординареци чақириб:

— Вокзалга кир, командир чақирипти,— деди.

Петро шинели устидан боғланган камарини тузатиб, эран-қаран платформа бўйлаб кетди. Отлар олдида ивирсиб юрган Аникушкага:

— Аникей, менинг отимга ҳам кўз ташлаб тур,— деди.

Аникушка чурқ этмай, унинг орқасидан қараб қолди. Аникушканинг бадқовоқ, одми башарасида ташвиш ва зерикish аломати кўринарди. Петро сариқ лой сачраган этигидан кўзини олмай қадам ташлаб борар: «Нега полк командирига керак бўп қолдим экан?» деб боши қотар эди. Платформанинг у бошидаги сув қайнатадиган бак олдида тўпланган кичик бир оломон унинг диққатини жалб қилди. Узоқдан уларнинг гапига қулоқ солиб, олдиларига келди. Йиғирма чоғлиқ солдат бўйдор, малла казакни ўртага оливолган, казак эса қуршовда қолган одамдай орқасини бакка ўгириб олган эди. Петро бўйнини чўзиб, ўзига сал-пал таниш бўлган серсоқол атаман полкидан бўлган малла казакка, урядниклик кўк погонидagi «52» рақамга кўз ташлади; уни бир вақтлар, қаердадир кўргандек бўлди.

Юзига сепкил тошган, ақлли одамга ўхшаган кўнгилли аскар.

— Қандай ҳийла ишлатиб қочдинг? Тагин елканга латта чатиб қўйишибди-я!— деб малла соқол казакни майна қилаётган эди.

Петро орқасини ўгириб турган кўнгилли аскарнинг елкасига қўлини тегизиб:

— Нима гап?— деб сўради қизиқсиниб. Аскар унга юзини ўгириб, истар-истамас жавоб берди:

— Дизиртирни ушлаб олдик... Сизнинг казаклардан.

Петро, шу юзи товоқдек, сариқ мўйлов, малла қош атаманли казакни қаерда кўрган эдим-а, деб зўр бериб хотирлашга тиришди. Атаманли казак кўнгилли сур аскарнинг саволларига жавоб бермай, тўп ўқи гилзасидан қилинган мис кружкасидан хўплаб қайноқ сув ичар, сувга бўқтирган қора қоқ нонни тамадди

қиларди. Оралари очиқ бұта кўзларини қисиб боқар, нонни чайнаб ютар экан, қошларини чимираб, ерга ва теварак-атрофга аланглаб қарар эди. Уни қўриқлаб турган ўрта ёшли ғўлабир солдат милтигини найзасидан ушлаб ёнида турарди. Дезертир казак кружкасидаги сувни ичди-да, ҳорғин кўзлари билан уялмай томоша қилаётган солдатларга тикилди, болаларникидек масъум, мовий кўзларида ғазаб ўти чақнади. Бир қултум сувни ютиб, лабларини ялаб олди-ю, дўриллаган овоз билан:

— Нима, маймун ўйнатяптими? Овқат еб олгани ҳам қўймайсанларми, занғарлар? Нима, одамзодни умрларингда кўрмаганмисанлар? — деди.

Солдатлар кулиб юбордилар. Петро дезертирнинг овозини эшитиши биланоқ (ҳамиша шундай бўлади), ҳайрон қоларли бир равшанлик билан, бу казак — Еланская станицасига қарашли Рубежин қишлоғидан бўлиб, оти Фомин эканини эслади. Урушдан илгари Елан ярмаркасида Петро отаси билан ундан уч яшар новвос сотиб олган эди. У оломон орасидан сиқилиб ўтиб:

— Фомин! Яков! — деб чақирди.

Фомин эсанкираб, бесўнақайлик билан кружкани бак жўмрагига тутди; оғзидагини чайнаб экан, хижолатпазлик билан кулимсираб Петрога кўзини тикиб қараб қолди, сўнгра:

— Таниёлмадим, оғайни, — деди.

— Рубежинликмисан?

— Ҳа, ўша ерлик. Ўзинг еланскаяликдирсан.

— Мен вешенскаяликман, лекин сени танийман. Беш йил аввал сендан новвос сотволувдик.

Фомин боягидек хижолат чекиб, болалардек кулимсирар, ўтган воқияни эслашга уринаётгани афтидан кўриниб турар эди:

— Йўқ, ёдимдан кўтарилибди, сени танимай турибман, — деди у ачингандай.

— Сен Эллик иккинчи полкданмисан?

— Ҳа, Эллик иккинчи полкдан.

— Шундай қилиб, жуфтақ уриб қопсан-да, оғайничалиш? Бу нима қилганинг?

Шу пайт Фомин папоғини ечиб, ичидан титилиб

кетган тамаки халтасини олди. Елкасини қисиб, папогини аста қўлтиғига қистирди-да, қоғознинг бурчагидан бир парча йиртиб олди, шундан кейин жиддий ва йилтираб турган намли кўзларини Петрога қаттиқ тикиб туриб:

— Тоқатим тоқ бўлди-да, оғайни...— деди ғудраниб.

Ғўлабир соқчи солдат милтиғини елкасига осиб:

— Ҳой, ҳамқишлоқлар, гапни бас қилинг, сизнинг касрингизга балога қолмай тағин,— деди хўрсиниб.— Юр, амаки!

Фомин кружкасини сумкаси остига ташлаб, кўзини опқочиб туриб Петро билан хайрлашди, сўнгра айиқдек лапанглаб, комендант олдига жўнади.

Вокзалда, илгариги биринчи класс буфетида полк командири билан икки сотня командири стол устига энгашиб туришар эди.

Полковник ҳорғин кўзларини пирпиратиб:

— Сен, Мелехов, шунақа кутдириб қўясанми, ахир, — деди.

Петро ўзининг сотняси дивизия штаби ихтиёрига берилгани, казакларга кўз-қулоқ бўлиб юриши кераклиги, уларнинг аҳвол-руҳияларидаги ҳар бир ўзгариш ҳақида сотня командирига маълумот бериб туриши лозимлиги тўғрисидаги хабарга диққат билан қулоқ осди. У кўзларини пирпиратиб туриб полковникнинг кўзига қарар, унга диққат билан қулоқ сслар экан, Фоминнинг милтираб турган намли кўзлари кўз ўнгидан ўтар, «тоқатим тоқ бўлди, оғайни...» деган гап қулоғидан кетмас эди.

Петро димиқиб кетган вокзалдан чиқиб, ўз бўлинмасига қараб йўл олди. Шу ерда, станцияда полкнинг иккинчи даражали юк аравалари турарди. Петро ўз вагонига яқинлашганда аравачи казакларга ва сотня тақачисига кўзи тушиб қолди. Тақачини кўриши билан Фоминни ҳам, у билан нима тўғрисида гаплашганини ҳам унутди. Отларни янгидан тақалатиш тўғрисида тақачи билан гаплашиб олиш учун илдам юриб кетди (шу он Петрони кундалик ташвишлар ўраб олган эди), аммо шу вақт қизил вагон бурчагидан бир аёл юриб келаверди, унинг бошида оқ тивит

рўмол бўлиб, рўмолини бу ердаги хотинлардан бошқачароқ қилиб ўраб олган эди. Унинг ажиб қиёфаси ганишдек кўринди, Петрони ўзига жалб этди. Аёл унга юзланиб ялт этиб қаради-да, елкаларини билинар-билинимас учуриб, қизларникидек ингичка белини қилпанглатиб келаверди. Петро унинг юзини кўрмасданоқ, қилпанглаб юришидан хотини эканини пайқади. Вужудини муздек ёқимли тер босди, бирданига терисига сиғмай, хурсанд бўлиб кетди. Ундан кўзини ололмай қолган аравакаш казаклар, жудаям суюниб кетди-я, деб ўйламасинлар деган андиша билан жўрттага юришини секинлаштириб, хотини томон бораверди. У хотинини қучоқлади, уч марта ўпди, ниманидир сўрамоқчи бўлган эди, ички ҳаяжони юзага тепиб, лаблари дир-дир титраб, тили гапга келмай қолди.

— Кутмовдим,— деди у тутулиб ниҳоят.

— Вой жоним-эй! Сираям таниб бўлмайдиган бўп қопсан-а!— деб чапак чалиб юборди Дарья.— Етти ёт бегонага ўхшайсан-а... Сени кўргани келдим, ахир... Бизникилар: «Нима қиласан бориб» деб йўлимни тўсишди. Йўқ, деб ўйладим мен, бораман, ёримни кўриб келаман...—деб бидирлар, эрининг пинжиги суқилар, ёшга тўлган кўзлари билан унинг кўзларига мўлтираб қарар эди.

Вагон ёнида казаклар тўпланишиб турар, эр-хотинга қараб томоқларини қириб қўйишар, кўз қисисшар, гап отишар эди:

— Петронинг бағри бутун бўлди.

— Манжалақи хотиним келолмайди, бирданига учта туғворибди.

— Унинг Нестердан бошқа яна ўнта жазмани бор!

— Мелехов, жилақурмаса, ўз взводидаги казакларга хотинини бир кечага бериб турсайди... ўлиб бўлдик-ку... Уҳў-ў!

— Нарироқ кетайлик, йигитлар! Эрининг пинжиги суқилишини кўриб, юрагимиз қон бўлади!

Шу пайт Петро хотинини ўлгудай урмоқчи бўлганини унутди-ю, одамларнинг кўз ўнгида уни эркалаб, тамаки тутунидан сарғайган йўғон бармоқлари билан хотинининг бўялган қошларини силай бошлади, терисига сиғмай қувониб кетди. Дарья эса, бундан икки

кеча илгари вагонда Харьковдан полкига кетаётган отлиқ аскар — ветеринар фельдшери билан бир ўринда ётиб келганини эсидан чиқариб юборган эди. Фельдшернинг мўйловлари жуда қуюқ ва қоп-қора эди, аммо бу икки кеча илгари ўтган гап-ку! Ҳозир Дарья хурсандлик кўз ёшларини тўкиб эрини қучоқлар, унга маъсум кўзлари билан қараб тўймас эди.

Х

Отпускadan қайтиб келгандан кейин ясовул Евгений Листницкий 14-нчи Дон казаклар полкига тайинланди. Илгари ўзи хизмат қилган ва февраль инқилоби бўлмасдан илгари расвоси чиқиб қочган полкига қайтиб бормай, тўғри дивизия штабига келди; Дондаги машҳур казак-дворян оиласидан чиққан ёш генерал осонгина уни бошқа полкка кўчирди. У ўз кабинетида Евгений билан ёлғиз қолгач:

— Тушунаман, ясовул, эски жойда хизмат қилиш сиз учун жуда оғир, чунки казакларнинг сизни кўра-га кўзлари йўқ, номингизни эшитганда уларнинг сафроси қайнайди,— деди.— Шу важдан сиз Ун тўртинчи полкка борганингиз маъқул. Уша полкка офицерларнинг сараси йиғилган, казаклари ҳам тўпори ва чидамли—уларнинг кўпи Усть-Медведицкий округидан. Уша жой сиз учун жуда боп.— Генерал бир оз сукут қилиб тургандан сўнг:— Сиз, назаримда, Николай Алексеевич Листницкийнинг ўғиллари бўлсангиз керак? — деб сўраб қолди. Ўз саволини тасдиқлайдиган жавоб олгандан кейин сўзида давом этди:— Амин бўлингки, биз сиз каби офицерларни қадрлаймиз. Шу замонда ҳатто офицерлар орасида ҳам икки юзли одамлар кўп. Улар учун бошқа динга кириш ва ҳатто икки худога тоат қилиш ҳам ҳеч гап эмас... — Штаб бошлиғи шу аччиқ сўзлар билан гапини тугатди.

Листницкий бошқа полкка кўчирилганидан жуда хурсанд бўлди. Уша куниеқ Двинскка жўнаб кетди, 14-нчи полк ўша ерда эди. Эртасига полк командири, полковник Бикадоровга расмий равишда ўзини таништирди, дивизия штаби бошлиғининг гапи рост эканини билиб жуда қувонди: дарвоқе, офицерларнинг

кўпчилиги монархист экан, учдан бир қисми устьхоперлик, Кумилженск, Глазунов ва бошқа станицалик эски мазҳабдаги кишилардан иборат бўлган казаклар асло революцион руҳда эмас, Муваққат ҳукуматга содиқ бўлиш тўғрисида истар-истамас қасамёд қилган эканлар, теварак-атрофда бўлиб турган қизғин ҳодисаларга тушунмас ва тушунишни истамас эканлар: полк комитети ва сотня комитетларига лаганбардор ва итоатли казаклар сайланибди. Янги муҳитда Листницкий кўкрагини тўлдириб эркин нафас олди.

Офицерлар орасида ўзи билан бирга Атаман полкда хизмат қилган иккита офицерни учратди, улар бошқа офицерларга қўшилмас эдилар; қолганлари жуда иноқ ва ҳамжиҳат бўлиб, подшо династиясини тиклаш тўғрисида рўйрост гапирардилар.

Полк икки ойча Двинскда туриб, куч тўплади, интизомни мустаҳкамлади. Илгари пиёда аскар дивизияларига бириктирилган казак сотнялари Ригадан гортиб Двинсккача фронт бўйлаб тентираб юрганлари юрган эди, аммо апрель ойида аллаким жонкуярлик қилиб ҳамма казак сотняларини бир жойга тўплатдирди, полк энди шайланиб турар эди. Қаттиққўл офицерлар назорати остида казаклар машқ қилишар, отларини тўйғизиб боқишар, худди шиллиқ қурт сингари имиллиб ҳаёт кечирешарди, ташқаридан уларни тафтиш қилиб турувчи ҳеч кимса йўқ эди.

Казаклар полкининг зиммасига юкланган вазифа тўғрисида ноаниқ тасаввурга эга бўлсалар-да, офицерлар сир сақламай, яқин келажакда полк, ишончли бир одамнинг қўлида тарихнинг чархини айлантириб юборади, деб рўйрост гапирар эдилар.

Двинскка яқин ердаги фронт аланга ичида Армия жон бериб, жон олар, ўқ-аслаҳа, озиқ-овқат етишмас; жангчилар кўзлари тўрт бўлиб «сулҳ»ни кутишар эди. Армиядагилар республиканинг муваққат ҳукмдори Керенскийни турлича кутиб олган эдилар. Унинг асабий ҳолатда берган буйруқлари билан июнда ҳужумга ўтган қўшин қоқилиб тўхтаб қолди; жонидан тўйган аскарларнинг қазаби булоқдек жўш ура бошлади.

Двинскда эса казаклар тинчгина, бежавотир яшар: отлар сули билан кунгабоқар кунжарасини еб ётар,

казаклар фронтда кўрган кулфатларини унута борар эдилар; офицерлар канда қилмай йиғилишга бориб турар, овқатнинг мазалигини еб, Россиянинг тақдири тўғрисида тортишар эдилар.

Июлнинг биринчисигача аҳвол шу зайлда ўтди. Учинчи июлда: «Бир минут ҳам кечикмай сафарга чиқилсин» деган буйруқ келди. Полк тушган эшелонлар Петроградга йўл олди. Еттинчи июлда эса казак отлари пойтахтнинг кўчаларига ётқизилган ғўлаларни тўқиллатиб юра бошлади.

Поякни Невский кўчасидаги уйларга жойлаштирдилар. Бўш ётган бир магазинни Листницкийнинг сотнясига бердилар. Бу ердагилар казакларга интизор эжанлар, шодлик ила кутиб олдилар. Пойтахт ҳукмрон доираларининг казаклар учун ажратилган уй-жойларни ҳафсала билан жиҳозлаганлари бунга шоҳил эди. Оҳак билан оқланган деворлар ярқираб турар, ишқалаб ювилган поллар ёғ тушса ялагундек тоза, қарағай тахтадан ясалган янги сўрилардан хушбўй смола ҳиди келиб турар; ярим подвалли бино ичи ёруғ ва шинам эди. Листницкий пенсне тақиб олиб, бино ичини диққат билан кўздан кечириб чиқди, кўзни қамаштиргудек оппоқ деворлар бўйлаб юриб, тўриш учун бундан қулайроқ жой топиб бўлмас, деган фикрга келди. У бинони кўриб чиқиб, қаноат ҳосил қилгач, казакларни кутиб олишга мушарраф бўлган шаҳар маҳкамасининг башанг кийинган паканагина вакили ҳамроҳлигида ҳовлига чиқиб кетаётган ҳам эдики, ёқимсиз бир ҳодиса рўй берди; энди эшик тутқичини ушлаганда учи ўткир бир нарса билан деворга тирнаб солинган бир расмни — тишларини иржайтириб турган ит билан супурги суратини кўриб қолди. Афтидан, бинони жиҳозлашда меҳнати сингган ишчилардан бири бу жойнинг ким учун ҳозирланаётганини билган бўлса керак...

Листницкий қошларини пирпиратиб ҳамроҳи бўлган вакилдан:

— Бу нимаси?— деб сўраб қолди.

Шаҳар маҳкамасининг вакили битдек кўзларини расмга югуртириб, бурнини қаттиқ тортиб қўйди. Юзига югурган қондан шу қадар қизариб кетдики,

ҳатто кўйлагининг крахмалланган оппоқ ёқаси ҳам пушти ранга киргандай бўлди...

— Кечирасизлар, офицер жаноблари... Ёмон ни-
ятли бир кимса...

— Ишонаманки, бу ерга опричина¹ эмблемасини
солганларидан сиз беҳабар қолгандирсиз?

— Худо асрасин, эсимни ебманми? Афв этинг!..
Большевикларнинг макри... Аллақандай бир аблаҳ
журъат этиб шу ишни қилибди!.. Мен дарҳол деворни
бошқатдан оқартиришни буюраман. Буни қаранг-а!
Кечирсинлар... бемаъни бир иш... Сизга ростини айт-
сам, бировнинг қилган қабиҳ ишидан мен уялиб кет-
япман...

Хижолатпазликдан ерга кириб кетай деган граж-
данинга Листницкийнинг астойдил раҳми келиб кет-
ди. У ўқрайиб қараб турган кўзларининг ифодасини
юмшатиб, сиполик билан:

— Расмон андек хатога йўл қўйибдир,— деди.—
Казаклар рус тарихини билмайдилар, ахир. Аммо би-
либ қўйингки, бизга бундай муносабатда бўлганлар-
нинг бошини силамаймиз.

Шаҳар вакили оппоқ қўлларининг тирноғи билан
оҳак устидаги расмни тирнаб ўчира бошлади, қиммат
баҳо инглиз нусха пальтоси устига майда оҳак кукуни
тўкилиб, уни ифлос қилди, у эса ҳамон оёғининг учи-
га босиб бўйнини чўзиб девордаги расмни ўчирар,
Листницкий эса пенсне ойнасини артиб, илжаярди, ле-
кин шу он бир нарса унга жуда алам қилиб кетди:

«Бизни кутиб олганларини қаранг, зоҳирда муна-
қа-ю, ботинда унақа!.. Наҳотки, биз бутун Россия кў-
зига опричина қиёфасида кўринсак?» деб ўйлади у
ҳовлидан юриб отхона томон борар экан. Орқасидан
эргашиб келаётган вакилнинг гаплари унинг у қуло-
ғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетар эди.

Ҳовлидаги чуқур ва кенг қудуқ ичига қуёш нури
тик тушиб турарди.

Кўп қаватли уйларда турувчи одамлар деразадан
бошларини чиқариб бутун ҳовли саҳнини тўлдирган

¹ О п р и ч и н а — подшо Иван IV бевосита бошқарган ас-
карый қисм. (Тарж.)

казакларни томоша қилар,— казаклар отларини отхонага опкириб боғламоқда эдилар. Қўллари бўшаган казаклар эса тўп-тўп бўлиб, девор бўйида, салқинда чўққайишиб ўтиришарди.

— Йигитлар, нега уйга кирмайсизлар?— деб сўради Листницкий.

— Кириш қочмайди, жаноб ясовул.

— У ер ҳам кўнгилга урар.

— Отларни жойлаб, сўнг кирамиз.

Листницкий отхона учун ажратилган омборни кўздан кечирди. Орқасидан эргашиб юрган вакилга нисбатан аввалги адоватини сақлаб:

— Тегишли одамлар билан келишиб, бизга яна бир эшик очдириб беринг. Юз йигирма от учун учта эшик бизга кифоя қилмас. Мабодо тревога бўлиб қолса отларни етаклаб олиб чиқмоқ учун ярим соат вақт кетади... Қизиқ! Ажабо ўз вақтида шуни назарда тутмоқ мумкин бўлмасмиди? Мен бу ҳақда полк командирига маълумот топширишга мажбур бўлман.

Шу бугун бир эмас, икки эшик очиб бериш тўғрисида вакилнинг ваъдасини олгандан кейин, Листницкий у билан хайрлашди; қилган ғамхўрлиги учун унга қуруққина ташаккур билдиргандан кейин, навбатчилар белгилаш тўғрисида буйруқ берди-да, иккинчи қаватда офицерлар учун вақтинча ажратилган квартирага чиқиб кетди. Йўл-йўлакай кителининг тугмаларини ечиб, шапкаси остидан оқиб тушган терни артди, сўнгра орқа зинадан юриб, намхуш, салқин бўлмасига кирди-ю, кўнгли очилиб кетди. Квартирада ясовул ёрдамчиси Атаршчиковдан бўлак ҳеч ким йўқ эди.

Листницкий ўзини брезент каравотга ташлаб, чанг босган этикдаги оёқларини осилтириб олди-да:

— Бошқалар қаёқда?— деб сўради.

— Кўчада. Петроградни томоша қилишяпти.

— Сен нега бу ерда ўтирибсан?

— Э, томошанинг нима лузуми бор. Кириб келмасдан бурун дарров кўчага чиқиб кетишди. Мен бу ерда бир неча кун аввал содир бўлган ҳодисалар ҳақида ёзилган нарсаларни ўқимоқдаман. Мароқли!

Листницкий тердан жиққа ҳўл бўлган кўйлаги орқасига муздек бўлиб тегаётганидан ҳузур қилиб, индамай чўзилиб ётди. У ўрнидан туриб ювинишга эринар, йўлда қаттиқ чарчагани энди билинган эди. Ниҳоят, ўзини зўрлаб ўрнидан турди-да, чопарни чақирди. Кўйлак-лозимини алмаштириб, узоқ ювинди, роҳатланиб пишқира-пишқира момиқ сочиқ билан қорая бошлаган бўйнини артди.

— Ваня, сен ҳам ювин,— деб маслаҳат берди Атаршчиковга:— елкангдан тоғ тушиб кетгандек бўлади... Ҳўш, газеталарда нима хабарлар бор?

— Нафсиламр, бир ювиниб олиш керак. Яхши бўлади, деяпсанми? Газеталардаги нима хабарлар бўларди? Большевикларнинг хуружи тасвир этилган, ҳукуматнинг кўрган чоралари баён қилинган... Ўзинг ўқиб кўр!

Ювиниб енгил тортган Листницкий газетани қўлга олган ҳам эдики, уни полк командири ҳузурига чақириб қолишди. У эринибгина ўрнидан туриб, совун ҳиди уриб қолган, йўлдағижимланиб тахи бузилган янги кителини кийди-ю, катта кўчага чиқди. Кўчанинг нариги бетиға ўтиб олгач, орқасига ўгирилиб, сотня жойлашган бинони кўздан кечира бошлади. Ташқи кўриниши ва услуби жиҳатидан бу уй бошқалардан фарқ қилмас эди: беш қават, усти ғадир-будур кул ранг тош билан қопланган бу бино ўзи сингари иморатлар қаторида саф тортиб турарди. Листницкий папиросини тутатиб олиб, тротуардан юриб кетди. Поход шляпа, котелок, кепка кийган эрлар, оддий ва серҳашам нафис шляпа кийган аёллар кўчада ғужғон ўйнар эди. Оломон тўлқини ичида гоҳо биронта аскарнинг одми кўк фуражкеси кўриниб кетарди-ю, шу он ранг-баранг алвон кийимлар орасида ғойиб бўларди.

Денгиз қирғоғидан салқин ва оромбахш шабада эсиб турар, аммо баланд иморатларға келиб урилиб. кучини йўқотар, ҳар ёққа таралиб кетарди. Пўлат рангли, зангори тусдаги хира осмонда булутлар кун юриш томонға қараб сузиб кетмоқда. Уларнинг сутдек оппоқ сиртлари қиррали ва кунгираддор. Шаҳар устини ёмғир олдидаги димиқтирувчи буғ чулғаб ол-

ган. Қизиган асфальт ҳиди, ўткир бензин иси анқир, яқин орадаги денгизнинг гавжум шаҳарга хос бўлган аллақандай, турли-туман ислар, кишини маст этувчи ҳафиф атир ҳидлари келиб турар эди.

Папирос чекиб кетаётган Листницкий ўнг томондаги тротуардан салмоқлаб юриб борар, ўзига йўловчилар ҳурмат назари билан қиё боққанларини аҳён-аҳёнда пайқаб қолар эди. Бошда у ғижимланган кителли ва эски фуражкеси учун андек хижолат тортди, лекин сўнгра фронтдан келган, айниқса шу бугуноқ вагондан тушган офицерга ташқи қиёфаси учун уялиш ноҳўя деган фикрга келди.

Магазинлар ва кафеларнинг эшиклари устига тортиб қўйилган брезент соявонлардан тротуарларга сарғиш ола-чалпак соя тушиб, чайқалиб турар эди. Шамол офтобда куйган брезент соявонни силкиб тебратар, тротуарлардаги соялар жимжима қилар, ўткинчиларнинг шипиллаган оёқлари остидан сирғаниб кетгандай бўларди. Вақт чоштгоҳдан ошиб, кун дим бўлишига қарамай, кўчада одам қайнар эди. Уруш йилларида шаҳардан бегоналашиб қолган Листницкий кулги, автомобиль гудоклари, газетфурушларнинг қийқириқлари билан тўлган ранг-баранг товушларга хурсанд бўлиб қулоқ солиб борар, башанг кийинган, қорни тўқ одамларни ўзига яқин деб ҳис қилар ва ўйлар эди:

«Ҳаммаларингиз ҳозир нақадар хурсанд, хушчақ-чэқ ва бахтлисизлар, ҳаммаларингиз: савдогарлар ҳам, биржа даллоллари ҳам, турли мартабадаги амалдорлар ҳам, помешчиклар ҳам, аслзодалар ҳам — ҳаммангиз нақадар мамнунсиз! Бундан уч-тўрт кун илгари аҳволингиз нечук эди? Авом халқ билан солдатлар худди лава каби мана шу кўчалардан оқиб ўтганда авзойингиз қандай эди? Аслини айтганда мен сизларни кўриб ҳам қувонаман, ҳам хафа бўламан. Сизларнинг тинч-омонлигингиз учун хурсанд бўлишимни ҳам билмайман...»

У ўзининг ҳардамхаёллигини таҳлил қилиб кўрмоқчи, унинг манбаини топмоқчи бўлди ва осонгина бир қарорга келди: бунинг сабаби шуки, уруш ва уруш туфайли бошидан кечирганлари уни бу тўқ ва

Ўзидан мамнун одамлардан ажратиб қўйган, шу ваддан у шундай хаёлга боради.

Юзлари қип-қизил, соқол-мўйлови чиқмаган йигитга кўзи тушиб қолиб: «Манови биққа семиз ёш азамат нега фронтга бормаган экан? Афтидан бирор заводчи бой ёки катта савдогарнинг ўғли бўлса керак... Аскарий хизматдан бош тортган бу аблаҳ. Ватанни сариқ чақага олмайди, мамлакат ичкарисиди қолиб кетиб, чўчқадек семирган, айшини суриб хотинбозлик қилади...»

«Хўш, ўзинг-чи? Ахир, ўзинг ким билансан?»— деб ўз-ўзига савол ташлади-ю, мийиғида кулиб туриб жавоб қилди: «Албатта, мана шулар билан-да, ахир! Мен уларнинг бир зарраси, улар менинг бир заррам... Уларга хос яхши ва ёмон хислатлар қисман менда ҳам бор. Эҳтимол, анови семиз тўнғизга қараганда менинг терим юлқароқдир. Шу сабабдан мен ҳар нарсани кўнглимга олаверсам керак, шунинг учун ҳам мен мамлакат ичкарисиди қолганим йўқ, ҳалоллик билан фронтга кетдим. Шу ваддан ўша вақтда, қишда Могилёвда, бош штабдан жўнаб кетаётган, тахтдан туширилган императорни автомобилда кўрганимда, унинг тиззасига шалвираб тушган қўлларининг ажойиб бир ҳолда ётишини ва ғамгин важоҳатини кўрганимда қорға ётиб олиб, ёш боладай ҳўнграб йиғладим. Ахир мен революцияни чин кўнглимдан ёқтирмайман, қабул этолмайман! Кўнглим ҳам, ақлим ҳам бовар қилмайди... Жонимни эски ҳаёт учун иккиланмай, солдатчасига тўппа-тўғри фидо қиламан. Бошқалар ҳам шундай қила олармикан?»

Февраль ойининг қизғиш шафақ нурига чўмган оқшомини, Могилёвдаги губернатор саройини, совуқдан қиров босган чўян панжарасини, унинг орқасидаги қорни, юзига ипак дока тутган, қизарган пастаккина қуёш гардишини кўз олдига яққол келтириб, ҳаяжонланганидан ранги бўзариб кетди. Днепрнинг қия соҳиллари орқасида осмон зангори, қизғиш-сариқ тусда товланар, уфқ чизиқлари шу қадар ҳафиф ва муаллақ эдики, кўзни қамаштириб юборарди. Дарвоза олдида бош штабда ишловчи бир неча ҳарбий

ва граждандан кийимидаги амалдорлар... Жўнаб кетаётган усти ёпиқ автомобиль... ойнадан, афтидан Фредерикс билан орқасига суяниб қолган подшо кўринадди. Подшонинг озғин юзи кўм-кўк кўкариб кетган. Оқариб кетган пешонасига казак конвой соқчилари киядиган қора папоғини қийшайтириб кийиб олган.

Листницкий ўзига ҳайратомуз қараган одамлар ёнидан ғизиллаб ўтиб кетар эди. Қора папоғига қўл тегизиб честь берган подшонинг бирдан қўли тушиб кетгани жўз ўнгидан нари кетмайди. Жўнаб қолган машинанинг товушсиз ғирллаб кетиши, сўнгги императорни узатиб қолган халойиқнинг бешарм сукути кулоғи остида...

Полк штаби жойлашган бинонинг зинапоясидан Листницкий аста чиқиб борди. Унинг юзлари ҳамон титрар, йиғидан шишиб кетган кўзлари қизарган эди. Иккинчи қаватнинг майдончасида у устма-уст икки папирос чекди. Пенснесини артиб, зинанинг икки поғонасини бирданига босиб, учинчи қаватга чопиб чиқди.

Полк командири, Листницкийнинг сотнyasi ҳукумат идораларини ҳимоя қилиши лозим бўлган районни Петроград харитасидан чизиб кўрсатди, сақланадиган муассасаларни бирма-бир санаб кўрсатди, қоровулларнинг қайсисини қачон ва қаерга қўйиш ва алмаштириш кераклигини батафсил тушунтиргач, охирида шундай деди:

- Қишки саройга, Керенский ҳузурига...
- Керенскийни сира оғизга олманг,— деди Листницкий мурдадек оқариб, шивирлаган ҳолда.
- Евгений Николаевич, ўзингизни тутинг...
- Полковник, сиздан ўтинаман!
- Аммо, азизим...
- Илтимос қиламан!
- Сизнинг асабларингиз...
- Ҳозир Путиловскийга бир тўда казакни юборишни буюрасизми?— деди Листницкий оғир нафас олиб.

Полковник лабларини тишлаб туриб жилмайди-да, елкаларини қисиб жавоб қилди:

— Шу топдаёқ! Тагин взвод офицери билан бирга.

Листницкий штабдан қайтар экан, бошидан ўтган хотиралардан ва полк командири билан суҳбатдан руҳан эзилиб, бўшашиб чиқди. Петроградда турган тўртинчи Дон полкининг казак разъездини бино олдида турганини кўрди. Офицернинг бўз оти юганида сўлиб қолган гулларга кўзи тушди. Малла мўйловли офицернинг юзида кулги ўйнади.

Қаттиқ ҳаяжонланган аллақандай кекса бир жаноб тротуардан тушаркан, шляпасини силкитиб:

— Яшасин, ватанни қутқарувчилар!..— деб бақирди.

Офицер ийиб кетиб, честь берди. Разъезд отларини йўртдириб кетди. Листницкий казакларни оғиз кўпиртириб олқишлаган жанобга, унинг танғиб боғланган гулдор галстугига назар ташлади-да, афтинни буриштириб, энгашганча ўзи турган уйга кириб кетди.

XI

Генерал Корнилов Ғарби-Жанубий фронт бош қўмондониди қилиб тайинланибди, деган хабарни 14-полк офицерлари хурсандлик билан кутиб олишди. Корнилов ҳақида меҳр-муҳаббат ва ҳурмат билан гапирарди, уни темир иродали, Россияни (Муваққат ҳукумат боши берк кўчага олиб кириб қўйган Россияни) қутқазушга шубҳасиз қодир бўлган одам деб билишарди.

Хусусан Листницкий бу хабарни қизгин табрикланди. У ўз бўлинмасидаги кичик офицерлар ва ўзига яқин бўлган офицерлар орқали казакларнинг бунга қандай қарашларини билмоқчи бўлди, лекин олган маълумотлари уни хурсанд қилмади. Казаклар чурқ этмас, ёки ҳафсалалари келмай зўрға жавоб беришар эди:

— Бизга барибир...

— Ким билсин унинг қанақалигини.

— Агарда у яраш-яраш қиламан деган бўлса, у вақтда, албатта...

— Унинг баланд мартабага минганидан бизга нима фойда...

Юксак доирадаги граждaн аҳоли ва ҳарбийлар билан алоқаси бўлган офицерлар орасида Корнилов, гўё Муваққат ҳукуматни қистибасга олиб, фронтда ўлим жазосини тиклашни ва армия ҳамда урушнинг тақдирини ҳал қилувчи қатъий чораларни амалга оширишни талаб қилаётган эмиш, деган миш-миш гаплар тарқалди. Керенский Корниловдан кўрқар эмиш, уни ўрнидан тушириб фронт бош қўмондонлиги лавозимига бошқа итоатгўй генерални тайинлармиш, дер эдилар.

19 июлда Корниловни олий бош қўмондон қилиб белгиланиши тўғрисидаги ҳукумат ахбороти ҳамма-ни ҳайратда қолдирди. Офицерлар союзининг Бош комитетида таниш-билишлари кўп бўлган ясовул ёрдамчиси Атаршчиков, ишончли манбаларга суяниб қўйидагиларни ҳикоя қилиб берди. Муваққат ҳукуматга топшириш учун ҳозирланган ёзма докладида Корнилов қўйидаги асосий чораларни амалга оширишни қаттиқ талаб қилган эмиш: бутун мамлакат территориясида бўлган аскарлар билан аҳолини суд қилиш учун ҳарбий-дала судларига ҳуқуқ беришни, ўлим жазосини жорий қилишни, интизомга солиш учун ҳарбий бошлиқларнинг жазо чоралари кўриш ҳуқуқини тиклашни; ҳарбий қисмлардаги комитетларнинг фаолиятини чеклаб қўйиш ва ҳоказоларни талаб этган эмиш.

Уша куниеқ кечқурун Листницкий ўз сотняси ва бошқа бўлинма офицерлари билан суҳбатлашиб: «сизлар ким билан?» деган саволни кўндаланг қилиб қўйди.

— Жаноб офицерлар!— деди у ҳаяжонини яширишга уриниб.— Ҳаммамиз бир отанинг боласидек иноқ турамиз. Бир-биримизнинг кимлигимизни биламиз, аммо шу вақтгача ўртамиздаги бирталай чигил масалалар ҳал қилинмай келаётир. Эндиликда, олий бош қўмондон билан ҳукумат орасида келишмовчилик рўй бериши аниқ кўриниб қолган пайтда: «Биз ким билан ва ким тарафдоримиз?» деган савол ол-

димизда кўндаланг бўлади, келинг, дўстларча, очиқ-часига гаплашиб олайлик.

Ясовул ёрдамчиси Атаршчиков бу саволга элдан бурун жавоб берди:

— Мен генерал Корнилов учун ўз қоним ва бошқаларнинг қонини тўкишга тайёрман! Корнилов соф кўнгил, ҳалол одам, ёлғиз угина Россияни оёққа турғизишга қодирдир. Армияда қилаётган ишини томоша қилинг! Фақат унинг шарофати билан ҳарбий бошлиқларнинг қўллари баланд бўлиб қолди, бўл-маса, комитетлар зўравонлик қилаётган эди, фронтда биродарлашув, дезертирлик авжига чиққан эди. Бу тўғрида гап бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир виждонли киши Корнилов тарафдоридир!

Оёқлари чиллакдек, лекин кўкраги кенг, ғўлабир Атаршчиков қизишиб гапирди. Кўтарилган масала уни қаттиқ ҳаяжонга соларди. У гапини тамом қилиб, стол атрофини қуршаб олган офицерларга кўз югуртирди, нима дер эканлар, деб кутгандай, папироснинг орқаси билан портсигарини тўқиллатиб қўйди. Унг кўзининг пастки қовоғида нўхатдай сўғали бор эди. У қовоқларининг жипс юмулишига ҳалал берарди, шу ваядан Атаршчиковга биринчи қарашда у ўзини катта олиб, кинояомуз кулиб турибди деб ўйлаш мумкин эди.

— Большевикларни танлайсанми, Керенскийними ёки Корниловними, дейишадиган бўлса, биз албатта Корниловни танлаб оламиз.

— Корниловнинг муроди нима эканлигини билиш қийин: у Россияда фақат тартибни тикламоқчимми, ёки бирор бешқа нарсаними...

— Бу—асосий саволга жавоб эмас.

— Йўқ, жавоб!

— Мабодо жавоб бўлса ҳам, ҳар ҳолда маъқул жавоб эмас.

— Сиз нимадан қўрқяпсиз, юзбоши? Монархиянинг тикланишиданми?

— Мен бундан қўрқмайман, аксинча, муддао-йим шу.

— Бас, нега гапни айлантиряпсиз?

— Жаноблар!— деди чўрт кесиб Долгов шамол-

лаб хириллаб қолган овоз билан. Яқиндагина вах-мистр бўлган бу казак жангда кўрсатган жасорати учун хорунжий унвонини олган эди.—Нима тўғрида масала талашяпсиз? Гапнинг ўғил боласини айтинг, биз, казаклар, онасининг этагига ёпишиб олган бола-дай, генерал Корниловга таянишимиз керак, денг. Соф кўнгил билан, очиқчасига шуни айтинг! Биз ун-дан ажралиб қолсак адойи-тамом бўламиз. Россия кулимизни кўкка совуради. Масала равшан: у қа-ёққа бошласа биз ҳам шу ёққа юрамиз.

— Гап деган бундай бўлибди-да!

Атаршчиков, завқи келиб Долговнинг елкасига қоқиб қўйди-да, кулиб турган кўзларини Листниц-кийга тикди. Евгений эса жилмайиб, ҳаяжонга ту-шиб, шимининг тиззасидаги фижимини қўли билан текислади.

— Хўш, нима дейсиз, жаноб офицерлар, атаман-лар?—деди Атаршчиков овозини баландлатиб.— Корнилов тарафини оламизми?

— Ҳа, албатта!

— Долгов, мушкул муаммони бирпасда ҳал қил-ди-қўйди.

— Ҳамма офицерлар Корнилов тарафдори.

— Биз бир чеккада қолишни истамаймиз.

— Қадрдон Лавр Георгиевич шарафига, қаҳрамон казак шарафига — ура!

Офицерлар кулишиб, чашкаларини бир-бири би-лан уриштириб чой ичдилар. Суҳбат бояги кескинли-гини йўқотиб, сўнги кунларда рўй берган воқиалар устига кўчди.

— Биз баримиз олий қўмондон тарафдори, леки-нига казаклар мижғовлик қиляпти...—деди Долгов дудмоллик билан.

— «Мижғовлик» қиляпти деганинг нимаси?—деб сўради Листницкий.

— Мижғовлик қиляпти-да. У итваччаларнинг уй-ларига, хотинлари ёнига боргиси кеп қолган... Ит ётиш, мирза туриш жонларига теккан...

— Бизнинг вазифамиз — казакларни орқамиздан эргаштиришдан иборат бўлиши керак!—деб юзбоши Чернукутов столи муштлади.—Эргаштириш керак!

Офицерлик погонини нима қилиб тақиб юрибмиз, ахир!

Казакларга уларнинг дўсти ким, душмани ким аста-секин тушунтириш керак.

Листницкий қошиқ билан стаканни жингиллатди; ҳамма офицерларнинг диққатини ўзига жалб қилгандан кейин, дона-дона қилиб гапира бошлади.

— Жаноблар, шуни ёдингизда тутингки, бизнинг ишимиз, Атаршчиков айтгандай, казакларга ҳақиқий аҳволни тушунтиришдан иборат. Казакларни комитетлар таъсиридан қутқариб олмоқ зарур. Бунинг учун феъли-атворимизни ўзгартиришимиз керак. Чунончи, кўпчилигимиз, февраль революциясидан кейинги аҳволга қандай чидаб келган бўлсак, ҳозир ҳам ўшандай чидаш бериш керак. Илгариги вақтларда, масалан, ўн олтинчи йилда, биронта казакни калтакласам, урушда гарданимдан ўқ ейиш хавфи остида қолган бўлардим, февралдан кейин қўлимизни калта қилишга мажбур бўлдик, чунки мен бирорта аҳмоқни дўппосласам, қулай пайт пойлаб ўтирмасдан, мени окопдаёқ ўлдириб қўйган бўлар эди. Энди аҳвол бутунлай бошқача. Биз энди,— Листницкий урғу бериб гапирди,—казаклар билан оға-ини тутунишимиз лозим! Ҳамма нарса шунга боғлиқ. Биринчи ва Тўртинчи полкларда нима воқиялар бўлаётганидан хабарингиз борми?

— Даҳшат!

— Рост, даҳшат!—деб гапира давом этди Листницкий.—Офицерлар худди аввалгидек казакларни назар-писанд қилмай, натижада казакларнинг бари большевиклар таъсири остига тушиб қолган, уларнинг ўзлари ҳам большевиклашган. Маълумки, олдимизда турган даҳшатли воқиялар гирдобига тушмай иложимиз йўқ. Учинчи ва бешинчи июль — беғам юрган ҳамма одамлар учун қаттиқ огоҳлантириш бўлди. Ё биз Корниловга эргашиб революцион демократияга қарши жанг қиламиз, ё бўлмаса большевиклар куч йиғиб, ўз таъсирини кучайтириб, яна бир революция қиладилар. Улар дам олиб, куч тўп-лаяптилар, биз эсак лапашанглик қиляпмиз... Шундай аҳволга йўл қўйиб бўладими?! Келажакда бўла-

диган тўс-тўполонда ишончли казак кунимизга яраб қолади...

— Казаклар бўлмаса қўйсиз қўйчивондек гап-миз,—деди хўрсиниб Долгов.

— Гапингиз тўғри, Листницкий!

— Жуда тўғри.

— Россиянинг бир оёғи гўрда...

— Нима, бунни тушунишмайди, деб ўйлайсизми? Тушунамиз-у, лекин бирор ишни қилишга қурбимиз етмайди. «Приказ № 1»¹ ва «Окопная правда»² нинг сочган уруғлари ўсиб чиқяпти.

— Биз ўсиб чиққан бу майсани босиб-янчиб, ўт қўйиб куйдириш ўрнига, уни томоша қилиб завқланамиз!—деб қичқириб юборди Атаршчиков.

— Йўқ, биз томоша қилиб завқланаётганимиз йўқ,—биз ожизлик қилипмиз.

— Гапингиз нотўғри, хорунжий! Бизда гайрат йўқ, холос.

— Ёлғон!

— Исбот этинг!

— Секинроқ, жаноблар.

— «Правда»ни тор-мор қилдик... Керенскийнинг ақли тушдан кейин киради.

— Бу нима... от бозорми? Қўйинглар-э!

Пала-партиш гаплар, ҳайқириқлар секин-аста тинди. Листницкийнинг сўзларига қизиқиб қулоқ солиб ўтирган юзбошилардан бири, гап сўради.

— Мен нутқини тамомлаш учун ясовул Листницкийга имкон беришни таклиф этаман.

— Сўраймиз!

Листницкий мушти билан тиззасининг кўзини иш-қалаб, сўзини давом этдирди:

— Фикримча, келажакда бўладиган жангларда, гражданлар урушида (мен гражданлар урушининг муқаррарлигини ҳозиргина пайқадим), бизга содиқ

¹ Петроград советининг Ижроня комитети революцион кай-фиятдаги омманинг тазйиқи остида 1917 йил 1 мартда ҳарбий қисмларда сайлаб қўйиладиган ташкилотлар барпо этиш ва эски чор офицерлари устидан бу ташкилотларнинг контроллигини жорий қилиш тўғрисида фармон чиқарган эди.

² «Окопная правда» — жанговар большевиклар газе-таси.

бўлган казакларга ишимиз тушади. Жон-жаҳдимиз билан тиришиб, уларни большевикларга мойил бўлган комитетлар таъсири остидан ажратиб олмоғимиз зарур. Ниҳоятда зарур! Мабодо янги бир тўнтариш бўлса борми, Биринчи ва Тўртинчи полк казаклари ўз офицерларини отиб ташлагусидирлар...

— Турган гап!

— Аяб ўтиришмайди!

— ...Уларнинг тажрибалари,—кези келганда айтиб ўтай,—аччиқ тажрибалари биз учун сабоқ бўлиши лозим. Биринчи ва Тўртинчи полк казакларининг (энди уларни қандай казак деб атаб бўлади?) келажакда иккитадан биттасини осигга ёки ҳаммасини гумдон қилишга тўғри келади... Ёввойи ўтти тағтомири билан юлиб ташламоқ зарур! Келинг, ўз казакларимизни келажакда фалокатга олиб борадиган хатолардан асраб қолайлик.

Листницкийдан сўнг, унинг сўзларини зўр диққат билан тинглаган юзбоши сўз олди. Полкда тўққиз йил хизмат қилган, урушда тўрт марта яраланган бу кекса офицер, қадимда хизмат қилиш осон бўлмаганини, казак офицерлари оғир аҳволда, қаттиқчилик билан кун кўрганини, хизмат поғоналарида юқори кўтарилиш суиборганини, офицерларнинг кўпчилиги учун қўшин старшинаси деган унвон энг сўнгги мартаба бўлганини гапириб, чор ҳукумати ағдарилган пайтда казак бошлиқларининг лоқайдлигини шу билангина изоҳлаш мумкин деди. Аммо бунга қарамасдан, деди у, Корниловни жон-жаҳдимиз билан қўллаб-қувватлаш, казак қўшинлари союзи Совети ва Офицерлар союзи Бош комитети орқали у билан алоқани мустаҳкамлаш зарур.

— Майли, Корнилов диктатор бўлсин, казак қўшинлари учун бу нажот бўлади. У ҳукмдор бўлса, эҳтимол, биз подшо вақтидагидан ҳам яхшироқ яшармиз.

Вақт ярим кечадан ошган. Шаҳар устини кумуш ранг тун қоплаб олган, осмонда паға-паға оқ булутлар сузиб юради. Деразадан адмиралтейство¹ чўққи-

¹ Олий ҳарбий денгиз бошқармаси. (Тарж.)

сидаги минора найзаси қорайиб кўринади, чироқ нурларининг сарғиш нурлари ҳар ёқни гўлдирган.

Офицерлар гаплашиб ўтириб тонг отдирдилар. Ҳафтада уч марта казаклар билан сиёсий мавзуларда суҳбат ўтказишга қарор қилдилар, взвод офицерларига ҳар куни ўз взводлари билан гимнастика ўтказиш ва китоб ўқиб бериб туриш вазифаси юклатилди, шу билан казакларнинг бўш вақтларини машғул қилиб, уларни зарарли сиёсий таъсирлардан қутқариб қолмоқчи бўлдилар.

Уй-уйларига кетишдан олдин «Тошди, мавж урди проваслав тинч Дон» ашуласини айтдилар, ўнинчи самоварни ичиб тугатдилар, ҳазиллашиб стаканларни бир-бирига уриштириб, қадаҳ кўтардилар. Тарқалиш олдида Атаршчиков Долгов билан шивирлашиб олиб:

— Энди, овқатдан кейин ейиладиган ширинлик ўрнига сизни қадимий казак ашуласи билан хушнуд қиламиз. Қани, жим бўлинг! Деразани ҳам очиб юборинг, уй тамаки тутуни билан тўлибди,—деди.

Икки товуш—Долговнинг дўриллаган ва бўғиқ овози билан Атаршчиковнинг жуда ёқимли ингичка товуши бошда бир-бирига қовушмади, ҳар бири ўзи хоҳлаган авжда ашула қилди, лекин бора-бора уларнинг товуши бир-бирига монандлашиб, кишини мафтун этувчи жарангдор оҳанг касб этди.

Бизнинг тинч Дон нақадар мағрурдир, бош эгмаган
Муслмонлар олдида, у яшаш тартибини
Сўрамаган Масковдан, Туркия билан фақат
Ўткир қилич тили-ла сўзлашиб келган ҳар вақт.
Жондан азиз онамиз — Дон даштлари ҳар замон
Бизни муборак Марьям, проваслав динимиз,
Ҳамда тўлқинли дарё — эркин ва тинч Донимиз —
Учун доим душман-ла жанг қилишга чорлаган.

Атаршчиков панжаларини тиззаси устида чал-маштириб, овозини барала қўйиб, чинқириб ашула бошлади. Долговнинг дўриллаган овозини орқада қолдириб кетган бўлса ҳам, лекин овозини турли мақомга солиб, бирор мартаба ашулани бузмади. Атаршчиков кўринишида жуда қаҳрли эди, аммо Листницкий, унинг пастки қовоғидаги қизғиш холи

устидан йилтираб совуқ ёш оқиб тушганини пайқаб қолди.

Бошқа сотня офицерлари тарқалишиб, қолганлар ухлагани ётгандан кейин, Атаршчиков Листницкий каравотининг четига ўтирди-да, шимини кўтариб турган кўк тасмани ўйнаб туриб шивирлади:

— Биласанми, Евгений... Мен Донни, казакларнинг асрлардан бери давом этиб келаётган эскича ҳаёт тарзини ўлгудек яхши кўраман. Ўз казакларимизни, казак аёлларини севаман! Чўлда битган шuvoқ ўтнинг ҳиди бурнимга келиб урилиши билан ҳўллим келади... Ёки кунгабоқар гуллаганда, Дон қирғoқларидаги ёмғирдан ивиган тоқларнинг хушбўйиси келганда, Донни жонимдан ҳам ортиқ севаман билсанг... Аммо миямга шундай бир ўй келди: биз ўша казакларни лақиллатаётганимиз йўқмикан? Биз уларни тўғри йўлга бошляяпмизми экан?

— Нима демоқчисан? — деб сўради Листницкий сергакланиб.

Атаршчиковнинг оқ кўйлаги ёқасидан чиқиб турган қорача бўйни болаларникидай маъсум ва ёқимтой эди. Жигар ранг холи устидаги қовоғининг кўкиш киприклари осилиб турар, ён томондан ярим ёпиқ намли кўзининг филтиллагани кўриниб турарди.

— Казакларга шу нарсанинг ҳожати борми, деб ўйлайман.

— Ундай бўлса, уларга нима керак?

— Билмасам... Аммо нима сабабдан улар ўз-ўзларича биздан узоқлашаётирлар? Революция гўё бизни қўй ва такалар сингари бир-биримиздан айирди, бизнинг манфаатларимиз бир-бирига зидга ўхшайди.

— Афтидан,—деб эҳтиёт бўлиб гап бошлади Листницкий,—бу нарса ходисаларни турлича тушунишдан келиб чиқади. Биз жуда маданиятлигимиз, биз у ёки бу фактга танқидий кўз билан қараб баҳо бера оламиз, казаклар эса ҳар нарсани содда, ибтидоий суратда англайдилар. Большевиклар, урушни битириш керак, тўғрироғи, уни граждaнлар урушига айлантириш керак, деб уларнинг бошларини айлантирадилар. Улар казакларни бизга қарши қутқуга

соладилар, казаклар чарчаган вақтида одамгарчилигини йўқотади, ватан олдидаги бурчлари ва масъулиятларини ҳам унутишади (улар бизга ўхшаган эмас) шу сабабдан, большевикларнинг бу тарғиботи учун улар орасида қулай замин бор, бу ойнадек равшан. Улар учун ватан деган гап нима? Ҳар ҳолда улар учун бу мавҳум тушунча. Улар: «Дон қўшини Области фронтдан узоқ, немис у ерларгача етиб боролмайди» деб ўйлайдилар. Ҳамма бало шундада. Уларга, бу урушни гражданлар урушига айлантиришнинг оқибати нима бўлишини тўғри тушунтириш: лозим.

Листницкий гап уқтирар экан, сўзлари мўлжалга бориб тегмаётганини, Атаршчиков ўз чиғаноғига кириб олган шиллиқ қуртдай қалбининг сирларини яширишини ҳис этар эди.

Дарвоқе шундай бўлди: Атаршчиков бир нарса деб тўнғиллади, кейин анчагача чурқ этмай ўтирди. Листницкий нафаси ичига тушиб кетган сафдошининг хаёлидан қандай фикрлар ўтаётганини, минг уринса ҳам, пайқаб ололмади.

«Фикрини охиригача айтиш учун имкон берсам бўлар экан...» деб ўйлади у афсусланиб.

Атаршчиков унга «яхши ётиб туринг»,—деди-да, бир оғиз сўз айтмасдан чиқиб кетди. Бир дақиқа самимий суҳбат қилишни истаган эди, ҳар бир одам сингари ўз сирини кўнгли ёриб дардлашмоқчи бўлган эди-ю, лекин ботинолмади.

Бегона, яширин сирни билиб ололмагани учун Листницкийнинг кўнгли ғаш бўлиб қолди. У папирос чекиб, кўзларини қоронғига тикиб бир оз ётди-да, Аксиньяни, отпусада у билан бирга ўтказган шириин кунларини эслади. Турли фикрлар ва ҳаётида дуч келган хотинлар ҳақидаги тасодифий, бир-бирига боғланмаган хотираларга берилиб уйқуга кетди.

XII

Листницкий сотнясида Буканов станицасидан келган Иван Лагутин исмли казак бор эди. Биринчи сайловда у полк ҳарбий-революцион комитетига аъзо

бўлиб сайланди, полк Петроградга келмасдан бурун у ҳеч қандай иш билан ўзини кўрсатмаган эди, аммо июлнинг охириг кунларида взвод офицери Листницкийга қўйидагича маълумот берди: Лагутин Петроград ишчи ва солдат депутатлари Советининг ҳарбий секциясига қатнаб туради, Совет билан алоқа қилган бўлиши ҳам мумкин, нимагаки ўз взводидаги казаклар орасида тез-тез суҳбат ўтказиб тургани сезилиб қолди, казакларга салбий таъсир кўрғазяпти. Сотняда қоровул туриш ва разведкага чиқишдан икки марта бош тортиш воқеаси юз берди. Взвод офицери бу ҳодисанинг сабаби — Лагутиннинг казакларга кўрсатган таъсири бўлса керак деб тахмин қиларди.

Листницкий, ҳар қалай, Лагутин билан яқиндан танишиш, уни синаб кўришга қарор қилди. Уни чақириб очиқчасига суҳбатлашиш аҳмоқлик ва эҳтиётсизлик бўлур эди, шу ваздан Листницкий сабр қилиб пайт пойлаб юрмоқчи бўлди. Кўп ўтмай, қулай фурсат топди. Июль охирида учинчи взвод, навбат бўйича, Путилов заводига олиб борадиган кўчаларни кечаси билан қўриқлаб чиқиши лозим эди.

Листницкий взвод офицерини огоҳлантириб:

— Казаклар билан ўзим бораман,— деди.— Бююринг, қора тўриқни эгарласинлар.

Листницкий, ўзининг таъбирича, ҳар эҳтимолга қарши, иккита от сақлар эди. Даракчисининг ёрдами билан кийиниб, у ҳовлига тушди. Взвод от устида эди. Маржондек чироқлар билан ёритилган туманли қоронғилик ичида бир неча кўчани босиб ўтдилар. Листницкий жўрттага орқада қолиб Лагутинни чақирди. Лагутин кўримсизгина отининг бошини буриб, ясовул ёнига келди-да, унга кўз қирини ташлаб, сабр қилиб турди.

— Комитетингизда нима янгиликлар бор?— деб сўради Листницкий.

— Ҳеч қандай янгиликлар йўқ.

— Сен ўзинг қайси станицадансан, Лагутин?

— Букановдан.

— Қайси хутордан?

— Митякиндан.

Энди уларнинг отлари ёнма-ён борар, Листницкий фонарь ёруғида серсоқол казакнинг юзига кўз қирини ташлар эди. Лагутиннинг фуражкеси остидан чиқиб турган силлиқ сочлари кўринарди, кулчадек тўла юзларидаги соқоли яккам-дуккам, туртиб чиққан қалин қош усти суяклари остидаги маъноли айёр кўзлари ботиқ.

«Кўринишдан содда ва ғамгин одамга ўхшайди, лекин кўнглида нима борлигини ким билади? Эҳтимол, эски усули идора ва «капрал таёғи» билан боғлиқ бўлган нарсалар каби мени кўрарга кўзи йўқдир!..» деб ўйлади Листницкий ва нимагадир Лагутиннинг ўтмишини билгиси келиб қолди.

— Бола-чақалимисан?

— Ҳа, хотиним ва иккита болам бор.

— Рўзгоринг-чи?

— Қанақа рўзгор?—деб жавоб қилди Лагутин истеҳзо аралаш таассуф ила.—Бир амаллаб очинтўқин кун кечиряпмиз. Гоҳ ҳўкиз бизни боқади, гоҳ биз ҳўкизни... Бутун умр шу зайлда саргардону сарсонмиз... Еримиз бўлса қумлоқ,—деди у ўйлан-қираб, қовоғини осилтириб туриб.

Листницкий бир маҳал Букановдан ўтиб Себряково станицасига борган эди. У катта йўлдан узоқда бўлган станицани кўз олдига келтирди, жануб томони кўз илғамас теп-текис ўтлоқ, ўтлоқнинг этак томонида Хопер дарёси илон изи бўлиб оқади. Ушанда бир тепа устида туриб, Еланск томондан, ўн икки чақирим нарида ялангликдаги кўм-кўк боғларни, баланд черковнинг шuvoғи кўчган оппоқ жомхонасини кўрган эди.

— Қумлоқ ерлар,—деб хўрсинди Лагутин.

— Уйингга кетгинг келар-а, балким?

— Ҳа-да, жаноб ясовул! Албатта! Қанотим бўлса учиб кетардим. Урушда не-не кулфатларни кўрмадик.

— Аммо, оғайни, тезда уйга қайтиш бизга муясар бўлмас.

— Бўлади.

— Ахир урушни тугатганимиз йўқ-ку, ҳали?

— Тезда тугатадилар. Кўп ўтмай, уй-уйимизга кетамиз,—деди Лагутин қаттиқ туриб.

— Ҳали ўзаро урушлар ҳам бўлиши турган гап. Сен нима деб ўйлайсан?

Лагутин эгарнинг қошидан кўзини олмай, жим турди-да:

— Ким билан урушамиз?—деб сўради.

— Ким билан бўларди... Масалан, большевиклар билан.

Лагутиннинг нафаси яна ичига тушиб кетди, худди отларнинг туёқ товушлари аллалагандай бўлди-ю, мудрай бошлади. Уч минутча индамай йўл юришди. Лагутин дона-дона қилиб:

— Отамиздан мерос қолибдимики, улар билан талашсак, — деди,

— Ер-чи?

— Ер ҳаммага етади.

— Сен большевикларнинг асл мақсадини биласанми?

— Бир оз биламан.

— Борди-ю, большевиклар бизнинг ерларимизни тортиб олиш, казакларни асоратга солиш учун устимизга бостириб келсалар, нима қилиш керак деб ўйлайсан? Сен немислар билан урушиб, Россияни ҳимоя қилгансан-ку, ахир?

— Немислар — бошқа гап.

— Большевиклар-чи?

— Нима деб ўйлайсиз, ясовул жаноблари, — деб дангал гапиришга қарор қилди. Лагутин бошини кўтарганича Листницкийнинг кўзларига тикка қараб.— Большевиклар менинг бор-йўқ бир парчагина еримни тортиб олмайдилар. Менинг бир чек ерим бор, улар менинг еримни бошларига урадиларми... Лекинига айтайлик, сиз тагин хафа бўлманг! Дадангизнинг ўн минг ботмон...

— Ўн минг эмас, тўрт минг.

— Фарқи йўқ, майли, тўрт минг дейлик,— озмунча ерми?— Ахир шуюм инсоф бўлдими? Бутун Россияни олинг,— дадангизга ўхшаганлар сон мингта. Ўзингиз ўйлаб кўринг. ясовул, ҳар бир оғиз бир парча нон сўрайди. Сизда бор оғиз, бошқаларда ҳам

бор, ҳамманинг ҳам егиси келади. Бир лўли ўз байталини овқат емасликка ўргатмоқчи бўпти, бир неча кун емаса, ўрганеди, деб ўйлабди. Шўрлик байтал ўн кун чидабди, энди овқат емасликка ўрганганда оёғини чўзибди... Подшо маҳалида замона зўрники, томоша кўрники эди, камбағал нон деса, кесак гирилларди... Дадангизнинг пешонасига тўрт минг ботмон ер битибди, ахир унинг оғзи иккитамас-ку, биз фақирларникига ўхшаш — битта. Бизга ўхшаш битта одамнинг овқатини ея олади. Албатта, халқнинг бу аҳволи одамнинг хўрлигини келтиради! Большевиклар — нишонни тўғри олган, сиз бўлсангиз — урушамиз дейсиз.

— Сен нима, большевикмисан?

— Гап лақабда эмас...— деди чўзиб Лагутин кинояомуз.— Гап лақабда эмас, ҳақиқатда. Халқ ҳақиқатни излайди, ҳақиқатни эса халқдан яширадилар. Дунёда ҳақиқат йўқ, ўлган дейдилар.

— Демак, депутатлар Советида большевиклар сенга шундай таълим берар эканлар-да... Сен улар билан бекорга оғиз-бурун ўпишмас экансан.

— Эҳ, жаноб ясовул, биздақа сабр-қаноатли одамларга қаттиқ турмушнинг ўзи таълим берган, большевиклар фақат пиликка ўт қўядилар...

— Сен бунақа гапларингни қўй! Сафсата сотиш хонаси эмас!— деб зарда билан гапирди Листницкий.— Менга айт-чи, сен менинг дадам ери тўғрисида, умуман помещиклар ери тўғрисида гапирдинг, аммо бу — хусусий мулк-ку. Айтайлик, сенинг иккита кўйлагинг бўлса, меники бўлмаса, сенинг фикрингча нима қилишим керак, сеникини тортиб олишим керакми?

Листницкий Лагутиннинг афтини кўрмаса ҳам товушидан унинг илжаяётганини сезди.

— Мен ўзим ортиқча кўйлагимни ечиб бераман. Фронтда ортиқчасини эмас, энг сўнгги кўйлагимни ечиб бериб, ўзим яланғоч баданга шинель кийиб юрганман, аммо ҳеч ким ўз ерини беришни хаёлига келтирмайди...

— Нима, еринг озлик қиляптими? Етишмайди-ми?— деб сўради Листницкий жекириб.

Лагутиннинг ранги бўздек оқариб кетди, бўғилиб :

— Нима, сен у ўзининг ғамини еяпти деб ўйлайсанми?— деб ўшқириб берди.— Польшада бўлдик, одамлар қандай кун кечиряпти. кўрдингми, йўқми? Бизнинг мужиклар қандай тирикчилик қиляптилар?.. Мен ўз кўзим билан кўрганман! Одамларнинг юракбағри қон бўп кетди!.. Сен, нима, уларга мени ачинмайди деб ўйлайсанми? Мен, балким, ўша шўрлик полякка раҳмим келганидан унинг бир парча ери тўғрисида ғам ерман.

Листницкий бир гап билан уни узиб олмоқчи бўлган эди, лекин шу топда Путилов заводнинг кул ранг, баланд корпуслари томондан «ушла!» деб чинқирган овоз эшитилди. Бир отнинг туёқ товуши, «пақ» этган милтиқ овози эшитилди. Листницкий қамчисини ўйнатиб, отини чоптириб кетди.

У Лагутин билан чорраҳада тўпланиб турган взвод олдига бир вақтда етиб келдилар. Казаклар қилич-қинларини шиқиллатиб, отдан тушдилар. Ўртада улар ушлаб олган бир одам типирчилаб турарди.

Листницкий оти билан оломон ичига отилиб кириб:

— Нима? Нима гап?— деб бақирди.

— Бир аблаҳ, тош билан..

— Тош отиб, ура қочди.

— Аржанов, тумшуғига тушир!

— Ҳа, итвачча! Тошбўрон қилмоқчимисан?

Эгар устида ўтирган взвод урядниги Аржанов от устидан энгашиб, камарбанд қора кўйлакли бир одамни орқа ёқасидан ушлаб турарди. Отдан тушган уч казак унинг қўлларини орқасига бураётган эди.

Листницкий ўзини тутиб туролмай:

— Кимсан ўзинг?— деб сўради.

Қўлга тушган одам бошини кўтарди, юзи бўзариб, қимтилган лаблари буришиб кетди.

— Кимсан ахир?— деб Листницкий яна сўради.— Одамга қараб тош отасанми, аблаҳ? А? Нега нафасинг чиқмайди? Аржанов...

Аржанов эгардан сакраб тушди, қўлга тушган

кишининг ёқасини қўйиб юбориб, қулочкашлаб ба-
шарасига туширди.

Листницкий отининг бошини буриб:

— Дўппосланг!— деб буюрди.

Эгардан тушган уч-тўрт казак қўли боғланган
кишини ерга булғаб, қамчи билан сола бошладилар.
Лагутин отдан тушиб, Листницкийнинг олдига келди.

— Жаноб ясовул!.. Бу нима қилганингиз?.. Жа-
ноб ясовул!— у титроқ босган чангак қўллари билан
ясовулнинг тиззасига ёпишиб олиб, бақирди:— Бун-
дай қилиш ярамайди!.. Одам-ку!.. Нима қилиясиз,
ахир?

Листницкий жиловни силтаб, отини ниқтади, ле-
кин чурқ этмади. Лагутин ўзини казаклар устига
отиб, Аржановнинг белидан ушлаб, қилич қинига
ўралишиб, уни орқага тортди. Аржанов унга қарши-
лик кўрсатиб:

— Жонинг ачимай қўя қолсин! Куюнма! У тош
отса-ю, биз индамай тураверсак бўладими? Қўйвор!..
Яхшиликча қўйвор деяпман!..— деди.

Қазаклардан бири бошини эгиб, бўйнидан вин-
товкасини чиқарди-да, қўндоғи билан ерда ётган
кишининг мажақ-мажақ бўлган гавдасига тушира
кетди. Бир лаҳзадан кейин кўча устида чинқирган
бир овоз янгради.

Бир неча секундгача унинг нафаси ичига тушиб
кетди, кейин хиқиллаган ўша аламзада раста овоз
дўриллаб:

— Аблаҳлар!.. Контрреволюционерлар!.. Уринг!..
О-оҳ! А-а-а-а!...— деди. Казаклар устма-уст пақилла-
тиб тушира бошладилар.

Лагутин Листницкийнинг олдига югуриб борди;
унинг тиззасига кўкрагини қўйиб, тирноқлари билан
эгарнинг четини тирнаб, ҳарсиллаган овоз билан:

— Раҳм қил!— деди.

— Қоч дейман!

— Ясовул!.. Листницкий!.. Эшитяпсанми? Жавоб-
гар бўласан!

Листницкий Лагутин устига оти билан бостириб
келавериб:

— Туф бетингга-е!— деб хириллади.

Лагутин бир чеккада турган казаклар олдига югуриб борди-да:

— Оғайнилар!— деб бақирди.— Мен полк ревкомининг аъзосиман... Сизларга буюраман: бу одамни ўлимдан сақлаб қолинг!.. Жавоб... жавобгар бўласизлар!... Эски замон эмас!...

Листницкий ўтдай тутақиб, кўзига ҳеч нарса кўринмай қолди. Отининг икки қулоғи орасига қамчи билан уриб, Лагутин устига бостириб келди. Милтиқ мойининг ҳиди келиб турган қоп-қора тўп-пончасининг оғзини унинг юзига тираб:

— Товушингни ўчир, хонин! Большевик! Отиб ташлайман!— деб чийиллади.

Сўнгра ўзини аранг босиб олиб, бармоғини тўп-пончанинг тепкисидан чиқарди-да, отини тортиб, кейинги оёқлари устига турғизди-ю, чоптирганича кетди.

Бир неча минутдан кейин уч казак отларини ҳайдаб унинг орқасидан жўнаб кетди. Аржанов билан Лапиннинг отлари орасида жиққа ҳўл кўйлаги бада-нига ёпишиб қолган одам оёқларини кўтаролмай чайқала-чайқала тош кўчада судралиб борарди. Уни қўлтиғидан ушлаб олишган эди. Унинг шилқ этиб тушган боши, туртиб чиққан елкалари орасида лиқиллаб борар, оппоқ ияги кўтарилиб қолган, боши мажақланган, қонга беланган эди. Учинчи казак нарироқда борар эди. Ёруғ тушиб турган бир муюлишдаги извошчига унинг кўзи тушди-ю, узанги устида туриб олиб, отини унга томон йўрғалатиб кетди. Извошчига бир нима деб, пўлиса учун қамчиси билан этигининг кўнжига уриб қўйди. Шундан сўнг извошчи итоаткорлик билан шошиб-пишиб, кўча ўртасида тўхтаб қолган Аржанов билан Лапин олди-га извошини ҳайдаб борди.

Эртаси куни Листницкий уйғониб, кеча кечириб бўлмайдиган катта бир хато иш қилганини пайқади. Казакларга тош отган кишининг калтаклатганини ва ўзи билан Лагутин ўртасида ўтган можарони эслаб, лабларини тишлади, афтини буриштирди, ўйланқираб, йўталиб қўйди. Қийинар экан, полк комитети билан алоқани кескинлаштирмаслик учун, ҳозирча

Лагутинга индамаслик керак, деб ўйлади, кечаги тўқнашув бу можаронинг шоҳиди бўлган казакларнинг ёдидан кўтарилгандан кейин Лагутинни аста йўлдан олиб ташлаш лозим.

Листницкий ўзидан кулиб, истехзо билан: «Мана казаклар билан иноқлашиш...» дер эди, у бир неча кунгача бу можаронинг таъсири остида кўнгли хира бўлиб юрди.

Августнинг бошларида, ҳаво очилиб, офтоб чарақлаб турган кунларнинг бирида Листницкий Атаршчиков билан шаҳар айлангани кўчага чиқди. Офицерлар мажлиси бўлган кун ораларидан ўтган суҳбатдан кейин юз берган англашилмовчиликни ҳал этиш учун қулай фурсат бўлмаган эди. Атаршчиков ичидаги сирини ҳеч кимга айтмай, миясидаги ўйини пишириб юрар, Листницкий уни гапга солиб, фикрини билмоқчи бўлганда, ўз ҳақиқий башарасини бегона кўзлардан яшириш учун бетини ниқоб билан беркитган кишилардай, у ҳам қалбининг қопқоғини беркитиб оларди. Листницкийнинг назарида, одамлар бошқалар билан муомала қилганда ташқи қиёфаси остида кўриб бўлмайдиган ҳақиқий башараларини беркитиб юрадигандай туюларди. У, агар ҳар бир одамнинг юзидаги парда олиб ташланса, унинг ҳақиқий, чин башараси очилиб қолади, деб ўйларди. Шу сабабдан, у кўринишдан дағал, қаҳрли, жасур, сурбет, беғам, хушчақчақ одамларнинг ички сирини билиш орзуси билан ёнар эди. Ҳозир у Атаршчиков тўғрисида ўйлаб бош қотирар экан, бир нарсанигина пайқади: у юзага келган зиддиятлардан қутулиш, казак манфаатларини большевизм билан боғлаш йўлини зўр бериб ахтармоқда. Бу тахмини Атаршчиков билан яқинлашиш учун қилган ҳаракатини тўхтатишга, ундан ўзини опқочиб юришга мажбур қилди.

Улар Невский проспектида, у ёқдан бу ёқдан гаплашиб кетмоқда эдилар.

Листницкий кўзлари билан ресторан эшигига ишора қилиб:

— Кириб бир нима тамадди қилмаймизми?— деди.

— Майли.— деб кўнди Атаршчиков.

Улар ресторанга кириб, ҳар тарафга кўз югуртириб, тарвузлари қўлтиқларидан тушди: ҳамма столлар банд эди. Атаршчиков бурилиб чиқиб кетмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, дераза ёнидаги стол ёнида икки хоним билан ўтирган, уларга диққат билан қараб турган, хомсемиз, башанг кийимли бир жаноб олдиларига келиб, назокат билан бошидаги цилиндрини кўтарди-да:

— Афв этсинлар! Марҳамат қилиб, бизнинг столга ўтирмайдиларми? Биз кетяпмиз,— деди тамаки тутунидан сарғайган сийрак тишларини кўрсатиб. Кейин кулиб туриб қўли билан столга таклиф этди.— Мен жаноб офицерларнинг хизматларига бажону дил тайёрдирман. Сизлар бизнинг ифтихоримиздир-сиз.

Стол ёнида ўтирган хонимлар ўринларидан туришди. Бўйи баландгина, қорачадан келган аёл турмакланган сочини тўғрилаб қўйди, ёшроғи эса шамсиясини ўйнаб кутиб турар эди.

Офицерлар столларини бўшатиб берган жанобга ташаккур билдириб, дераза ёнига ўтишди. Тушириб қўйилган дераза дарпардаси орқали дастурхон устига танга-танга офтоб нури тушиб турарди. Овқат ҳиди столлар устидаги гулларнинг хушбўй ҳидини босиб кетар эди.

Листницкий кўкатлардан пиширилган совуқ шўрва келтиришни буюрди-да, овқат кутиб, вазага қўйилган сариқ гулларнинг баргини битталаб юлиб хаёл суриб ўтирди. Атаршчиков эса дастрўмол билан пешонасини артиб, ҳорғин кўзларини пирпиратиб, ёнидаги столнинг оёғига тушиб, ўйнаб турган офтоб нурига қараб ўтирарди.

Улар ҳали овқат еб бўлгунларича йўқ эди, иккита офицер шанғиллашиб гаплашиб, ресторанга кириб келди.

Олдин кирган офицер бўш стол бормикан деб, кўзларини югуртириб, офтобда қорайган юзини Листницкийга ўгирди. Тим қора қийиқ кўзларида шодлик учқуни чақнаб кетди.

— Листницкий! Сенмисан-а?!..— деб бақирди у ва

тап тортмай, Листницкийнинг олдига дадил кела-
верди.

Қоп-қора мўйловлари остидан тишларининг оқи кўриниб кетди. Листницкий ясовул Қалмиковни дарҳол таниди, унинг орқасидан келаётган офицер Чубов эди. Улар қаттиқ қўл қисишиб кўришдилар. Листницкий ўзининг илгариги полкдошларини Атаршчиков билан таништирар экан:

— Сизларни қайси шамол учирди?— деб сўради.

Қалмиков мўйловларини бураб туриб, боши билан орқасига имлаб, кўзларини аланглатиб:

— Иш билан юбордилар. Кейин айтиб бераман. Сен ўзингдан гапир. Ун тўртинчи полкда ишлар қай аҳволда?— деб сўради.

...Улар биргалашиб ресторандан чиқишди. Қалмиков билан Листницкий орқароқда қолиб, биринчи дуч келган тор кўчага бурилишди. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас, шаҳарнинг сершовқин қисмидан чиқишди, теварак-атрофга қўрқа-писа қараб, шивирлашиб кетишди.

— Бизнинг Учинчи корпус Руминия фронт резервида туради,— деб жонланиб ҳикоя қила кетди Қалмиков.— Бундан бир ярим ҳафтача илгари полк командиридан: сотняни топшириб, юзбоши Чубов билан бирга дивизия штаби ихтиёрига жўнанг, деган ёзма буйруқ олдим. Жуда соз. Топширдим. Дивизия штабига етиб келдим. Оператив бўлимда ишловчи полковник М. (сен уни биласан), махфий равишда, генерал Кримов ҳузурига дарҳол жўнашим кераклигини билдирди. Чубов иккимиз корпусга жўнадик. Кримов мени қабул қилди, унинг олдига офицерлардан кимларни юборганликларини билгани учун тап тортмай шундай деди: «Ҳокимият тепасида мамлакатни ҳалокатга олиб бораётган кишилар ўтирибди,— ҳукумат бошидагиларни ўзгартириш, эҳтимол, Муваққат ҳукуматни ҳарбий диктатура билан алмаштириш лозим бўлади». У Қорниловнинг бу лавозимга белгиланиши мумкинлигини айтиб, менга, Петроградга офицерлар союзи Бош комитети ихтиёрига боринг, деб таклиф қилди. Энди бу ерда бир неча юз ишончли офицерлар тўпланган. Бизнинг вазифамиз нимали-

гини биласанми? Офицерлар союзининг Бош комитети бизнинг казак қўшинлари союзи Совети билан бир ёқадан бош чиқариб иш кўради, катта станциялар ва дивизияларда зарбдор батальонлар ташкил қилипти. Булар ҳаммаси яқин келажақда ишга яраб қолади.

— Охири нима бўларкин? Нима деб ўйлайсан?

— Баракалла-е! Наҳотки шу ерда яшаб туриб, аҳволни тушуниб олмаган бўлсанг? Албатта, ҳукумат ағдарилади, Корнилов ҳокимият тепасига келади. Ахир, бутун қўшин Корниловни қўллаб-қувватлаш учун шайланиб турибди-ку. У ерда бизникилар: майдонда бир-бирига тенг бўлган икки куч бор, бири Корнилов бўлса, иккинчиси большевиклар, дейишади.

Керенский икки тегирмон тош орасида қолган,— униси бўлмаса буниси янчиб ташлайди. Майли, ҳозирча Алисанинг¹ тўшагида ишрат қилиб ётаверсин. У — бир соатли халифа.— Калмиков бирпас жим туриб, хаёл ичида қиличнинг попукли тасмасини ўйнар экан,— биз ҳақиқатда сатранж тахтасидаги пиёдалармиз,— деди,— сатранжбознинг қўли қаерга суриб қўйишини пиёдалар билмайди... Масалан, мен бош штабда нималар бўлаётганидан бехабарман. Шунисини биламанки, Корнилов, Лукомский, Романовский, Кривов, Деникин, Каледин, Эрдели ва бошқа бир талай генераллар ўртасида махфий алоқа ва келишув бор...

— Аммо армия... бутун армия Корнилов орқасидан эргашармикин?— деб сўради Листницкий қадамини жадаллаштириб,

— Солдатлар албатта эргашмайди. Биз уларни эргаштирамиз.

— Керенский сўлларнинг тазйиқи остида олий бош қўмондонни ўрнидан туширмақчи бўлганини биласанми?

— Қўли калталик қилади! Эртасигаёқ уни тавбасига таянтиради. Офицерлар союзи Бош комитети

¹ Алиса — Александра Федоровна (эрга тегмасдан бурун малика Алиса Гессенская), Николай II нинг хотини.

бу хусусда қандай фикрдалигини унга қатъий равишда билдириб қўйган.

— Кеча казак қўшинлари союзи Совети унинг олдига ўз намояндаларини юборган эди,— деб гапирди Листницкий кулимсираб.— Улар казакларнинг Корниловни ўрнидан туширишга йўл қўймасликларини айтганлар. Биласанми, у нима деб жавоб қилибди: «Бу — бўҳтон. Муваққат ҳукумат бундай қилишни ақлига ҳам келтиргани йўқ», дебди. У бир томондан жамоатчиликни тинчитиб, иккинчи томондан бузуқ хотиндай депутатлар Совети исполкомига жилва қилади.

Калмиков йўл-йўлакай офицерча дала книжкасини қўйнидан чиқарди-да, овоз чиқариб ўқиди.

— «Жамоат арбоблари кенгаши, сиз, рус армиясининг олий қўмондонини табриклайди. Кенгаш сизнинг армиядаги нуфузингизга ва Россиянинг шаъни-шавкатига раҳна солиш учун қилинган ҳар бир ҳаракатни жиноят деб билади, офицерлар, георгий ордени кавалерлари ва казаклар билан ҳамжиҳат эканини барала эълон қилади. Оғир синовлар олдидаги даҳшатли дамларда бутун Россиядаги ақл эгалари сизга умид ва ишонч билэн кўз тиккан. Олло таоло сизга, қудратли армияни қайтадан барпо этиш ва Россияни қутқазиш йўлида қилган ҳаракатингизга мадад берсин! Родзянко».

Масала равшан! Корниловнинг ўрнидан туширилиши тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин эмас... Ҳа, айтгандай, сен Корнилов келганда бормидинг?

— Мен Царское Селодан шу бу кеча етиб келдим.

Калмиков теп-текис оппоқ тишларини ва қип-қизил соғлом милкларини кўрсатиб кулди. Унинг қийиқ кўзлари юмилиб кетди, кўзлари атрофида ўргимчак индек майда ажинлар ҳосил бўлди.

— Ишлар қиёмат! Уни така туркманлар эскадрони қўриқлайди. Автомобилларда пулемётлар ўрнатилган. Ҳаммаси Қишки саройга қараб йўл олган. Бу — очикдан-очиқ огоҳлантиришдир. Бай-бай-бай! Папоқ кийган у турқи совуқ одамларни бир кўрсайдинг. Ҳақ-қиқатан ҳам уларни томоша қилса арзийди! Улар одамда жуда ғалати таъсир қолдиради.

Офицерлар Москва-Нарва районида кўчама-кўча айланиб юрганларидан кейин бир-бирларидан ажралдилар.

Калмиков хайрлашар экан:

— Женья, биз бир-биримизни йўқотиб қўймаслигимиз керак,— деди.— Оғир замонлар келяпти. Оёқ устида маҳкам турмасанг, йиқиласан!

Листницкий нарироқ кетгандан кейин унга қайрилиб қараб қичқирди:

— Сенга айтишни унутибман. Дўстимиз Меркулов эсингдами? Рассом-чи?

— Хўш, нима бўпти?

— Уни май ойида ўлдирдилар.

— Йўғ-э!

— Ҳа-да, билмасдан ўлдириб қўйишди. Бундан ҳам бемаъни ўлим бўлиши мумкин эмас. Разведкачининг қўлидаги граната портлаб унинг қўлини тирсагигача учуриб кетган, Меркуловнинг эса ичак-чавоқларидан бир қисмини ва майдаланиб кетан дурбининигина топиб олдик, холос.

Калмиков яна бир нима деб қичқирди-ю, лекин шамол туриб чанг-тўзонни ҳавога кўтарди-да, унинг узук гапларини эшитдирмай қўйди.

XIII

Олтинчи августда олий бош қўмондон штабининг бошлиғи генерал Лукомский бош штаб биринчи квартирмейстер генерали Романовский орқали, Невель—Н. Сокольники—Великие Луки районида отлиқ аскарлар корпуси билан тоғликлар дивизиясини тўплаш тўғрисида буйруқ олди.

— Нега энди шу районга? Ахир, бу қисмлар Руминия фронтининг резервлари-ку?— деб сўради гагиб қолган Лукомский.

— Билмадим, Александр Сергеевич. Мен олий бош қўмондоннинг буйруғини сизга етказдим, холос.

— Сиз буйруқни қачон олдингиз?

— Кеча. Олий бош қўмондон кечаси мени соат ўн бирда чақириб, тонг отгач, шу маълумотни сизга етказишни буюрдилар.

Романовский оёқларининг учига босиб, дераза тагида у ёқдан-бу ёққа юрди, кейин Лукомский кабинети деворининг ярмини ишғол қилган Ўрта Европа стратегик харитаси олдида тўхтади-ю, орқасини ўгириб туриб, ҳаддан зиёд бир диққат билан картани кўздан кечира бошлади:

— Сиз кириб ўзлари билан гаплашинг... Кабинетларида ўтирибдилар.

Лукомский стол устидан қоғозларини йиғиштириб олиб, креслосини орқага суриб қўйди-да, семира бошлаган ўрта ёшли ҳарбийларга хос юриш билан қаттиқ-қаттиқ қадам ташлаб кетди. Эшик олдида етганда Романовскийни олдин ўтказиб юборди-ю, хаёл суриб:

— Тўғри. Шундоғ,— деб қўйди.

Лукомскийга нотаниш, оёқлари узун, новча бир полковник Корнилов олдидан чиқиб келаётган эди. Полковник ҳурмат билан йўл бўшатгандан кейин, сал-пал оқсоқланиб ва шикастланган кифтини ғалати қилиб қимирлатиб коридордан юриб кетди.

Корнилов бир оз олдинга энгашиб, қийшиқ қўйган кафтларига оғирлигини солиб, рўпарасида турган ўрта ёшли бир офицерга дер эди:

— ...шундай бўлишини кутиш керак эди. Гапимни уқдингизми? Псковга етиб борган ҳамоно менга хабар қилишингизни рижо этаман. Сизга энди жавоб.

Офицер эшикни ёпиб чиқиб кетгандан кейин, Корнилов ёшлардай эпчил ҳаракат билан креслога ўтирди-да, иккинчи бир креслони Лукомскийга суриб қўйиб:

— Сиз Романовскийдан, менинг Учинчи корпусни кўчириш тўғрисидаги буйруғимни олдингизми?— деб сўради.

— Ҳа, олдим. Ўзим ҳам шу хусусда гаплашгани келдим. Сиз учинчи корпусни кўчириш учун нимага мазкур районни танладингиз?

Лукомский Корниловнинг қорамтир башарасига тикилиб қолди. Бу чеҳра сирли, тунд юзларидан, бурун катакларидан мўйлов билан қопланган оғзининг четларига қиясига чуқур ажинлар тушган. Бола-

ларникидай пешонасига тушиб турган кокили юзидаги қаҳрли, дағал ифодани юмшатиб турарди.

Корнилов тирсакларини столга қўйиб, кичкина қоқсуяк кафтини иягига тираб, чақнаган қийиқ кўзларини қисди. Лукомскийнинг тиззасига қўлини теги-зиб деди:

— Мен отлиқ аскарларни Шимолий фронтга эмас, балки шундай бирон районга тўплашни истайманки, натижада уларни бу ердан Шимолий ёки Ғарбий фронтга юбориш ўнғай бўлсин. Назаримда, танланган район шу талабларга жавоб беради. Сиз бошқача фикрдамисиз? А?

Лукомский дудмоллик билан елкасини қисиб қўйди.

— Ғарбий фронтдан хавотирланиш учун асос йўқ. Яхшиси, отлиқ аскарларни Псков районига тўплаш керак.

— Псковга? — деб сўради Корнилов, сўнгра бутун гавдаси билан олдинга энгашиб, афтини буриштириб, қони қочган лабларини иршайтирди-да, бошини чайқаб:— Йўқ, Псков райони ноқулай,— деб қўйди...

Лукомский кексалардек ҳорғин ҳаракат билан креслонинг суянчиғига кафтини қўйди-да, ҳар бир сўзни ўйлаб, эҳтиёт билан гапирди.

— Лавр Георгиевич, мен ҳозир тегишли буйруқларни чиқараман, аммо назаримда сиз фикрингизни айтиб тамомламаганга ўхшайсиз... Башарти, отлиқ аскар қисмларини Петроград ёки Москва устига юбориш керак бўлган тақдирда сиз танлаган район жуда қулай, аммо Шимолий фронт отлиқ аскарларни бу тахлитда жойлаштиришни таъмин этолмайди, шунинг учун ҳамки, уларни кўчириш амримаҳол. Борди-ю, мен янглишаётган бўлмасам ва сиз ўз фикрингизни очиқчасига айтамаётган бўлсангиз,— рижо этаман ё мэнга фронтга кетиш учун ижозат беринг, ёинки кўнглингиздаги гапни битта ҳам қолдирмай айтинг. Штаб начальниги, бошлиқнинг ишончига сазовор бўлган тақдирдагина ўз ўрнида қола олади.

Корнилов бошини эгиб, унинг сўзларига диққат

қилиб қулоқ солиб турди ва ўзининг ўткир кўзлари билан Лукомскийнинг бепарво кўринган юзи ҳаяжондан билинар-билимас қизғиш тусга кирганини пайқади. Бир лаҳза ўйлаб туриб:

— Сиз ҳақлисиз,— деди.— Менинг сизга айтмаган баъзи бир мулоҳазаларим бор эди... Отлиқ аскар қисмларини кўчириш тўғрисида фармон чиқариб, бу ерга учинчи корпус командири генерал Кримвни чақиртиришингизни илтимос қиламан, Петрограддан қайтиб келганимдан сўнг сиз билан бафуржа гаплашамиз. Александр Сергеевич, амин бўлингки, сиздан яширадиган сирим йўқ.— Корнилов бу сўнгги гапни чертиб гапирди, шу пайт эшик тиқиллаб қолган эди, шартта ўша ёққа бурилиб:— Кириг, — деди.

Бош штаб қошидаги комиссарнинг ёрдамчиси фон Визин билан паканагина малла генерал кириб келди. Лукомский ўрнидан турди; чиқиб кетаётганида фон Визиннинг саволига Корниловнинг:

— Ҳозир генерал Миллернинг ишини қайтадан кўришга фурсатим йўқ. Нима? Ҳа, жўнаб кетяпман,— деб кескин жавоб берганини эшитди.

Лукомский Корниловнинг ҳузуридан чиққандан кейин анчагача дераза олдида қаққайиб қолди. Оқ оралаган чўққи соқолини, хаёл суриб, шамолдан чайқалаётган каштан дарахтларининг шох-шаббаларини ва офтобда товланиб, эгилиб-букилиб салом бераётган ўт-ўланларни томоша қилди.

Орадан бир соат ўтгач, 3-нчи отлиқ аскарлар корпуси штаби олий Бош қўмондон штаб бошлиғидан янги районга кўчиш учун ҳозирлик кўриш тўғрисида буйруқ олди. Ўша куни, Корниловнинг хоҳиши билан 11-нчи армияга қўмондон бўлишдан бош тортган генерал Кримв махфий ёзишма алифбоси билан тузилган телеграмма орқали бош штабга чақиртирилди.

9 августда Корнилов така туркманлар эскадрони ҳимояти остида махсус поезд билан Петроградга жўнаб кетди.

Эртаси куни бош штабда, олий бош қўмондоннинг ўриндан туширилгани, ҳатто қамоққа олингани тўғрисида миш-миш гаплар тарқалди, бироқ 11 ав-

густда Корнилов эрта билан Могилёвга қайтиб келди.

Келган заҳоти Лукомскийни ўз ҳузурига чақиртирди. Телеграммалар ва сводкаларни кўздан кечириб чиқиб, у ингичка, заъфарондек қўлига соя ташлаб, чиройли қилиб кўрсатган қордек оппоқ манжетини ҳафсала билан текислаб, ёқасини тўғрилади. Унинг шошқалоқлик билан қилган бу ҳаракати безовта эканлигини кўрсатарди.

— Ўша маҳалда узилиб қолган суҳбатимизни энди тамомлашимиз мумкин,— деди у паст товуш билан.— Учинчи корпусни Петроград яқинига кўчиришга мени мажбур қилган ва бу хусусда сизга айтмаган мулоҳазаларимни баён қилишни истайман. Билсангиз, мен учинчи августда, Петроградда ҳукумат мажлисида бўлганимда, Керенский билан Савинков, мудофаа соҳасидаги алоҳида муҳим масалалар устида тўхталманг, чунки министрлар орасида ишончсиз одамлар бор, деб айтдилар. Мен, олий бош қўмондон, ҳукумат олдида ҳисобот берсам-у, оператив планлар тўғрисида оғиз очолмасам, бу нима деган гап? Айтилган гаплар бир неча кундан кейин герман қўмондонлиги қулоғига бориб етмайди, деб ҳеч ким кафил бўлолмайди! Шу ҳам ҳукумат бўлдимми? Шундан кейин, шу ҳукумат ватанни қутқаради, деб ишона оламанми?— Корнилов шаҳдам қадамлар билан тез-тез юриб, эшик олдида борди-ю, калитни бураб уни қулфлади, стол ёнида у ёқдан-бу ёққа юриб:— Қаёқдаги бўлмағур пасткаш одамлар мамлакатни идора этгани одамга алам қилади,— деди.— «Ҳукумат» деб аташга ҳам одамнинг тили бормайдиган бу ҳокимият муассасасининг ишини лапашанг, иродасиз, нўноқ, журъатсиз, кўпинча разил одамлар бошқаради. Чернов сингари жанобларнинг марҳамати ва иштироки билан большевиклар Керенскийни қулатадилар... Россия, мана шу аҳволга тушиб қолди, Александр Сергеевич. Мен жанобингизга маълум бўлган принципга амал қилиб, ватанимизни янги ларзалардан қутқармоқ истайман. Учинчи отлиқ аскарлар корпусини, асосан, август охирида Петроград устига юбориш ва агар большевиклар хуруж қилса, ватан

хоинларини яксон қилиб ташлаш мақсадида жойдан қўзғатяпман. Бу операцияга бевосита раҳбарлик қилишни генерал Кривовга топшираман. Зарур бўлса, у ўйлаб-нетиб ўтирмай, бутун ишчи ва солдат депутатлари Советини дорга тортиб юборади, бундан кўнглим тўқ. Муваққат ҳукумат... Биз, ҳали кўрамиз... Мен ўзим учун ҳеч нарсани истамайман. Россияни қутқазиш... қанчалик қимматга тушса ҳамки, қутқазишни истайман!..

Корнилов юришдан тўхтаб, Лукомскийнинг рўпарасига келиб тўхтади-да, кескин сўради:

— Сиз менинг, фақат шу тadbирлар билангина мамлакатимиз ва армиямизнинг истиқболини таъмин эта олишимиз мумкин, деган фикримга қўшилмасизми? Сиз мен билан бирга охиригача борасизми?

Лукомский ҳаяжонланиб Корниловнинг қўлини қаттиқ қисди-да, ўрнидан турди.

— Фикрингизга батамом қўшиламан! Аҳдимдан қайтмайман. Ишни пишитиб, ақл гарозусига солиб, кейин бирдан ҳал қилиш керак. Бу вазифани менга топширинг, Лавр Георгиевич.

— Бунинг планини мен ишлаб чиққанман. Икиркирларини полковник Лебедев ва капитан Роженко ишлаб тамомлашади. Сизнинг ишингиз бошингиздан ошиб ётибди, Александр Сергеевич. Менга ишонинг, буларнинг ҳаммасини бамаслаҳат бақамти қилиш ва агар зарур бўлса, тегишли ўзгаришлар киритиш учун ҳали вери фурсат бор.

Уша кунлари бош қароргоҳ ари инидек гувиллар эди. Кун сайин Могилёв губернаторининг уйига фронтдаги турли қисмлардан чанг босган гимнастёрка кийган, шамолдан ва офтобдан қорайган офицерлар келиб, ўз хизматларини таклиф этар, офицерлар союзи ва казак аскарлар Союзининг башанг кийинган намояндалари келар, Дон Вилойти Қўшинининг биринчи марта казаклардан белгиланган атамани Келединдан чопарлар келиб турар эди. Аллақандай граждандан кийимидаги шахслар ҳам пашшахўрда бўлиб қолган эди. Февралда инқирозга юз тутган эски Россияни оёққа бостиришга астойдил интилган кишилар ҳам, қон исини сезган, Корниловнинг беомон

қўли мамлакатни қонга ботиришини сезган «туллак» одамлар ҳам, бирор нарсани ўмариб қолиш илинжида юрганлар ҳам Могилёвга йиғила бошладилар. Бош қароргоҳда Добринский, Завойко, Аладьинларнинг номи оғиздан тушмас, улар бош қўмондон билан бир ёқадан бош чиқарадилар, деб гаплашар эдилар. Бош қароргоҳда ва Дон Қўшинлари атаманининг кўчма штабида, Корнилов ҳар кимга ишонади, шу сабабдан фирибгар, қаллоб одамлар қуршовига тушиб қолди, деган шивир-шивир гаплар кўпайиб қолди. Аммо кўпчилик офицерлар, Корнилов Россияни оёққа бостирувчи байроқдор деб ишонишарди. Эски тартибни тиклашни жону диллари билан истаган одамлар бурчак-бурчакдан шу байроқ остига тўплана бошладилар.

13 августда Корнилов Москвада бўладиган давлат кенгашмасига жўнаб кетди.

Кун илиқ, ҳавода парча-парча булутлар кезарди. Осмон кўкиш рангдаги оқ тунука билан қоплангандай ярқирар эди. Қоқ тепада четлари кўкимтир булут парчаси юзиб юрар, рельсдан гулдураб кетаётган поезд устига, барглари сўлиб сарғайган ажойиб ўрмонга, узоқдан оқ бўёқ билан чизилган расмга ўхшаб кўринган қайин дарахтларига, кузакда ҳувиллаб қолган ерга турли тусга кириб товланган камалак орасидан қиялаб ёмғир қуйиб турарди.

Поезд остида ер орқага қараб чолиб кетаётгандай эди. Поезд орқасидан қизғиш тутун узун кўйлак этагидай судралиб борарди. Очиқ дераза ёнида пистолчи ранг мундир кийган жиккаккина генерал ўтирар, қоп-қора қийиқ кўзларини қисиб, деразадан бошини чиқариб қарар, илиққина ёмғир томчилари аллақачон офтобдан қорайган юзини ва ўсиқ қора мўйловларини ҳўллар эди; шамол эса болаларникидай ҳадеб пешонасига тушиб кетаверган сочини ҳилпира-тиб, орқасига тарар эди.

XIV

Корниловнинг Москвага келишидан бир кун бурун ясовул Листницкий казак қўшинлари союзи Советидан у ерга махсус топшириқ билан борди. Москвада

турган казак полки штабига пакетни топширгач, эртага Корниловнинг етиб келишини билди.

Листницкий туш пайтида Александровский вокзалга чиқди. Кутиш залига, биринчи ва иккинчи классларнинг буфетларига одам сиғмас эди. Ҳарбийлар кўпчиликини ташкил қиларди. Перронга Александровский ҳарбий мактаб шогирдлари, виадукда Москва хотин-қизлар ажал батальони жангчилари фахрий қоровул бўлиб тизилмоқда эди. Кундуз соат учга яқинлашганда поезд келди, гап-сўзлар бирдан тинди. Оркестр қаттиқ машқ қилиб, ҳамма ёқни ларзага солди, сонсиз-саноқсиз оёқларнинг тапир-тупури эшитилди. Тала-тўпор оломон Листницкийни итариб-суриб, перронга чиқариб ташлади. Тиқилинчдан чиқиб олгач, у қараса, бош қўмондоннинг вағони олдида икки қатор тизилиб така туркманлар турибди. Вагоннинг ялтираган девори уларнинг қизил чопонлари аксидан живир-живир қилиб турарди. Бир неча ҳарбийларнинг ҳамроҳлигида вагондан чиққан Корнилов, фахрий қоровул олдидан, георгий ордени кавалерлари союзи вакиллари олдидан, армия флот офицерлари союзи ва казак қўшинлари союзи Совети вакиллари олдидан юриб ўтди.

Олий бош қўмондонга тақдим қилинган кишилар орасида Листницкий Дон атамани Каледин билан генерал Зайончковскийни таниди, қолганларининг номини уларнинг офицерлари айтиб таништирдилар.

— Кисляков — йўл ишлари министрининг ўринбосари.

— Шаҳар бошлиғи — Руднев.

— Князь Трубенкой — бош штаб дипломатия маҳкамасининг бошлиғи.

— Давлат кенгашининг аъзоси — Мусин-Пушкин.

— Франция ҳарбий-атташеси полковник Кайо.

— Князь Голицин.

— Князь Мансирев... — деган ҳурматомуз овозлар эшитилди.

Листницкий, ўзи томон келаётган Корниловни платформа бўйлаб ғуж турган башанг кийимли хонимлар гулларга кўмиб юборганини кўрди. Пушти

ранг бир гул Корнилов мундирининг зар уқасига илиниб қолди. Корнилов хижолат аралаш бир ҳаракат билан уни қоқиб ташлади. Серсоқол, ураллик кекса бир казак тутилиб-тутилиб, ўн иккинчи казак қўшинлари номидан табрик қила бошлади. Листницкий унинг гапини эшитолмади, уни деворга сиқиб қўйган эдилар, қиличининг қайиши узилишига сал қолди. Давлат Думасининг аъзоси Родичевнинг нутқидан сўнг, зич халойиқ ўраб олган Корнилов яна юра бошлади. Бир-бирларининг қўлларидан ушлаб, муҳофаза доираси ясаган офицерларни суриб кетдилар. Корниловга ўнлаб қўллар чўзиларди. Аллақандай семиз, сочи тўзғиган бир хоним майда қадам билан унинг ёнига келиб, оч-яшил мундирининг енгини ўпмоқчи бўлди. Вокзалдан чиқаверишда қаттиқ табрик қийқириқлари остида Корниловни қўлма-қўл кўтариб кетишди. Листницкий аллақандай баланд мартабали амалдор жанобни елкаси билан қаттиқ туртиб суриб ташлаб, Корниловнинг амиркон этигини ушлаб олдида, чаққонлик билан уни елкасига қўйди. Унинг оғирлигини ҳам сезмай, нафаси тиқилган ҳолда, мувозанати ва қадам ташлаш ритмини сақлашга ҳаракат қилиб қадам ташлар, бақириб духовой оркестрнинг садоларини босиб кетган халойиқ уни суриб борарди. Эшик олдида у шимидан чиқиб кетган кўйлагининг бурмаларини нари-бери тузатиб, зинадан майдонга тушди. Олдинда кўк шинелли аскарлар, отлиқ турган казаклар саф бўлган эди. Листницкий кафтини шапкасининг четига қўйиб, намли кўзларини пирпиратиб турар, лабларининг титроғини босолмас эди. Фотоаппаратларнинг чиқир-чиқир, оломоннинг қутуриши, юнкерларнинг маросим марши билан қадам ташлаб боришлари ва уларни кузатиб турган пастак бўйли, мўғул башара, келишган генерал сал-пал эсида қолган эди.

* * *

Эртаси куни Листницкий Петроградга жўнаб кетди. Вагоннинг юқориги тахта каравотига жойлашиб олиб, шинелини ечиб остига солди, папирос чекиб ўтириб, Корнилов ҳақида ўйлай бошлади:

«Гўё ватан учун керак бўлиб қолишини билгандек ҳаётини тахлика остига қўйиб, асирликдан қочган. Сиймоси наҳадар кўркам! Баайни мраммар тошдан йўниб ясалгандек бежирим, оддий одамларникига ўхшамайди... Характери ҳам худди шундай. Ҳар нарса унинг учун очиқ-ойдин, ҳар нарсани ўлчаб бичиб қўйган бўлса керак. Қулай пайт келганда бизни орқасидан эргаштиради. Шуниси қизиқки, мен унинг кимлигини билмайман, монархистмикан? Конституцион монархия... Қошки эди ҳамма ҳам у каби ўз кучига ишонган бўлса».

Тахминан, айнаи шу вақтда Москвада Большой театрнинг залларида, Москва давлат кенгаши аъзоларининг мажлиси танаффусга чиққан пайтда, икки генерал — бири жиккак, мўғул башара, иккинчиси — гўлабир, каллахум, сочи калта қирқилиб орқасига таралган, тепакал, икки чаккасидаги сочларига оқ оралаган, қулоқларининг кемирчаги чаккасига ёпишган генерал — ўзларини бир четга олиб, паркет пол устида юриб, паст овоз билан гаплашар эди...

— Декларациянинг бу моддаси ҳарбий қисмлардаги комитетларни йўқ қилишни назарда тутадими?

— Ҳа.

— Шубҳасиз, яқдил ва ҳамжиҳат бўлиш зарур. Мен кўрсатиб ўтган тадбирлар амалга оширилмаса, нажот йўқ. Армия энди урушга қодир эмас. Бундай армия галаба қозониш у ёқда турсин, ҳатто жиддийроқ тазйиққа қаршилиқ кўрсатолмайди. Ҳарбий қисмлар большевикларнинг ташвиқоти орқасида бузғунликка юз тутган. Бу ерда, мамлакат ичкарасидачи? Ишчиларни нўхталаш учун чора кўрилганда улар қандай қаршилиқ кўрсатаётганликларини кўряпсизми? Улар ишташлар ва намоёнлар билан жавоб бераётирлар. Кенгаш аъзолари пиёда юришга мажбурдирлар. Шармандалиқ! Мамлакат ичкарасида ҳарбий тартиб жорий қилиш, раҳмсиз, қаттиққўл ҳокимият ўрнатиш, ҳамма большевикларни, мараз тарқатувчиларни қириб ташлаш, — бизнинг вазифамиз ана шулардан иборат. Келажакда сизнинг ёрдам беришингизга ишонсам бўладими, Алексей Максимович?

— Сўзсиз, сиз билан бирга бораман.

— Менинг сиздан кўнглим тўқ эди. Ташаккур. Ўзингиз кўряпсизки, қатъий ва қаттиқ чоралар кўриш керак бўлганда ҳукумат ярим-ёрти тадбирлар ва тумтароқли сўзлар билан чекланади, «июль кунларидагидек халқ ҳукуматига қасд қилганларни қиличдан ўтказамиз, қонга ботирамиз» деб вақиллайди. Йўқ, бизлар олдин иш кўрсатиб, кейин гапиришга ўрганганмиз. Улар бунинг тескарисини қиладилар. Майли, бир куни ярим-ёрти тадбирларнинг оқибатини кўрарлар. Аммо мен бу фирромбоқи ўйинда иштирок этишни истамайман! Мен очиқчасига жанг қилиш тарафдори эдим ва бундан кейин ҳам шундай қиламан, маҳмаданалик менинг табиатимда йўқ.

Суҳбатдошининг рўпарасига келиб тўхтаган пака-на генерал унинг қорамтир пистоқи ранг френчининг мис тугмасини ўйнаб, ҳаяжонидан тутилиб-тутилиб деди:

— Нўхтани ечиб юбориб, энди ўзларининг революцион демократияларидан қўрқаётирлар, фронтдан пойтахтга ишончли ҳарбий қисмларни келтиришни сўрайдилар, айти замонда шу демократияни юзхотир қилиб, бирор амалий чора кўришдан қўрқадилар. Бир қадам олға, бир қадам орқага қадам ташлайдилар... Фақат кучларимизни бирлаштириб туриб, маънавий тазйиқ йўли билан ҳукуматни ўзимизга ёнбостиришимиз мумкин, ёнбосмаса — кўрамиз. Мен, ўйлаб-нетиб ўтирмай фронтни очиб қўяман, майли, немислар уларнинг таъзирини берсин!

— Биз Дутов билан гапни бир жойга қўйганмиз. Қазаклар, сизга ҳар тарафлама ёрдам кўрғазади, Лавр Георгиевич! Биз бундан буён бирга қиладиган ишларимиз тўғрисида келишиб олишимиз лозим.

— Мажлисдан сўнг сизни ва қолган бошқа генералларни ўз уйимда кутаман. Сизнинг Дондаги аҳвол-руҳия қандай?

Гўлабир генерал соқоли қиртишланган тўрт бурчак нягини кўкрагига тираб, қовоғини солиб ер остидан қараб қўйди. У жавоб қилар экан, ўсиқ мўйловлари остидаги лаблари титраб кетди:

— Мен аввалгидек казакларга инонмайман... Ҳо-

зир уларнинг аҳволи руҳиялари тўғрисида бир гап айтиш қийин. Муросасозлик қилиш керак. Четдан кўчиб келганларни ўз таъсиримизда сақлаб қолиш учун казаклар баъзи бир нарсаларда ён босишлари зарур. Бу соҳада биз баъзи бир чораларни кўряпмиз, аммо уларнинг муваффақиятли чиқишига кафил бўлиш қийин. Казаклар билан Донга кўчиб келганлар манфаати бир-бирига тўқнаш келиб, нифоқ чиқмасайди, деб қўрқаман. Ер... Уларнинг ҳам, буларнинг ҳам фикри-зикри шунда.

— Сизнинг қўл остингизда ишончли казак қисмлари бўлиши лозим, шу билангина ичингизда низо чиққанда ҳар хил тасодифлардан амин бўла оласиз. Бош қароргоҳга борганимда мен Лукомский билан гаплашаман, эҳтимол, фронтдан Донга бир неча полкни юбориш мумкин бўлар.

— Сиздан беҳад миннатдор бўламан.

— Шундай қилиб, биз бугун келажакда биргалашиб қиладиган ишларимиз ҳақида келишиб оламиз. Ниятимизга етишамиз деб астойдил ишонаман, аммо омад деган нарса беқарордир, генерал. Агар омадим ўнгидан келмай қолса, сизнинг Донда бошпана топа оламанми?

— Ёлғиз бошпана эмас, ҳимоятимизга сизгина оласиз. Казаклар қадимдан ўзларининг меҳмондўстликлари билан ном чиқарганлар.— Боятдан бери тумтайиб турган Каледин биринчи марта илжайди, ер остидан қараган ҳорғин кўзлари кулимсиради.

Орадан бир соат ўтгач, Дон атамани Каледин жимиб қолган мажлис аҳли олдида «Ўн икки казак қўшини декларацияси»ни ўқиб эшиттирди.

Уша кундан бошлаб, Дон, Кубань, Терек, Урал, Уссурияни, мамлакатнинг бир чеккасидан иккинчи чеккасигача чўзилган казак ерларини, бутун станицаларни зўр фитна иплари қора ўргимчак инидек ўраб ола бошлади.

XV

Июнь жангларида тўп ўқларидан теп-текис бўлган хароба шаҳарлардан бир чақиримча нарида, ўрмон ёқасида окоплар илон изидек чўзилиб кетган.

Урмон ёқасидаги жойни махсус казак сотняси ишғол этган.

Кўм-кўк, қалин зирк дарахтлари ва ёш қайинлар ўсиб ётган чакалак орқасида, бир вақтлар урушга қадар ишга солинган ботқоқдаги торф қатлами қизғиш тусга кирган. Наъматак қип-қизариб, чиройли бўлиб пишган. Унгроқда чўзинчоқ бўлиб чиққан ўрмон орқасида тўп ўқларидан дабдаласи чиққан тош йўл чўзилиб ётади, бу худди оёқ босилмаган йўлларни эслатарди. Урмон ёқасида эса ўқлар каллаклаб кетган бурган ўтлар ўсиб кетган, кўмирга айланган тўнкалар дўппайиб ётар, окопларнинг четидаги соз тупроқ қўнғир тусда товланарди, окоп чизиқлари яланг дала бўйлаб, узоқ-узоқларга чўзилиб кетган. Орқада, ҳар ер-ҳар еридан қазилиб олинган ботқоқликдан ҳам, ҳатто вайрон бўлган тош йўлдан ҳам меҳнат тарк этган ҳаёт асари сезилар, ўрмон ёқасидаги ер инсон кўз олдига аллақандай хунук ва аянч манзарани келтирарди.

Худди шу куни, бир вақтлар Моховнинг ун тегиримонида машинист бўлиб ишлаган Иван Алексеевич, биринчи разряд обози турган яқин орадаги шаҳарчага кетган эди, у ердан кечга яқин қайтиб келди. Ўз ертўласига кетаётганда Захар Королёвга тўқнаш келди. Тупроқ тўла қопларнинг қиррасига қиличи билан туртиниб-туртиниб, қўлларини саланглатиб Захар чопиб келмоқда эди. Иван Алексеевич унга йўл бериб, бир чеккага чиқди, лекин Захар унинг гимнастёркаси тугмасидан ушлаб, сарғайган кўз соққасини ўйнатиб шивирлади:

— Эшитдингми? Унг томондаги пиёдалар жуфтакни уряпти! Балки фронтни ташлаб кетаётгандир.

Захарнинг баайни қозоннинг қора куясидек қопқора соқоли жудаям пахмайиб кетган, кўзлари оч одамнинг кўзларидек ғамгин эди.

— Ташлаб кетяптинг нимаси?

— Кетяптилар-да, қанақалигини билмайман.

— Эҳтимол, уларнинг ўрнига янгилари келаётгандир? Взвод командири олдига бориб биламиз.

Захар тийғанчиқ йўлдан сирғана-сирғана ертўлага, взвод командири олдига кетди.

Казаклар ўрнини пиёдалар ишғол қилгандан кейин, бир соат ўтгач, сотня шаҳарчага йўл олди. Эртасига эрталаб отбоқарлардан отларини олишиб, марш билан мамлакат ичкарасига юриш қилишди. Майда ёмғир ёға бошлади, қайинлар шамолдан эгиларди, йўл ўрмон ичига кириб кетди. Бултурги хазонларнинг ачиган ҳидини ва рутубатни сезган отлар пишқирар, илдам қадам босар эди. Ёмғир ювиб тозалаган итбурунларнинг меваси пушти ранг бўлиб товланар, майда себарга гуллар чамани қордек ярқирар, шамол дарахтлардан отлиқлар устига сув томчиларини тўкарди. Шинеллар ва фуражкалар гўё сочма ўқ тешгандек қора-қора доғлар билан қопланган эди. Махорканинг сийрак тутунлари қаторлар устида сузиб юрарди.

— Бирданига қаёққадир ҳайдаб қолишди-я.

— Окоплар жонингга тегмаганми эди?

— Дарвоқе, бизларни қаёққа олиб кетишяпти.

— Янги отрядлар тузишадиганга ўхшайди.

— Йўғ-э, унақамасдир.

— Кел-э, казаклар, чекишиб, ғамларимизни унутайлик.

— Мен ўз ғамларимни халтамда олиб юраман.

— Жаноб ясовул, қўшиқ айтарга рухсат этинг.

— Рухсат бердимми? Архип, бошла.

Олдинги сафдаги аллаким йўталиб олиб, бошлади:

Хизматдан қайтарди казаклар уйга,
Елкада погони, кўксида нишон.

Рутубатдан бўғилган овозлар ашулани секин бир чўзди-ю, жимиб қолди.

Иван Алексеевич билан ёнма-ён кетаётган Захар Королёв узангида тик туриб, заҳарханда қилиб қичқирди:

— Ҳой, сўқир гадойлар, казакчасига шунақа айтиладими? Сизлар черков ёнида коса тутиб туриб, хониш қилинглар. Вой, сендақа ашулачиларни...

— Қани, бошла.

— Унинг бўйни калта, унда овоз нима қилсин.

— Мақтанишга мақтаниб қўйиб, энди думингни
хода қиляпсанми?

Королёв битлаган соқолини тутамлаб, бир лаҳ-
за кўзларини юмди-да, тизгинни қаттиқ силтаб,
ашулани бошлади:

Қаҳрамон казаклар, хушнуд бўлинглар...

Сотня гўё унинг жаранглаган қаттиқ овозидан
уйғонгандек, бараварига олди:

Шонингиз, шуҳратингизга.

Намиққан ўрмонда, йўл устида ашула янгради:

Ўқ отиб душманни бизлардек қиринг,
Бу ишда дўстларга ўрناق кўрсатинг!
Урушда биз сафни бузмай борамиз,
Бошлиқлар амрига қулоқ соламиз.
Отамиз командир на буйруқ берса,
Биз шуни қиламиз, чопиб, санчамиз.

Манзилгача ашулани қўйиб бордилар, «жаҳан-
намнинг оғзи»дан омон қутулганларига суюндилар.
Кечга бориб вагонларга жойлашдилар. Эшелон
Псков томонга қараб йўл олди. Уч станция юрил-
гандан сўнггина, сотнянинг учинчи отлиқ аскарлар
корпусининг бошқа қисмлари билан бирликда Пет-
роградга бошланган тартибсизликни бостириш учун
кетаётганларини билиб қолдилар. Шундан кейин
гап-сўзлар тинди. Қизил вагонлар сукунат ичида
анча вақтгача казакларни тебратиб борди.

Дароз Борщев кўпчиликнинг фикрини ифода
қилиб:

— Қордан қутулиб, ёмғирга тутилибмиз-да,—
деди.

Февраль ойидан бери сотня комитетининг дои-
мий раиси бўлиб келган Иван Алексеевич, биринчи
остановкадаёқ, тўғри сотня командири олдига борди.

— Казаклар ташвишда, жаноб ясовул.

Ясовул Иван Алексеевичнинг иягидаги чуқурча-
сига тикилиб турди-да, мийиғида кулиб деди:

— Азизим, ўзим ҳам ташвишдаман.

— Бизни қаёққа жўнатишяпти?

— Петроградга.

— Тинчитишгами?

— Сен, тартибсизликка ёрдамлашаман деб ўйловдингми?

— Бизга унисиям керакмас, бунисиям,

— Биздан сўраб ўтиришармиди.

— Ахир казаклар...

— «Қазаклар» дейди-я!— деб газаб билан унинг сўзини бўлди сотня командири.— Мен казакларнинг ўйини биламан. Менга бу иш маъқул деб ўйлайсанми? Мановини олиб, казакларга ўқиб бер. Нариги станцияда ўзим казаклар билан суҳбат қиламан.

Командир найча қилиб ўралган телеграммани унга узатди-да, ирганиб афтини буриштириб, ёғи қотган консервани аранг чайнай бошлади.

Иван Алексеевич ўз вагонига қайтди. Телеграммани кафтида чўғдек кўтариб келди.

— Бошқа вагондаги казакларни ҳам чақирингиз.

Поезд қўзғалди, казаклар вагонга ирғишиб чиқарвердилар. Ўттиз киши жам бўлди.

— Командирга телеграмма кепти, ҳозир ўқиб беради.

— Қани, нима ёзилган экан, ўқи.

— Ўқи, тўғри ўқи!

— Тинчлик тўғрисидами?

— Жим!

Сукунат чўккач, Иван Алексеевич, олий бош қўмондон Корниловнинг хитобномасини ўқиб эшитди. Сўнгра, телеграмма терлаган қўллардан бир-бир ўтди. Унда баъзи сўзлар хато ёзилган эди.

Мен, олий бош қўмондон Корнилов, бутун халойиққа маълум қиламанки, солдатлик бурчи, эркин Россия гражданининг филокорона садоқати, ватанга бўлган мендаги чексиз меҳр-муҳаббат мени ватанимиз бошига тушган шу оғир кунларда Муваққат ҳукуматга итоат этмасликка, армия ва флот бош қўмондонлигини ўз қўлимда сақлаб қолишга мажбур этди. Бутун фронтларнинг бош қўмондонлари менинг шу қароримни қўллаб-қувватлаганларига кўра, мен бутун рус халқига бош қўмондонлик вазифасидан воз кечишдан ўлимни афзал кўрганимни ошкора маълум қиламан. Рус халқининг асл фарзанди ўз постида жон беради ва ширин жонини ҳам фидо этади.

Ватанимизнинг ҳаёт-мамоти қил устида турган, тантана қилаётган душман учун иккала пойтахтимизнинг дарвозалари очик қолган бир пайтда, Муваққат ҳукумат мамлакатнинг мустақиллиги каби улуғ масалани унутиб қўйиб халқни асоссиз контрреволюция хавфи билан қўрқитмоқда, ваҳоланки, Муваққат ҳукуматнинг ўзи мамлакатни идора қила билмаслиги, ўз ҳукуматининг заифлиги, ўзининг қатъиятсизлиги орқасида контрреволюцияни авж олдирмоқда.

Мен ўз халқининг ҳақиқий фарзанди бўлиб, ҳамманинг кўзи ўнгида ватан учун хизмат қилаётирман, агар мендек одам халқимнинг улуғ истиқболи йўлида ўз ҳаётимни фидо қилмасам, ким фидо қилади. Лекин ҳозир истиқбол заиф ва иродасиз одамлар қўлида. Сотқинлар ва хиёнаткорлар ёрдами-ла мутакаббур душман ўз уйимизда хўжайинлик қилмоқда, рус халқининг ёлғиз эркинлиги эмас, балки ҳаётини ҳам ҳалокат гирдобига судрамоқда. Рус кишилари, кўзингизни катта очинг, наҳотки, ватанимиз фалокат жарига қулаш олдида турганини кўрмасангиз!

Мен ҳеч қандай ғалаёнларга йўл қўймаслик, бир томчи ҳам рус қонини тўкмаслик учун ўзаро жанглارнинг олдини олиш учун, бутун таҳқир ва кину кудуратни унутиб, бутун халойиқ олдида Муваққат ҳукуматга мурожаат этаман: меннинг ёнимга — бош қароргоҳга келинг, мен сизнинг озодлигингизга ва ҳаётингизнинг дахлсиз бўлишига кафилман. Келинг, биргаликда халқ мудофаасини шундай уюштирайликки, у эркинликни таъмин этсин, рус халқини қудратли озод халққа муносиб бўлган улуғ истиқбол сари етакласин.

Генерал *Корнилов*

Кейинги станцияда эшелонни тўхтатиб қўйдилар. Ана жўнатишади, мана жўнатишади деб маҳтал бўлиб турган казаклар вагонлар ёнида тўпланишиб, Корниловнинг телеграммасини ҳамда Корниловни хоин ва контрреволюционер деб эълон қилган, сотня командири Керенскийнинг ҳозиргина ўқиб эшитдирилган телеграммасини музокара қилмоқда эдилар. Казаклар ҳанг-манг бўлиб бир-бирларига қарар, сотня командири билан взвод офицерлари саросимада эдилар.

— Қаллам ғовлаб кетди,— деб хуноб бўларди Мартин Шамиль.— Уларнинг қайси бири гуноҳкор эканини худонинг ўзи билсин!

— Үзлари ёқалашадилар, аскарларни ҳам ёқавайрон қиладилар.

— Бошлиқларимиз семизликдан қутурмоқдалар.

— Ҳар бири ўзим ҳоким бўлсам дейди.

— Ҳолвани ҳоким ейди, калтакни — етим.

— Бош бошга қовушмайди... Бало бўлди!

Бир тўп казаклар Иван Алексеевичнинг олдига келиб:

— Командирнинг олдига бор, нима қилишимизни айтсин,— деб туриб олдилар.

Тўп-тўп бўлишиб юзбошининг олдига келдилар. Офицерлар ўз вагонларида тўпланишиб, бир нарса тўғрисида маслаҳатлашаётган эдилар. Иван Алексеевич вагонга кирди.

— Жаноб командир, казаклар, энди нима қиламиз,— деб сўраяптилар,— деди.

— Ҳозир чиқаман.

Сотня казаклари энг чеккадаги вагон олдида йиғилиб кутиб туришар эди. Командир вагондан чиқди, казаклар уни ўраб олдилар. Ўртада қолган командир қўлини кўтариб, деди:

— Биз, Керенскийга эмас, балки олий бош қўмондонга, ўзимизнинг бевосита бошлиғимизга итоат этамиз. Тўғрими? Шу ваздан биз ўз бошлиғимизнинг фармони бажо келтириб, Петроград устига юришимиз лозим. Ҳеч бўлмаганда биз Дно станциясигача бориб, у ерда Биринчи Дон дивизияси командиридан вазиятни билиб оламиз,— у ёғи кейин маълум бўлади. Мен казаклардан ҳовлиқмасликни илтимос қиламан. Замонамиз ўзи шунақа алғов-далғов.

Юзбоши аскарлик бурчи, ватан, революция ҳақида узоқ гапирди, казакларни тинчитди. саволларга муҳмал жавоб берди. Шу йўл билан ўз мақсадига эришди; шу орада эшелонга паровоз тиркадилар (казаклар, ўз бўлинмаларининг икки офицери станция бошлиғини қурол билан қўрқитиб, эшелонни тезроқ жўнатишга мажбур этганларини билмай қолдилар). Шундан сўнг казаклар тарқалишиб вагонларига чиқиб олдилар.

Эшелон бир кечаю-бир кундуз йўл юриб, Дно станциясига яқинлашди. Кечаси уни тўхтатиб қўйиб,

уссурияликлар ва Доғистон полки тушган эшелонни ўтказиб юбордилар. Қазаклар тушган поездни запасдаги темир йўл изига кўчирдилар. Зим-зиё қоронғиликда Доғистон полки тушган поезднинг ёруғ вагонлари улар ёнидан ўтиб кетаверди. Доғистонликларнинг вағир-вуғурлари, сурнай товуши, қулоқ ўрганмаган ашула овозлари борган сари узоқдан эшитиларди.

Сотняни ярим кечада жўнатдилар. Кучсиз паровоз водокачка олдида узоқ туриб қолди, унинг ўтхонасидан ерга учқунлар сачрарди. Машинист тамакисини тутатиб, гўё бир нарсани кутгандай, деразадан қараб турарди. Паровоз яқинидаги вагондан бир казак бошини чиқариб:

— Ҳой, Гаврила, ҳайда, бўлмаса ҳозир отиб ташлаймиз,— деди.

Машинист папиросини туфлаб ташлади-да, унинг ҳавода ярим доира ҳосил қилиб учишини индамай томоша қилиб турди; кейин йўталиб:

— Ҳаммани отиб ташлаб бўпсанлар,— деди-ю, бошини тортиб олди.

Бир неча дақиқадан сўнг паровоз бир силтаб вагонларни тортди, буферлар қасир-қусур қилиб кетди, вагон силкиниб кетганда мувозанатини йўқотган отлар безовталаниб депсина бошлади. Поезд водокачка ёнидан, онда-сондаги уйларнинг ёруғ тушиб турган тўрт бурчак деразалари ва темир йўлнинг нари томонидан қорайиб кўринган қайин дарахтлар ёнидан сузиб ўтди. Казаклар отларини хашаклатиб, ухлагани ётдилар, баъзиларининг уйқулари келмай, қия очиқ эшиклар олдида, бепоён осмонни томоша қилиб хаёл сураб эдилар.

Иван Алексеевич казак Королёв ёнида, эшик тирқишидан юлдуз тўла осмонга қараб ётар эди. У бир кун ичида бўлиб ўтган воқиаларни ўйлаб, нима қилиб бўлса ҳам бўлинманинг Петроградга томон ҳаракатини тўхтатишга қаттиқ бел боғлади; ўрнида ётар экан, казакларни ўз қарорига мойил қилиш, уларни ўз гапига киргизиш чоралари устида бош қотираб эди.

Корниловнинг мурожаатномасидан анча аввал, казакларнинг Корнилов бошлаган йўлдан кета олмасликларини аниқ тушунган эди, шу билан бирга Ке-

ренскини ҳимоя қилиш фойдасиз эканлигини сезиб турарди; ўйлаб-ўйлаб шу қарорга келди: бўлинмани Петроградга киришига йўл қўймаслик керак, мабодо жанг қилишга тўғри келса — Керенскийга эмас, Корниловга қарши Керенский ҳокимияти учун, лекин у йиқилгандан кейин барпо эгилган ҳокимият учун жанг қилиш керак. Керенскийдан кейин орзу қилган чинакам халқ ҳокимияти барпо этилишига у астойдил ишонар эди. У ёзда Петроградда, ижроня комитетнинг ҳарбий секциясида бўлганди. Командири билан ораларида чиққан ихтилоф муносабатида сотня уни маслаҳат учун ижроқўм ҳарбий секциясига юборди. У ижроқўмнинг иши билан танишиб, бир неча большевик ўртоқлар билан суҳбатлашди. Бу уюшма атрофида ишчилар уюшгач, у кенгайиб чинакам ҳокимиятга айланади! Иван, жонингни бер, худди бола онасининг кўкрагига қандай ёпишиб олса, сен ҳам ундан ажралма!» деб ўйлаган эди.

Шу кеча, тўқим устида ётар экан, ўз ҳаётининг машаққатли йўлини топиб олишга ёрдам берган раҳбарини ҳар маҳалгидан кўра қизғинроқ эслади. Эртага казакларга нима дейишини ўйлар экан, Штокманнинг казаклар тўғрисидаги гапларини эслади ва сабоғини ҳижжалаган боладай бу сўзларни қайта-қайта такрорлади: «Казаклар асли муҳофазакор халқ. Сен агар большевизм идеясининг ҳақлигига казакларни ишонтирмоқчи бўлсанг, бу ҳақиқатни унутма, эҳтиётлик билан, ўйлаб ҳаракат қил, шароитга уйғунлаш. Сен билан Мишка Кошевой бошда менга қандай муносабатда бўлган эсангиз, улар ҳам бошда сенга шундай муносабатда бўладилар, аммо сен гангиб қолма. Тинмай, ишингда давом эт — ахир галабага эришамиз».

Иван Алексеевич, казакларни Корниловга эргашмасликка даъват этсам, уларнинг баъзилари эътироз қилишлари мумкин деб ўйлади, лекин эрталаб ўз вагоннда: «Фронтга қайтаришларини талаб этиш керак, Петроградга бориб ўз биродарларимиз билан урушмаймиз», деб эҳтиёт билан гап очганида казаклар бажони дил унинг фикрига қўшилдилар ва Петроградга юриш қилишдан бош тортишга қаттиқ бел боғлади-

лар. Захар Королёв билан Чернишевский станицалик казак Турилин Иван Алексеевичнинг энг яқин фикрдошлари эди. Узуқун улар вагондан вагонга ўтиб, казаклар билан суҳбатлашдилар, кечқурун аллақандай кичик бир станцияда, Иван Алексеевич кетаётган вагонга учинчи взводнинг урядниги Пшеничников сакраб чиқди.

— Биринчи станциядаёқ сотня вагонлардан тушади!— деб қичқирди у ҳовлиқиб Иван Алексеевичга қараб.— Казакларнинг истакларини билмасанг, нима қилиб комитет раиси бўлиб юрибсан? Бизни энди лақиллата олмайдилар! Петроградга бормаймиз!.. Офицерлар бўйнимизга сиртмоқ соляптилар, сен бўлсанг оғзингга сўк солгандай, миқ этмайсан. Шуният билан сени сайлаган эдикми? Нега, тишларининг оқини кўрсатиб тиржаясан?

— Аллақачон шундай қилиш керак эди,— деди Иван Алексеевич кулимсираб.

У биринчи станциядаёқ ҳаммадан олдин вагондан сакраб тушди. Турилин ҳамроҳлигида станция бошлигининг олдига кирди.

— Поездни шу ерда тўхтат. Шу ерда вагондан тушамиз.

— Нега энди?— деб сўради станция бошлиғи ҳанг-манг бўлиб.— Менда фармойиш бор... йўлланма...

— Овозингни ўчир!— деб қаҳр билан унинг гапини бўлди Турилин.

Улар станция комитетини қидириб топдилар, ғўлабир, малла соч комитет раисига аҳволни тушунтирдилар, бир неча минутдан кейин машинист жон деб поездни запас йўлга киритиб қўйди.

Казаклар чапдастлик билан тахта кўприк қўйиб, вагонлардан отларини етаклаб туша бошладилар Иван Алексеевич паровоз ёнида оёқларини кериб, кулиб туриб, юзидаги терларини артар эди. Рангида ранг қолмаган сотня командири унинг олдига чопиб келиб:

— Нима қиляпсан, ахир? Биласанки...— деди.

— Биламан!— деб шартта унинг гапини бўлди Иван Алексеевич.— Сен, жаноб ясовул, шовқин сола-

верма.— Сўнгра бўздек оқариб кетди-да, бурнининг катаklarини кериб, дона-дона қилиб гапирди:— Энди кекирдагингни чўзолмайсан, йигит! Энди биз попилдиригингни пасайтириб қўямиз, шуни билиб қўй!

— Олий бош қўмондон Корнилов...— деб қизариб-ясовул гап бошлаган эди, Иван Алексеевич қумга ботиб кетган эски этигига қараб, бепарвогина қўл силтади:

— Энди Корниловни бут қилиб бўйнингга осиб ол, бизга кераги йўқ унинг,— деди.

Ясовул пошналари устида бурилиб ўз вагонига қараб чопди.

Бир соатдан сўнг, сотня бир нафар ҳам офицерни олмасдан, ҳарбий тартибни батамом сақлаган ҳолда станциядан чиқиб, гарби-жануб томон жўнади. Сотня командирлигини ўз устига олган Иван Алексеевич билан унинг ёрдамчиси — паст бўйли Турилин энг олдинги взводда, пулемётчилар ёнида кетар эдилар.

Казаклар, собиқ командиридан тортиб олинган картага қарай-қарай, қаёққа кегаётганларини аранг билиб олиб, Горелое қишлоғига етиб келдилар-да, ўша ерда тунадилар. Ҳаммалари маслаҳатни бир жойга қўйиб, фронтга жўнашга, агар тўхтатиб қўймоқчи бўлсалар — жанг қилишга қарор қилдилар. Отларини тушовладилар, атрофга соқчилар қўйиб, ухлагани ётдилар. Гулхан ёқмадилар. Кўпчиликнинг таъби тирриқ экани билиниб турарди, ҳамиша уйқуга кетиш олдидан гап отишиб, ҳазиллашишни яхши кўрадиган казаклар чурқ этмасдан, фикрларини бир-бирларидан сир тутдилар.

Иван Алексеевич устига шинелини тортиб ётар экан: «Борди-ю, казаклар қилмишларидан пушаймон бўлиб, бошлиқларга бош эгиб борсалар нима бўлади?»— деб ўйлар эди.

Турилин гўё унинг фикрини билгандай олдига келиб:

— Иван, ухладингми?— деб сўради.

— Йўқ ҳали.

Турилин унинг оёқ томонига ўтириб олди-да, тамакисининг учқунини сачратиб, шивирлади:

— Казакларнинг кайфи бузуқ... Қилғиликни қилиб қўйиб, энди юраклари пўкиллаяпти. Ишни... пишиқ қилмадик, нима деб ўйлайсан, а?

— Кейин маълум бўлади,— деди Иван Алексеевич хотиржамлик билан.— Сен ўзинг қўрқаётганинг йўқми?

Турилин фуражкеси остига қўлини суқиб қашинди-да, оғзини қийшайтириб кулди:

— Ростини айтсам, қўрқяпман... Бошда қўрқмадим-у, ҳозир юрагим орқамга тортиб кетяпти.

— Қасос олиш, пайти келганда «вит» дер экансанда.

— Ахир, Иван, уларда куч кўп.

Улар анчагача индамай ўтирдилар. Қишлоқ уйлари-нинг чироқлари ўчди. Қаердандир, тол ўсиб кетган кўкаламзор ботқоқликнинг бир чеккасидан ўрдакларнинг ғағалагани эшитиларди.

— Ўрдакларнинг зўри ғағалаяпти,— деди Турилин ўйланқираб, сўнгра нафаси ичига тушиб кетди.

Ўтлоқ устига оромбахш тун сукунати чўккан эди. Казаклар ётган жойга шамол қарагай, чириган қўға, шабнам тушиб ҳўл бўлган ўтларнинг ҳидларини олиб келарди. Аҳён-аҳёнда отларнинг оёғидаги занжирнинг шиқирлаши, хихилаб кишнаши, ерга ағанаган отнинг дупури ва ҳансираши эшитиларди. Сўнгра орага яна сукунат чўкар, узоқ-узоқлардан ёввойи нар ўрдакнинг ғағалаши, яқинроқдаги мода ўрдакнинг берган жавоби қулоққа чалинарди. Қоронғида кўзга кўринмаган ва тез учиб ўтган қушларнинг қанот товуши келарди. Тун. Ҳамма ёқ жимжит. Туман босган ўтлоқнинг рутубатли иси анқиб туради. Кун ботар томонда, осмон этагидаги қора булутлар ошган хамирдай бўкиб ётади. Осмоннинг ўртасида, қадимий Псков ўлкасининг қоқ тепасида кенг карвон йўли сингари Сомон йўллари чўзилиб кетган.

Тонг отарда сотня йўлга чиқди. Горелое қишлоғидан ўтар экан, сигирларини ҳайдаб чиққан аёллар, болалар казакларнинг орқасидан қараб қолдилар. Офтоб нуридан қизарган тепа устига чиқиб томоша қилдилар. Турилин атрофга қараниб, оёғи билан Иван Алексеевичнинг узангисини туртди.

— Уни қара, орқамиздан отлиқлар чопиб келяпти,— деди.

Қўнғир чаңг-тўзон ичида от чоптириб келаётган уч суворий қишлоқдан ўтган эди.

— Со-о-тня, тўх-та!— деб команда берди Иван Алексеевич.

Казаклар одатдаги чапдастлик билан тўрт бурчак шаклида тизилдилар. Суворийлар ярим чақирим йўл қолганда отларини аста йўртдириб кела бошлади. Улардан бири, казак офицер дастрўмолини олиб боши устида силкита бошлади. Казаклар келаётган отлиқлардан кўзларини олмай қараб турар эдилар. Пистоқи ранг мундир кийган офицер олдинда, черкасча мундир кийган икки отлиқ орқароқда келар эди.

Иван Алексеевич уларга пешвоз юриб:

— Нима иш билан?— деб сўради.

Офицер қўлини шапкасининг соявонига тегизиб:

— Музокара олиб бориш учун,— деди.— Сотняни қайси бирингиз қабул қилиб олдингиз?

— Мен.

— Мен Биринчи Дон казаклар дивизиясининг вакилиман, булар,— кўзи билан тоғликларга ишора қилиб кўрсатди,— маҳаллий дивизия вакиллари дир.— Офицер жиловни қаттиқ тортиб, совундек кўпириб кетган отининг терга ботган силлиқ бўйнига секин уриб қўйди.— Агар музокара олиб боришни истасангиз, казакларга отдан тушишни буюринг. Мен дивизия командири генерал-майор Грековнинг оғзаки буйруғини сизга айтгани келдим.

Казаклар отларидан тушдилар. Келган вакиллар ҳам эгардан тушишди-да, казаклар орасидан ўтиб, ўртага тушиб олишди. Казаклар чеккага чиқиб кичик бир давра ясашди.

Олдин казак офицер гап бошлади:

— Казаклар! Биз сизларни ўз фикрингиздан қайтишга даъват этмоқ ва қилган ишингизнинг хунук оқибатидан сизни сақлаб қолмоқ учун келдик. Кеча дивизия штаби сизнинг аллақандай бузғунчи одамлар сўзига кириб, ўзбошимчалик билан вагонлардан тушиб жўнаганингиздан хабардор бўлди, бугун биз-

ни, дарҳол Дно станциясига қайтиш тўғрисида берилган буйруқни сизга етказиш учун юборди. Тоғликлар дивизия аскарлари ва бошқа кавалерия қисмлари кеча Петроградни ишғол қилдилар, бугун телеграмма келди. Бизнинг илғор қисмларимиз пойтахтга кириб, барча ҳукумат муассасалари, банклар, телеграф, телефон станциялари ва ҳамма муҳим жойларни ишғол қилдилар. Муваққат ҳукумат қочди, у энди йиқитилган деб ҳисобланади. Казаклар, эс-ҳушингизни йиғиб олинг! Сиз жар ёқасида турибсиз, ахир! Башарти, дивизия командирига итоат этмасангиз, устингизга қуролли кучлар юборилади. Сизнинг қилган ишингизга хиёнат деб, ҳарбий топшириқни бажаришдан бош тортиш деб қаралади. Сиз сўзсиз итоат қилиш йўли билангина қон-қардош урушининг олдини олган бўласиз.

Вакиллар етиб келгач, Иван Алексеевич казакларнинг аҳвол-руҳияларини ҳисобга олиб, музокаралардан бош тортиш мумкин эмаслигини англади, чунки музокараларга рози бўлмаслик тескари натижа бериши муқаррар эди. Шу мулоҳаза билан у сотняга отдан тушишга буйруқ берган ва ўзи Турилинга кўз қисиб қўйиб, вакилларга яқинроқ бориб турган эди. Офицер нутқ ирод қилган маҳалда, казакларнинг ерга қараб қовоқларини солиб қулоқ солаётганларини кўрди; баъзилари шивирлаша бошладилар. Захар Королёв оғзини қийшайтириб кулар, қора чўянга ўхшаш қуйма соқоли кўйлагининг устига тушиб турарди; Боршчев қамчисини ўйнатар, ён томонига кўз қирини ташлаб қўярди. Пшеничников оғзини карракдек очганича, гапириб турган офицернинг кўзига анқайиб қараб қолган эди. Мартин Шамиль кир-чир қўли билан чаккасини ишқалаб, кўзларини пирпиратар; унинг орқасидаги Багровнинг аҳмоқона юзи сарғайиб кетган; пулемётчи Красников бир нарсани кутгандай кўзларини қисиб боқар; Турилин пишиллаб нафас оларди; башарасига сепкил тошган Обнизов фуражкасини гарданига суриб қўйиб, бўйнига бўйинтуруқ тушганини сезган ҳўкиз каби кокилли бошини чайқатарди; бутун иккинчи взвод худди ибодат вақтидагидек бошини кў-

тармай ерга қараб қолган; ғуж бўлиб турган оломнинг нафаси ичига тушиб кетган, одамларнинг иситмаси чиқиб, оғир-оғир нафас олар, юзларида саросималик аломати кўринарди...

Иван Алексеевич казакларнинг кайфиятлари ўзгарганини пайқаб қолди: бир неча минут ўтса, маҳмадана офицер бутун сотняни ўз томонига оғдириб олиши турган гап эди. Бир илож қилиб, офицернинг сўзлари қолдирган таассуротни тарқатиб юбориш, казакларнинг мияларида пайдо бўлган, лекин сўз билан ифодаланмаган қарорларини бузиш лозим эди. У қўлини кўтариб, катта очилган ва пахтаси чиқиб кетган кўзлари билан оломонга кўз югуртириб чиқди-да:

— Оғайнилар! Бир оз сабр қилинг!— деди, сўнг-ра офицерга ўгирилиб:— Телеграмма ёнингиздами?— деб сўраб қолди

— Қанақа телеграмма?— деб ҳайрон бўлди офицер.

— Петрограднинг олингани тўғрисидаги телеграмма.

— Телеграмма?.. Йўқ. Телеграмманинг бунга нима дахли бор?

— Аҳа! Йўқ!— деб бутун сотня енгилланиб нафас олди.

Кўплар бошларини кўтариб, Иван Алексеевичга умид кўзи билан қаради. У эса хириллаб қолган овозини баланд чиқариб, истеҳзо билан, заҳарханда қилиб ўзига ишонган ҳолда гапира бошлади ва ҳамманинг диққатини ўзига жалб этди.

— Йўқ деяпсанми? Ҳаммани қўйиб биз сенга ишонармидик? Бизни анойи деб ўйловдингми?

— Алдаяпти!— деб казаклар ғовур кўтарди.

— Телеграммани менга юборишмаган! Казаклар!— офицер қўлларини кўксига босиб, казакларни ишонтирмоқчи бўлди.

Энди унинг гапига ҳеч ким қулоқ солмай қўйди. Иван Алексеевич казакларнинг рағбати ва ишончини қозонганини сезиб, гапини дўндирди:

— Олингани рост бўлганда ҳам, барибир биз билан сизларнинг йўлингиз бир эмас! Биз ўз оғай-

ниларимиз билан урушишни истамаймиз! Биз халққа қарши боролмаймиз! Бизни халққа қарши гиж-гижламоқчимисиз? Йўқ! Ер юзида энди аҳмоқлар қолгани йўқ! Генералларни ҳоким қилиб бошимизга чиқариб қўйишни истамаймиз! Шунни билиб қўйинг!

Казаклар бир оғиздан гапира бошладилар, оломон ҳаракатга келди, бақирриқлар эшитила бошлади.

— Мана гап бундоғ бўлади!

— Гапнинг ўғил боласи шу!

— Тўғ-ре-е!..

— Бу жанобларни гарданига уриб ҳайдаш керак!

— Вой сендақа элчиларни...

— Петербургда учта казак полки бор, лекин улар халққа қарши чиқишни ўйламайдилар ҳам.

— Ҳой Иван! Танобларини тортиб қўй! Туёқларини шиқиллатсинлар!

Иван Алексеевич келган вакилларга қаради, казак офицер лабларини қимтиб, сабр қилиб турар; бир-бирларининг пинжига суқилган тоғликлар унинг орқасида туришар, қомати келишган ёш офицерингуш черкасча башанг мундирининг кўкрагига қўлларини қўйиб, қора кубанкаси остидан қийиқ кўзларини чақчайтириб, иккинчиси — ёши қайтган кўнғир соч осетин бепарволик билан оёқларини кериб олган; кафтини эгри қиличининг дастасига қўйиб, кўзларини жавдиратиб, казакларга масхараомуз қараб турарди. Иван Алексеевич энди музокараларни тўхтатмоқчи бўлиб турганида, казак офицер ундан олдин гапириб қолди; у ингуш офицер билан шивирлашиб олиб, баланд овоз билан бақирди:

— Донликлар! Тоғлик дивизия вакилининг сўзлашига рухсат берасизми?

Ингуш казакларнинг розилигини кутмасдан пош-насиз юмшоқ этиклари билан юриб, давранинг ўртасига чиқди, энсиз, шокилала камарини асабийлик билан тўғрилаб қўйиб:

— Казак қардошлар! — деди. — Нечун бу қадар ғовға эдирсиз? Қизишмасдан сўйланг. Сиз генерал Корниловни истамайсиз? Сиз вурушмоғни истайсиз? Марҳамат! Биз вурушамиз. Қўрқмаймиз. Бу

кун сизи эзиб тўзитажағиз! Ортимиздан икки полк доғилликлар галмакдадир. Ва! Ғовға этмак ная лозим!— Бошда у хотиржам гапиришга уринди, аммо гапнинг охирига келиб, қизишиб кекирдагини чўза бошлади; у бузуқ талаффуз билан томоғини қириб гапирар, нутқига ўз лаҳжасидаги сўзларни аралаштириб юборар эди.— Бу казак сизи йўлдан чихарар, у большевикдир! Сиз-да унинг ортиндан кедирсиниз! Ва! Қўзларим кўр дагил! Уни ҳибс этинг! Қуролини олинг!

У тап тортмай, қўлларини бигиз, қилиб Иван Алексеевични кўрсатар, тор давра ичида у ёқдан-бу ёққа югуриб, ранги ўчган ҳолда қўлларини пахса қилиб гапирар, юзи бўртиб қизариб кетган эди. Унинг ўртоғи, ёши қайтган қўнғир соч осетин индамай қотиб турар; казак офицер қиличининг эскирган тасмасини ўйнарди. Қазакларнинг нафаси яна ичига тушиб кетди, яна уларнинг ораларида саросималик бошланди. Иван Алексеевич ингуш офицерга, унинг иршайиб турган оппоқ тишларига, сўл чеккасида оқиб тушаётган кул ранг терга қаттиқ тикилар, фурсатни бекор қўлдан бердим, бир оғиз сўз билан музокараларни тўхтатиб, казакларни орқамдан эргаштириб кетсам бўларкан, деб ўйлаб хуноб бўларди. Турилини жонига оро кириб, уни оғир аҳволдан қутқарди. У бир сакрашда давранинг ўртасига тушиб олди, қўлларини силкитиб, ёқасининг тугмаларини узиб-узиб ташлади-да, оғзини кўпиртириб, туфугини сачрата-сачрата ўдағайлади:

— Ҳой, ландавурлар! Ҳой, аблаҳлар!.. Итваччалар!.. Сизни худди бузуқ хотинни алдагандек авраб алдаяптилар-у... сиз бўлсангиз шалпанг қулоқларингизни осилтириб гапларига қулоқ солиб ўтирибсиз!.. Офицерлар сизни ўз ноғораларига ўйнатмоқчилар!.. Сиз нима қиляпсиз? Ни-ма қил-япсиз?! Уларнинг каллаларини олиш ўрнига, гапларига қулоқ осяпсиз?.. Бошларини танларидан жудо қилиб, қонларини сувдек оқизиш керак. Сиз бу ерда улар билан гижиллашиб ўтирган вақтингизда, бизни қуршаб оладилар!.. Пулемёт билан қириб ташлайдилар. Пулемёт ўқлари остида митингбозлик қилолмайсанлар!

Аскарлари етиб келгунча бу ерда бизни калака қилмоқчилар... Эҳ, казаклар! Эркак эмас, хотинсизлар!

— Отларга!...— деб бақирди Иван Алексеевич милтиқдек овози билан.

Унинг бақириви оломон устида тўп ўқидек янграб кетди. Казаклар отларига қараб югурдилар. Бир минутдан кейин сотня взвод-взвод бўлиб, колонна шаклида тизилди.

Казак офицер жонсарақ бўлиб:

— Қулоқ солинг! Казаклар!— деб бақирди.

Иван Алексеевич шартта елкасидан милтигини олди-ю, бўғинлари шишган бармоғини тепкига қўйиб, ўйноқлаган отининг жиловини қаттиқ тортиб, қичқирди:

— Музокаралар тамом! Энди агар сиз билан гаплашиш керак бўлса, мана бу тил билан гаплашамиз.— Шунини деб у таҳдид қилиб, винтовкасини ўйнатиб қўйди.

Сотня взвод-взвод бўлиб йўлга чиқди. Казаклар орқаларига ўгирилиб қарадилар, вакиллар отларга миниб олиб, бир нарса тўғрисида маслаҳатлашаётганларини кўрдилар. Ингуш кўзларини қисиб, қўлларини пахса қилиб, ўз гапини маъқулламоқчи бўлар; черкасча чакмонининг қайтариб қўйилган енгидаги шоҳи астари оппоқ қордек товланарди.

Иван Алексеевич сўнги марта қайрилиб қараб, кўзни қамаштирадиган оппоқ енг астарини сўнги марта кўрди ва негадир гармсёл шамол турган маҳалда чайқала бошлаган Дон дарёси, кўпикланган яшил тўлқинлар, қанотларининг учини тўлқинларга тегизиб қиялаб учган балиқчи қушлар кўзининг ўнгида жонланди.

XVI

29 августда Кримвдан олинган телеграммалардан қуролли тўнтариш иши мағлубиятга учрагани Корниловга равшан бўлди.

Кундуз соат иккида бош қароргоҳга Кримвдан офицер-ординарец келди. Корнилов у билан узоқ гаплашди, сўнгра Романовскийни чақиртирди; аса-

бий ҳолда қандайдир бир қоғозни ғижимлаб га-
пирди:

— Ишлар хароб! Уйинни ютқиздик... Кримв корпусни ўз вақтида Петроград яқинига тўплай ол-
майди, фурсат қўлдан кетаётир. Осонлик билан
амалга ошириш мумкиндай кўринган иш минг тўсиқ-
қа учраётир... Ишимизнинг оқибати хунук бўлади-
ганга ўхшайди... Мана... қаранг, қўшинлар эшелон-
эшелон бўлиб қандай жойлашган!— У Романовскийга
корпус ва тоғликлар дивизияси тушган эшелонлар
тўхтаган сўнги станциялар қалам билан чизиб кўр-
сатилган харитани кўрсатди; уйқусизликдан сўлдан
жиддий юзи тиришиб кетди.— Бутун темир йўлчи аб-
лаҳлар йўлимизга ғов бўляптилар, билмайдиларки,
агар ишимиз ўнгидан келса, уларнинг ҳар ўнтасидан
биттасини дорга торттираман. Кримвнинг юборган
маълумоти билан танишинг

Романовский япалоқ кафти билан хўппа семиз
юзини сийпалаб маълумотномани ўқир экан, Корни-
лов шошиб-пишиб қуйидагиларни ёзди.

Новочеркасск, қўшин атамани

Алексей Максимович Калединга.

Сизнинг Муваққат ҳукуматга юборган телеграммангизнинг
мазмуни билан мени таништирдилар. Хоинлар ва сотқинларга қар-
ши натижасиз кураш олиб борган, тоқати тоқ бўлган шонли казак-
лар, ўз меҳнати ва қони билан ўстириб вояга етказган ватанла-
рининг маҳв бўлаётганини кўриб, қурол кучи билан унинг ҳаёти
ва озодлигини сақлаб қолажакдилар. Бир-биримиз билан ало-
қа қилиш бир муддат қийинлашиши мумкин. Мен билан бир ёқа-
дан бош чиқариб ҳаракат қилишингизни илтимос қиламан, чунки
ватанга бўлган муҳаббат ва казаклик шарафи шундай қилишни
тақоза этади. 658.29.8.17.

Генерал Корнилов.

У ёзиб тугатгач:

— Шу телеграммани дарҳол юбортиринг,— деб
Романовскийдан илтимос қилди.

— Князь Багратионга саф тортиб юришни давом
этдириш тўғрисида иккинчи марта телеграмма юбо-
ришни амр этасизми?

— Ҳа, шундай.

Романовский бир өз жим туриб, ўйланқираб:

— Лавр Георгиевич,— деди,— менимча ҳали умидсизликка тушишга асос йўқ. Сиз воқиаларнинг оқибагига нотўғри баҳо беряпсиз...

Корнилов шошқалоқлик билан қўлини кўтариб, боши устида учиб юрган жажжигина зангори капалакни ушлаб олмоқчи бўлди. Унинг панжалари қисилди, чеҳрасида енгил бир интизорлик аломати кўринарди. Ҳаво тўлқинида ўйнаган капалак пастлашиб, қанотларини ҳилпиратиб, очиқ деразадан учиб чиқиб кетишга ҳаракат этарди. Корнилов ахир уни тутиб олди-ю, енгил нафас олиб креслонинг орқа суйанчига ўзини ташлади.

Романовский гапига жавоб кутарди, аммо Корнилов хаёлга ботиб, вазминлик билан кулимсираб ҳикоя қила кетди.

— Бугун бир туш кўрибман. Гўё пиёда дивизиялардан бирининг бригада командири эмишман. Карпат тоғларда ҳужумга ўтган эмишман. Штаб билан қандайдир бир деҳқоннинг қўрғонига етиб келибмиз. Бизни ўрта ёшли, башанг бир русин қаршилабди. У мени сут билан сийлабди-да, бошидан оппоқ наMAT шляпасини олиб, соф немис тилида: «Ич, генерал! Бу — ҳаддан зиёда шифоли сут» дебди. Мен сут ичар эканман, русиннинг бетакаллуфлик билан елкамга қоқиб қўйганига ажабланмас эмишман. Кейин тоғдан тоққа ошиб кетдик, энди Карпатларда эмас, Афғонистонда, ёлғиз оёқ тор сўқмоқда йўлдан кетаётган эмишмиз... Ҳа, ёлғиз оёқ йўлдан, оёғимиз остидан тошлар ва сарғиш шағал-қумлар кўчиб пастга думаламоқда эмиш, пастликда, даранинг нари томонида заррин қуёш нурига чўмган ажойиб жануб манзараси кўриниб турармиш...

Гўриллаб кирган енгил шамол стол устидаги қоғозларни ҳилпиратиб, ланг очиқ деразадан чиқиб кетиб турарди. Корнилов хира кўзларини узоқларга тикар, Днепрнинг нари ёғидаги ўнқир-чўнқир дўнгликларга, узун-узун сариқ йўл тушган майсазорларга қарар эди.

Романовский ҳам у тикилиб турган жойларга қа-

раб, секин хўрсиниб қўйди-да, юзини ўгириб, димликда ойнадек ярқираб турган Днепрга, эрта кўзнинг субҳидами рангини ўчирган туманли далаларга тикилиб қолди.

XVII

Петроград устига юбориладиган 3-нчи отличлар корпусининг қисмлари ва тоғликлар дивизияси кенг масофадаги саккиз темир йўл бўйлаб эшелон-эшелонларга бўлиниб жойлашган эди. Равель, Везенберг, Нарва, Ямбург, Гатчина, Сомрино, Вирица, Чудово, Гдов, Новгород, Дно, Псков, Луга ва оралиқдаги барча станция ва разъездлар адашиб қолган, лекин жуда имиллаб ҳаракат қилаётган эшелонлар билан тирбанд эди. Полклар юқори команда составининг маънавий таъсиридан четда эди, тарқоқ сотнялар эса ўзаро муносабатни йўқотган эдилар. Ишқаллик шундай чуқурлашдики, тоғликлар дивизияси билан кучайтирилган корпус поход маҳалида армияга айлана бошлаган эди. Маълум даражада қисмларни алмаштириш, тарқоқ қисмларни тўплаш, эшелонларни қайтадан тузиш керак эди. Бу ишлар ҳаммаси ўтакетган чалкашлик туғдирар, бир-бирига тўғри келмайдиган буйруқлар шундоғ ҳам авжга чиққан асабий ҳолатни янада кучайтирарди.

Корнилов армиясининг эшелонлари темир йўл ишчи ва хизматчиларининг қаршилигига учраб, ўз йўлидаги тўсқинликларни бартараф қилиб, Петроград сари аста оқиб келар, станцияларда тўпланиб, яна таралиб кетарди. Қизил вагонлардаги эгарлоглик, оч отлар ёнида овқатсиз қолган донликлар, уссурияликлар, Оренбург, Нерчин, Амур казаклари, ингушлар, черкаслар, кабардинлар, осетинлар, доғистонликлар уймаллашиб туришарди. Эшелонлар жўналишларини кутиб, станцияларда соатлаб тўхтаб қолар, отличлар дувиллашиб вагонлардан тушиб, худди чигирткадек вокзалга ёпирилиб кирар, темир йўл изларида тўдаллашиб, илгари ўтиб кетган эшелонлардан қолган егулик нарсаларни талашиб

ердилар. Пайт пойлаб туриб, ўғрилиқ қилиб, озуқа омборларини талар эдилар.

Казакларнинг шимларидаги тўқ сариқ ҳошиялар, енгил отлиқ аскарларнинг олифта нимчалари, тоғликларнинг черкасча чакмонлари... Шимолнинг рангларга камбағал бўлган табиати бу хил ранго-ранг бўёқларни бир умр кўрмаган эди.

29 августда Павловск ёнида князь Гагарин қўмондонлиги остидаги тоғликлар дивизиясининг 3-нчи бригадаси душманга бетма-бет келган эди. Дивизиянинг бошида кетаётган ингуш ва черкас полклари йўлнинг бузилган жойига келиб тўхтаб қолди-да, вагонлардан тушиб, саф тортиб Царское Село сари йўл олди. Ингуш отрядлари Сомрино станциясига кириб борди. Полklar шошилмасдан ҳужумни кучайтириб, дивизиянинг қолган қисмлари етиб келишини кутар, гвардиячиларни суриб борар эди. Дивизия қисмлари эса Дно станциясида ўзларини жўнатишларини кутмоқда эдилар. Улардан баъзилари ҳали бу станцияга етиб ҳам келмаган эди.

Тоғликлар дивизиясининг командири князь Багратион станция яқинидаги бир помешчик қўрғонига қолган қисмларнинг тўпланишини кутиб ётар. Вараца устига қўшин тортиб боришга журъат этолмас эди.

Йигирма саккизинчи августда у Шимолий фронт штабидан қуйидаги телеграмманинг копиясини олди.

«3-нчи корпус командири ва 1-нчи Дон, Усурия ва Кавказ тоғликлар дивизияларининг бошлиқларига олий бош қўмондоннинг буйруғини топширишни сўрайман: башарти назарда тутилмаган бирор аҳвол сабаб бўлиб, темир йўлларда эшелонларнинг ҳаракатига монелик туғилса, олий бош қўмондон дивизияларга саф тортиб олға ҳаракат қилишни буюради, 1917 йил 27 август № 6411. Романовский.

Соат 9 да Багратион телеграф билан, эрталаб соат 6-ю 40 минутда Петроград округ штабининг бошлиғи полковник Багратуни орқали Керенскийдан барча эшелонлар қайтарилсин, деган мазмунда буйруқ олганини ва дивизия эшелонлари Гачки разь-

езди билан Оредеж станцияси ўртасидаги йўлда ушланиб қолганини, Муваққат ҳукуматнинг фармонига биноан, темир йўл маъмурияти поездларни жўнатишга ижозат бермаётганини Корниловга хабар қилди. Бироқ, шунга қарамай, Корниловдан олинган резолюцияда шундай дейилган эди.

Князь Багратионга. Темир йўл орқали қилинаётган ҳаракат давом этдирилсин. Башарти темир йўлдан юришнинг имкони бўлмаса, Лугагача саф тортиб борилсин. У ерда генерал Кривовга батамом итоат қилинсин.

Багратион саф бўлиб жўнашга журъат этолмай корпус штабини вагонларга жойлаштиришга буйруқ берди.

Бир вақтлар Евгений Листницкий хизмат қилган полк 1-нчи Дон казаклар дивизияси составига кирган бошқа полклар билан бирликда Ревель—Везенберг—Нарва йўллари орқали Петроград устига юборилди. 28-нчи август кундуз соат 5 да полкнинг икки сотняси тушган эшелон Нарвага етиб келди. Эшелон командири кечаси жўнаш мумкин эмаслигидан дарак топди. Нарва билан Ямбург ўртасидаги йўл бузилган, темир йўл батальон қисми шошилинч поездди билан ўша ёққа жўнатилган экан. Агар эрта-лабгача йўл тuzатилса, эшелон йўлга тушади. Эшелон бошлиғи чор-ночор бунга кўнди. Сўкиниб ўз вагонига чиқиб, янгилликни офицерларга сўзлаб берди, улар билан чой ичгани ўтирди.

Қоронғи тушиши билан ҳавони булут қоплади, кўрфаз томондан рутубатли изғирин эсди. Темир йўл излари устида. вагонларда казаклар гўнғиллашиб гаплашишар, паровоз гудокларидан чўчиган отлар вагон тахталарини туёқлари билан дукиллатарди. Эшелоннинг энг кетида ёш бир казак йигит қўшиқ айтар, қоронғилик ичида кимгадир зорланарди.

Алвидо, эй шаҳар, хайр эй қишлоқ,
Алвидо, севикли қадрдон хутор!
Алвидо, эй дилбар ва нозанин қиз,
Алвидо, қип-қизил гулдай гўзал ёр!
Бир маҳал оқшомдан тонг отгунгача,

Еримнинг қўлида ётарди бошим,
Энди-чи? Саҳардан қуёш ботгунча,
Қўлимдан тушмайди, милтиқ йўллошим.

Кул ранг мол омбори орқасидан бир киши чиқиб, ашулага қулоқ солиб туриб қолди. Сарғиш нур сочиб липиллаб турган чироқларга ва темир йўл изларига назар ташлади-да, шаҳдам эшелон томон қараб юрди. Шпалларни босганда қадам товуши шипиллаб эшитилар, заранг бўлиб кетган қумлоқ ерни босганда товуш чиқмас эди. Энг орқадаги вагон ёнидан ўтганда эшик олдида турган казак қўшиғини тўхтатиб, уни чақирди:

— Кимсан?

— Сенга ким керак ўзи?— деди йўловчи истар-истамас.

— Кечаси нима қилиб тентираб юрибсан? Биз сендақа ўғриларни шартта отиб ташлаймиз. Қулай нарса ахтариб юрибсанми?

Йўловчи унга жавоб қилмай, составнинг ўртасигача борди, сўнгра вагон эшигидан бошини суқиб сўради:

— Қайси сотня?

— Маҳбуслар сотняси,— деб кулишди қоронғилик ичидан.

— Ҳазил қилмаларинг, қайси сотня?

— Иккинчи.

— Тўртинчи взвод қаерда?

— Бошдан санаганда олтинчи вагонда.

Олтинчи вагон олдида уч казак тамаки чекар, биттаси чўнқайиб олган, иккитаси унинг ёнида турарди. Улар ўзлари томон келаётган кишига индамай қараб туришарди.

— Саломатмисизлар, қишлоқилар?

Казаклардан бири келган кишининг юзига тикилиб:

— Худога шукур,— деди.

— Никита Дугин омонми? Ўзи қайда?

Чўнқайиб ўтирган казак жингиллаб:

— Мен бўламан,— деди-да, ўрнидан туриб, пош-наси билан папиросини эзиб ташлади.— Сени тани-

маяпман? Қаерликсан, кимсан ўзинг?— У серсоқол юзини олдинга чўзиб, шинель ва ғижимланган фуражка кийган нотаниш кишини таниб олмоқчи бўлди, лекин бирдан ҳайрон бўлиб, томоғини қириб: «Илья! Бунчукмисан? Оғайничалиш, қайси гўрдан пайдо бўпқолдинг?» деб юборди. Сўнгра Бунчукнинг жун босган ғудур панжасини ушлаганича унга томон энгашиб аста деди:

— Булар ўзимизникилар, улардан қўрқиб ўтирма. Бу ерга қаердан кепқолдинг? Айт, жин ургур!

Бунчук бошқа казаклар билан қўл олишиб кўришгач, хириллаб қолган панғ овоз билан жавоб қилди:

— Питердан келдим, сизларни аранг қидириб топдим. Зарур иш бор. Маслаҳатлашиб олишимиз керак. Оғайни, сени эсон-омон кўрганимга хурсандман.

Бунчук кулиб турарди. Унинг япалоқ юзи бўзарган, тишлари оқариб кўринар, кўзлари эса илиқ, хотиржам ва қувноқ чақнар эди.

— Маслаҳатлашиш?— деб сўради серсоқол Дугин жингиллаб.

— Сен офицер бўлсанг ҳам, биз билан жўралик қилишдан ҳазар қилмайсан. Худо хайрингни берсин, Илюша, раҳмат! Биз умримизда бировдан ширин сўз эшитганимиз йўқ...— Унинг овозида лоқайд ва беғараз кулги оҳанги бор эди.

Бунчук ҳам гапни ҳазилга айлантириб:

— Етар, бас қил, гапни айлантираверма, сен доим ҳазиллашганинг ҳазиллашган. Соқолинг тиззанга тушай ледби-ю, ҳазилингни қўймайсан,— деди.

— Соқолни ҳар вақт шартга қирдириб ташлайверса бўлади, қани, сен айт-чи, Питерда нима гап? Алғов-далғовлар бошландими?

— Юр, вагонга чиқайлик,— деди Бунчук бир нарсани гапириб бермоқчи бўлгандек.

Улар вагонга чиқдилар. Дугин кимнидир оёғи билан туртиб, аста деди:

— Ҳой, йигитлар, туринглар. Бир керакли меҳмон кепқолди. Бўлинглар, казаклар, тезроқ!

Казаклар инқиллаб-синқиллаб ўринларидан тура

бошладилар. Кафтидан тамаки ва от тери ҳиди келган аллақим катта қўли билан қоронғида, эгар устида ўтирган Бунчукнинг юзини пайпаслаб, дўриллаб:

— Бунчукмисан?— деди.

— Ҳа. Сен Чикмасовмисан?

— Ҳа, ҳа. Салом оғайни!

— Салом.

— Югуриб бориб, учинчи взводдаги йигитларни чақириб келай.

— Майли, чоп.

Учинчи взводдагилар ҳаммаси келди. Улардан икки кишигина отлар ёнида қолди. Қазаклар Бунчук ёнига яқин келиб, қадоқ босган ғудур қўлларини узатишар, фонарь ёруғида унинг тумтайган ялпоқ юзига тикилишар, уни дам Бунчук, дам Илья Митрич, дам Илюша деб чақиришарди. Лекин товушларнинг ҳаммасида дўстона илиқ оҳанг бор эди.

Вагон ичи дим бўлиб кетди. Тахта деворларга фонарь яллиғи тушиб ўйнар, бесўнақай соялар дам чўзилиб, дам кичрайиб чайқалар, фонарь гўё қора чироқдек тутаб ёнарди.

Бунчукни ҳурматлаб чироққа яқин ўтирғиздилар. Олдингилар чўнқайдилар, қолганлар эса гир айланиб давра ясаб турдилар. Дугин йўталиб, жингиллаб:

— Илья Митрич, хатингни тунови куни олдик. Шундай бўлса ҳам ҳамма гапни ўз оғзингдан эшитмоқчимиз. Бундан кейин нима қилишимизни бир айтиб берсанг. Бизларни Питерга қараб ҳайдаб кетяптилар. Иложимиз қанча,— деди.

Эшик ёнида турган, қулоғининг буришиб кетган гўштига ҳалқа таққан казак:

— Кўряпсанми Митрич, гап шунақа,— деди. Бу — Листницкий бир вақтлар окоп тўсиғи устида чой қайнатдирмаган ва хафа қилган казак эди:— Бизнинг олдимизга ҳар хил агитаторлар келиб, Петроград устига бора кўрманглар, ўзаро урушимиздан фойда йўқ, деган гапларни айтиб, бизни йўлдан уряптилар. Биз уларнинг гапига қулоқ солсак ҳамки, жудаям ишонмаймиз. Бегона одамлар. Балки улар бизни лақиллатишаётгандир, ким билсин. Йўқ де-

санг, Корнилов черкасларни устимизга юборади. Яна хунрезлик бошланади. Сен эсанг ўзимизнинг казаклардансан. Сенга кўпроқ ишонамиз. Питердан ёзган хатларинг учун бошимиз осмонга етди. Газеталар эса... ростини айтсак, бу ерда қоғоз танқис... газета обтурибмиз.

— Нималар деб валдираяпсан, тентак бузоқ,— деди казаклардан бири бўғилиб.— Ўзинг саводсиз бўлганинг учун ҳаммамизниям нодон деб ўйлаяпсанми? Гўё биз газетага тамаки ўраб чекаётган эмишмиз: Нафсиламбирини айтганда Илья Митрич, биз олдин газетани бошдан-оёқ ўқиймиз.

— Ёлгонниям дўндирасан-да, дабба.

— «Ўраб чекамиз» дейишини қара-ю.

— Тентакнинг катта-кичиги бўлмайди.

— Огайнилар, мен унақа демоқчи эмасдим,— деб ўзини оқлай бошлади ҳалқа таққан казак.— Рост, бошда биз газетани ўқирдик.

— Ўзингиз ўқирмидингиз?

— Менга савод насиб бўлмаган. Шунинг учун ёппасига ўқирдик, кейин тамаки ўрардик.

Бунчук мийғида кулиб, эгар устида казакларга назар ташлаб ўтирарди. Ўтириб гапириш ўнғайсиз бўлганидан тик туриб, чироққа орқасини ўгириб, хириллаб аста гап бошлади:

— Петроградда сизларга пишириб қўйгани йўқ. У ерда ҳеч қандай алғов-далғов йўқ. Биляпсизларми, сизларни нега у ерга юборяптилар. Муваққат ҳукуматни ағдариш учун.. Сизларни ким бошлаб кетяпти? Подшо генерали Корнилов. Керенскийни ағдариш унга нима учун керак? Унинг ўрнига ўзи ўтириш учун. Огоҳ бўлинглар, казаклар. Бўйинларингдан ёғоч бўйинтуруқни олиб ташлаб, пўлат бўйинтуруқ кийгизишмоқчи! Икки офатдан кичикроғини танлаш керак. Шундай эмасми? Ўзларинг бир ўйлаб кўринглар. Подшо замонасида тумшуқларингга туширишарди. Урушда сизларнинг панжангиз билан олов олишарди. Керенский даврида ҳам шундай қилишяпти, лекин тумшуққа туширишмайди. Аммо, лекин Керенскийдан кейин, ҳокимият большевиклар қўлига ўтгач, бутунлай бошқача бўлади. Большевиклар

урушишни истамайди. Ҳокимият қўлларига ўтиши биланоқ дарров яраш-яраш қилишади. Мен у нобакор Керенский тарафдори эмасман. Уларнинг ҳаммаси бир гўр.— Бунчук кулиб қўйди-да, пешона терини енги билан артиб гапида давом қилди. — Мен сизларни ишчиларнинг қонини тўкмасликка даъват қиламан. Агар Корнилов ҳукумат бошлиғи бўлса — бутун Россия тизза бўйи ишчилар қонига ботади. У тепамизга чиқса, ҳокимиятни ундан тортиб олиш ва уни меҳнаткаш халқ қўлига олиб бериш мушкулроқ бўлади.

Бунчук сингари гирдиғум казак орқароқдан чиқиб келиб:

— Шошма, шошма, Илья Митрич,—деди. Сўнгра йўталиб, кекса дарахтнинг томирига ўхшаган узун дастпанжасини артиб, Бунчукка кулимсираган кўкиш бит кўзлари билан қаттиқ тикилиб деди: — Сен ҳали бўйинтуруқ тўғрисида гап очдинг... Большевиклар ҳукуматни қўлга олгандан кейин бўйнимизга қанақа бўйинтуруқ тақишади?

— Сен, нима, ўз бўйнингга ўзинг бўйинтуруқ тақасанми?

— Нега ўзимга ўзим?

— Нега деганингда, большевиклар ҳокимиятни олса, ҳукумат бошида ким ўтиради? Агар сени сайлашса — сен, ёки Дугин, ё эса манови амаким. Совет — сайланиб қўйиладиган ҳокимият. Тушундингми?

— Энг юқорида ким ўтиради?

— Кимни сайласалар—ўша ўтиради. Агар сени сайлашса — сен.

— Ростдан-а? Ёлгон айтаётганинг йўқми, Митрич?

Казаклар кулиб юборишди. Ҳаммаси чувиллаб гапира бошлади, ҳатто эшик ёнидаги соқчи ҳам турган жойини бир минут тарк этиб, гапга аралашди.

— Улар ер масаласига қандай қарайдилар?

— Ерларимизни тортиб олмайдиларми?

— Урушни тугатадиларми? Ёинки, ёнимизни олсинлар, деб ҳозир шунақа ваъда беряптиларми?

— Сен бизга гапнинг пўсткалласини айтиб бер!

— Биз бу ерда кўр мулладекмиз.

— Ёт одамларга ишониш хавфли. Дунёда нима кўп, ёлғон гап кўп...

— Кеча бир матрос келиб, Керенскийнинг ҳолига йиғлади, биз унинг сочидан ушлаб, вагондан итариб юбордик.

— «Сиз аксилинқилобсиз» деб шовқин солди, тентак!

— Биз бундай сўзларни тушунмаймиз. Нима дегани у?

Бунчук аланглаб, казакларни бошдан-оёқ кўздан кечирар, гапдан тўхташларини кутиб турарди. Бошда ўзи мўлжаллаган нарсани уйдлашга кўзи етмаган бўлса, энди казакларни ўз томонига оғдириб олгандан сўнг, ҳарқалай эшелонларни Нарвада тўхтатиб қолишга ишончи комил бўлди. Бир кун аввал у Петроград район партия комитетига келиб, Петроград устига келаётган биринчи Дон дивизиясида ташвиқот ишларини олиб бориш учун ўзини юборишларини таклиф этганида, муваффақият қозонишга ишонар эди. Аммо Нарвага етиб келгандан кейин, муваффақият қозонишига кўзи етмай қолди. У казаклар билан бир нав бошқача сўзлар билан гаплашиш кераклигини англади-ю, лекин улар билан умумий бир тил топиб гаплаша билмаслигини ҳис этиб юраги пўкиллаб бошлади, чунки у бундан тўққиз ой бурун ишчилар муҳитига қайтиб келиб, ишчилар оммаси ўртасида илдиз ота бошлаган, оғиз очиши билан унинг гапларини тушунишларига ва ҳис этишларига ўрганиб қолган эди. Бу ерда ҳамқишлоқлари билан эса ярим унутилган, қора халқ тили билан гаплашиши, печанлик кўрсатиши, уларни ишонтира билиши, уларнинг юрагига ўт солиши, асрлардан бери суяк-суякларига сингиб қолган итоат-гўйлик ҳиссини йўқотиши, қайсарликларини енгизиши ва ўзининг ҳақли эканига ишонтириб, уларни ўз орқасидан эргаштириши керак эди.

Даставвал, гапира бошлаганида ўз товушида ишончсизлик, сохталик борлигини сезар, гўё ўзининг ширасиз сўзларига четдан туриб қулоқ солгандек, келтирган далилларининг тутуруқсизлигидан даҳ-

шатга келар, миясини ишлатиб, салмоқли сўзлар топиш ва булар ёрдами билан казакларнинг қайсарлигини енгилни истар эди... лекин бунинг ўрнига оғзидан совун кўпигидай енгил гаплар отилиб чиққанини, миясида бўш ва куракда турмайдиган фикрлар бир-бирига қоришиб ётганини пайқаб, юраги қон бўлар эди. У қора терга ботиб, ҳансираб турарди. Сўзлар экан: «Менга шундай катта бир ишни топширдилар-у, мен бўлсам, уни ўзим чатоқ қилаётирман... Сўзларим бир-бирига қовушмайди... Менга нима бўлди-я? Менинг ўрнимда бошқаси бўлса, минг марта яхшироқ гапирган ва ишонтирган бўларди... уҳ, нақадар нўноқ одамман-а!» деб ўйлар, бу фикр миясини кавлар эди.

Бўйинтуруқ ҳақида савол берган кўк кўз казак уни бу мушкул аҳволдан қутқарди; шундан кейин бошланган суҳбат Бунчукка эс-ҳушини йиғиштириб, ўзини ўнглаб олишга ёрдам берди, шундан сўнг у кучига куч қўшилиб, эсига равшан, ўткир, аччиқ сўзлар келганини сезиб ўзи ҳайрон қолди, юзидаги хотиржамлик ниқоби остида ҳаяжонларини яшириб, қалтис саволларга салмоқли, ўткир ва кескин жавоблар берди, гўё минишга ўргатилмаган асов отни миниб, совундай кўпиртириб, ювошлантирган отлиқдай, суҳбат жиловини қўлига оливолди.

— Хўш, айт-чи, Учредительное Собраниенинг нимаси ёмон?

— Сизнинг Ленинингизни немислар келтирганми-а?

— Митрич, тўғриси айт, сен бу ерга ўз хоҳишинг билан келдингми ёки сени юбордиларми?

— Дон қўшини ерлари кимлар қўлига ўтиб кетади?

— Подшо замонида биз ёмон яшармидик?

— Меньшевиклар ҳам халқ тарафдори эмасми?

— Бизда Қўшин кенгаши бор, ҳокимият халқники, бизга Советларнинг нима кераги бор?— деб сўраб-суриштирар эдилар казаклар.

Казаклар ярим кечада тарқалишди. Эртасига эрталаб, ҳар иккала сотняни тўплаб митинг ўтказишга қарор қилишди. Бунчук ухлагани вагонда

қолди. Чикамасов унга ўзи билан бирга ётишни таклиф қилди. У ётиш олдидан чўқиниб олиб, жой солар экан:

— Сен, Илья Митрич, қўрқмасдан ётавер, лекин айбга буюрмайсан... бир оз битлаганмиз. Агар бит юқтирсанг—хафа бўлма. Ғамимиз кўплигидан бит кўпайиб кетган, асти қўясан! Ҳар бири нақ бузоқдек келади.—Кейин бир оз сукут қилиб тургандан кейин сўради:—Илья Митрич, Ленин ўзи қайси халқдан? Хуллас, қаерда туғилиб ўсган?

— Ленинми? Ленин — руслардан.

— Йўғ-э!

— Ростини айтаётирман, рус.

— Йўқ, дўстим! Кўриниб турибдики, сен уни яхши билмайсан,—деди Чикамасов бу ҳақда кўп нарса билган одамдай мағрурланиб.—Унинг насл-насабини биласанми? Бизлардан. Ўзи Дон казакларидан, Сальск округи, Великокняжеск станицасида туғилган, тушундингми? Тўпчи бўлиб хизмат қилган дейишади. Унинг афти-боши ҳам ноппа-нозандай, қўйи Дон казаклариники сингари ёноқлари чиқиқ, кўзлари ҳам қийиқ эмиш.

— Қаёқдан эшитдинг?

— Казаклар гаплашиб турганда эшитиб қолдим.

— Йўқ, Чикамасов! У — рус, Симбирск губерниясида туғилган.

— Гапингга ишонмайман. Овора бўлма, ишониб бўпман! Пугач казакми—казак? Степан Разин-чи? Ермак Тимофеевич-чи? Билиб қўй! Улар йўқсил халқни подшога қарши оёқлантирган, ҳаммаси казаклардан. Сен бўлсанг Симбирск губерниясидан дейсан. Бундай гапни сендан эшитиш айб, Митрич...

Бунчук кулиб туриб:

— Шундай деб казак дейишадими-а? — деб сўради.

— Ўзи-ку казак-а, лекин ҳозирча ўзини кўрсатмай турибди. Мен бир одамнинг афтига тикилсам, дарров кимлигини билиб оламан.— Чикамасов тамаки чекиб, қуюқ тутунини Бунчукнинг юзига уфуриб, хаёл ичида йўталди.— Ҳайрон бўламан, бизлар бу ерда бир-биримиз билан муштлашгудек бўлиб тортишдик. Наҳотки Владимир Ильич бизнинг казак-

лардан, тўпчилардан бўлса. Шундай экан шунча илмни қаёқдан олган экан. Дейишларича, урушнинг бошидаёқ у немисларга асир тушган эмиш, у ерда ўқиган эмиш, бутун илмларни уқиб олганмиш. Уларнинг ишчилари орасида ғалаён чиқариб, олимларини ҳам мот қилиб қўйгандан кейин, немисларнинг ўтакалари ёрила ёзибди. «Бор, жўнаб қол, кенг пешона, худо хайрингни берсин. Бўлмаса, ишларимизни шундай чалкаштирасанки, кейин бутун умр калаванинг учини тополмаймиз!» — дейишибди ва ишчиларни қўзғатмасин деб қўрқиб, уни Россияга жўнатиб юборишибди. Уҳў, оғайни у ўткир одам. — Чикамасов сўнги гапини ғурур билан гапириб, қоронғилик ичида жилмайиб кулди. — Сен, Митрич, уни кўрган чиқарсан-а? Йўқми, эсиз, эсиз! Айтишларича, калласи жуда катта эмиш. — Йўталиб, бурун тешигидан сап-сарик, паға-паға тутун чиқариб, цигарасини чекар экан, гапида давом қилди. — Ана шунақаларни аёллар кўпроқ туғса бўларди. Ўткир одам-да. У ҳали яна бир қанча подшони тўнтариб ташлайди... — Чикамасов оғир нафас олди. — Йўқ, Митрич, сен мен билан тортишиб ўтирма: Ильич — казак... Гапни чалғитишнинг нима кераги бор! Сибирь губерниясида бунақалар асти бўлмайди.

Бунчук индамай анчагача, кўзларини очиб кулиб ётди.

Тезда уйқиси келавермади. Ростдан ҳам, ҳаммаёғини бит босди, кўйлаги ичига кириб олиб, чақа бошлади. Унинг ёнида ётган Чикамасов ҳам хўрсиниб, қашланарди. Кимнингдир, нотинч оти қоронғиликда пишқириб, уйқуни бузар эди. Унинг энди кўзи илинганда отлар уришиб кетиб, дупурлашиб, ҳангиллаша бошлади.

Урнидан сапчиб туриб кетган Дугин жингиллаб:

— Э, ҳаром ўлгурлар. Так-так, — деб, яқин ердаги отни оғир бир нарса билан туширди.

Битлар безовта қилавергандан кейин, Бунчук қимирлаб бир ёнбошига ағдарилиб олди. Уйқуси қочганига алам қилиб, эртанги бўладиган митингни ўйлай бошлади. Мабодо офицерлар қаршилиқ кўр-

сатиб қолса, оқибати нима бўлади, деб ўйлаб ўзича кулди: «Агар казаклар барабар қарши чиқсалар, офицерлар жуфтакни ростлаб қолса керак. Аммо ким билсин, ҳар ҳолда гарнизон комитети билан келишиб қўяман».

Бунчук беихтиёр урушдаги бир ҳодисани, 1915 йил октябридаги атакани эслади. Кейин эса хотира-си гўё ўзига таниш, юриб ўтилган йўлга тушиб олганидан хурсанд бўлгандек, кўз ўнгига узук-узук аччиқ эсдаликларни келтира бошлади: рус, немис солдатларининг хунук важоҳатда ётишлари, ғала-ғовур гаплар, бир вақтлар кўрилган, лекин вақт ўтиши билан унитилган кўримсиз манзаралар, айтилмаган бўлса ҳам негадир сақланиб қолган фикрлар, тўпларнинг сезилар-сезилмас акс садолари, пулемётларнинг таниш тариллашлари, ленталарнинг шириллаши, кишининг кўнглини эритадиган жозибадор куй, бир замонлар ошиқ бўлган хотиннинг оқаринқираган лаблари, яна уруш манзаралари... ўлдирилганлар ва чўккан қардошлар мозори...

Бунчук шошиб-пишиб ўрнидан туриб ўтирди. «Ўлгунимча бу хотираларни эсда сақлайман. Мен эмас, ҳамма омон қолганлар ҳам сақлайди. Ҳаётни барбод этдилар, таҳқирладилар, лаънатилар! Мальуялар!.. Сизлар ўз гуноҳингизни ўлимингиз билан ҳам юва олмайсиз!» деган гаплар унинг оғзидан чиқди ёки шундай деб ўйлади.

Яна тағин петроградлик металлист ишчи, урушда ўлдирилган ошнасининг ўн икки яшар қизи Лушани эслади. Бу ишчи билан бир вақтлар Тулада бирга ишлаган эди. Кечқурун бульвардан кетаётса, ўша ориққина, дароз ўсмир қиз энг четдаги скамейкада ингичка оёқларини кериб, тамаки чекиб ўтирган эди. Унинг юзлари сўлғин, кўзлари ҳорғин, бўялган, эрта балоғатга етганидан кўпчиган лабларининг четларида ғам излари кўринарди.

— Танимаяпсизми, амаки? — деб сўради у хирллаброқ, одатланиб қолган табассум билан. Сўнгра болалардек аянч бир ҳолда ўрнидан туриб, ҳўнграб йиғлаб юборди, бўйнини эгиб, бошини Бунчукнинг тирсагига суяди.

Бунчук ўзида пайдо бўлган қаттиқ нафратдан бўғилаёзди. Ранги оқариб, тишларини ғижирлатиб, ингради. Сержун кўкрагини ишқалар экан, дир-дир титради. Назарида адоват кўкрагида пўлатдек қайнаб, нафас олишга халал бера бошлади, юрагининг тагида, чап томонда оғриқ пайдо қилди.

У эрталабгача мижджа қоқмади. Тонг отиши билан, ҳар қачонгидан кўра ранги сарғайган, тумтайган ҳолда темир йўлчилар комитетига борди. Казаклар эшелонини Нарвадан чиқармаслик тўғрисида келишиб олди. Бир соатдан кейин гарнизон комитетининг аъзосини қидириб кетди.

Соат саккиз деганда поездга қайтди. Тонг салқинини бутун вужуди билан ҳис этиб, ўз сафарининг омадли келишидан ичида хурсанд бўларди. Станция омборининг занг босган томи устидан мўралаган қуёш ҳам, аллақаяқдан жаранглаб эшитилаётган хотин кишининг ашуласи ҳам уни қувонтирарди. Тонг отиши олдидан бирпас шариллатиб жала қуйди. Излардаги қумлоқ ер ювилиб кетган, илон изи бўлиб ариқчалар оққан, рутубатли ёмғир иси келар, ер устида ёмғир из қолдириб кетган ўйдим-чуқурлар кўринарди.

Вагон орқасидан шинель кийган ва узун қўнжли этигига лой сачраган бир офицер чиқиб, Бунчук томон келаверди. Бунчук ясовул Қалмиқовни таниди-ю, юришини секинлаштириб, уни кута бошлади. Улар юзма-юз келиб қолишди. Қалмиқов тўхтаб, қийғоч қора кўзларини совуқ чақнатиб:

— Хорунжий Бунчук? Сен қамоқдамасмисан? Кечир, сенга қўл узатолмайман, — деди.

— Мен ҳам сен билан қўл бериб кўришиш ниятида эмасман... хомтама бўлма, — деди Бунчук истеҳзо аралаш.

— Сен, нима, бу ерда жон сақлаб юрибсанми? Ёки... Петрограддан келдингми? Жонажон дўстинг Керенский юбордимми?

— Нима, мени сўроқ қиляпсанми?

— Бир замонлар мен билан бир қисмда хизмат қилиб, кейин дезертирлик қилган кишининг тақдирига қизиқишим табиийдир.

Бунчук мийиғида кулиб, елкаларини қисиб қўйди.
— Кўнглинг тўқ бўлсин, мени бу ерга Керенский юборгани йўқ.

— Лекин сизлар, яқинлашиб келаётган тахлика олдида, оғиз-бурун ўпишяпсиз. Ҳарқалай, сен ўзинг кимсан? Погонинг йўқ, солдатча шинелдасан... — Калмиков бурнини жийриб, истеҳзо арғлаш нафрат билан Бунчукнинг бир оз букик гавдасини бошдан-оёқ кўздан кечирди. — Сиёсий даллол? Топдимми? — Шуни деб у жавоб кутмасдан орқасига ўгирилди-да, катта-катта қадам ташлаб кетди.

Ўз вағони олдида Бунчук Дугинни учратиб қолди.

— Нима қилиб юрибсан? Митинг бошланди-ку...

— Бошландими, а?

— Ҳа. Бизнинг юзбошимиз Қалмиков Петроградга кетган эди, бугун паровозда ўша ёқдан келди-ю, казакларни бир жойга тўплатди. Казакларни авраб, ўз айтганига кўндирмоқ учун улар олдига кетди.

Бунчук тўхтаб, Қалмиков Петроградга қачон юборилганини суриштира бошлади. Дугиннинг гапидан Қалмиковнинг қарийб бир ойдан бери бу ерда бўлмаганини билиб олди.

«Бу одам ўта кетган аксилинқилобчилардан бири бўлиб уни бомба отишга ўргатиш баҳонаси билан Пинтерга юборган. Демак, Корнилов содиқ одам. Ҳай, майли», — деб ўйлади Бунчук Дугин билан бирга митинг бўлаётган жойга кетар экан.

Омборнинг орқа томонида кўк-яшил гимнастёркали, шинелли казаклар тикилишиб турарди. Қоқ ўртада, атрофини офицерлар ўраб олган Қалмиков тўнкариб қўйилган бочка устида туриб дона-дона қилиб:

— ... ғалаба қозонгунча урушни давом этдириш керак! — деб қичқирарди. — Бизга ишонадилар, биз бу ишончни оқлашимиз керак! Ҳозир мен генерал Корниловнинг казакларга юборган телеграммасини ўқиб эшитдираман.

У лузумсиз бир шошқалоқлик билан френчининг ён чўнтағидан ғижимланган бир варақ қоғоз олди-да, эшелон бошлиғи билан шивирлашиб қолди.

Бунчук билан Дугин казаклар олдига келиб,
уларга қўшилиб кетди.

— «Казаклар, азиз орқадошлар! — деб Қалмиқо
ифодали, лекин руҳсиз бир товуш билан телеграм-
мани ўқий бошлади: — Россия давлатининг чегара-
ларини сизларнинг ота-боболарингиз жон фидо қи-
либ кенгайтирмаганларми? Улуғ Россия, сизнинг
жасоратингиз, шижоатингиз, фидокорлигингиз ва
қаҳрамонлигингиз соясида қудратли давлатга ай-
ланмаганми? Сиз, тинч Дон, гўзал Кубань, тўлқинла
Терек, Ураль, Оренбург, Астрахань, Еттисув, Сибирь
даштлари ва тоғларининг ва узоқ Забайкалье, Амур
ва Уссуриянинг баландпарвоз бургутлари ўз бай-
роқларингизнинг шарафи ва шуҳратига соқчи бўлиб
тургансиз, ота-боболарингиз кўрсатган қаҳрамон-
ликлар ҳақида сон-саноқсиз дostonлар яратилган.
Энди, ватанга ёрдам бериш вақти-соати етиб келди.
Мен Муваққат ҳукуматни қатъиятсизликда, мамла-
катни бошқаришда нўноқлик, лаёқатсизликда ва
мамлакат ичкарасида немисларнинг хўжайинлик қи-
лишига йўл беришда айблайман. Қозон шаҳрида рўй
берган портлашда бир миллионча тўп ўқи ёрилиб
кетиб, 12 000 пулемётнинг дабдала бўлиши бунга шо-
ҳидир. Бу ҳам оз. Мен ҳукумат аъзоларининг баъ-
зиларини тўғридан-тўғри ватанга хиёнат қилишда
айблайман ва бунга далиллар келтираман: Мувақ-
қат ҳукуматнинг Қишки саройда, августнинг 3 ида
ўтказган мажлисида бўлганимда Керенский билан
Савинков менга, бу ерда ҳар нарсани гапириб бўл-
майди, чунки министрлар орасида ишончсиз одамлар
бор, дейишди. Ҳаммага равшанки, бундай ҳукумат
ўлкани ҳалокатга олиб боради, бундай ҳукуматга
ишюниб бўлмайди ва бундай ҳукумат бахтсиз Рос-
сияни қутқаза олмайди... Шунга кўра, кеча Мувақ-
қат ҳукумат, душманларнинг найрангига учиб, мен-
дан олий бош қўмондонлик вазифасидан кечишни
талаб этганда, мен бир казак сифатида, шарафим,
номусим, бурчимни ҳимоя этиб, бу талабни бажар-
ишдан бош тортдим, ватанга хиёнат қилишдан, рас-
вогарчиликдан жанг майдонида ўлишни афзал кўр-
дим. Казаклар, рус ерларининг паҳлавонлари! Сиз

мен билан бирга, мен лозим топган вақтда ватанни ҳимоя этиш учун бел боғлашга ваъда берган эдингиз. Вақти-соат етди — ватан ҳалоқат жари ёқасида турибди! Мен Муваққат ҳукуматнинг фармойишларига итоат этмайман ва эркин Россияни қутқариш мақсадида, Муваққат ҳукуматга ва унинг ватанни сотаётган масъулиятсиз маслаҳатчиларига қарши бораман. Казаклар, казакликнинг мислсиз шон-шафани қўллаб-қувватланг, шу билан сиз ватанни ҳамда революция туфайли қўлга киритилган озодликни қутқазиб қоласиз. Менинг гапимга қулоқ солиб, амри-фармонларимни ижро этинг! Менинг орқамдан юринг! 28 август, 1917 йил. Олий бош қўмондон генерал Корнилов».

Калмиков ўқиб бўлиб, бир оз жим турди-да, варақани буклаб туриб:

— Большевиклар билан Керенскийнинг агентлари бизнинг қисмларимизнинг темир йўл орқали олдинга ҳаракат этишига монелик қиляптилар, — деб қичқирди. — Олий бош қўмондондан: башарти темир йўл орқали олдинга ҳаракат этиш мумкин бўлмаса, Петроград устига лашкар тортиб борилсин, деган буйруқ олинган. Шу бугун йўлга чиқамиз, вагонлардан тушишга ҳозирланинг!

Бунчук, тирсақлари билан казакларни турта-турта ўзига йўл очиб, ўртага тушиб олди; офицерлар даврасига яқинлашмай, нотиқларга хос баланд овоз билан қичқирди:

— Казаклар, ўртоқлар! Мени Петроград ишчи ва солдатлари юборди. Сизларни қардош қонини тўкиш, революцияни тор-мор этдириш учун олиб кетаётирлар. Агар халққа қарши боришни истасангиз, агар подшо ҳукуматини тикламоқчи бўлсангиз — борингиз! Аммо Петроград ишчилари ва солдатлари ишонадиларки, сизлар қотил эмассизлар. Улар сизларга алангали саломларини юбордилар ва сизларни душман эмас, дўст бўлишингизни орзу этадилар...

Уни сўзлашга қўймадилар. Шундай шовқин-сурон кўтарилдики, гўё бу ҳайқиреқлар Калмиковни бочка устидан учуриб юборгандек бўлди. Калмиков

энгашиганича тез-тез юриб, Бунчук томон юрди, унга бир неча қадам қолганда пошнаси устида ўгирилиб қичқирди:

— Казаклар! Хорунжий Бунчук бултур фронтдан қочиб, дезертирлик қилган, — сизлар буни яхши биласизлар. Нима, энди биз бу қўрқоқ ва хоиннинг гапига қулоқ солиб ўтирамызми?

Олтинчи сотня командири, қўшин старшинаси Сукин дўриллаган овози билан Қалмиковнинг товушини босиб кетди.

— Бу аблаҳни қамоққа олиш керак! Биз фронтда қонимизни тўкиб юрибмиз, у эса фронт орқасида жонини қутқариб қолган. Ушланг уни!

— Шошманг, сабр қилинг!

— Майли, гапирсин.

— Бировнинг оғзига элак тутиб бўладими. Майли, кўнгилдаги гапни айтсин.

— Қамоққа олинсин!

— Бизга дезертирларнинг ҳожати йўқ.

— Гапир, Бунчук!

— Митрич, уларнинг додини бер!

— Йўқол-син!

— Жим бўл, итвачча!

— Додини бер уларнинг, Бунчук! Бўш келма! Уларга қарши дадил гапиравер!

Полк революцион комитети аъзоси, новча, фураж-касиз, сочи тақир қилиб олинган казак сакраб бочка устига чиқди. У казакларни революция хоини бўлган генерал Карниловга итоат этмасликка қизгин тарғиб этиб, халққа қарши урушнинг ҳалокатга олиб боришини айтиб берди, сўзини тамомлар экан, Бунчукка қараб деди:

— Сиз эса ўртоқ, жаноб офицерлар каби булар ҳам мендан нафрат қилади деб асло ўйламанг. Биз келганингиз учун жуда хурсандмиз ва сизни халқ вакили сафатида ҳурматлаймиз. Сиз офицер бўлган вақтингизда казакларга жабр қилмадингиз, бизга ўз ака-укаларингиздек муомала қилдингиз, шунинг учун ҳам сизни иззат қиламиз. Сиздан дағал сўз эшитмадик, лекин гумон қилмангки, биздек ўқимаган одамлар иззат-ҳурматни тушунмайди деб, — яхши

гапни одам тугул, ҳайвон ҳам тушунади. Сизнинг олдингида бош эгамиз ва Питер ишчи ва солдатларига маълум қилингики, биз уларга мушт кўтармаймиз!

Гурр этган овоз эшитилди, ҳамма унинг гапини олқишлаб сурон кўтарди, шовқин ўзининг энг юксак нуқтасига чиқиб, кейин пасайди, ҳамма жим бўлди.

Калмиков яна новча дарахтдек ингичка қоматини букиб, бочка устига сакраб чиқди. Қадимий Доннинг шон-шухрати, казакларнинг тарихий роли, офицерлар билан бирликда казакларнинг тўккан қонлари ҳақида бўғила-бўғила гапирди, рангида ранг қолмади.

Калмиковдан кейин ғулабирдан келган малла соч казак чиқиб нутқ сўзлади. Унинг Бунчукка қарши гапирган аччиқ-тизиқ гапини бўлиб қўйдилар, — қўлидан тортиб бочка устидан туширдилар. Чикамасов сакраб бочка устига чиқиб олди-да, худди ўтин ёраётгандек қўлларини силкитиб ҳайқирди:

— Бормаймиз дедик, бормаймиз! Вагонлардан тушмаймиз. Телеграммада, казаклар гўё Корниловга ёрдам беришга ваъда берганлар, деб ёзилган, — лекин бундан биздан ким сўради? Биз унга ҳеч қандай ваъда берганимиз йўқ! Казак союзи Советидаги офицерлар ваъда берган! Греков унинг олдида думини ликиллатган, — бориб ўзи ёрдамлашсин!..

Нотиқлар бирин-кетин чиқиб гапира бошладилар. Бунчук кенг пешонали бошини эгиб турар, унинг юзи бўриқсиб кетган, бўйни, икки чаккасидаги бўртиб чиққан томирлари тез-тез урарди. Вазият жуда кескинлашди, агар аҳвол шундай давом этса, ўйламасдан қилинган бир ҳаракат қонли воқиа билан тугаши турган гап эди.

Гарнизон солдатлари станция томондан тўп-тўп бўлиб кела бошлади, шундан сўнг офицерлар митингни ташлаб чиқиб кетишди.

Орадан ярим соат ўтгач Дугин Бунчукнинг олдига ҳовлиқиб чопиб келди.

— Митрич, нима қиламиз?.. Калмиков бир балони бошламоқчи. Шу топда пулемётларни вагондан тушираётир, қаёққадир отлиқ чопар юборди.

— Юр ўша ёққа. Йигирма нафар казакни ол! Дарров!

Калмиков уч офицер билан эшелон бошлигининг вагони олдида отларга пулемёт ортаётган эди. Бунчук аввал уларга яқинлашди, у орқасидаги казакларга ўгирилиб қараб қўйиб, қўлини шинелининг чўнтагига суқди-да, ярқираб турган, янги офицерча наганини чиқарди.

— Калмиков, сен қамоққа олиндинг! Қўлингни кўтар!

Калмиков сакраб отдан тушди, энгашиб тўппонча қинига чанг солди, лекин тўппончасини чиқаришга улгурмади: бир ўқ бошининг устидан визиллаб ўтди; Бунчук ўқ чиқмасдан буруноқ бўғиқ ва шиддатли товуш билан:

— Қўлингни кўтар!— деб бақирган эди.

Наган курогининг пистон чақадиган учи ярим белигача кўтарилди. Калмиков кўзларини қисиб, унинг ҳаракатини кўздан қочирмай, қўлини базўр кўтарди, бармоқларини шиқирлатиб қўйди.

Офицерлар истар-истамас яроқларини топширдилар.

Ешгина хорунжий-пулемётчи эҳтиром ила:

— Қиличларни ҳам ечишни буюрасизми?— деб сўради.

— Ҳа.

Казаклар отлар устидаги юкни туширдилар, пулемётларни вагонга олиб кирдилар.

— Буларни қўриқлаш учун соқчилар қўйинг,— деди Бунчук Дугинга қараб.— Чикамасов қолганларни ҳам қамоққа олиб бу ерга олиб келади. Эшитяпсанми, Чикамасов. Калмиковни эса биз сен билан гарнизон ревкомига олиб борамиз. Ясовул Калмиков, марҳамат қилиб олдимизга туш.

Офицерлардан бири вагонга сакраб чиқди-да, узоқлашиб кетаётган Бунчук, Дугин ва Калмиковни кўзи билан таъқиб этиб:

— Уддабуронлигини қара-я! — деди завқи келиб.

— Жаноблар! Айб иш бўлди! Биз ёш болаларнинг қилиғини қилдик! У аблаҳни шартта отиб ташлаш ҳеч кимнинг ақлига келмади-я! Калмиковга наган ўқ-

талган пайтда биримиз унга қараб ўқ узсайдик — иш бир ёқлик бўларди-қўярди!— Қўшин старшинаси шуни деб, офицерларга нафратомуз назар ташлади, қалтираган бармоқлари билан бир папиросни хийла вақтдан кейин портсигаридан чиқарди.

— Ахир улар бир взвод-ку... ҳаммамизни отиб ташлар эдилар,— деди хорунжий-пулемётчи айбдор кишидек.

Офицерлар чурқ этмай папирос чекишар, бир-бирларига қараб-қараб қўйишар эди. Кўз юмиб очгунча бўлиб ўтган воқиалар уларни шошириб қўйган эди.

Калмиков қора мўйловининг учини тишлаб, бир муддат индамай борди. Ёноқлари туртиб чиққан юзининг чап ёғи худди шапалоқ егандай ловиллар эди. Уларга дуч келган ерли аҳоли ҳайрон бўлиб қараб қолар, тўхтаб шивирлашарди. Говжум бўлган маҳалда Нарва устидаги булутли осмон аста очила бошлади. Йўл устида қайин дарахтининг тўкилган барглари олтиндай сочилиб ётар,— август жўнаб кетаётган маҳалда уларни йўлда тушириб қолдиргандек эди. Қўк гумбазли черков устидан зағчалар учиб ўтар, станциянинг у тарафидаги маёус далалар устида совуқ кеча қанотларини керган, Нарвадан Псков ва Луга томон осмон йўлларида оқшом пайтида қўрғошин тус олган ола-чалпак булутлар сузиб бормоқда; тун қоронғиси кўзга кўринмаган чегарадан ўтиб ҳамма ёқни босиб келмоқда эди.

Станция ёнида Калмиков шартта орқасига бурилиб, Бунчукнинг афтига тупурди.

— Пасткаш!

Бунчук ўзини туфукдан олиб қочди-ю, бирдан қошларини чимириб, қўлини чўнтагига суқмоқчи бўлди, лекин ўнг қўлини чап қўли билан ушлаб, туриб қолди.

Ўзини зўрлаб:

— Юр!— деди.

Калмиков беҳаё сўзлар билан сўкинар:

— Сен хоинсан! Сотқинсан! Сен бу қилмишларинг учун жавоб берасан,— деб қичқирарди йўлда тўхтаб-тўхтаб, Бунчук устига бостириб келиб.

— Юр деяпман,— деб Бунчук ҳар сафар уни юришга кўндирмоқчи бўларди.

Калмиков муштларини қисиб, яна жойидан қўзғалар, оёғига ем тушган отдай силкиниб юрарди. Улар водокачка ёнига келдилар. Калмиков тишларини ёғирлатиб бақирди:

— Сизлар партия эмас, жамиятнинг қуйқаси, энг палид, разил бандитларсиз. Сизларга ким раҳбарлик қилади!—Немисларнинг бош штаби! Большевиклар... Ҳа-ҳа-ҳа! Пасткашлар! Сизнинг партиангизни, бу яланг оёқларни ж... дек сотиб оладилар! Юзсиз, беорлар!.. Ватанни сотдингизлар!.. Менинг қўлимда бўлса, ҳаммангизни бир дорга осар эдим... Ҳе, ҳали вақти-соати келади! Сизнинг Ленингиз Россияни ўттиз немис маркасига сотмадими?! Бир миллионни чўнтакка уриб, жуфтагини ростлади... каторгачи!..

Бунчук дудуқланиб, чўзиб деди:

— Деворга суян!

Дугиннинг кайфи учиб кетиб, турган жойида қотиб қолди.

— Илья Митрич, шошмай тур! Нима қилмоқчисан? Тўх-та!..

Ғазабдан авзойи бузилган, юзи бўриқиб кетган Бунчук бир сакраб Калмиковнинг олдига келди-ю, жон-жаҳди билан чаккасига қараб туширди. Калмиковнинг бошидан учиб кетган фуражканин оёғи остига олиб тепкилаб, ўзини водокачканинг қорайиб кетган девори томон судради.

— Деворга суян!

— Нима қилияпсан? Сен!.. Ҳақинг йўқ! Уришга ҳақинг йўқ!— деб бўкирди Калмиков қаршилиқ кўрсатиб.

Водокачка деворига орқаси билан бориб урилгандан сўнг, қоматини ростлади-ю, нима бўлишини англади:

— Ўлдирмоқчимисан?

Бунчук эгилиб, шошиб-пишиб, револьверига чанг солди, тепкиси чўнтагининг астарига илашиб қолди.

Калмиков шинелининг бутун тугмаларини солиб, олға бир қадам ташлади:

— От, итвачча! От! Кўр, рус офицерлари ўлимни қандай қарши оладилар... Мен ўлим ол-ди...

Узилган ўқ унинг оғзидан кириб кетди. Водокачканинг орқасидан ўқнинг акс садоси янгради. Калмиков икки қадам босгандан кейин қоқилиб кетди-ю, чап қўли билан бошини ушлаб йиқилиб тушди. Камондай букилди, қора қонга беланган тишини кўкрагига туфлаб ташлади ва тилини тақиллатиб қўйди. У гавдасини тўғрилаб, шағал устига чўзилганда, Бунчук яна ўқ отди. Калмиков бир сапчиб тушди-ю, ёнбошлаб, ухлашга ётган қушдек, бошини елкаси остига олиб, ҳиқиллади.

Биринчи муюлишда Дугин Бунчукнинг орқасидан етиб олди.

— Митрич... Бу нима қилганинг, Митрич! Сен уни нима учун ўлдирдинг?

Бунчук Дугиннинг елкасини қўли билан қисиб, тикандек ўткир кўзларини унинг кўзига тикди-да, кишини ҳайрон қолдирадиган совуққонлик билан аста деди:

— Ё улар бизни, ё бизлар уларни!.. Ўрта йўл йўқ. Қонга қон. Ким кимни... Англадингми? Калмиков сингариларни йўқотиш, бошларини илондай янчиш керак. Уларга раҳм қилганларни ҳам отиш керак... англадингми? Нега сўлакайингни оқизасан? Лаб-даҳанингни йиғиштириб ол! Ҳазабнок бўл! Агар ҳукумат Калмиков қўлида бўлсайди, папирос чекиб туриб, бизни шартта отиб ташларди, сен бўлсанг... Эҳ, мишиқи!

Анча вақтгача Дугиннинг тишлари тишларига тегмай боши қалт-қалт қилиб турди, оҳори кетган этикдаги узун оёқлари чалишарди.

Кимсасиз танҳо кўчада чурқ этмай бордилар. Бунчук аҳён-аҳёнда орқасига бурилиб қараб қўярди. Зулмат ичида қора булутлар бошлари устида мавжланар, шарққа қараб сузиб борарди. Август осмонини қоплаган булут орасидан кечаги ёмғирда ювинган кемтик ой яшил кўзлари билан қараб турарди. Кейинги муюлишда бир солдат билан елкасига оқ рўмол ташлаган бир хотин бир-бирининг пинжига суқилиб турар эди. Солдат аёлни қучоқлаб ўзига тортар, бир

нима деб шивирлар, аёл эса икки қўлини унинг кўксига тираб, бошини орқасига ташлаб, энтика-энтика: «Ишонмайман! Ишонмайман»— дер ва ҳиринглаб куларди.

XVIII

Керенский томондан чақиртирилган генерал Кримов 31 августда Петроградда ўзини отиб ўлдирди.

Кримов армиясидаги қисмларнинг командирлари ва намояндалар бош эгиб Қишки саройга кела бошладилар. Яқиндагина Муваққат ҳукуматга қилич кўтариб келмоқчи бўлган одамлар энди Керенский олдида келиб тиз чўкар ва унга ўз садоқатларини изҳор қилар эдилар.

Маънавий жиҳатдан соб бўлган Кримов армияси ҳалигача талваса ичида эди: унинг қисмлари ғайри ихтиёрий равишда Петроградга яқинлашар, аммо бу ҳаракат энди ўз маъносини йўқотган эди, чунки Корнилов фитнаси соб бўлаёзган, реакция ранг-баранг бўлиб ёнган мушакдек бир ловиллаб сўнган, республиканинг муваққат ҳокими,— гарчи шу кунлар ичида унинг гўштдор юзи ориқлаб бир ҳолатда бўлиб қолган бўлса-да,— тугмали қўнж кийган болдирини наполеончасига диркиллашиб, ҳукуматнинг навбатдаги мажлисида «сиёсий стабиллик»ка батамом эришилгани тўғрисида лоф урди.

Кримов ўзини ўлдирмасдан бир кун аввал генерал Алексеев олий бош қўмондон қилиб белгиланди. Назокатли, сиркаси сув кўтармайдиган Алексеев ўзини уятга қолдирадиган дудмал аҳволга тушиб қолишини англаб, аввал бу лавозимдан қатъиян бош тортди, кейин эса ёлғиз Корнилов ва унинг ҳукуматга қарши фитнасида маълум даражада қатнашганларнинг қисматини енгиллаштириш нияти билан бу вазифани ўз устига олди.

Йўлда келар экан телефон орқали бош қароргоҳ билан гаплашди, ўзининг бу янги мансабга белгилашига ва бош қароргоҳга келишига Корниловнинг қандай муносабатда бўлишини аниқлашга уринди. Ўзини хуноб қилган бу музокаралар ярим кечагача чўзилди.

Уша кунни Корнилов ҳузурида штаб амалдорлари ва Корниловга яқин кишиларнинг маслаҳат мажлислари бўлаётган эди. Муваққат ҳукуматга қарши курашни давом этдириш мақсадга мувофиқми, йўқми деб берилган саволга мажлисда қатнашувчиларнинг кўпчилиги курашни давом этдириш истагини билдирди.

Бутун мажлис давомида миқ этмай ўтирган Лукомскийга қараб:

— Ўз мулоҳазангизни айтишингизни сўрайман,— деди Корнилов.

Лукомский эҳтиёт билан, лекин қатъий қилиб, бунинчи урушларни давом этдиришга қарши эътироз билдирди.

Корнилов унинг гапини бўлиб:

— Таслим бўлайликми?— деди кескин товуш билан.

Лукомский елкаларини қисиб қўйди.

— Бу саволга бериладиган жавоб ўз-ўзидан маълум.

Суҳбат яна ярим соат давом этди. Корнилов бутун ирода кучини сарф қилиб, ўзини совуққон қилиб кўрсатишга уринди. Кўп ўтмай, мажлисни тарқатиб юбориб, бир соатдан кейин Лукомскийни олдига чақиртирди.

— Сиз ҳақлисиз, Александр Сергеевич! — деди у бармоқларини шиқиллатиб ва ёниб устини кул қоплаган чўғ сингари сўник кўзларини бир томонга қаратиб, ҳорғин товуш ила:— Бундан кейин қаршилик кўрсатиш ҳам аҳмоқлик, ҳам жиноят бўлур эди,— деб қўйди.

У бармоқлари билан столни узоқ чертиб, бир нарсага қулоқ солиб ўтирди, балки хаёлидан лип-лип ўтаётган чалкаш фикрлари таъсирига берилаётгандир. Бир қанча вақтгача мум тишлагандай ўтирди, кейин:

— Михаил Васильевич қачон келади,—деб сўраб қолди.

— Эртага.

Биринчи сентябрда Алексеев етиб келди. Уша кунни кечқурун у Муваққат ҳукуматнинг фармони билан Корнилов, Лукомский ва Романовскийни қамоққа олди. Қамоққа олинганларни «Метрополь» мусофир-

хонасига юборишдан олдин (маҳбуслар шу мусофирхонада соқчилар назорати остида сақланишлари керак эди), Алексеев Корнилов билан хилватда йигирма минутча бир нималар тўғрисида гаплашиб олди; у Корниловнинг хонасидан чиққанда ниҳоят даражада маъюс ва довдираб қолган эди. Романовский Корниловнинг ҳузурига кирмоқчи бўлганда унинг хотини:

— Афв этинг! Лавр Георгиевич ўз ҳузурига ҳеч кимни киритмасликни сўраган эди,— деди.

Романовский аёлнинг паришон чехрасига ялт этиб қаради-ю, ҳаяжонидан кўзларини пир-пиратиб, нарироқ кетди; унинг икки бети бўриқиб кетган эди.

Эртаси куни Бердичевда жануб-ғарб фронтининг бош қўмондони генерал Деникин, унинг штаб бошлиғи генерал Марков, генерал Ванновский ва Алоҳида армия қўмондони генерал Эрдели қамоққа олинди.

Биховда, хотин-қизлар гимназиясида, тарих томонидан маҳкум қилинган корниловчилик ҳаракати шармандаларча хотима тоңди: келгусидаги граждандар уруши ва революцияга кенг жабҳа билан ҳужум этиш плани худди ўша ернинг ўзида тузилди.

XIX

Октябрь ойининг сўнгги кунларида, эрта билан ясовул Листницкий полк командиридан ўз сотнясини Сарой майдонига пиёда келтириш тўғрисида буйруқ олди.

Листницкий вахмистрга тегишли буйруқларни бергандан сўнг, шошиб-пишиб кийинди.

Офицерлар эснаб ўринларидан туришар, сўкинишарди.

— Нима гап?

— Гап большевиклар устида!

— Жаноблар, патронларимни ким олди?

— Қаёққа борамиз!

— Эшитяпсизми: отяптилар?

— Йўғ-э. Қулоғингизга эшитилаётганга ўхшайди.

Офицерлар ҳовли саҳнига чиқдилар. Сотня взвод-взвод бўлиб, колонналарга тизилди. Листницкий ка-

закларни жадал юриш билан кўчага олиб чиқди. Невский кўчаси бўм-бўш. Ростдан ҳам қаердандир ора-сира милтиқ овози келарди. Сарой майдони бўйлаб броневик кезар, юнкерлар патрули изғиб юрарди. Кўчалар сув қуйгандек жимжит. Қишки сарой дарвозаси олдида казакларни юнкер навбатчилар ва тўртинчи сотня казак офицерлари қаршилади. Улардан бири — сотня командири Листницкийни бир чеккага чақириб олди:

— Сотнядагиларнинг ҳаммаси шу ердами?

— Ҳа, нимайди?

— Иккинчи, бешинчи ва олтинчи сотнялар келишдан бош тортди, лекин пулемётчилар командаси биз билан. Казаклар қалай?

Листницкий қўл силтаб қўйди.

— Чатоқ. Биринчи ва тўртинчи полклар-чи?

— Улардан дарак йўқ, келмайдилар. Сиз бугун большевикларнинг хуруж қилишларидан хабардор-мисиз? Ҳеч нимага ақлим етмай қолди! — Листницкий хўрсиниб қўйди:— Бошингни олиб, Донга жўнаб кетгинг келади...

Листницкий сотнясини сарой ховлисига олиб кирди. Казаклар милтиқларини бир-бирига суяб, чорпоя қилгач, машқ майдони каби кенг ҳовли саҳнига таралиб кетишди. Офицерлар узоқ бир бурчакдаги уйга тўпланишди. Папирос чекишиб, гаплаша бошлашди.

Орадан бир соат ўтгач, юнкерлар полки билан аёллар батальони етиб келди. Юнкерлар саройга кираверишдаги катта даҳлизга жойлашди, пулемётларни ҳам ўша ерга олиб чиқишди. Зарбдор¹ аёллар ҳовли саҳнида уймалашиб туришарди. Тентираб юрган казаклар улар яқинига келиб, қалтис ҳазил қилишарди. Урядник Аржанов калтагина шинель кийган хўппа семиз аёл жангчининг орқасига шапатаб урди.

— Сен, хола, эркакларнинг ишини қилгандан кўра, бола туғсанг бўларди.

¹ зарбдор аёллар — аёллар батальони («ажал батальони») солдатлари.

— Ўзинг тугавер!— деб жавоб берди йўгон овоз билан серзарда «хола».

Эски мазҳабдаги хотинбоз Тюковнов аёл аскарларга шилқимлик қилиб:

— Вой жононлар-э! Сизлар ҳам биз билан бирга экансиз-да?— деди.

— Бу мочағарларни бошлаш керак!

— Шулар ҳам аскар бўлдим!

— Уйларида ўтирсалар— ўладиларми! Бу ерда уларга пишириб қўйибдимиз?

— Қўрмайсанми бу хунасаларни!

— Олдидан қарасанг—солдатга, орқасидан ё понга, ё алланима балога ўхшайди... Туф бетларингга дегинг келади!

— Ҳой, жанговар аёл! Қетингни кўтар, бўлмаса қўндоқ билан солиб қоламан!

Қазаклар хохолашиб, хотинларни калака қилиб кўнгил очишарди. Аммо тушга бориб, бу хурсандчилик барҳам топди. Зарбдор аёллар взвод-взвод бўлиб, майдондан йўгон қарағай гўлаларини келтирдилар ва дарвозанинг оғзини тўса бошладилар. Эркак нусха, шинели яхши ўтирган, георгий медаллик йўгон бир аёл уларга фармонбардорлик қилар эди. Бир броневик майдоннинг у ёғидан бу ёғига ўтиб турар, юнкерлар қаердандир патрон ва пулемёт ленталари солинган яшиқларни саройга олиб кирар эдилар.

— Ҳой, казаклар, эҳтиёт бўлинглар!

— Бундан чиқди урушарканмиз-да.

— Сен нима деб ўйловдинг? Зарбдор аёллар биз билан қитиқлашгани келганлар деб ўйловдингми?

Лагутиннинг ҳамқишлоқлари — букановликлар, слашчевликлар унинг атрофини ўраб олган эдилар. Улар бир нарса тўғрисида маслаҳатлашишар, бир ердан иккинчи ерга борар эдилар. Офицерлар аллақадёққа чиқиб кетишган эди. Ҳовлида казаклар ва зарбдор аёллардан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Пулемётчилар ташлаб кетган пулемётлар дарвоза оғзида турар, уларнинг қалқонлари мой суртгандек йилт-йилт қилиб турарди.

Кечга яқин майда ёмғир ёға бошлади.

— Бу нима деган гап-а? Бизни бу ҳовлига қамаб, очимиздан ўлдирмоқчиларми?

— Листницкийни топиш керак.

— Топиб бўлсан! У саройда, юнкерлар бўлса бизларни у ерга қўймадилар.

— Кўчма ошхонага одам юбориш керак, овқат олиб келсин.

Икки нафар казакни кўчма ошхонани келтиришга юбордилар.

— Милтиқсиз боринглар, бўлмаса қўлингиздан олиб қўйишади,— деб маслаҳат берди Лагутин.

Кўчма ошхонани роса икки соат кутишди. На ошхонадан дарак бор эди, на чопарлардан. Кейин маълум бўлдики, кўчма ошхона дарвозадан чиқиши билан семёновчи солдатлар уни ҳовлига қайтариб юборибдилар. Дарвоза оғзида тўпланган зарбдор аёллар таралишиб саф тортишди; гўлалар тагига ётиб олиб, майдоннинг нари томонига қараб қаёққадир ўқ уза бошлашди: казаклар бир чеккада папирос чекиб пўнғиллар эдилар. Лагутин сотняни девор тагига тўплади, сарой деразаларига қўрқаписа назар ташлаб деди:

— Ҳой, казаклар, билсангиз — бизнинг бу ерда қиладиган ишимиз йўқ. Бу ердан жўнаб қолиш керак, бўлмаса бекордан-бекорга ўлиб кетамиз. Саройга қараб ўқ отишса отишаверсин, бизнинг нима ишимиз бор? Офицерлар жуфтакни тўғриладилар... биз, нима, қарғишга учраганмизки, бу ерда балонинг ўқига дучор бўлсак? Юринглар уйга, бу ерда бизга пишириб қўйгани йўқ! Муваққат ҳукуматнинг бизга ҳожати йўқ! Нима дейсизлар, казаклар?

— Агар ташқарига чиқсак, қизил гвардиячилар пулемётдан ўт очадилар.

— Қалламизни оладилар.

— Йўғ-э, ундай қилмасликлари керак.

— Бўлмаса сафга тизилинглар!

— Йўқ, охиригача пойлаб ўтирамиз.

— Бизнинг ишимиз осон — овқат ейиш-у, уйқуга кетиш.

— Ким нима қилса қилаверсин, лекин бизнинг взвод кетади!

— Ундай бўлса, биз ҳам кетамиз!

— Большевикларнинг олдига одам юбориш керак. Бизга тегмасинлар, биз ҳам пешоналарига чертмаймиз.

Биринчи ва тўртинчи сотня казаклари ҳам улар олдига келишди. Ҳар бир сотнядан биттадан казак ажратишди, уч казак дарвозадан чиқиб кетди, бир соатдан кейин уч матросни бошлаб келди. Матрослар дарвоза оғзига тахлаб қўйилган ғўлалар устидан сакраб ўтиб, жўрттага ҳеч нарсани назар-писанд қилмагандай ҳовлига киришди. Улардан бири — қора мўйловли, пахталик камзулининг олди очиқ, шапкасини гарданига суриб қўйган матрос гуж бўлиб турган казаклар орасига кирди.

— Казак ўртоқлар! Биз, революцион Болтиқ флотининг вакиллари, сизга Қишки саройни тарк этишни таклиф этгани келдик. Ўзингизга етти ёт бегона бўлган буржуа ҳукумати ҳимоя этмоқдан сиз учун бир чақалик фойда йўқ. Қўйинг, уни буржуа болалари, юнкерлар ҳимоя этсин. Солдатлардан биттаси ҳам муваққат ҳукуматни ҳимоя этмади ва сизнинг орқадошларингиз бўлган Биринчи ва Тўртинчи полк казаклари бизга қўшилди. Ким биз билан кетишни истаса — сўл томонга ўтсин.

Биринчи сотнянинг азамат урядниги олдинга чиқиб:

— Шошма, оғайни! — деди. — Кетиш бўлса биз жон деб кетамиз... Борди-ю, қизил гвардиячилар бизнинг кулимизни кўкка совурса-чи?

— Ўртоқлар! Петроград ҳарбий-революцион комитети номидан сизларнинг хавфсизлигингизни таъмин этишга ваъда берамиз. Ҳеч ким сизга дахл қилмайди.

Ғўлабир, чўтирроқ бир матрос қора мўйловли шериги ёнига келиб турди. У буқаникидай йўгон бўйинини буриб, казакларга кўз югуртирди-да, кенг кўкрагини сиқиб турган матросча кўйлагига қўли билан урди.

— Биз сизларга ҳамроҳ бўламиз! Оғайнилар, шубҳаланманг, биз сизларга душман эмасмиз ва Петроград пролетарлари ҳам сизнинг душманингиз эмас,

душманларингиз мана булар...— деб у керик бошмолдоги билан саройни кўрсатди ва оплоқ тишларини кўрсатиб жилмайди.

Казаклар иккиланиб қолишди, зарбдор аёллар уларнинг олдига келиб, гапларига қулоқ солар, казакларга қараб қўйиб, яна дарвоза олдига кетишарди.

— Ҳой, аёллар! Биз билан бирга кетасизми?— деб бақирди серсоқол казак.

Аёллар жавоб бермадилар.

— Милтиқларингизни олинг, юринг!— деди Лагунин қатъий қилиб.

Казакларнинг ҳаммаси винтовкасини олиб, сафга тизилди.

Пулемётчи казак қора мўйловли матросдан:

— Пулемётларни ҳам олайликми?— деб сўради.

— Олинг. Улар кадетларга қолмасин.

Казаклар чиқиб кетай деб турганларида сотня офицерлари ҳаммаси бирдан келиб қолишди. Офицерлар ғуж бўлиб, матрослардан кўзларини узмай турар эдилар. Сотнялар сафга тизилгач, кўзгалди. Олдинга тушиб олган пулемёт командаси пулемётларини ҳам оливолган эди. Пулемётларнинг сал-пал ғичиллаган ҳўл ғилдираклари тошлар устида ирғишлаб, тарақлар эди. Пахталик камзул кийган матрос биринчи сотнянинг олдинда кетаётган взводи ёнида борарди. Федосеев станицалик новча, малла казак унинг енгидан ушлаб, гуноҳкор кишидек таъсирли бир овоз билан:

— Азизим, халққа қарши чиқишга кимнинг тоби бор дейсиз? Аҳмоқлик қилиб, бу ерга кепқолдик, билганимизда келармидик?— деди кокилли бошини чайқаб.— Сўзимга ишон, келмас эдик, худо ҳақи!

Тўртинчи сотня энг охирда борарди. Аёллар батальони дарвоза олдида ғуж бўлиб тўхтаб қолди. Бақувват бир казак ғўлалар устига чиқиб олиб, тирноқлари ўсиқ қоп-қора бармоғини ўйнатиб маънодор қилиб:

— Ҳой, мерганлар, гапга қулоқ осинглар!— деб уларга гап уқдирмоқчи бўлди.— Мана биз энди

кетяпмиз, сизлар эса хотинлигингизга бориб, ақли-
нгиз калталигидан бу ерда қоляпсиз, лекин аҳмоқ-
лик қила кўрманг! Борди-ю, орқамиздан ўқ отади-
ган бўлсангиз, — қайтиб келиб, ҳаммангизни бурда-
бурда қилиб ташлаймиз. Ё гапим ноўринми? Шуни
билиб қўйинг. Ҳозирчалик, хайр.

Матрос ғўлалар устидан сакраб тушди-ю, йўр-
галаб ўз қисмига етиб олди, орқасига ўгирилиб,
қараб-қараб қўяди.

Қазаклар майдоннинг ўртасига етганда, улардан
бири орқасига қайрилиб, ҳаяжон билан:

— Қаранглар, йигитлар! Орқамиздан офицер кел-
япти, — деди.

Кўплар кета туриб, бошларини ўгириб қаради-
лар. Баланд бўйли бир офицер қиличини ушлаганча,
майдон саҳнида чопиб келаверди.

У, қўли билан тўхтаг дегандек ишора қилди.

— Бу — учинчи сотня офицерларидан Атаршчи-
ков.

— Қайси бири?

— Новчаси, кўзининг тагида холи бори.

— Биз билан бирга кетмоқчи бўпти-да.

— Ўзи яхши йигит.

Атаршчиков чопа-чопа сотняга етиб олди, узоқ-
дан илжаяётгани кўриниб турибди. Қазаклар қўл-
ларини силкитиб куладилар.

— Илдамроқ қимирланг, жаноб офицер.

— Қаттиқроқ.

Сарой дарвозсидан пақиллаган ўқ овози эшитил-
ди. Атаршчиков қўлларини ҳавода ўйнатиб, чалқан-
часига, орқаси билан йиқилиб тушди, оёқларини ти-
пирлатиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Сотнялар коман-
да берилгандек юзларини сарой гомон ўгирдилар.
Оғзи саройга қаратилган пулемётлар ёнида пулемёт-
чилар тиз чўкиб олдилар, ленталар шириллади. Сарой
дарвозаси оғзида, қарағай ғўлалар орқасида ҳеч
зоғ йўқ. Отилган ўқ бир минут аввал ўша ерда тўп-
ланиб турган зарбдор хотинлар ва офицерларни гўё
супуриб ташлагандек бўлди. Сотнялар яна шошиб-
пишиб сафга тизилди ва илдам юриб кетди.
Сўнгги взвод казакларидан икки нафари Атаршчи-

ков йиқилган жойдан қайтиб келди. Улардан бири бутун сотняга эшитдириб:

— Сўл курагининг остидан тешиб ўтибди. Жони узилибди,— деб бақирди.

Бараварига ташланган қадамлар гурсиллаб эшитилди. Пахталик камзул кийган матрос:

— Ўнгга бурил, марш,— деб команда берди.

Сотнялар эгри-бугри бўлиб ўнгга бурилдилар. Сув қуйгандек жимжит бўлиб, мунғайиб қолган сарой уларни индамай кузатиб қолди.

XX

Куз иссиқ келди. Пайдар-пай ёмғирлар ёғди. Бихов шаҳри устида нурсиз қуёш ҳар замон-ҳар замондагина кўриниб қўяр эди. Октябрь ойида ёввойи қушлар иссиқ ўлкаларга учиб кета бошлади. Ҳатто кечалари ҳам зах, қора тупроқ ер устида турналар қурқуллашиб учиб ўтгани эшитиларди. Совуқдан, шамолдан баландлаб эсиб келадиган изғиринлардан қўрққан қушлар гала-гала бўлиб шошиб-пишиб жўнаб қоларди.

Корнилов иши юзасидан Биховда қамоққа олинган маҳбуслар бир ярим ойдан бери судни кутиб ётардилар. Шу вақт ичида уларнинг турмадаги ҳаёти бир маромга тушиб қолгандек эди. Гарчи одатдагидан бошқачароқ бўлса-да, ҳарқалай ўзига хос мустаҳкам бир тус олган эди. Ҳар кўни эрталаб нуштадан кейин генераллар сайр қилгани чиқишарди; қайтиб келгач, почта орқали қариндош-уруғлари ва таниш-билишларидан келган хатларни олиб ўқишарди. Тушки овқатдан кейин мизғиб олиб, ҳар қайсиси ўз хонасида ўз иши билан машғул бўларди. Кечқурунлари эса Корниловнинг хонасига йиғилишиб, анчагача маслаҳатлашиб ўтиришарди.

Турмага айлантирилган аёллар гимназиясида улар шинам ҳаёт кечиршарди. Турманинг ташқарисини Георгиевский батальонининг солдатлари, ичкарисини эса, тақа туркманлар қўриқлар эди. Бу қўриқчилар маҳбусларнинг эркинлигини бир қадар сиқиб қўйган бўлсалар-да, бунинг афзаллик томони

ҳам бор эди. Қўриқчилар шундай қўйилган эдики, агар истасалар, маҳбуслар хоҳлаган вақтларида бу ердан бемалол қочиб кета олар эдилар. Турмада бўлган вақтларида улар ташқи дунё билан баҳузур алоқа қилиб турдилар, терговни ва судни тезлаштиришни талаб қилиб, буржуа жамоатчилигига тазйиқ кўрсатдилар. Фитна изларини йўқотиб юбордилар, офицерларнинг қўйинларига қўл солиб кўрдилар ва ниҳоят, қочишга тайёрландилар.

Корнилов ўз ёнида бўлган садоқатли така туркманларнинг ғамини еб, Калединга мурожаат қилди. Каледин эса, унинг талаби билан Туркистондаги оч қолган така туркманларнинг оилаларига тезлик билан бир неча вагон ғалла жўнатди. Корнилов фитнасида қатнашган офицерларнинг оилаларига ёрдам кўрсатиш учун у Москва ва Петрограддаги катта банка эгаларига кескин мазмунда хат ёзиб мурожаат қилди. Улар ўзларининг сирлари очилиб шарманда бўлиб қолишларидан хавотирланиб, тезлик билан бир неча ўн минг сўм юбортирдилар. Корнилов билан Каледин ўртасида ноябрь ойигача муттасил ёзишма давом этди.

Корнилов октябрь ойи ўрталарида Калединга юборган катта хатида Дондаги аҳволни ва ўзининг у ерга боришига казакларнинг қандай қарашини суриштирди. Хатга Калединдан ижобий жавоб олди.

Октябрь ўзгариши Биховдаги маҳбусларнинг оёғи остидаги заминни ларзага келтирди. Ўзгаришнинг эртасигаёқ ҳар томонга ўқдай учиб чопарлар жўнаб кетди. Бир ҳафтадан кейин эса маҳбусларнинг тақдири ҳақида жонкуярлик қилган аллакимнинг қистови билан Каледин генерал Духонинга хат ёзиб юборди. Духонин бу вақт ўзини ўзи бош қўмондон деб эълон қилган эди. Каледин бу хатида Корниловни ва бошқа маҳбусларни кафилга олишни қаттиқ илтимос қилган эди. Казак қўшинлари союзи Совети, армия ва флот офицерлари союзи Бош комитети Бош қароргоҳга ҳам шундай илтимос билан мурожаат қилди. Духонин эса сусткашлик кўрсатди.

1 ноябрда Корнилов унга хат ёзди. Духонин хатининг чеккаларига ёзган изоҳи Бош қароргоҳнинг жуда заифланиб қолганини очиқ кўрсатувчи бир далил эди. Бу вақтда энди Бош қароргоҳ сўнгги кунларини кечираётган, руҳи тушган армия устидан бўлган ўз ҳукмдорлигини бутунлай қўлдан бой берган эди.

Марҳаматли зоти олий

Николай Николаевич!

Ғақдир сизни шундай бир мавқега қўйдики, мамлакатни ҳалокатга элтувчи ҳодисаларнинг боришини фақат сизгина ўзгартира оласиз. Бу ҳодисалар катта қўмондонлик составининг беқарорлиги ва масалага бефарқ қараши орқасида шундай тус олган эди. Баъзан шундай бир пайт келадики, бунда одамлар ё таваккал қилиб бир иш чиқариши ёки истеъфога чиқиши керак, акс ҳолда мамлакатнинг ҳалокати учун жавобгарлик ва армиянинг батамом тор-мор бўлиши каби шармандалик доғи уларнинг зиммасига тушади.

Менга келган чала маълумотларга қараганда аҳвол оғирга ўхшайди-ю, лекин ҳали нажотсиз эмас. Башарти сиз бош қароргоҳнинг большевиклар қўлига ўтиб кетишига йўл қўйсангиз ёки бўлмаса, ўз ихтиёрингиз билан уларнинг ҳокимиятини тан олсангиз, у ҳолда нажот тўғрисида ўйлаб ўтирмаса ҳам бўлади.

Сизнинг ихтиёрингиздаги ярми йўлдан оздирилган Георгиевский батальони ва кучсиз така туркманлар полки заифлик қилади.

Ҳодисаларнинг боришини олдиндан кўриб, шуни ўйлайманки, сиз ошғич равишда шундай чоралар кўришингиз керакки, бу тадбир бош қароргоҳни амин этиб, босиб келаётган анархияга қарши курашни уюштирмақ учун қулай шароит яратиб берсин.

Мен қуйидагиларни шундай тадбир деб ҳисоблайман.

1. Тезлик билан чех полкларидан бирини ва полк отлик аскарлар полкини Могилёв шаҳрига кўчириш;

Духониннинг изоҳи: *Бош қароргоҳ уларни ишончли деб ҳисобламайди. Бу қисмлар большевиклар билан сулҳ қилишга биринчи бўлиб киришдилар.*

2. Поляк корпус қисмлари томонидан Орша, Смоленск, Жлобин ва Гомелни ишғол қилиш; бунинг учун поляк корпуслари дивизиялари фронтдаги казак тўпчилари билан кучайтирилсин.

Изоҳ: Орша ва Смоленски ишғол қилмоқ учун 2-нчи Ку-
бань дивизияси ва Астрахань казаклари бригадаси
тўпланган. Маҳбусларнинг хавфсизлиги учун биринчи
поляк дивизияси полкини Бихов шаҳридан олиш яра-
майди. 1-нчи дивизия қисмларида кадрлар заиф бў-
либ, шу сабабдан ҳақиқий куч ҳисобланмайди. Кор-
пус Россиянинг ички ишларига аниқ аралашмаслик
фикридадир.

3. Орша — Могилёв — Жлобин линиясига бутун Чехо-Сло-
вак корпуси қисмларини, Корнилов полки (Петроградга олиб
бориш баҳонаси билан) ва энг мустаҳкам казак дивизияларидан
бир-иккитасини тўплаш.

Изоҳ: Казаклар большевиклар билан урушмаймиз деб қат-
тиқ туриб олганлар.

4. Уша районга барча инглиз, Бельгия бронемашина қисм-
ларини тўплаш, уларнинг командасини фақат офицерлардан қи-
лиш.

5. Могилёв ва унга яқин пунктлардан бирига, ишончли соқ-
чилар остида, запас милтиқ, ўқ, пулемёт, автомат, милтиқ ва қўл
гранатлари жамлаш ва уларни шу районга йиғиладиган офицер-
лар ва кўнгиллиларга бўлиб бериш.

Изоҳ: Бу чора эксцесслар чиқариши мумкин.

6. Дон, Терс ва Кубань қўшинлари атаманлари ҳамда пол-
як ва чех комитетлари билан мустаҳкам алоқа ўрнатиш ва аниқ
бир қарорга келиш. Казаклар мамлакатда тартиб ўрнатишга
очиқ тарафдор бўлиб чиқдилар. Поляклар ва чехлар учун Рос-
сияда тартиб ўрнатиш эса ҳаёт-мамомт масаласидир.

* * *

Кундан-кун ваҳимали хабарлар келмоқда, Бихов-
дагилар безовталана бошлаган эди. Могилёв билан
Бихов ўртасида Корнилов тарафдорларининг авто-
мобиллари у ёқдан, бу ёққа қатнаб турар, улар
Духониндан маҳбусларни озод қилишни талаб этар
эдилар. Казак совети ҳатто махфий суратда таҳдид
ҳам қилди.

Содир бўлаётган воқиалардан гангиб қолган Ду-
хонин иккиланиб қолган эди. 18 ноябрда у маҳбус-
ларни Донга жўнатиш ҳақида буйруқ берди-ю, ле-
кин буйруқни дарҳол бекор қилди.

Эртаси кун эрта билан Бихов гимназияси —тур-

манинг катта дарвозаси олдига ҳамма ёғига лой сачраган автомобиль келиб тўхтади. Шофер эъзозикром билан автомобиль эшигини очди, машинадан ўрта ёшли, келишган бир офицер чиқди. У қоровул офицерга бош штаб полковниги Косунский номига ёзилган ҳужжатни кўрсатди.

— Мен бош қароргоҳдан келдим. Қамоққа олинган генерал Корниловга шахсий топширигим бор. Комендантни қаердан топсам бўлади?

Комендант — Така туркман полкининг командири подполковник Эргардт келган офицерни Корнилов олдига бошлаб олиб борди. Кусонский ўзини таништиргандан кейин алоҳида илтифот ва ғайри табиий руҳий кўтаринкилик билан:

— Тўрт соатдан кейин бош қароргоҳ Могилёвни урушсиз топширади,—деди.—Генерал Духонин, ҳамма маҳбуслар дарҳол Биховни ташлаб чиқиб кетсин, деган буйруқни сизга маълум қилишни топширадилар.

Кусонскийдан Могилёвдаги аҳволни сўраб-суриштиргандан кейин Корнилов подполковник Эргардтни чақиртирди-да, сўл қўлининг панжасини стол четига тираб туриб:

— Дарҳол генерални озод қилинг. Така туркманлар кечаси соат ўн иккида йўлга чиқишга ҳозирлансинлар. Мен полк билан бирга кетаман, — деди.

Бутун кун бўйи кўчма темирчилик устахонасида дамлар хириллаб, кўмирлар лангиллаб ёнди, чўкичлар тарақлади, қоziққа боғланган отлар ҳангиллади. Така туркманлар отларининг тўрт оёғини тақалаб, юган-жабдуқларини тикиб ямадилар; милтиқларини тозалаб, сафарга ҳозирландилар.

Кундуз куни генераллар бирин-кетин маҳбусхонани тарк этдилар. Қоқ ярим кечада, ҳамма ёқ ҳувиллаб ётган маҳалда, кичкинагина шаҳарча аҳолиси чироқларини ўчириб, донг қотиб ухлаб қолган пайтда Бихов гимназияси ҳовлисида учта-учта бўлиб, суворийлар чиқа бошладилар. Уларнинг қорайиб кўринган қоматлари пўлат каби йилтираган осмон фониди яққол кўзга ташланарди. Ҳурпайган қора қушларга ўхшаган суворийлар катта папоқ-

ларини қошларигача бостириб кийиб олиб, эгар устида букчайиб, жунжикиб ўтирар, ёғдек ялтираб турган қорача юзларини бошлиқлари билан ўраб-чирмаган эдилар. Полк колонналарининг ўрта бир ерида, полк командири полковник Кюгельгеннинг ёнида Корнилов бир оз букилиб, баланд бўйли, хипча от устида чайқалиб борарди. У Бихов кўчаларида елиб юрган изғириндан юзини тириштирар, кичкина қийиқ кўзларини қисиб, аёзда юлдузларга тўлган осмонга қарар эди.

Янги тақаланган отларнинг тарақлаган туёқ товуши кўчаларда барала эшитилиб турди ва шаҳардан четга чиққандан сўнг тинди.

XXI —

Полк икки кундан бери орқага чекинмоқда, секин-аста, жанг билан чекинмоқда эди. Баланд йўллардан рус ва румин армиясининг юк ортилган аравалари турна қатор кетмоқда. Бирлашган Австрия-Германия қўшин қисмлари чекинаётганларни ён томондан — узоқдан айланиб ўтиб, ҳалқадек ўраб олишга уринарди.

Кечга бориб, ўн иккинчи полк ва унга ёндош бўлган румин бригадасининг қуршовда қолиш хавфи борлиги маълум бўлди. Қуёш ботар олдида душман руминларни Ховинески қишлоғидан суриб чиқарди ва Голшеский довони билан чегарадош бўлган «480» тепалигигача силжиб борди.

Кечаси суворий тоғ дивизиони батареясида мадад олган 12-нчи полк Гольшск водийсининг қуёи томонларини ишғол қилиш тўғрисида буйруқ олди. Полк пойлоқчилар қўйиб, жангга ҳозирланди.

Уша кечаси Мишка Кошевой ва унинг ҳамқишлоғи гирдиғум Алексей Бешняк махфий пойлоқчиликда турардилар. Улар ўпирилган қудуқ ёнидаги пастқамликда яшириниб, муздек ҳавода ётар эдилар. Тумтайиб олган булутли осмондан аҳён-аҳёнда кечикиб қолган ёввойи ғоз галалари учиб ўтар, ғафиллашиб ўзларининг қаёққа кетаётганликларини билдириб турардилар.

Чекиш мумкин эмаслигини эслаб ранжиган Қошевой секин шивирлаб гапирди:

— Турмуш ғалати бўлди-да, Алексей. Одамлар кўрдек пайпасланиб юришади, бир йиғилиб, бир тарқалишади, баъзан бирини бири оёқости қилади... Ажал ёнида ана шундай турсанг, бу машмашаларнинг нима кераги бор деб таажжубланасан. Менимча, дунёда одамзоднинг қалбида нима борлигини билишдан мушкул нарса йўқ... Мана, мен сен билан ёнма-ён ётибман-у, нима тўғрида ўйлаётганингни билмайман. Бошингдан нималар кечганини бир умр билмайман, сен эсанг мени билмайсан... Балки мен сени ўлдирмоқчидирман, сен бўлсанг менга қоқнон беряпсан, ҳеч нарсадан гумон қилмайсан... Одамлар ўзларини яхши билмайдилар. Ёзда мен госпиталда ётдим. Ёнимда москвалик бир солдат ҳам ётди. У казаклар қандай ва қай тарзда ҳаёт кечиришади, деб суриштиравериб, ҳайрон бўларди. Улар, казакнинг қамчисидан бўлак нарсаси йўқ, казак ёввойи, юраги тошдан деб ўйлайдилар. Биз ҳам ҳаммадақа одаммиз-да: хотинларни яхши кўрамыз, қизларни эркалатамыз, ўз қайғумизга ўзимиз йиғлаймиз, бировнинг хурсандчилиги билан ишимиз йўқ... Сен қандай деб ўйлайсан, Алёшка? Менинг ҳаётга меҳрим зўр, дунёда не-не нозанинлар борлигини эласам, юрагим орзиқиб кетади! Назаримда ҳеч қайсисига етишадиганга ўхшамайман. Сиқилганимдан дод дегим келади! Хотинларга шундай муштоқ бўлганманки, ҳар қанақасини ҳам бағримга тортгим келади. Ориқми, туриқми, ишқилиб, нозанин бўлсин... Бунни қаранг, зап ақл топишибди-да: ўлгунингча биттаси билан бўл эмиш, жонингга тегса ҳам ўшани де эмиш. Тагин урушни чиқаришибди, э-ҳа...

— Сен ҳўкизнинг сағрига камроқ туширишганга ўхшайди,— деб беғараз сўкинди Бешняк.

Қошевой чалқанчасига тушиб олди-ю, индамади, анчагача поёнсиз осмонга қараб ётди ва хаёл ичида жилмайиб, музлаган қаттиқ ерни қўллари билан секин силаб қўйди.

Смена келмасдан бир соат бурун уларни немислар таппа босиб қолди. Бешняк ўқ узди-ю, тишлари-

ни гижирлатиб, ўлар ҳолатда икки букилиб ўтириб қолди: немис найзаси унинг ичак-чавағини ағдариб, қовуғини ёриб юборган, умуртқасига қадалиб қолган эди. Кошевойни эса милтиқ қўндоғи билан уриб думалатиб ташладилар. Уни гирдиғум ландшатурмист елкасига кўтариб, ярим чақирим жойгача олиб борди. Мишка ўзига келиб, оғзидан қон келганини билди-да, энтикиб нафас олди, бор кучини тўплаб, немиснинг елкасидан юлқиниб тушди. Унга қараб бараварига ўқ уздилар, аммо қоронғи тун ва чакалакзор жонига оро кирди-ю, қочди.

Чекиниш тўхтаб, рус-румин қисмлари қуршовдан чиққач, 12-нчи полкни турган жойидан олиб, ўз участкасидан бир неча чақирим чапроққа, ичкарироққа ташлашди. Полкка буйруқ эълон қилинди: «Қочоқларнинг олди тўсилсин, йўлларга пойлоқчилар қўйилсин, дезертирлар ичкарига ўтказилмасин, улар ушлансин, қурол ишлатишдан ҳам тортинилмасин ва соқчилар назоратида дивизия штабига жўнатилсин».

Мишка Кошевой биринчи бўлиб, навбатчиликка чиқди. У, яна уч казак эрталаб қишлоқдан чиқиб, вахмистрнинг топшириғи билан йўл ёқасидаги жўхориپоя этагига жойлашишди. Йўл кичик ўрмонзор ёнида бурилиб, тепаликдаги чорбурчак пайкаллар орасига кириб кўздан гойиб бўларди. Казаклар навбатма-навбат пойлоқчилик қилишди. Тушдан кейин ўзлари томонга келаётган ўн чоғлиқ солдатни кўриб қолишди. Солдатлар йўл муюлишидаги қишлоқчани ёндаб ўтиш ниятида келаётган эдилар. Ўрмонзорга яқин келиб, тўхтадилар. Маслаҳатлашиб туриб, папирос чекдилар. Кейин йўлларини ўзгартириб, шартта чапга бурилиб, тўғрига қараб кетдилар.

Кошевой жўхориپоя орасидан чиқиб, шерикларидан:

— Овоз берайликми?— деб сўради.

— Осмонга ўқ от.

— Ҳой, тўхтанглар!

Казаклардан бир неча саржин нарида турган солдатлар ҳайқирикни эшитиб, бир лаҳза тўхтадилар, кейин истар-истамас йўлга тушдилар.

— Тўх-та!— деб бақирди казаклардан бири, осмонга устма-уст ўқ узиб.

Казаклар милтиқларини қўлга олиб, секин юриб кетаётган солдатларни қувиб етдилар. Соқчилар бошлиғи урядник Количев чопиб келиб:

— Нега тўхтамайсанлар, аблаҳлар? Қайси қисм-дансанлар? Қаёққа кетяпсанлар? Хужжатларинг борми?— деб ҳайқирди.

Солдатлар тўхтадилар. Учтаси имиллаб милтиғини олди. Энг орқадагиси этигининг кўчиб кетган таг чармини телефон сими билан боғламоқчи бўлиб энгашди. Уларнинг ҳаммаси жулдурвоқи, кир-чир эди. Шинелларининг этагига қўйतिकанаклар ёпишган эди. Афтидан, шу кеча чакалак ичида тунаб чиқшганга ўхшарди. Иккитасининг бошида ёзлик шапка, бошқаларникида эса боғичлари ечилиб, силкиниб келаётган кул ранг тўқима папоқ бор эди. Энг кейиндагиси новча ва кексалардек букчайган солдат, афтидан бошлиқ бўлса керак, салқи бетларини диллатиб, дўриллаган панг овоз билан қичқирди:

— Сизларга нима ксрак? Сизларга дахл қиляпмизми? Нега тирғилиб қолдиларинг?

Урядник важоҳат билан унинг гапини бўлиб:

— Хужжатларингни кўрсат!— деди.

Мовий кўз ва хумдондан янги чиққан ғиштдай қип-қизил солдат камаридан шишасимон гранатани олди-да, уни урядникнинг бурни тагида ўйнатиб, шерикларига бир қараб қўйди, сўнгра Ярославл шева-сида бидирлаб гапира кетди:

— Мана, бизнинг ҳужжатимиз! Мана! Бу ҳужжат бутун умрингга етади! Жонингни асрасанг-чи, бўлмаса ирғитиб юбораман, ичак-чавағинг ағдарилиб тушади. Англадингми? Англадингми, деяпман? Англадингми?

— Сен граната билан ҳазиллашма,— деди урядник унинг кўкрагига туртиб.— Граната билан бизни кўрқитаман деб хомтама бўлма, биз кўрқиб бўпмиз. Модомики қочоқ экансиз, юрларинг штабга. У ерда сен каби таъвияларни чийриқдан ўтказишади.

Солдатлар бир-бирига қарашиб, милтиқларини қўлга олдилар. Улардан бири — қора мўйлов, ранги

заъфарон, афтидан шахтёрга ўхшаган солдат ғазабнок кўзини Қошевойдан бошқа казаклар устига кўчириб, шипшиди:

— Йўлни бўшат! Бўлмаса қорнингга санчамиз!.. Қочларинг деяпман. Худо урсин, отиб ташлайман!..

Кўк кўз солдат, гранатани боши устида айлантирди, олдиндан новча, букчайганроқ солдат, милтигининг занглаган найзаси билан урядникнинг мовут шинилини илиб олди, шахтёрга ўхшаган солдат сўкиб, Мишка Қошевойга қўндоғини кўтарди, Мишканинг эса тепки устидаги бармоғи титрар, милтигини маҳкам қисиб олган тирсағи қалтирарди; казаклардан бири ушоққина солдатни орқа ёқасидан ушлаб, судраб олиб борар ва орқамдан тушириб қолмасмикинлар деб олазарак бўларди.

Жўхориюяларнинг қуриган барглари шитирлар эди. Паст-баланд ялангликнинг орқа томонидан тоғ сиртлари кўм-кўк бўлиб кўринарди. Қишлоқ яқинидаги экинлари ўриб олинган далада тарғил сизирлар ўтлаб юрарди. Урмонзор орқасида шамол муздек ернинг чанг-тўзонини учуриб юрарди. Файзсиз сунбула кунни тинч; офтоб нури хира ёритиб турган бу манзара осойишта ва жимжит эди. Йўлдан сал нарироқда, инсонлар маъносиз бир қаҳрғазаб билан депсиниб турар, ёмғирга тўйган, дон сочилган серҳосил ерга ўз қонларини тўкишга ҳозирланар эдилар.

Улар бир оз ғижиллашиб олгандан кейин жаҳлдан тушиб, секин-аста гаплаша бошладилар.

— Позициядан келганимизга уч кун бўлди! Биз фронт орқасида юрганимиз йўқ! Сиз бўлсангиз, қочиб кетяпсиз, айб ахир! Ўз ўртоқларингизни ташлаб кетяпсиз-а. Бундай бўлаверса, фронтни ким ушлаб туради? Шу ҳам одамгарчиликми!.. Менинг ёнгинамдаги шеригимни найза санчиб ўлдиришди, иккаламиз махфий пойлоқчиликда эдик, сен бўлсанг, урушда бўлмагансиз, дейсан. Сен ҳам бизчалик урушда бўлсайдинг!— деди жаҳл аралаш Қошевой.

— Булар билан айтишиб ўтиришнинг нима ҳожати бор!— деб унинг гапини бўлди казаклардан бири:— Юрларинг штабга, гапни чўзмаларинг!

— Казаклар, йўлни бўшатиңг! Бўлмаса, худо ҳақи, отиб ташлаймиз!— деб гап уқдирарди шахтёр-га ўхшаган солдат.

Урядник таъна қилгандай, қўлларини кериб қўйди:

— Оғайни, биз бундай қилолмаймиз! Бизни ўлдириб кетганингизда ҳам, барибир қутулиб кетолмайсиз: анави қишлоқда бизнинг сотнямиз турибди.

Букчайган новча солдат, дам пўписа қилар, дам гап уқдирмоқчи бўлар, дам ялиниб-ёлворарди. Ниҳоят, типирчилаб, яғир бўлиб кетган сумкасидач похол билан ўралган бир шиша чиқарди, ялтоқланиб, Кошевойга кўз қисиб қўйиб шивирлади:

— Ҳой казаклар, бунинг устига бир оз пул ҳам берамиз, ўзиям... немис ароғи... яна бирор нарса сўна қиламиз... Худо ҳақи, бизларни қўйиб юборинг... уйда бола-чақамиз чирқираб қолган, ўзингиздан қолар гап йўқ. Азоб-уқубатдан, ғамдан адо бўлдик... Қа-чонгача чидаб бўлади?.. Ё худо!.. Наҳотки, бизларни қўйиб юбормасангиз?—у шошиб-пишиб, этигининг қўнжидан тамаки халтачасини олди-да, иккита ғижимлаган Керенский пулини қоқиб туширди-ю, зўрлаб Кошевой қўлига тутқиза бошлади.— Ол деяпман, ол! Э, худойим-э! Мендан хавотирланма!.. Бусиз ҳам етиб оламиз!.. Пул деган қўлнинг кири... пулсиз ҳам кунимиз ўтиб кетаверади... Ол! Яна тўплаб берамиз...

Уялганидан қип-қизил бўлиб кетган Кошевой, қўлини орқасига қилиб, бошини чайқаб, ундан нари кетди. Юзига қон тепиб, кўзларидан ёш чиқиб кетди: «Бешняк туфайли мен тошюрак бўлиб қолдим... Менга нима, зарир кептими... ўзим урушга қаршиман-у, одамларнинг йўлини тўсяпман-а — шундай қилишга менинг ҳақим борми?.. Вой худо ургур-э, қилғилиғингни қара-я! Вой ит-э!»

Кошевой урядник ёнига келиб, уни бир чеккага тортиб, кўзига қарамасдан деди:

— Кел, буларни қўйиб юбора қолайлик! Сен нима дейсан, Количев? Кел, худо ҳақи, қўйиб юборайлик!..

Урядник ҳам кўзларини яшириб, шу онда уят бир иш қилаётгандай:

— Майли, кетаверсинлар... — деди. — Уларни бошимизга урамизми? Биз ўзимиз ҳам, кўп вақт ўтмай, шу қўйга тушамиз... Буни яшириб ўтиришнинг нима ҳожати бор!

Шуни деб у солдатларга ўгирилиб, норози оҳангда:

— Аблаҳлар! Раҳмимиз келиб, сизларга одамгарчилик қилсак, бизларга пул қистирмоқчи бўласизларми? Нима, ўзимизда пул қуриб қолганми? — деди бўзариб.— Ҳамёнингни беркитиб қўй, бўлмаса штабга обораман.

Казаклар бир четга чиқиб турдилар. Кошевой узоқдаги қишлоқнинг бўм-бўш кўчаларига қараб-қараб қўйиб, узоқлашиб кетган солдатларга бақирди.

— Ҳой, тентак бузоқлар! Нега ялангликдан кетяписизлар! Ҳув анови ўрмонзорга кириб, кечгача ўтиринг-да, кечаси йўлга тушинг! Бошқа постга дуч кеп қолсаларинг, штабга оборадилар!

Солдатлар атрофларига аланглаб қараб, бир муддат тараддудланиб турдилар-да, кейин исқирт бўрилар сингари турна қатор бўлиб, оқ терак ўсиб чакалак бўлиб кетган пастқамликка уриб кетдилар.

* * *

Ноябрнинг бошларида казакларнинг қулоғига, Петрограддаги тўнтариш ҳақида бир-бирига зид хабарлар эшитила бошлади. Юз берган янгиликлардан ҳаммадан кўра кўпроқ хабардор бўлган штаб ординарецлари, Муваққат ҳукумат Америкага қочди. Керенскийни матрослар ушлаб олиб, сочини тап-тақир қилиб қирибдилар-да, бутун баданига қора мой суртиб, фоҳишадек Петроград кўчаларида икки кун саззойи қилиб айлантириб юрибдилар, дер эдилар.

Кейинроқ, Муваққат ҳукуматнинг йиқитилгани ва ҳокимиятнинг ишчи-деҳқонлар қўлига ўтгани ҳақида расмий маълумот олинганидан кейин, казаклар сергакланиб писиб қолдилар. Кўплар энди уруш тўхтар экан, деб хурсанд бўлар, аммо 3-нчи отлиқ аскарлар корпуси Керенский ва генерал Қраснов билан биргалашиб, Петроград устига ҳаракат этаётган эмиш, вақтдан фойдаланиб, Донга казак полклари-

ни оборволган Каледин жанубдан юриш бошлаган эмиш деган миш-миш гаплар казакларнинг юрагига гулгула солар эди.

Фронт пароканда ҳолда эди. Агар октябрь ойида солдатлар уюшмаган ҳолда тўп-тўп бўлиб позицияни ташлаб чиқиб кетсалар, ноябрь охирида бутун-бутун роталар, батальонлар, полклар кета бошлади, баъзилари ҳеч нарса олмай чекинар, аммо аксарият полк мулк-ашёларини талон-торож қилиб, складларни бузар, офицерларни отиб ташлаб, йўл-йўлакай таланчилик қилар, тошқин селдай дуч келган нарсани ағдариб-тўнтариб, ватанларига қайтар эдилар.

Бундай вазиятда 12-нчи полкка қочоқларни тўхтагиш вазифасини юклаш маъносиз нарса эди. Шундан кейин полкни яна позицияга юбориб, ўз участкаларини ташлаб кетган пиёдаларнинг бўш қолган ўрнини тўлдиришга уриниб кўрдилар, бироқ полк декабрда позицияни ташлаб, саф тортиб, энг яқиндаги станцияга етиб олди ва полкнинг бутун ашқолдашқоллари, пулемётлари, запас патронлари, отларини вагонларга юклаб, уруш олови ичида қолган Россия ичкарасига қараб жўнади.

12-нчи полк эшелонлари Украинани босиб, Дон тарафга йўл олди. Знаменка шаҳри яқинида қизил гвардиячилар полкни қуролсизлантиришга уриниб кўрдилар. Музокара ярим соатга чўзилди. Кошевой ва сотня революцион-комитетлари раислари бўлган беш нафар казак ўзларини қурол билан ўтказиб юборишларини илтимос қилдилар.

— Қурол-аслаҳанинг сизга нима кераги бор?— деб сўрашди станция депутатлари Советининг аъзолари.

— Ўз буржуйларимиз ва генералларимизни отиб ўлдириш ва Калединнинг белини синдириш учун!— деб ҳамма учун жавоб қилди Кошевой.

— Қурол-яроқлар ўзимизники, қўшинники, бермаймиз,— деб казаклар ғалва кўтара бошладилар. Қизил гвардиячилар уларни ўтказиб юбордилар. Кременчугда казакларни яна қуролсизлантириш учун уриниб кўрдилар. Пулемётчи казаклар вагонлар-

нинг эшиги оғзига пулемётларини қўйиб, станция биносини нишонга олганларидан ва сотнялардан бири ёйилиб, темир йўл изининг нариги томонига ётиб олгандан сўнггина эшелонни қўйиб юборишга рози бўлдилар. Екатеринбург яқинида казаклар қизил гвардиячилар билан отишиб кўрдилар, лекин бу ҳам ёрдам бермади, — полкни қисман қуролсизлантирдилар: қизил гвардиячилар пулемётларни, юздан ортиқ патрон яшиқларини, дала телефони аппаратларини ва бир неча ғалтак симни олиб қолдилар. Офицерларни камоққа олиш таклифини казаклар рад этдилар. Бутун йўл бўйи фақат биргина офицерларини — полк адъютанти Чирковскийни йўқотдилар, уни казакларнинг ўзи ўлимга ҳукм этдилар, ҳукмни Кокилдор билан яна қандайдир қизил гвардиячи матрос ижро этди.

17 декабрда кечга яқин Синельниково станциясида казаклар адъютантни вагондан судраб чиқдилар.

— Казакларни сотган офицер ана шуми?— деб кулиб туриб сўради маузер ва япон милтиғи билан қуролланган қораденгизчи матрос.

— Сен бизни адашяпти деб ўйлайсанми? Йўқ, биз янглишмадик, худди ўзини қўлга туширдик,— деб нафаси тиқилиб жавоб қилди Кокилдор.

Ясовул ёрдамчиси бўлган ёш адъютант орқасидан овчи қуваётган йиртқич ҳайвон каби олазарак бўлиб атрофга қаранар, терлаган кафти билан сочларини силар, юзини жазиллатиб чақиб олган совуқни ҳам, милтиқ қўндоғи билан тушириб қолганларида оғриқни ҳам сезмас эди.

Кокилдор билан матрос уни вагондан нарироққа олиб борди.

— Шунга ўхшаш ифлосларнинг касофати билан одамлар ғалаён кўтардилар, шунақаларнинг касрига революция бўлди. Ҳой, аканг ўргилсин, кўп қалтирайверма, учиниб қоласан,— деб Кокилдор шивирлади-да, фуражкасини ечиб чўқинди.— Ана энди таъзирингни ейсан, жаноб ясовул.

Матрос қўлида маузерни ўйнатиб, ишшайиб, Кокилдордан:

— Тайёрмисан? — деб сўраб қолди.

— Тай-ёр!

Кокилдор яна чўқинди-да, оёқларини кериб, маузерини кўтараётган ва диққат билан кўзини қисаётган матросга кўз қирини ташлади, сўнгра хунук кулиш қилиб, матросдан олдинроқ ўқ узди.

Чаплино яқинида полк, анархистлар билан украинлар орасида борётган урушга тасодифан аралашиб қолди, уч казакдан ажралиб, қандайдир пиёда аскарлар дивизияси томонидан ишғол қилинган йўлни улардан зўрға тозалаб, минг машаққат билан қутулиб чиқди.

Уч кундан кейин полкнинг бош эшелони Миллерово станциясида вагонлардан тушди.

Қолганлари Луганскда қолиб кетди.

Ярим-ёртиси қолган полк (иккинчи ярми станцияларда тушиб, уй-уйларига таралиб кетди) Каргин хуторига етиб келди. Эртаси кўни фронтдан келтирилган, австрияликлардан ўлжа қилиб олинган отларни ким ошди қилиб соғдилар, полк ақчалари, кийим-кечакларини бўлашиб олдилар.

Кошевой ва Татарск хуторлик бошқа казаклар кечга томон уйларига йўл олдилар. Тепага чиққанларида, пастда, илондай буралиб, музлари ялтираган Чир сойининг нариги бегида Юқори Дондаги энг чиройли хутор — Каргин хутори кўринди. Буғ тегиримонининг грубасидан ҳалқа-ҳалқа бўлиб тутун чиқиб турарди. Хутор майдонига гўпланган халойиқ қорайиб кўринарди; кечки ибодатга жом чалинаётган эди. Каргин тепасининг нариги томонида Климовск хуторидаги оқтолларнинг учи кўринади, хутор орқасида осмоннинг ярмини алвон рангга бўяган қуёш ботмоқда, уфққа тутушиб кетган қор босган дашт офтоб нурида товланади.

Ун саккиз отлиқ, уч туп ёввойи олма ўсиб ётган тепаликдан ошиб, отларини йўрғалата-йўрғалата, эгар чармларини ғичирлатиб, шарқ-шимол томон йўл олди. Тепанинг нариги томонидаги ерларни аёз тун қоронғиси босиб келмоқда. Қазаклар бошлиқларига ўралиб олиб, баъзан отларини чоптириб кетар эдилар. Отларнинг тақалари тарақлаб қулоқни бит-

кизар эди. От туёқлари остида топталиб текисланган йўл жанубга қараб чўзилиб кетган; ҳар икки томонни қор қоплаган, бир неча кун аввал кун исиганда эриб ерга ёпишган, ўтларга илашиб музлаб қолган қор ой нурида камалакдек товланарди.

Қазаклар инламай отларини ниқтаб қўяр эдилар. Йўл жанубга қараб кетган. Кун ботиш томонда Дубовенько жарлигидаги ўрмон худди айланаётганга ўхшарди. Йўл чеккаларида қуёнларнинг майда тўрға ўхшаш излари кўзга чалинарди. Дашт устида Етти қароқчи юлдузлар туркуми безакли казак камари каби осмоннинг белини сиқиб олган эди.

БЕШИНЧИ ҚИСМ

1

1917 йил кеч кузида казаклар фронтдан қайтиб кела бошладилар. Қартайиб қолган Христоня ҳам ўзи билан 52-нчи полкда хизмат қилган уч казак билан бирга қайтиб келди. Ҳарбий хизматдан батамом бўшатилган, аввалгисидек икки бети қип-қизил Аникушка, тўпчилардан Иван Томилин билан Яков Тақачи, улардан кейин Шамиль Мартин, Иван Алексеевич, Захар Королёв, бесўнақай, дароз Боршчевлар ҳам қайтдилар. Декабрь ойида тўсатдан Митька Коршунов ҳам келиб қолди. Бир ҳафтадан кейин эса, 12-нчи полкда хизмат қилган бир тўп казаклар: Мишка Кошевой, Прохор Зиков, Кашулин чолнинг ўғли Андрей Кашулин, Епифан Максаев, Егор Синилинлар қайтишди.

Австриялик офицердан тортиб олинган чиройли бўз отни миниб, ўз полкини ташлаб кетган қалмоқ башара Федот Бодовсков Воронеждан келди. Кейинчалик у Воронеж губерниясидаги революция галаёни нчида қолган бир қишлоқдаги, қизил гвардиячи отрядлари олдидан ўз чопқир отига ишониб қандай ўтиб келганини ҳикоя қилиб берди.

Унинг кетидан большевиклашган 27-нчи полкдан, Каменскдан Меркулов, Петро Мелехов ва Николай Кошевойлар етиб келдилар. Улар, сўнгги вақтда 2-нчи запас полкда хизмат қилган Григорий Мелеховнинг большевиклар томонига ўтиб, Каменскда қолиб кетгани тўғрисида хабар келтирдилар. Илгари бебош

бўлган от ўғриси, янгидан бошланган олаговур замонда бамайлихотир яшамоқ орзусида большевиклар томонига ўтган Максимка Грязнов 27-нчи полкда қолиб кетган. Максимка ўзига жуда хунук, лекин ниҳоятда учқур от топиб олибди, дер эдилар. Уларнинг гапига қараганда, Максимка отининг бутун белидан тасмага ўхшаш узун оқ йўл ўтган экан. От ўзи паканагина бўлса ҳам бўйи чўзиқ, ранги тўриқ экан. Григорийни тилга ҳам олмас эдилар. Ҳамқишлоқлари билан бир йўлдан кетмагани учун у тўғрида гапиришни истамасдилар. Унинг ҳамқишлоқлари билан топишиш-топишмаслиги номаълум эди.

Казаклар қайтиб келгач, меҳмон-изломлар билан тўлган уйларда хурсандчилик бошланди. Бу хурсандчилик ўз туғишганлари ва яқинларидан абадий маҳрум бўлган кишиларнинг ҳасратларига ҳасрат қўшар эди. Бирталай казаклар қайтмаган эди. Уларни Галиция, Буковина, Шарқий Пруссия, Карпат тоғ этаклари, Руминия далаларида отиб ташлаган эдилар. Тўплар гумбурлаб турган даштларда уларнинг беҳисоб мурдалари чириб ётар, уларнинг мозорларини ўт босиб кетган, ёмғирлар чўктирган, қор босган. Казак аёллари бошяланг бўлиб, кўча-кўйга чопиб чиқиб, нақадар интизорлик билан боқмасин, меҳрибон ёстиқдошларидан дарак тополмайдилар. Шишинқираган ва нурсизланган кўзлардан қанча ёш оқмасин, барибир, ғам-ғуссани ювиб кетолмайди. Улар ўз яқинларининг йил ошлари ва маъракаларида нақадар додлаб йиғламасинлар, шарқ шамоли уларнинг фарёдларини Галиция ва Шарқий Пруссияга, чўккан қардошлик мозорларига учириб оборолмайди.

Мозорларни ўт босиб кетади, вақт ўтиши билан ғам-ғусса унутилади, шамол кетганларнинг изларини ўчириб текислаб кетади, замон эса қайғу-аламни, ўз яқинларини орзиқиб кутганларнинг хотирасини эскиртади. Инсоннинг ҳаёти қисқа бўлгани учун ўт-ўланларни узоқ вақтгача пайхон қилиш кишига насиб бўлмагани учун ҳам кутишга умр кифоя қилмайди.

Прохор Шамилнинг хотини марҳум эрининг укаси Мартин Шамиль фронтдан қайтиб келиб, ўз ҳомиладор хотинини эркалаганини, ўз болаларини эркалат-

ганини, уларга совғалар улашиб берганини кўриб, бо-
шини қора тупроққа уриб, ер тимдалар эди. Прохор-
нинг хотини ўзини савалаб, тиззалаб ер узра судра-
лар, бир томонда болалар қўйдек ғуж бўлиб олиб,
фарёд кўтарган оналарига қарашар, қўрққанларидан
додлашарди.

Фарёд кўтар, эй бечора аёл, ягона кўйлагининг
ёқасини чок-чок қил, оғир ва кўнгилсиз ҳаётдан сий-
раклашган сочларингни юл! Қонталаш лабларингни
тишла, меҳнатда майишган қўлларингни қайир, бук!
Ҳувиллаб қолган уйинг бўсағасига каллангни ур!
Уйинг эгасиз, ўзинг эрсиз, болаларинг отасиз қол-
ган. Шуни билки, ўзингни ҳам, етимчаларингни ҳам
энди ҳеч ким эркалатмайди. Сени оғир иш ва қаш-
шоқликдан ҳеч ким халос этолмайди. Кечалари се-
нинг бошингни ўз бағрига босадиган ҳеч кимса йўқ,
ҳолдан тойиб чарчаб йиқилганингда, бир вақтлар у:
«Хафа бўлма, Аниська! Бир амаллаб кун кечирамиз»
дегандек гапни энди ҳеч ким айтмайди. Энди сени эр
олмайди, чунки сени меҳнат, муҳтожлик ва болалар
тинка-мадорингни қуритган, ҳуснингдан айрилгансан.
Ярим яланғоч мишқи болаларинг энди оталик бўлол-
майди. Ерни ўлиб-тирилиб ўзинг ҳайдайсан, ўзинг
мола босасан. Уроқ машинада ўзинг ишлайсан, буғ-
дой боғларини ўзинг аравага ортасан. Оғир буғдой
боғларини паншаха билан ўзинг кўтарасан, ичингда
бир нарса узилса, жулдур кўрпани ёпиниб олиб, тўл-
ганасан, қонга беланасан.

Алексей Бешнякнинг эски оқ кўйлагини қўлига
олиб онаси зор-зор йиғлар, Мишка Қошевой олиб
келган ва чокларида ўглининг тер иси қолган сўнгги
кўйлагини искар, юзларига суртиб, чайқалиб, айтиб-
айтиб йиғлар, муҳр босилган кир бўз кўйлагини кўз
ёшлари билан ҳўл қилар эди.

Маницков, Афонька Озеров, Евлантий Калинин,
Лиховидов, Ермаков ва бошқа казакларнинг бола-
чақалари ҳам есир қолдилар.

Елғиз Степан Астаховга ҳеч ким йиғламади, чунки
йиғлайдиган кишиси ҳам йўқ эди. Унинг михлаб қў-
йилган, ёзда ҳам совуқ кўринган хароба уйи ҳувил-
лаб ётарди. Аксинья Ягодноеда турар, хуторда унинг

ҳақида бурунгидек кам эшитишар, ўзи ҳам хуторга боргиси йўқ, хабар олгиси ҳам келмас эди.

Донец округининг юқори станицаларидан бўлган казаклар ўз ҳамқишлоқлари билан тўп-тўп бўлиб келар эдилар. Вешенская станицасига қарашли қишлоқларга фронтдаги ҳамма казаклар қайтиб келди.

Татарск хутори ичидан кеча-кундуз тўда-тўда отлиқ аскарлар Дон дарёсининг сўл томонига ўтиб турарди.

Чоллар уйларидан чиқиб:

— Ҳой, аскар болалар, қаердансизлар?— деб сўрардилар.

— Қорасойдан.

— Зимовнаядан.

— Дубровкадан.

— Решетовскаядан.

— Дударевскаялик.

— Гороховскаялик.

— Алимовскаялик,— деб жавоб қилар эдилар казаклар.

— Урушиб хумордан чиқдингизми?— деб сўрар эдилар чоллар пичинг қилиб.

Баъзи инсофли ва ювош фронтчилар мулойимлик билан кулиб:

— Бас қилдик, урушиб хумордан чиқдик,— дер эдилар.

— Абгор бўлдик, энди уй-уйимизга кетяпмиз.

Сержаҳл, довьюрак казаклар онадан сўкиб:

— Сен эсини еган чол, бориб ўзинг жанг қил!— дер эдилар.

— Нега суриштираверасан? Сенга нима дахли бор?

— Сизга ўхшаган эзма чоллар бу ерда ачиб ётибди!— деб ўдағайлашарди казаклар.

Қиш охирида Новочеркасскда гражданлар уруши бошланиб, дастлабки жанглар бўлди, Доннинг юқори қисмида хутор ва станицалар сув қуйгандек жимжит эди. Казакларнинг уйларида оила аъзолари ўртасида махфий, баъзан ошкор ички низолар бўлиб турарди: чоллар фронтчилар билан чиқишмас эдилар.

Дон қўшинлари вилоятининг пойтахт шаҳри яқинида бошланган қизғин жанглар тўғрисида миш-миш гаплар юрарди; казаклар юз берган сиёсий оқимлар тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлмаганлари учун воқиаларнинг нима билан тугашини тўрт кўз билан кутар эдилар.

Январгача Татарск хутори осойишта ҳаёт кечирди. Фронтдан қайтиб келган казаклар хотинлар ёнида дам олиб ётар, тўйгунча овқат еб қорин солар, лекин уйларининг бўсағаларида уларни урушда бошларидан кечирган балойи-офатлардан ҳам оғир фалокатлар кутиб турганини билмас эдилар.

II

Григорий Мелехов жангларда кўрсатган мардлиги учун 1917 йилнинг январида хорунжийлик мартабасига кўтарилди ва 2-нчи запас полкнинг взвод офицери қилиб белгиланди.

Сентябрь ойида, зотилжам касалидан тузалганидан кейин отпускаи олди. Уйда икки ярим ойча туриб, бутунлай соғайиб кетгач, округ тиббий комиссиясидан ўтди ва яна полкка юборилди. Октябрь революциясидан кейин сотня командири вазифасига тайинланди. Худди шу вақтда унинг руҳида ўзгариш пайдо бўлди, бу унинг атрофида бўлаётган ҳодисалар, қисман полк офицерларидан юзбоши Ефим Изварин билан танишганидан кейин унинг таъсири натижасида юз берган ўзгариш эди.

Григорий отпускадан қайтиб келган куниёқ Изварин билан танишди, кейин хизмат вақтида ва хизматдан бўшаганидан кейин ҳаммиша у билан кўришиб турди, унинг таъсири остига тушганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Ефим Изварин Гундоровск станицалик бой бир казакнинг ўғли бўлиб, Новочеркасск юнкерлар мактабида таълим олди. Уни тамомлагач фронтга кетиб, 10-нчи Дон казаклар полкига хизматга кирди, бу полкда бир йилча хизмат қилди, ўзининг таъбирича, кўкрагига осиб учун офицерлик георгий нишони олди, муносиб ва номуносиб жойидан ўн тўрт марта

граната парчаси тегиб яраланди, кейин ўзининг қисқа муддатли хизматини тугаллаш учун 2-нчи запас полкка тушиб қолди.

Жуда қобилиятли, шубҳасиз истеъдод эгаси бўлган Изварин казак офицерлари ола биладигандан ҳам анча юқорироқ маълумот олган, лекин ашаддий казак автономисти эди. Февраль революцияси унинг фикрини уйғотиб, эркин ҳаракат қилишга имкон берди, у мустақиллик тарафдори бўлган казаклар билан алоқа боғлаб, Дон қўшинлари вилоятида тўла автономия ўрнатиш учун, Дон казаклари самодержавие асоратига тушгунча у ерда мавжуд бўлган усул-идора тартибини тиклаш учун усталик билан ташвиқот юргизди. У тарихни яхши билар, ақли расо, ҳушёр ва қизиққон одам эди. Ўз қадрдон Донида Кенгаш хукмрон бўлганда, вилоят миқёсида битта ҳам рус қолмаганида ва казаклар ўз ҳукумат чегараларига соқчилар қўйиб, украинлар ва великоруслар билан тенг асосда, бемалол гаплашадиган ва улар билан савдосотиқ ва мол айирбошлаш қила бошлаган даврда нақадар эркин ҳаёт бўлишини қизиқарли қилиб тасвирлаб берар эди. Изварин соддадил казаклар ва паст маълумотли офицерларнинг бошини айлантирарди. Григорий ҳам унинг таъсири остига тушиб қолди. Бошда улар қизгин тортишарди, аммо чаласавод Григорий ўз рақиби олдида заиф эди. Даханаки жангда Изварин уни енгарди. Улар одатда казарманинг бир бурчагида мунозара қилишар, лекин тингловчилар аксари Изварин тарафида бўлар эдилар. У келасидаги мустақил ҳаёт манзарасини тасвирлаб бериб, ўз мулоҳазалари билан казакларга манзур бўлар, аксари ўзига тўқ пастки табақа казакларнинг кўнглидаги орзуларини қитиқлар эди.

— Бизда бугўйдан бошқа ҳеч нарса бўлмагандан кейин Россиясиз қандай яшамогимиз мумкин?— деб сўрарди Григорий.

Изварин сабр-матонат билан унга тушунтирарди:

— Мен Дон вилоятининг ёлғиз ўзини мустақил ва алоҳида яшашини тасаввур этолмайман. Биз Кубань, Терек казаклари ва кавказ тоғликлари билан федерация, яъни бирлашиш асосида яшаймиз. Кавказда

маъдан бойлиги сероб, у ерда биз ҳар нарса топамиз.

— Тошкўмир-чи?

— Донец кўмир ҳавзаси ихтиёримизда бўлади.

— Ахир у Россияники-ку!

— Унинг кимники эканлиги ва кимнинг еридалиги жанжалли масала, лекин, башарти Донец кўмир ҳавзаси Россияга ўтган тақдирда ҳам биз кўп нарса йўқотмаймиз. Бизнинг федерация иттифоқимиз саноатга суянмайди. Бизнинг ўлкамиз табиатан деҳқончилик ўлкаси. Модомики шундай экан, мўъжазгина саноатимизни тошкўмир билан таъминламоқ учун биз уни Россиядан сотиб оламиз. Ёлғиз тошкўмирнигина эмас, бошқа кўп нарсаларни ҳам Россиядан сотиб оламиз. Чунончи, ёғоч, маъдан саноати буюмлари ва шу сингариларни. Буларнинг бадалига аъло сифат буғдой, нефть берамиз.

— Ажралишдан бизга нима наф?

— Нафи маълум. Аввало, сиёсий ҳомийликдан қутуламиз, рус подшолари поймол этган тартибларимизни тиклаймиз, келгиндиларни суриб чиқарамиз. Ун йил мобайнида чет эллардан машина киргизиш йўли билан ўз хўжалигимизни шундай кўтарамизки, ўн карра бойиб кетамиз. Бу ерлар ўзимизники, отабоболаримизнинг қони билан суғорилган, суяклари ўғит бўлган, Россия асоратида қолган бизлар эсак, тўрт юз йилдан бери Россиянинг манфаатларини ҳимоя қилиб, ўзимизни унутдик. Денгизга чиқиладиган йўлларимиз бор. Бизнинг жуда кучли ва урушқоқ армиямиз бўлади. Украинагина эмас, балки Россия ҳам бизнинг мустақиллигимизга қасд этолмайди!

Ўрта бўйли, қадди-қомати келишган, чорпаҳил Изварин бориб турган казак эди: жингалак сочлари сарғиш, пишмаган жавдар поясига ўхшаш, юзлари қорача, пешонаси ясси ва оқ, юзлари андек қорайган, қошлари оқиш. Унинг овози жингиллаган, гаплашганда чап қоши пир-пир учиб турар, кичкина қирра бурнини жийириб қўярди. Гўё доим бир нарсани искагандек бўлиб кўринарди.

Шаҳдам қадам ташлашлари, бўйи-бастига бино қўйиши, қўй кўзларини парпиратиб туриши билан у

полкдаги бошқа офицерлардан ажралиб турарди. Қазаклар унга, ҳатто полк командиридан ҳам кўпроқ ҳурмат назари билан қарар эдилар.

Изварин Григорий билан узоқ суҳбатлашар, Григорий эса яқиндагина мустаҳкам бўлган оёғи остидаги замин яна ларзага келаётганини сезиб, Москвада бир вақтлар Снегирев кўз шифохонасида Гаранжа билан учрашган вақтида қандай ҳолга тушган бўлса, ҳозир ҳам шундай ҳолга тушди.

Октябрь ўзгаришидан бевосита кейинроқ Изварин билан ўрталарида шундай гап бўлиб ўтди. Бир-бирига зид фикрлар қийноғида қолган Григорий эҳтиётлик билан большевиклар ҳақида сўраб-суриштирди.

— Қани айт-чи, Ефим Иванович, сенингча большевиклар қандай? Ҳақми, ноҳақми?

Изварин қошини чимириб, бурнини ғалати жийриб, кулди.

— Нима дединг? Ҳа-ҳа-ҳа!.. Азизим, сен худди чақалоққа ўхшайсан... Большевикларнинг ўз программаси, ўз истиқболи, ўз орзу-умидлари бор. Большевиклар ўз нуқтаи назарларида ҳақ, биз эсак—ўз нуқтаи назаримизда. Биласанми большевиклар партиясининг номи нима? Йўқ? Наҳотки билмасанг. Россия социал-демократ *ишчилар* партияси. Тушундингми? Ишчилар! Ҳозир улар деҳқонлар билан казакларни авраяпти, аммо уларнинг ўзаги ишчилар синфи. Улар ишчиларни озод қиладилар, деҳқонларни. эҳтимол, баттарроқ асоратга туширарлар. Ҳаётда ҳамманинг тенг яшаши мумкинмас. Большевиклар устун чиқса, ишчиларга яхши бўлади, бошқаларга — ёмон. Бизга унисининг ҳам, бунисининг ҳам кераги йўқ. Бизга ўз ҳокимиятимиз керак, аввало, ҳар қандай ҳомийлардан, у Корнилов бўладими, Керенскийми ёки Ленинми,— халос бўлиш керак. Биз ўз еримизда бу сиймоларсиз ҳам кун кўраверамиз. Худо ўзинг дўстлардан бизни қутқар, душманларни ўзимиз бартараф қиламиз.

— Аммо казакларнинг кўпчилиги, билсанг, большевиклар тарафида.

— Дўстим Гриша, сен бир нарсани тушунгин —

бу муҳим нарса, ҳозир казаклар билан деҳқонлар большевиклар билан йўлдош. Нега дегин.

— Хўш?

— Чунки...— Изварин бурнини шишириб кулди.— Чунки большевиклар сулҳ тарафдори, дарҳол сулҳ тузиш тарафдори. Урушнинг оғирлиги ҳозир казакларнинг мана бу ерида!

У ўзининг қорайиб кетган гарданига шапатилаб урди ва ҳайрат билан чимирилган қошларини тўғри-лаб:

— Шунга кўра казаклардан большевизм ҳиди кепқолди, улар большевиклар билан баравар қадам ташлайдилар. Аммо уруш тамом бўлиши биланоқ большевиклар казакларнинг ер-сувларига қўлларини чўзадилар, шу заҳоти казаклар билан большевикларнинг йўли ажралиб кетади! Бу нарса исботланган ва тарихан муқаррардир. Казакларнинг бугунги тарзи ҳаёти билан большевистик революциянинг натижаси бўлган социализм орасида осмон билан ерча фарқ бор...

— Мен ростини айтсам...— деб пўнғиллади Григорий,— ҳеч нарсага ақлим етмай қолди. Бу масалани тагигача тушуниб етолмайман... Қаллам ғовлаб қолган...

— Бу гап билан сен қутулиб кетолмайсан! Ҳаёт сени тагигача тушуниб етишга мажбур этади, мажбур этиш у ёқда турсин, сени зўрлаб у ёки бу томонга ўтказиб қўяди.

Бу суҳбат октябрь ойининг сўнгги кунларида бўлган эди. Ноябрьда эса Григорий бошқа бир казак — Дондаги революция тарихида катта роль ўйнаган Федор Подтелков билан танишиб қолди, бир оз тарадуддан кейин у ўзининг қалбидаги ҳақиқат яна устун чиқди.

Уша кунни чоштгоҳдан кейин майда ёмғир сепалаб ёға бошлади. Кечга яқин ҳаво очилиб кетди. Григорий эса ўз ҳамқишлоғи — 28-нчи полкда хизмат этган хорунжий ёрдамчиси Дроздовнинг квартирасига боришга қарор қилди. Орадан чорак соат ўтгач, у остона тагидаги оёқ остига солинган латтага этигини артиб, Дроздовнинг эшигини тақиллатди. Мажмағил

фикус гуллари билан безалган ва эскирган мебель билан жиҳозланган уйда мезбондан ташқари буклама офицерча каравотда, деразага орқа қилиб, гвардия батареяси вахмистри погонини таққан барваста, миқти казак ўтирар эди. У бир оз букчайиб, қора мовут шим кийган оёқларини кериб, сарғиш тук босган қўлларини юмалоқ тиззалари устига қўйиб ўтирарди. Гимнастёркаси унинг белини қисиб, қўлтиқларининг ости буришиб кенг, тўла кўкрагини таранг қилиб турар эди. Эшик ғирчиллаб очилиши билан у йўғон бўйнини ўгириб, Григорийга совуқ бир назар ташлади, шунда бир оз шишинқираган қовоқлари остидаги қийиқ кўзлари совуқ ялтираб кетди.

— Танишинглар. Гриша, бизнинг қўшни қишлоғимиз Уст-Хоперскдан, Подтелков.

Григорий билан Подтелков индамай қўл қисишди. Григорий ўтирар экан уй эгасига қараб кулди:

— Уйингни ифлос қилдим, хафа бўлмайсанми?

— Йўқ, қўрқма. Уй бекаси тозалайди. Чой-пой ичасанми?

Чуваккина, эпчил уй эгаси тамаки тутунидан саргайиб кетган тирноқлари билан самоварни чертиб:

— Суви ўлиб қопти, совуқ чой ичишга тўғри келади энди,— деди.

— Чой ичгим йўқ, овора бўлма.

Григорий Подтелковга папирос тутди.

Ўзининг қип-қизил, йўғон бармоқлари билан Подтелков папирос қутисига тигиз қилиб солинган папирослардан бирини тортиб чиқармоқчи бўлди-ю, кейин уялганидан қип-қизариб кетиб, жаҳл аралаш:

— Тортиб чиқаролмайман... Вой савил қолгур-э!— деди.

У ниҳоят, бир донасини тортиб чиқарди-да, кулгидан қисилиб кетган кўзларини кўтариб, Григорийга қаради. Григорийга унинг соддалиги ёқди.

— Қайси хутордансиз?— деб сўради у.

— Мен асли крутовскийликман,— деб мамнуниятла жавоб қилди Подтелков.— Уша ерда ўсиб катта бўлганман, кейин Усть-Калиновскаяга келиб туриб қолдим. Крутовский хуторини биларсиз, эҳтимол, эшитгандирсиз? Бу хутор Елан билан чегарадош.

Плешаков хуторини кўрганмисан? Унинг орқаси Матвеев хутори, бизнинг станицанинг ёнбошида Тюканов деган хутор бор, у ёғи мен туғилган хутор: Юқори ва Қуйи Крутовский хуторлари.

Бутун суҳбат давомида у Григорийни дам сенсирар, дам сизсирар, тортинмасдан бемалол гаплашарди, ҳатто бир марта уни ўзига яқин олиб, ўзининг оғир қўли билан елкасига қоқиб ҳам қўйди. Подтелковнинг юзи члпоқ, сал-пал чўтир, соқоли қиртишлаб олинган, мўйловлари бураб қўйилган, йилтираб турар, ҳўлланган, таралган сочлари кичкина қулоқларигача тушиб турар, чап томондаги сочи тароқ билан жингалак қилиб қўйилган эди. Унинг қиёфаси одамга ёқар, бироқ катта танқайган бурни билан кўзлари хунукроқ эди. Биринчи қарашда унинг кўзларида ғайри оддий ҳеч нарса йўқдек эди, лекин Григорий тикилиб туриб, бу кўзларнинг одамга тикандек қадалишини сизди. Соққага ўхшаган бу кўзлар қўрғонлардаги шинакка ўхшаш қийиқ қовоқлари орасидан ялтираб қараб турар, унга тикилган одамнинг кўзини ерга қаратар, бир нуқтага тикилганича қотиб қоларди.

Григорий бу одамга қизиқсиниб қараб туриб, унинг ўзига хос бўлган бир одати борлигини сизди: Подтелков кўзларини сира юммас, суҳбатдошидан ўқрайган кўзини олмас, гаплашганда, кўзларини дам-ба-дам бир нарсадан иккинчи нарсага кўчириб турар, офтобдан сарғайган қисқа киприклари доим туширилган, ҳаракатсиз эди. Аҳён-аҳёнда шишинқираган қовоғини тушириб, ерга қараб қоларди, лекин яна бирдан бошини кўтариб тикандек кўзларини бир ерга гикар, атрофдаги нарсаларни кўздан кечириб чиқарди.

— Жуда қизиқ гап-а, оғайнилар!— деди Григорий уй эгаси ва Подтелковга мурожаат қилиб.— Уруш тамом бўлса, биз янгича ҳаёт кечира бошлаймиз. Украинада ҳукуматни Рада¹ бизда эса Қўшин Кенгаши бошқара бошлайди.

¹ Рада — Украин буржуазиясининг 1917—1919 йиллардаги контрреволюцион ташкилоти. (Тарж.)

— Атаман Каледин,— деди паст овоз билан Подтелков унинг гапини тўғрилаб.

— Барибир. Нима фарқи бор?

— Ҳеч қанақа фарқи йўқ,— деб унинг гапига қўшилди Подтелков.

Григорий:

— Энди биз она Россияга энгашиб таъзим қилиб бўпмиз,— деб Извариннинг нутқларини такрорлай бошлади; бу масалага Дроздов билан бу барваста гвардия тўпчисининг қандай қарашларини билиб олмақчи бўлди.— Ўз ҳокимиятимиз, ўз тартиб-низоми-миз бўлади. Хохолларни казак ерларидан қувиб чиқарамиз, чегарамизни ажратиб оламиз,— яқин келмаларинг, деймиз. Қадимги вақтларда боболаримиз қандай яшаган бўлса, биз ҳам шундай яшаймиз. Ўйлашимча, революциянинг бизга нафи йўқ. Сен нима деб ўйлайсан, Дроздов.

Уй эгаси қилпанглаб, кулимсираб қўйди.

— Албатта яхши бўлади! Мужиклар куч-қувватимизни олиб қўйдилар, уларнинг дастидан кун кўролмаимиз. Тайинланган атаманлар ҳаммаси немис: фон Таубе, фон Граббе ва шунга ўхшашлар! Ҳамма ерларни шу штаб-офицерларга қирқиб бердилар... Энди, ҳеч бўлмаса, енгилроқ нафас оламиз.

— Россия бунга кўнармикин?— деб аста сўради Подтелков, ҳеч кимга мурожаат қилмай.

— Қўнмай нима қиларди,— деди Григорий.

— Яна ўша эски ҳаммом, эски тос экан-да.

— Яъни қандоғ?

— Худди шундоғ.— Подтелков соққадек кўзларини ғилдирлатиб, Григорийга ер остидан ўқрайиб қараб қўйди.— Яна меҳнаткаш халқ устига атаманлар миниб олади. У жаноблар олдида таъзим қилиб турасан, улар юмшоқ жойингга тушираверадилар. Ўша сен айтган яхши ҳаёт... бўлса, бўйнимизга тош боғлаб, жарга итарадилар!

Григорий ўрнидан туриб, торгина хона ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, бир неча марта оёқларини кериб ўтирган Подтелковнинг тиззасига оёғини уриб олди. Кейин унинг рўпарасида тўхтаб:

— Бас, нима қилиш керак?— деб сўради.

— Охиригача етказиш керак.

— Нимани охиригача?

— Бир ишни бошлагандан кейин уни охиригача обориш керак. Модомики подшо билан контрреволюцияга қарши эканмиз, ҳокимиятнинг ҳам халқ қўлига ўтиши учун курашувимиз керак. Сенинг айтганларинг — қуруқ сафсата, булар билан фақат болаларни алдаса бўлади. Илгарилари бизни подшолар эзар эди, эндиликда эса подшолар эмас, бошқа кимсалар эзиб сувимизни чиқаради.

— Шундай бўлса, сенинг фикринг нима, Подтелков?

Подтелковнинг соққага ўхшаш оғир кўзлари тор уйни яна бошдан-оёқ қараб чиқиб:

— Халқ ҳокимияти... сайланиб қўйиладиган ҳокимият керак,— деди.— Агар генералларнинг панжасига тушиб қолсак, яна уруш бўлади, урушни эса биз бошимизга урамизми! Ҳамма ёқда, бутун дунёда шундай ҳукумат барпо этмоқ лозимки, у халқни эзмасин, халқларни бир-бирига гиж-гижлаб уриштирмасин. Шундай бўлмаса-чи? Йиртиқ-ямоқ чалварни тескарисини айлантириб кийсанг ҳам йиртиғи «ажий» деб кўриниб туради.— Подтелков қўллари билан тиззасига шапатилаб уриб заҳарханда қилиб кулди, садафдек оппоқ майда тишлари кўриниб кетди.— Биз иложи борича эски ҳаётдан қутулишимиз керак, бўлмаса подшо бўйинтуруғидан ҳам оғирроқ бўйинтуруқни бўйнимизга соладилар.

— Бизларни ким идора қилади?

— Ўзимиз!— деди Подтелков жонланиб.— Ҳокимиятни ўз қўлимизга оламиз,— ўзимиз идора этамиз. Бошвоғимизни сал бўшатиб қўйсалар, Қалединларни ўзимиз устимиздан итқитиб ташлаймиз!

Григорий терлаган ойна олдида қаққайганича, хийла вақтгача кўчада, ғалати бир ўйин ўйнаётган болаларни томоша қилди, нариги томондаги уйларнинг ҳўл томларига, уй олдида ўсган яйдоқ қора теракнинг кул ранг новдаларига тикилиб қолди; Дроздов билан Подтелков нима устида тортишаётганларини эшитмади; чувалган калаванинг учини топиш, миясини ишлатиб, бир қарорга келишга уринди.

Григорий дераза олдида ўн минутча туриб, ойнага ўз исми ва фамилиясининг бош ҳарфларини чаплаштириб чизди. Дераза рўпарасида, пастаккина уйнинг томи устида мезон қуёши ҳолдан кетиб, ботмоқда: занглаган тунука томнинг қиррасига қўнган қуёш ҳўл мис баркаш сингари қизариб, томнинг ё у ёғига, ё бу ёғига думалаб тушиб кетадигандек кўринар эди. Ёмғирдан шалаббо бўлган шаҳар боғидан шитирлаб барглар учиб келар, Украинадан, Луганскдан эсан ва борган сари кучаяётган шамол станица устида ғувиллар эди.

III

Новочеркасск большевистик революциядан қочганлар йиғиладиган марказга айланди. Пароканда бўлган рус армиясининг тақдирини бир вақтлар ҳал қилган катта генераллар реакциячи донликларнинг ёрдамидан умидвор бўлишиб, қуйи Донга кела бошладилар, улар шу плацдармдан Совет Россиясига қарши ҳужумга ўтиш ниятида эдилар.

2 ноябрда ротмистр Шапрон ҳамроҳлигида генерал Алексеев Новочеркасскка етиб келди. Каледин билан тил бириктириб, кўнгилли отрядлар туза бошлади. Шимолдан қочиб келган офицерлар, юнкерлар «зарбдорлар», талабалар, казакларнинг энг контрреволюцион табақалари ва ажойиб саргузаштларни севадиган Керенский пули билан бўлса-да, катта машошлар олиш дардида юрган одамлар,— келажак Кўнгилли армиянинг ўзагини ташкил қилдилар.

Ноябрь ойининг охирларида генераллардан Деникин, Лукомский, Марков, Эрделилар етиб келишди. Бу вақтда Алексеевнинг отряди минг нафар кишидан ошиб кетган эди.

Корнилов йўлда ўзининг така туркман соқчиларини ташлаб, кийимини ўзгартириб Дон чегарасига етиб келди, 6 декабрда Новочеркасскда пайдо бўлди.

Руминия, Австрия-Германия фронтларида бўлган казак полкларини шу вақтгача Донга тўплай олган Каледин уларни Новочеркасск — Чертково — Ростов — Тихорецкая темир йўл магистрали бўйлаб жой-

лаштирди. Аммо уч йиллик урушдан чарчаган, фронтдан революцион кайфиятда қайтган казакларнинг большевиклар билан урушишга ҳафсалалари йўқ эди. Полклар составида бўлиши лозим бўлган отличларнинг қарийб учдан бири қолган эди. Состави тўлароқ бўлган 27-нчи, 44-нчи ва 2-нчи запас полклари Каменская станциясида жойлашган эдилар. Лейб гвардия Атаман полки ва Лейб гвардия Казак полклари ўз вақтида Петрограддан ўша ерга жўнатилган эди. Фронтдан келган 58-нчи, 52-нчи, 43-нчи, 28-нчи, 29-нчи, 35-нчи, 10-нчи, 39-нчи, 23-нчи, 8-нчи ва 14-нчи полклар ҳамда 6-нчи, 32-нчи, 12-нчи ва 13-нчи батареялар Чертководо, Миллероводо, Лиховодо, Глубокой, Звероводо ва кон районларида жойлаштирилган эдилар. Хопер ва Усть-Медведицкий округидаги казаклардан ташкил топган полклар Филонов, Урюпинск, Себряков станцияларига етиб келди, у ерда бир неча вақт қолгандан кейин таралиб кетди.

Казакларни қадрдон уйлари ўз бағрига чорлар, уларнинг уй-уйларига кетиш истагига ғов бўладиган ҳеч қандай куч йўқ эди. Дон казак полklarидан фақат 1-нчи, 4-нчи ва 14-нчи полкларгина Петроградда турар эди, улар ҳам Петроградда узоқ вақт қолмади.

Каледин баъзи бир қисмларни, хусусан, ишончсиз қисмларни қайтадан тузиш ёки уларни энг ишончли қисмлар билан ўраб олиб, бир-бирларидан ажратишга уриниб кўрди.

Ноябрнинг охирида у биринчи марта революцион Ростов устига фронтдан келган қисмларни юборганда, казаклар Аксайга етиб келишлари билан ҳужумга ўтишдан бош тортдилар ва орқаларига қайтиб кетдилар.

«Қурама» отрядлар ташкил этиш учун кенг миқёсда олиб борилган ҳаракат ўз натижасини берди: ноябрнинг 27 сида Каледин матонатли кўнгилли отрядлар билан ҳужумга ўтишга муваффақ бўлди, бу вақтгача бир неча батальон тўплай билган Алексеевдан ёрдам олиб иш бошлаб юборди.

2 декабрда Ростовни кўнгилли қисмлар жанг билан ишғол қилдилар. Корнилов келгандан сўнг Кўнгилли армия ташкилотининг маркази Ростовга кўчи-

рилди. Каледин якка мохов бўлиб қолди. У казак қисмларини вилоят чегараларига тарқатиб, Царицин ва Саратов губернияси чегарасига юборди, бироқ тез ҳал қилиниши керак бўлган кундалик вазифаларни бажариш учун офицер партизан отрядларини ишга соларди; кундан кунга ожизланаётган заиф «қўшин ҳокимияти» ёлғиз офицерларгагина таяна оларди.

Донец шахтёрларини тинчитиш учун янгидан ташкил этилган отрядлар улар устига юборилди. Макевск районида ясовул Чернецов бош кўтарди, мунтазам 58-нчи казак полкининг қисмлари ҳам ўша ерда эди. Новочеркасскда тезлик билан Семилетов, Греков отрядлари ва ҳар хил дружиналар тузилди; шимолда Хопер округида офицер ва партизанлардан «Стенька Разин отряди» деб аталган қисм ташкил этилди. Аммо Дон вилоятига қизил гвардиячилар колонналари уч томондан бостириб келмоқда эди. Харьковда, Воронежда оқларга зарба бериш учун куч тўпланаётган эди. Дон устини қора, қалин булутлар ўраб ола бошлади. Украинадан эсан шамол биринчи жангларда отилган тўпларнинг овозларини олиб келди.

IV

Новочеркасск устида оқ-сарик, қадимги кема сингари кўкраги баланд булутлар аста сузиб ўтмоқда. Юксак мовий осмонда, катта черковнинг ярқираб турган гумбази устида тарам-тарам барра булут парчаси муаллақ турар, унинг қуйруғи пастга тушиб, қаердадир Кривянский станцияси устида қизғиш тусга кириб, кумушдек товланарди.

Офтоб хира нур сочиб чиқиб келмоқда, аммо атман саройининг дераза ойналарига офтоб нури тушиб жилоланиб турарди. Уйларнинг нишаб томлари устидаги тунукалар ярқираб, Сибирь тожи тахтини шимолга узатиб турган Ермакнинг ҳайкали кечаги ёмғирдан ҳўл бўлган эди.

Пиёда казаклар взводи Крещенский қиялигидан юқорига чиқиб борар, милтиқларининг найзаларида қуёш нури барқ урар эди. Онда-сонда ўтиб туради-

ган йўловчиларнинг қадам товуши ва извош гилди-
ракларининг шалдираши тонг пайтининг оромбахш
сукунатини бузар, лекин бараварига шипиллаб қадам
ташлаб кетаётган казакларнинг шарпаси бу сукунат-
га унчалик халал бермасди.

Шу кун и эрталаб Москва поезди билан Илья
Бунчук Новочеркасскка етиб келди. У эскирган юпун
пальтосининг этакларини тортиб, тўғрилаб қўйиб,
ҳаммадан кейин вагондан тушди, чунки у граждан
кийими ўзига ярашмаганини ҳис этиб сиқиларди.

Платформада жандармлар у ёқдан-бу ёққа юриб
турар, иккита ёшгина қиз ўзидан-ўзи кулиб кезиб
юрар эди. Бунчук эскирган жўнгина чамадонини қўл-
тиқлаб олиб, шаҳарга жўнади. Кўчанинг бошига ет-
гунча йўлда ҳеч ким учрамади. Шаҳарни кўндаланги-
га кесиб чиққан Бунчук ярим соатдан кейин ярим
хароба ҳолига келган бир кулба олдида тўхтади.
Кўпдан бери шикаст-рехти тuzатилмаган бу уй аянч
ҳолда эди. Замон марҳаматсиз оғир қўли билан бу
уйни босиб, томини ўпириб туширган, уйнинг девор-
лари нураган, дераза қопқоқлари шалвираб осилиб,
деразалар шол одамдек қийшайиб қолган эди.
Бунчук кўча эшигини очиб, ҳаяжон ичида уйга ва
торгина ҳовлига кўз югуртирди-да, шошиб-пишиб зи-
надан юриб чиқа бошлади.

Торгина коридорнинг ярмини ичи эски-туски билан
тўлган сандиқ эгаллаб ётар эди. Қоронғида Бунчук
тиззасини сандиққа уриб олди-ю, оғриқни ҳис этмай
эшикни қаттиқ тортди. Пастаккина даҳлизда ҳеч ким
йўқ эди. У иккинчи хонага ўтди. Бу ерда ҳам ҳеч ким
йўқлигини кўриб, остонада тўхтади. Ўзига жуда та-
ниш ва шу уйгагина хос бўлган ҳид димоғига урил-
гач, боши айланиб кетди. Бир қарашда уйдаги нар-
саларнинг ҳаммасини: даҳлизнинг ўнг бурчидаги
оғир ромли иконани, каравот, стол, унинг устида эс-
кириб доғ босиб кетган кичик ойна, фоторасмлар,
бир неча кўҳна стул, тикув машинаси, ишлатилавериб
жилоси кетган, печь устидаги самоварни кўрди.
Бунчукнинг юраги бирдан дукурлаб кетиб, бўғилган-
дек оғзини очиб нафас олди, кейин бурилиб, чамадо-
нини ерга қўйди-ю, ошхонага кўз югуртирди; анилин

билан бўялган катта, кўм-кўк печь кўзига иссиқ кўринди, ҳаво ранг чит парда орқасидан тарғил мушук қараб турарди; бу мушукнинг кўзлари маъноли бўлиб, худди одамдай қизиқсиниб кўз тикиб турарди,— афтидан, бу ерга одам боласи камдан кам кирса керак. Стол устида ювиқсиз идиш-товоқлар тартибсиз ҳолда ётар, табуретка устида жун ип калаваси қолган, тўқилиб битмаган пайпоқнинг тўрт бурчига қадалган санчиқ симлар йилт-йилт қилиб турар эди.

Саккиз йилдан бери бу ерда ҳеч нарса ўзгармабди. Гўё, Бунчук бу ердан кечагина кетгандек эди. У зинапояга югуриб чиқди. Ҳовлининг бир чеккасидаги омбор эшигидан ҳам чекавериб адо бўлган, букчайиб қолган кампир чиқди. «Она!.. Наҳотки онам бўлса?» Лаблари титраб кетган Бунчук унинг олдига югурди. У шапкасини бошидан олиб, қўлида гижимлаб турарди.

— Сизга ким керак? Ким?— деб безовталаниб сўради жойида қотиб қолган кампир кафтини оқарган қошлари устига қўйиб.

— Ойи!...— деб қичқирди Бунчук бўғиқ овоз билан.— Сенга нима бўлди, мени танимаяпсан-а?..

Бунчук қоқина-суқина онаси олдига келар экан, унинг овозидан онаси гўё зарба егандай гандираклаб кетганини кўрди, афтидан, у югуриб келмоқчи бўлган эди-ю, лекин мажоли келмай, гўё шамолга қарши юриб бораётган кишидай, оёқларини силтаб босарди. Бунчук оз бўлмаса йиқилиб тушай деган онасини ушлаб қолиб, ажин босган юзларидан, қўрққанидан, қувонганидан кўзлари тиниб кетган кўзларидан ўпар, ўзини йўқотиб қўйиб, кўзларини пирпиратарди.

— Илюша-.. Илюша жоним!.. Уғлим! Танимабман-а... Ё худо қаёқдан келдинг-а?..— деб шивирлар эди. кампир қаддини ростлашга ва бўшашган оёқлари устида босиб туришга уриниб.

Она-бола бошлашиб уйга киришди. Бошидан кечирган ҳаяжонли дақиқалардан кейин бировнинг пальтосини кийиб келган Бунчук ўзини ноқулай сеза бошлади,— пальто тор, қўлтиқларининг ости қисар, ҳаракат қилишга қўймас эди. Бунчук уни ечиб таш-

лагандан кейин ўзини енгил ҳис этиб, стол ёнига келиб ўтирди.

— Сени тирик кўраман деб ўйламовдим!.. Кўришмаганимизга неча ой ва йиллар бўлди. Бўйларингдан айланай! Усиб, кап-катта бўлиб қолибсан, қандай қилиб таний ахир!

— Ойижон, ҳол-аҳволинг қалай!— деб сўради Бунчук, кулимсираб.

Кампир пойма-пой гапирар, шошиб-пишиб, стол устига дастурхон ёзар, самоварга кўмир ташлар ва кўз ёшини артаман деб юзига кўмир қурумани ёйиб юборар, ўглининг олдига дам-бадам югуриб келиб, унинг қўлини силар, елкасига суйканиб, қалт-қалт титраб йиғларди. У сув иситиб, ўглининг бошини ювди, сандиқ остида ётавериб сарғайиб кетган тоза кўйлак-иштонни олиб кийгизди, қадрдон меҳмондек сийлади,— ярим кечагача ўғлидан кўз узмай ўтирди, ҳол сўраб, бошини ирғатиб, унинг гапини эшитди.

Бунчук ухлагани ётганда черков соати икки марта жом чалди. У ёстиққа бош қўйиши билан уйқуга кетди, кўзи илинар экан кўз ўнгида ўтмиши гавдаланди: ҳунар мактабидан ўқиб юрган шўх болалик даври, елиб-югуриб чарчагандан кейин ётиб, уйқуга кетганда ошхона эшигини очиб онаси: «Илюша, эрталиқ дарсингни тайёрладингми?» дегани эсига тушди. Бунчук шод бўлиб, лабларида қотиб қолган табассум билан ухлаб қолди. Тонг отгунча муштипар она бир неча марта ўглининг олдига келиб, дам кўрпасини, дам ёстигини тўғрилаб қўяр, бир тутам сочи тушиб турган кенг пешонасидан ўпар, кейин шипилаб юриб чиқиб кетарди.

Орадан бир кун ўтгандан кейин Бунчук жўнаб кетди. Эрталаб солдатча шинель, яп-янги пистолқанг фуражка кийган бир ўртоғи келиб, унга алланарса деб шипшиган эди, Бунчук шошиб-пишиб кийимларини чамадонга жойлади-да, энг устига онаси ювиб берган бир жуфт куйлак-иштонини қўйиб, ижирғаниб пальтосини кийди. Онаси билан наридан-бери хайрлашди-да, бир ойдан кейин қайтиб келаман деди.

— Илюша, қаёққа кетяпсан?

— Ростовга, ойижон, Ростовга. Тез қайтиб келман... Сен, сен, ойижон, кўп ғам ема!—деб кампирга далда берди у.

Онаси шоша-пиша ўз крестини олди-ю, ўглини ўпиб, чўқинтириб, унинг бўйнига осди, крест тасмасини тўғрилаб қўяётганда титраётган бармоқлари Бунчукнинг бўйнига муздек тегиб кетди.

— Илюша, крест бўйнингда юрсин. Бу — муқаддас Николай Мерликийский крестидир. Ё, муборак азиз авлиё, ўғлимни ўз паноҳингда асра, ўзинг муҳофаза эт... Кўзимнинг оқу қораси, ёлғиз ўғлим...—деб шивирлади кампир, крестни қизарган кўзларига суртиб.

У титраб-қақшаб ўглини қучоқлар экан, ўзини тўхтатолмади, лаблари титраб сўлжайиб кетди. Бунчукнинг тук босган қўлларига оби раҳматдек бирикки томчи кўз ёши томди. Бунчук онасининг қўлини бўйнидан олиб, қовоғини солди-да, шошганча ташқарига чиқиб кетди.

* * *

Ростов вокзали — тумонат одам, полларда папирос қолдиқлари, чақиб ташланган пистачка пўчоқлари сочилиб ётибди. Вокзал майдонида гарнизон солдатлари ҳазинага қарашлик кийим-бош, тамаки, ўғирлик мол олиб сотар эдилар. Жанубдаги соҳил бўйларида жойлашган шаҳарларда турли миллат кишилари яшайди. Ҳозир улар ғовур-ғувур қилиб, кўчаларда кезиб юрарди.

Папирос сотувчи бир бола бақириб:

— Ас-с-смол папироси, Ас-с-смол папироси чаканалаб сотилади!—деб бўкирар эди.

Кўринишидан шубҳали, номаълум бир шарқлик киши Бунчукнинг қулоғи тагига келиб:

— Арзон-гаровга сотаман, жаноб гражданин,—деб шивирлади-да, шинелининг этаги остида қаппайиб турган бир нарсани имлаб кўрсатди.

— Қовурилган пистачка! Пистачка олинг!—деб чувиллашарди вокзал олдида савдо қилиб ўтирган қиз ва аёллар.

Олти нафар қораденгиз матроси одамлар орасини

ёриб, шанғиллашиб, хохолашиб ўтиб кетди. Устларида байрамда кийиладиган лентали, ялтироқ сариқ тугмали форма, почаси кенг, лой сачраган чалвор. Ҳамма уларни ҳурматлаб йўл бўшатиб берарди:

Бунчук халқ орасини ёриб ўтиб, аста борарди.

Радио-телеграф командасидан бўлган ушоққина бир солдат:

— Тилладан? Ол-а! Миси чиқиб қопти-ку тиллангани, кўрмаяпманми?— дер эди кинояомуз.

Сотувчи каттагина, шубҳали олтин занжирни силкитиб, нафрат билан:

— Сен нимани биласан? Олтин, қизил олтин, у ёгини суриштирсанг, мировой судьядан сотволганман... Туёгингни шиқиллат жулдурвоқи! Пробасини кўрсат ҳам дерсан... манавини хоҳламайсанми!

— Флот бормайди... бемаъни гапингни қўй!— деган овоз эшитилди ён томондан.

— Нечун бормайди?

— Бу газеталарда...

— Ҳой шум така, бу ёққа опке!

— Биз бешинчи номерга¹ овоз бердик. Бошқа иложи йўқ, фойдасиз.

— Зоғора! Мазали зоғора! Биттасини олиб берайми?

Эшелон бошлиғи: эртага жўнаймиз, деб ваъда қилди.

Бунчук партия комитети биносини топиб, зинадан иккинчи қаватга кўтарилди. Найзаси пичоққа ўхшаган япон милтиғи ушлаган қизил гвардиячи ишчи йўлини тўсди.

— Кимни қидириб юрибсиз, ўртоқ?

— Ўртоқ Абрамсонни. Шу ердами?

— Чап томондаги учинчи хонада.

Қисқа бўйли, бурни катта, ҳабашлардек қоп-қора бир одам чап қўлининг бармоқларини сюртугининг тугмалайдиган жойига суқиб, ўнг қўлини пахса қилиб, ўрта ёшли темир йўлчига жаҳл билан гап-рарди:

¹ Учредительное собраниега бўлган сайловларда большевик номзодлар бешинчи рўйхат билан ўтган.

— Бу ишингиз ярамайди. Шуям ташкилот бўпти-ю! Сиз бу хилдаги ташвиқот усулини қўллансангиз, ишни пачава қиласиз!

Темир йўлчи бир нарса демоқчи бўлар, юзининг ифодасидан, хижолат чекиб туришидан ўзини оқламоқчи бўлгани сезилиб турарди, лекин ҳабашга ўхшаган кишига оғиз очирмас эди; афтидан, ғазаби қайнаб-тошганга ўшар, суҳбатдошининг гапига қулоқ солишни истамай, кўзларига қарамасдан ҳадеб бақирар эди:

— Митченкони дарҳол ишдан четлаштиринг! Сизда юз бераётган ҳодисаларга биз бефарқ қарай олмаймиз. Верхоцкий революцион суд олдида туриб жавоб беради! У қамоққа олиндими? А!.. Мен унинг отилишини талаб этаман!— деб қаҳр билан сўзини тамомлади ва қизариб-бўртиб кетган юзини Бунчукка ўгирди; ҳали жаҳлдан тушмагани учун кескин овоз билан сўради:— Сиз нима иш билан келдингиз?

— Абрамсон сиз бўласизми?

— Ҳа.

Бунчук унга ҳужжатларини ва Петроградда энг масъул ишда бўлган бир ўртоқнинг хатини узатди-да, ўзи дераза токчасига ўтирди.

Абрамсон хатни диққат билан ўқиб чиқди, хижолат чеккандек кулимсираб қўйди (ўринсиз ўшқиргани учун хижолатда эди), сўнгра:

— Бир оз кутиб туринг, сиз билан ҳозир гаплашамиз,— деди.

У терлаб-пишиб кетган темир йўлчига жавоб бериб юборди-да, эшикка чиқиб кетди, орадан бир минут ўтгач, соқоли қиртишланган, қуйи жағи устида қиялаб тушган қилич ярасининг кўм-кўк изи қолган новча, қоматини офицерча тута билган бир ҳарбийни бошлаб келди.

— Бу киши — бизнинг ҳарбий-революцион комитетимизнинг аъзоси. Танишинг. Сиз, ўртоқ... кечиринг, фамилиянгизни унутибман.

— Бунчук

— ...ўртоқ Бунчук... афтидан, сиз пулемётчи мутакхассис бўлсангиз керак?

— Ҳа.

— Бизга худди пулемётчи керак эди,— деб кулимсиради ҳарбий киши.

Унинг қулоғи тагидан иягигача чўзилган чандиғи кулгидан қизариб кетди.

— Сиз энг қисқа бир муддатда бизга қизил гвардиячи ишчилардан пулемёт командаси ташкил эта биласизми?— деб сўради Абрамсон.

— Ҳаракат қиламан. Гап — муҳлатда.

— Хўш, бу ишга қанча вақт керак? Бир ҳафта, икки, уч ҳафтами?— деб энгашиб сўради ҳарбий киши Бунчукдан; кейин кулимсираб жавобини кутиб турди.

— Бир неча кун.

— Жуда соз.

Абрамсон пешонасини ишқалаб, жаҳл аралаш леги:

— Гарнизон қисмлари бузғунликка юз тутган, уларнинг ҳақиқий қиммати йўқ. Бизнинг ҳам, ўртоқ Бунчук, ҳамма ердагидек умидимиз ишчилардан. Матрослар — тузук, солдатлар эса... Шу сабабдан, билсангиз, ўз пулемётчиларимиз бўлишини истаймиз.— У жингалак кўк соқолини тутамлаб, ғамхўрлик қилиб сўради.— Сиз моддий таъминот жиҳатидан қалайсиз? Ҳа, биз бу жиҳатдан таъминлаймиз. Бугун овқат қилдингизми? Албатта, йўқ.

«Эй биродар, сен ҳам очарчиликни кўп кўрганга ўхшайсан, негаки бир қарашда тўқ одамни оч одамдан ажрата билдинг, кўп даҳшатли, оғир кунларни бошингдан кечиргандирсанки, бир тутам соқолинг оплоқ бўпкетибди» деб ўйлади Бунчук ва Абрамсоннинг ҳабашникига ўхшаш чеҳрасига, ўнг томони пахтадек оқариб кетган бошига қараб юраги симобдек эриб кетди. Йўл кўрсатувчи билан Абрамсоннинг квартирига кетар экан, Бунчук уни ўйлар эди: «Мана бу чин инсон, ҳақиқий большевик! Бир томондан, ишга ўч, қаттиққўл, матонатли, иккинчи томондан, унда энг яхши одамшавандалик хислати сақланиб қолган. У Верхоцкий каби саботажчини шартта ўлимга ҳукм қилиб юбора билади, айни замонда ўз ўртоғига меҳрибонларча ғамхўрлик қила олади».

Абрамсон билан учрашув натижасида олган

ёқимли таассурот остида унинг Таганрог кўчаси бошидаги квартирига етиб борди, торгина китоблар билан тўлган хонада дам олиб, овқатланди, Абрамсоннинг мактубини квартира бекасига берди-да, каравотга чўзилди, қаерда ётганини билмай қаттиқ уйқуга кетди.

V

Бунчук тўрт кун, эрталабдан кечгача партия комитети ўзининг ихтиёрига юборган ишчилар билан машғулот ўтказди. Улар ўн олти киши эди. Булар турли ёшдаги турли касб эгалари бўлиб, ҳатто ҳар хил миллатлардан иборат эдилар. Буларнинг иккитаси ҳаммол, бири полтавалик украин Хвиличко, бошқалари — руслашган грек Михалиди, ҳарф терувчи Степанов, саккизтаси металлест, Парамонов, маъдан конида ишловчи Зеленков, нимжон армени нонвой Геворкянц, рус немисларидан чилангар уста Иогани Ребиндер, иккитаси депо ишчиси эди, ўн еттинчи йўлланмани солдатча пахталик нимча кийган, оёқларига катта хапқат этик кийган аёл киши олиб келди.

Бунчук аёлдан оғзи ёпиқ пакетни олар экан, унинг нима мақсадда келганини билмай:

— Сиз қайтишда штабга кириб ўта оласизми? — деб сўради.

Аёл кулимсиради, шошқин бир ҳаракат билан рўмоли остидан ҳурпайиб чиқиб қолган сочларини тузатар экан, ҳадиксираб:

— Мени сизнинг ихтиёрингизга юборишди... — бир лаҳза хижолат ичида қолиб, тили тугилиб, — пулемётчиликка, — деди.

Бунчук қип-қизариб кетди.

— Бу нимаси, у ердагилар эсини еб қўйдими? Мен бу ерда аёллар батальони тузаяпманми?.. Сиз мени кечиринг, бу — сизга муносиб иш эмас: оғир иш, эркак кишининг кучи етадиган иш... Бу нима қилганлари-а?.. Йўқ, мен сизни қабул қилолмайман!

У қовоғини солиб, пакетни очди, ихтиёрингизга партия аъзоси Анна Погудко юборилади, деб ёзилган йўлланмага кўз югуртириб, Абрамсоннинг йўл-

ланмага илова қилган мактубини қайта-қайта ўқиб чиқди.

«Азиз ўрт. Бунчук!

Сизга Анна Погудко номли яхши бир ўртоқни юборяпмиз. Биз унинг қаттиқ талабини рад этолмадик, уни яхши пулемётчи жангчи қилиб етиштирасиз деган умид билан ихтиёрингизга юборяпмиз. Мен бу қизни танийман. Уни сизга қизғин тавсия этиш билан, бир нарсани илтимос қиламан: у қимматли партия ходими, лекин жуда қизиққон ва жўшқиндир (ҳали ёшлик ғурури бошидан кетмаган), уни эҳтиётсиз ҳаракатлардан сақланг, ҳимоя этинг.

Шубҳасиздирки, ихтиёрингиздаги саккиз нафар металлест сиздаги одамларнинг ядроси бўлиб, уларни жипслаштирадилар, улардан ўртоқ Боговойга алоҳида эътибор беришингизни ўтинаман. Жуда ишбиларман ва революцияга содиқ кишидир. Сизнинг пулемётчилар отрядингиз — состави бўйича интернационал отряддир, бу яхши хислат: улар шубҳасиз жангда матонатли бўлурлар.

Таълимни тезлаштиринг. Каледин устимизга бос-тириб келмоқчи эмиш, деган маълумотлар бор.

Дўстлик саломи билан *С. Абрамсон*».

Бунчук рўпарасида турган қизга бир назар ташлади (улар Московский кўчасидаги уйлардан бирининг ертўласида, пулемёт отишни ўрганаётган хонада эдилар). Ғира-шира ёруғлик юзига кўланка ташлаб турарди.

— Нима ҳам қилардик! — деди Бунчук нохушлик билан. — Бу сизнинг истагингиз экан... Абрамсон ҳам илтимос қиляпти; майли қолинг.

* * *

Оғзи карракдек «максимка»ни ҳар ёқдан ўраб олиб, олдингиларнинг елкасига суянишиб, пулемёт устида энгашиб туришар, Бунчукнинг моҳир қўлларида унинг қисмларга ажралишини синчковлик билан кузатишарди. Бунчук секин ва аниқ ҳаракат қилиб,

унинг қисмларини яна йиғиштирар, айрим қисмларнинг тузилиши ва вазифасини тушунтирар, пулемётни ишлатиш усулларини ўргатар, ўқлаш, нишонга олиш қондаларини кўрсатар, траектория бўйича ўқнинг қандай қилиб ўнг томонга оғишини, ўқнинг қанча масофага бориб тушишини уқтирарди. Душмanning ўқ сели остида қолмаслик учун жанг вақтида қандай жойлашишни таълим берарди. У бўёғи кўчиб кетган пулемёт қалқони остига ётиб олиб, жой танлаш, ўқ ленталари солинган яшикларни қасрга қўйишни гапириб берар эди.

Нонвой Геворкянцдан бошқа ҳамма осонгина билиб олди. Бунчук пулемётни қисмларга ажратишни ҳар қанча кўрсатса ҳам Геворкянц уқиб ололмас; эсида турмас, адашар, шошиб қолар, хижолат ичида шивирлаб:

— Нега бўлмаяттикин? Ахир мен... Гуноҳқорми?.. Мановини бу ёққа. Яна бўмаяпти!..— деб аччиғланиб хуноб бўларди. — Нега экан?

— Мана сенга негалиги!— деб қорача, юз-кўзига порох сачраб кўм-кўк доғ қолдирган Боговой уни майна қиларди. — Узинг нўноқсан, шунинг учун бўлмаятти. Мана бундай қилиш керак.— деб қисмларни жой-жойига қўйиб кўрсатди у. — Мен болалик чоғимданоқ ҳарбий ишга ишқивозман, — деб ҳаммани кулдириб, бармоғи билан юзидаги порох доғ қолдирган изларни кўрсатди. Тўп қуяётган эдим, у портлаб кетди. Азобини кўряпман, лекин ҳозир ишга қўлим чечан бўпқолди.

Дарҳақиқат, у пулемётни ҳаммадан олдин осонгина ўрганиб олди. Геворкянц ношудлигича қолди. Унинг хафа бўлиб, йиғламсираб:

— Яна чиқмаяпти! Нимага экан? Билмадим, — деган овози эшитилиб қоларди.

Тили заҳар грек Михалиди ғазабланиб:

— Оббо, ҳафтафаҳм-э. Нахчивондан чиққан битта тўпос сен экансан-да,— дер эди.

— Бунақа ношуд оламда топилмайди, — деб унинг гапига қўшилди оғир-вазмин Ребиндер.

— Бу сенга кулча ёпиш эмас, — деди кулиб Хвилчко. Унинг гапига ҳамма беғараз кулиб қўйди.

Фақат Степанов шолғомдек қизариб, титраб-қақшаб қичқирди:

— Уртоққа ўргатиш керак, майна қилиш ярамайди.

Унинг гапини қўллари узун, кўзлари ола-кула кекса депо ишчиси Крутогоров қувватлади.

— Кулавер-а, шақилдоқлар, иш қолаверсин. Уртоқ Бунчук, бу оғзи коскиларни тинчит ё ҳайдаб юбор. Революция хатарда-ю, буларга кулги бўлса, — деб дўриллади чўкичга ўхшаган муштини кўтариб.

Анна Погудко ҳар ишни ҳафсала билан ўрганар, Бунчукни ҳоли-жонига қўймай, унинг рўдапо пальтосининг енгидан ушлаб олиб, пулемёт ёнида ўралашгани-ўралашган, чақнаб турган қора, катта-катта кўзларини Бунчукка тикиб:

— Агар қобиғида сув музлаб қолса, нима бўлади? Қаттиқ шамолда қандай чалғийди? Шунда қандай бўлади, ўртоқ Бунчук? — деб саволлар ёғди-рарди.

Бунчук у борлигида ўзини ўнгғайсиз ҳис қиларди. Шу ўнгғайсизлигининг ҳиссасини чиқариш учун Аннага жуда талабчанлик билан муомала қилар, ўзини атайин совуқ тутар, аммо эрталаб соат еттида у қўлларини пахталик нимчасининг енглирига тиқиб, жунжикиб, катта солдатча этигини тўқиллатиб, ертўлага кириб келганда Бунчук ўзини ҳаяжонга келгандек ҳис этарди. Анна Бунчукдан бир оз бўйи пастроқ, жуссаси меҳнаткаш қизларникига ўхшаш миқтидан келган, бир оз букчайганроқ, агар бутун вужудига ҳусн бериб турган ажойиб катта кўзларини мустасно қилганда, ўзини хунуқкина деса ҳам бўларди.

Тўрт кун мобайнида Бунчук Аннани тўйиброқ ҳам кўролмади. Чунки ертўланинг ичи ним қоронғи, бунинг устига, унинг башарасига тикилавериш ўнгғайсиз, вақт ҳам кўтармас эди. Бешинчи кун деганда улар ертўладан бирга чиқдилар. Анна олдинда борарди. Бешинчи поғонага кўтарилганда Анна орқасига ўгирилиб, Бунчукка қандайдир бир савол ташлади. Бунчук эса унга кечки қуёш ёруғида қараб,

ич-ичидан оҳ тортиб қўйди. Анна ўз одатига кўра сочларини тўғрилаб туриб, бошини сал орқага ташлаган ҳолда унга қиё боқиб жавоб кутди. Лекин Бунчук саволни эшитмаган эди. У юраги увишиб секин-аста зинапоядан кўтарилар эди. Анна хижолат чекканидан ботаётган қуёш ёруғида бурнининг катаклари қимирлаб турарди (рўмолини олмасдан сочини тузатиш ўнгғайсиз эди). Лабларининг бичими мардонавор, лекин болаларникидек маъсум эди. Устки дўрдоқ лаби устида қорайиб чиққан майин туклар юзининг рангини очиб юборган эди. Бунчук зарб тушишидан қўрққандек, бошини эгди ва ҳазил аралаш:

— Анна Погудко... иккинчи номерли пулемётчи, сен бировни бахтиёр қиладиган даражада ажойибсан, — деди.

— Бўлмаган гап! — деди у шартта ва кулиб қўйди. — Бўлмаган гап, ўртоқ Бунчук. Мен соат нечада машқ майдонига борамиз, деб сўраяпман.

Бу кулгидан Анна аллақандай содда ва яқин бўлиб кўриниб кетди. Бунчук унинг ёнига келиб тўхтади, офтоб ҳамма ёқни зарга кўмиб ботаётган кўчанинги бошига аланглаб қараб секин деди:

— Машқ майдонигами? Эртага. Қаёққа бормоқчисан, турадиган жойинг қаерда?

Анна чеккадаги бир тор кўчанинги номини айтди. Биргалашиб кетдилар.

Чорраҳага етганда уларни Боговой қувиб етди.

— Менга қара, Бунчук! Эртага қаерга тўпланамиз?

Йўл-йўлакай Бунчук Тинч чакалак орқасида йиғилишларини айтди, Крутогород билан Хвиличко пулемётни извошда келтиришади; эрта билан соат саккизда ҳамма тўпланиши керак, деди. Боговой улар билан бирга икки квартал ергача борди, кейин хайрлашди. Бунчук билан Анна Погудко бир неча минутгача индамай боришди. Анна кўзининг қири билан қараб сўради:

— Сиз казакмисиз?

— Ҳа.

— Илгари офицер бўлганмисиз?

— Э, офицерликни менга ким қўйибди?
— Асли қаерликсиз?
— Новочеркассклик.
— Ростовга келганингизга қанча бўлди?
— Бир неча кун.
— Ундан илгари қаерда бўлгансиз?
— Петроградда.
— Нечанчи йилдан бери партиядасиз?
— Бир минг тўққиз юз ўн учинчи йилдан бери.
— Оилангиз қаерда?
— Новочеркасскда,— деб ғулдураб шошиб жавоб берди Бунчук, сўнгра илтижо қилаётгандек қўлини чўзиб:— Шошма, сўрашга ижозат эт: ўзинг асли ростовликмисан? — деб сўради.

— Йўқ, мен Екатеринославшчинада туғилганман, лекин сўнги вақтларда шу ерда турганман.

— Энди мен сўраб-суриштираман... Украинкамисан?

Анна бир лаҳза иккиланиб туриб, дадил жавоб берди:

— Йўқ.

— Яҳудиймисан?

— Ҳа. Нимайди? Тилимдан билиниб турибдими?

— Йўғ-э.

— Бўлмаса менинг яҳудийлигимни қаёқдан билдинг?

Бунчук у билан барабар қадам ташлаб кетиш учун юришини секинлаштириб, жавоб берди:

— Қулоғинг, қулоғингнинг шакли ва кўзингдан билдим. Ўз миллатингдан сенда жуда оз нишона бор...— Кейин ўйланқираб туриб:— Биз билан бирга бўлганинг жуда яхши,— деди.

— Нега?— деб қизиқсиниб сўради Анна.

— Биласанми: яҳудийлар ҳақида бир гап тарқалган, билишимча, кўп ишчилар ҳам шундай фикрдалар,— шу ерда Бунчук,— мен ўзим ҳам ишчиларданман,— деб қўшиб қўйди,— яҳудийлар одамларга йўл кўрсатиб, ўзлари ўт ичига кирмас эмишлар. Бу хато фикр, сенинг биз билан бўлишинг шу хато фикрни чипакка чиқаради. Сен ўқиганмисан?

— Ҳа, ўтган йили гимназияни тамомладим. Сиз-

нинг маълумотингиз қанақа? Шунинг учун сўраяпманки, гапингиздан ишчи эмаслигингиз билиниб турипти.

— Мен кўп мутолаа қилганман.

Улар секин-аста юриб борар эдилар. Анна уни жўрттага тор кўчалардан олиб юрди. У ўзи тўғрисида қисқача гапириб бергандан кейин, Қорнилов фитнаси, Петроград ишчиларининг кайфияти, октябрь инқилоби тўғрисида сўраб-суриштирди.

Узоқдан, денгиз бўйидан милтиқдан узилган ўқ овози эшитилди, пулемёт бир неча ўқ отиб, тинчликни бузди. Анна фурсатдан фойдаланиб:

— Қайси системадаги пулемёт?— деб сўради.

— Льюис.

— Лентанинг қанча қисми отилиб соб бўлди?

Бунчук жавоб қилмади, у ботаётган қуёш шафадан қизариб яллиғланган осмонга лангар ташлаган ҳарбий кемадан узун қўл каби чўзилган, прожектор ёруғини томоша қилди.

Хувиллаган шаҳар кўчаларида уч соат айланиб юриб, улар Анна турадиган уйнинг дарвозаси олдида хайрлашдилар.

Бунчук сабабини ўзи билмаган қувонч ҳисси билан тўлиб уйига қайтди. «Яхши ўртоқ, ақлли қиз! У билан ширин суҳбат қилдик, кўнглим ором олди. Сўнгги замонларда анча дағаллашдим, одамлар билан дўстона алоқада бўлиб туриш ҳам зарур, бўлмаса одам солдатнинг халтасидаги қоқ нондек қотиб қолади...» деб ўйлади у ўзини ўзи алдаб ва ўзини алдаётганини ўзи пайқаб.

Ҳозиргина ҳарбий-революцион комитетнинг мажлисидан келган Абрамсон пулемётчиларнинг тайёргарлигини сўраб-суриштирди; сўз орасида Анна Погудкони ҳам сўради:

— Анна қалай? Агар тўғри келмаса биз уни бошқа ишга юборамиз, ўрнига одам берамиз.

— Йўғ-э, нима деяпсан!— деди Бунчук қўрқиб кетиб.— Жуда салоҳиятли қиз.

Бунчук Анна тўғрисида гапиришга тили қичишиб турса ҳам, лекин ирода кучи билан ўзини аранг бошиб олди.

25 ноябрь қиём вақтида Каледин ўз аскарларини Новочеркасскдан олиб келиб, Ростов яқинида тўплади. Ҳужум бошланди. Темир йўл изининг ҳар икки тарафида Алексеевнинг офицерлардан тузган сийрак отряди саф тортиб келарди. Унг қанотда кул ранг кийимли юнкерлар гуж бўлиб, генерал Попов отрядидаги кўнгиллилар сўл қанотдаги қизил жарни айланиб, ўрмалаб келарди. Узоқдан гувалага ўхшаб кўринган аскарлар жар ичига сакраб тушар; жарнинг бу томонига ўтиб тўпланишар, яна ўрмалаб кетишарди.

Нахичеван районининг бир чеккасида сафга тизилган қизил гвардиячилар безовталана бошлади. Биринчи марта қўлига милтиқ олган ишчиларнинг кўпи қўрқар, ер бағирлаб, қора пальтолари қоп-қора кўз балчиғига булғардилар; баъзилари бошларини кўтариб қарар; узоқ масофадан кичик бўлиб кўринган оқларни кўздан кечирар эдилар.

Бунчук сафда, пулемёт ёнида тиз чўкиб, дурбиндан қарар эди. У бир кун илгари қўпол, жўн пальтосини ечиб ташлаб, шинель кийиб олган, ўрганиб қолган шинелда ўзини яхши ҳис қиларди.

Қизил гвардиячилар команда берилмасдан ўт очдилар. Юракни сиқувчи сукунатга тоб-тоқат келтиролмадилар. Биринчи узилган ўқ пақиллаб эшитилгач, Бунчук сўкинди-да, даст ўрнидан туриб:

— Отишни тўхтатинг,— деди.

Пақ-пақ ўқ овозлари унинг ҳайқирғини эшитдирмай қўйди, Бунчук қўлини силкиб қўйди-да, милтиқ овозини босиб, Боговойга: «Ўт очилсин» деб команда берди. Кулиб турса ҳам, лекин юзининг рангида ранг қолмаган Боговой пулемёт ёнига ётиб олиб, бармоқларини замоқ устига қўйди. Пулемётнинг таниш овози Бунчукнинг қулоғини тешиб ўтгандек бўлди. У бир минутча душманнинг ер бағирлаб ётиб қолган сафларини кўздан кечириб, ўқларнинг қаерга бориб тушаётганини аниқлашга тиришди, сўнгра сакраб турди-да, саф бўйлаб, бошқа пулемётлар олдига чопиб кетди.

— Ут очилсин!

Хвиличко ранги ўчган, қувноқ юзини унга ўгириб:

— Отамиз! Ҳа-ҳа-ҳа-ҳой!— деб бақирди.

Уртадан бошлаб ҳисоблаганда учинчи пулемёт ёнидаги йигитлар у қадар ишончли эмасди. Бунчук улар ёнига чопиб борди. Ярим йўлда эгилиб, дурбиндан қаради: дурбиннинг терлаган ойналарида ғимирлашаётган кул ранг гавдалар кўринди. У томондан бараварига отилган ўқ овози эшитилди. Бунчук ерга ётиб олди-ю, ётган жойида учинчи пулемётнинг янглиш нишонга олганини аниқлади.

У саф бўйлаб эмаклаб бораркан:

— Пастроқ! Лаънатилар!..— деб қичқирди.

Ўқлар унинг боши устидан ўлим ваҳмини сочиб визиллаб ўтарди. Алексеевчилар машқ вақтидагидек, усталик билан отардилар.

Оғзи баландга қаратиб қўйилган пулемёт ёнида пулемётчилар ерга ётиб олган: наводчик грек Михалиди, жуда баланд нишон олиб, бетўхтов ўқ отар, лента запасларини исроф қиларди; унинг ёнида эхонаси чиқиб, ранги бўзариб кетган Степанов пўнғилларди; орқароқда Крутогоровнинг дўсти, темир йўлчи ишчи бошини ерга эгиб, тошбақадек дўмпайиб ётарди.

Бунчук Михалидини нари итариб ташлаб, хийла вақтгача кўзини қисиб туриб нишонни тўғрилади, тепкини босганда пулемёт унинг қўлида бир маромда тариллаб ўқ соча бошлади,— натижаси ҳам дарҳол кўрина қолди: бирин-кетин чопиб чиққан бир тўда юнкерлар ўзини тепадан пастга отди, суғур инлари бўлган тепа устида улардан бири қолиб кетди.

Бунчук ўз пулемёти ёнига қайтиб келди. Ранги докадек оқариб кетган Боговой (унинг юзидаги порох доғлари кўм-кўк бўлиб кўринарди) ёнбошлаб ётиб олиб, яраланган болдирини боғлар эди.

— От, падар қусур!— деб бақирарди унинг ёнида ётган қўнғир соч қизил гвардиячи тўмпайиб олиб. — От! Бостириб келяптилар-ку, кўрмаяпсанми, ахир?!

Отряддаги офицерлар мунтазам саф билан темир йўл кўтармаси бўйлаб чопиб келмоқда эдилар.

Ребиндер Боговойнинг ўрнини олди. У шошмасдан мўлжалга олиб, усталик билан ўқни тежаб ота бошлади.

Сўл қанотдан эса Геворкянц қуёндай сакраб-сакраб, боши устидан ўқ визиллаб ўтганда ерга ётиб олиб, уҳ торта-торта, Бунчук олдига чопиб келди.

— Эвлаёлмаяпман!.. Отилмаяпти!

Бунчук бошини эгмаёқ тик тутиб эгри-бугри сафда ётган қизил гвардиячилар қатори бўйлаб чопиб кетди.

Узоқдан Аннанинг пулемёт ёнида тиз чўкиб турганини, пахмайган сочини тузатиб, кафти остидан душман сафига қараганини кўрди.

Аннанинг ҳаёти учун ваҳимага тушган Бунчук кип-қизариб бўртиб кетиб:

— Ёт! Ёт деяпман!— деб бақирди.

Анна унга ўгирилиб қаради-да, яна боягича тураверди. Бунчукнинг оғзидан ёмон бир сўкиш чиқиб кетди. Унинг олдига чопиб бориб, зўрлаб ерга ётқизди.

Пулемёт қалқони панасида ётган Крутогоров пишиллаб титраб-қақшаб, Бунчукка:

— Пулемёт тишлашиб қолди! Уқ отилмаяпти!— деди ва кўзи билан Геворкянцни ахтариб, бўгилиб қичқирди:— Қочди, лаънати! Дақёнусдан қолган эшак қочди... Уҳ тортавериб безор қилди!.. Иш қилишга қўймади!..

Геворкянц илондай буралиб судралиб келарди. Унинг қирилмаган қоп-қора соқолига лой ёпишиб қолган эди. Крутогоров тер босган йўгон бўйинини буриб, унга бир лаҳза қараб турди-да, кейин отишма товушини босиб:

— Ленталарни қаерга қўйдинг?.. Э, ҳайвон!.. Бунчук! Ҳой Бунчук! Уни даф қил, бўлмаса ўлдираман!..— деди.

Бунчук пулемёт устида энгашиб уни тузатаётган эди, бир ўқ пулемёт қалқонига зарб билан келиб тегди, Бунчук кўлини қайноқ нарсага тегизиб олгандай бирдан тортиб олди.

Пулемётни созлагандан кейин ўзи отишга бошлади. Тап тортмай елиб келаётган Алексеевчиларни

ерга ётиб олишга мажбур этди, сўнгра кўзлари ила пана жой қидириб, секин орқага чекинди.

Душман сафлари ҳамон яқинлашмоқда эди. Оқлар милтиқларининг қайишидан ушлаб, ўхтин-ўхтин ерга ётиб оларди, уларнинг келаётганлари дурбиндан кўриниб турарди. Оқлар шиддатли ўт очдилар. Қизил гвардиячилардан баъзилари судралиб келиб ўқ еб ўлган учта шерикларининг милтиқ патронларини олдилар,— ўликларга буларнинг энди лузуми йўқ эди... Крутогоров пулемёти ёнида ётган Анна билан Бунчукнинг кўзи ўнгида сафда ётган ёшгина қизил гвардиячи йигит ўқ еб ўлди. Йигит талваса ичида, обмотка ўралган оёғини ерга ура-ура узоқ хириллаб ётди, охири қўлларини кериб, кўтарилди-ю, сўнги марта нафас олиб, инграб юзи билан ерга йиқилиб тушди. Бунчук Аннага кўз қирини ташлади. Қизнинг пахтаси чиқиб кетган катта кўзларида қўрқув аломати бор эди. У кўзини юммай, йигитнинг чачоқланган солдатча обмоткали оёғига қараб турар, ёнидаги Крутогоровнинг:

— Лента!.. Лента бер!.. Ҳой қиз, лентани берсанг-чи!— деган бақирғини эшитмасди.

Калединчилар икки флангдан ўраб олиб, қизил гвардиячиларни орқага чекинтирдилар. Шаҳарнинг Нахичеван районидаги кўчаларида орқага чекинаётган қизил гвардиячиларнинг қора пальтолари ва шинеллари кўзга чалинарди. Унг қанотда бўлган энг четдаги пулемёт оқларнинг қўлига тушди. Аллақандай бир юнкер грек Михалидининг кўкрагига милтигини тираб туриб, отиб ўлдирди, иккинчи номерли пулемётчини машқ майдонидаги қўриқчи каби найза билан санчиб ўлдирдилар; пулемётчилардан фақат ҳарф терувчи Степанов жон сақлаб қолди.

Ҳарбий қемалардан илк тўп ўқлари ёғила бошлагач, чекинаётганлар тўхтадилар.

Бунчукка таниш бўлган революцион комитет аъзоси олдинга чопиб ўтиб:

— Сафга!.. Қани, орқамдан!..— деб бақирди.

Қизил гвардиячилар сафи ҳаракатга келиб ҳужумга ўтди. Бунчукнинг пинжига суқилган Крутогоров, Анна ва Геворкянцнинг ёнгиналаридан уч киши

ўтиб кетди. Улардан бири папирос чекар, иккинчиси юриб кетатуриб, милтиғининг қулфига тиззасини урар, учинчиси ўз пальтосининг лойга ботган барларидан кўз узмай борарди. Унинг юзида, мўйловларининг учида маъсум бир кулги ўйнар—гўё у ўлишга кетаётгани йўқ, балки ўртоқлари билан бирга зиёфат егандан кейин уйига қайтаётгандек ва булганган пальтосини кўрганда, заҳар хотини қандай жазо беришини ўйлаб кетаётгандек эди.

Крутогоров узоқдаги четан деворни ва унинг орқасида ғимирлашаётган кул ранг кийимли кишиларни кўрсатиб:

— Ана улар!— деб бақирди.

— Пулемётларни ўрнат!— деб Бунчук бесўнақайлик билан пулемётни бурди.

Пулемётнинг даҳшатли овозини эшитгач, Анна қулоқларини беркитиб олди. У чўнқайиб олиб, девор орқасидаги ғимирлашлар тўхтаганини, бир минутдан сўнг у ердан бараварига ўқ узилганини кўрди. Ўқлар туман пардасига ўралган ҳавонинг бағрини тешиб ўтиб, бошлари устида визиллади.

Пачкалаб отилган ўқларнинг садоси ноғора овозига ўхшаб эшитилар, пулемёт устида илондек буралган ленталар қизиб кетган эди. Якка ўқ овозлари қулоқни тешиб ўтгудек қаттиқ эшитиларди. Қора денгизчи матросларнинг қизил гвардиячилар боши устидан ошириб, ҳарбий кемадан отган тўп ўқлари вағиллаб учиб ўтиб турарди. Анна, новча, қоракўл папоқ кийган, мўйловларини қўнғиз нусха қилиб қирқдирган қизил гвардиячилардан бирига қараб турарди: қизил гвардиячи учиб ўтган ҳар бир тўп ўқини ғайри ихтиёрий равишда бош эгиб саломлар ва уни кузатар экан:

— Ҳа, Семён, барака топ, ўқларни ёғдир!— дер эди.

Тўп ўқлари ростдан ҳам дўл каби ёғиларди. Нишонни тўғри олган матрослар ҳамма тўплардан галма-гал ўт очар эдилар. Секин чекинаётган калединчилар айрим қисмлари устига қуюқ шрапнель ўқлари ёғдирардилар. Душманни мағлубиятга учратган тўплардан бирининг ўқи чекинаётган душман сафининг

қоқ ұртасида ёрилди. Портлашдан ҳосил бўлган, ҳа-вога устундек кўтарилган қўнғир туман одамларни тўс-тўс қилиб ташлади, ҳосил бўлган чуқур воронка устидаги тутун чўкиб аста-секин тарқалди. Анна дурбинни улоқтириб ташлаб, оҳ деб, кирланган қўл-лари билан қўрқувдан олайиб кетган кўзларини бер-китди,— у дурбин ойнасида тўп ўқининг портлаб ёрилишини ва бегона одамларнинг ҳалок бўлаётга-нини яқиндан кўрди. Унинг бўғзига бир нарса келиб тиқилиб қолгандек бўлди.

Бунчук унга томон энгашиб:

— Нима бўлди?— деб сўради.

Аннанинг тишлари қаришиб, катта очилган кўз-ларининг олди қоронғилашиб кетди.

— Тоқат қилолмайман.

— Дадил бўл! Менга қара... Анна, эшитяпсанми? Эшитяпсанми? Бу қилиғинг ярамайди. Яра-ма-й-ди!— деб Бунчук унинг қулоғи остида қаттиқ бақирар эди.

Унг қанотда, кичик бир тепа остидаги пастқам-ликда душман пиёда аскарлари тўпланмоқда эди. Бунчук уларни кўриб қолди-ю, пулемётини судраб югурганича қулайроқ жойга бориб олди-да, тепалик-ка ва пастқамликка ўқ ёғдира бошлади.

Ребиндернинг пулемёти нстекис, пала-партиш ўқ узарди.

Йигирма қадамча нарида аллаким бўғилиб, жаҳл билан:

— Носилки! Замбил йўқми? Замбил!— деб бақир-арди.

Фронт солдатларидан бўлган взвод командири жаранглаган овоз билан:

— Ни-шон... ўн саккиз... Взвод, ўт оч!—деб қич-қирарди.

Кечга яқин қаттиқ ер устига биринчи қор учқун-лаб ёға бошлади. Бирор соатдан кейин далани ёпиш-қоқ ҳўл қор босди. Гоҳ ҳужумга ўтиб, гоҳ чекинган, қаттиқ туриб урушган, жойларда жон берган жанг-чилар қоп-қора гуваладек қотиб қолган эди.

Кечга яқин калединчилар чекиндилар.

Биринчи қор ёғиб, ҳамма ёқ оппоқ бўлди. шу кечани Бунчук пулемёт бўлинмасида ўтказди. Крутого-

ров қаердандир топиб олган от ёпқичини бошига ташлаб, иплиқ-иплиқ гўштни чайнаб-чайнаб ер, туфуринар, пўнғиллаб сўкинарди. Геворкянц, шу ерда, шаҳар четидаги ҳовлининг дарвозаси ёнида, совуқдан кўкарган бармоқлари орасига папирос қистириб чекиб ўтирар, Бунчук эса қалайдан ясалган патрон яшиги устида, совуқдан қалтираган Аннани шинелининг бари билан ўраб ўтирар, кўзига босиб турган ҳўл панжаларини кўзидан айириб, уларни ўпиб қўярди. Дудоқлари орасидан оғзи ўрганмаган навозишли мулойим гаплар чиқар эди:

— Э, бу нима қилганинг?.. Ахир сен бардам, ладил эдинг-ку... Аня, ўзингни қўлга ол!.. Аня!.. Жонгинам... дўстим!.. Бориб-бориб ўрганиб кетасан... Агар гуруринг бу ердан кетиб қолишга йўл бермаса, бу қилигингни ташла. Ўликларга бунақа тикилиб қараш ярамайди. Қарамасдан, ёнларидан ўтиб кетавер, вассалом! Фикрларингга эрк берма, нўхталаб ол. Кўряпсан-ку: сен нима десанг ҳам, барибир аёллигингга борасан-да.

Анна чурқ этмасди. Унинг кафтидан кузги тупроқ иси билан илиққиса аёл баданининг ҳиди келарди.

Буралиб ёғаётган қор осмонни хира ва майин парда билан қоплаб олган. Ҳовлилар, атрофдаги далазар ва жимжит шаҳар ширин уйқуга толган.

VII

Ростов ёнида ва Ростовнинг ўзида бўлган уруш олти кун давом этди.

Кўчаларда ҳам, чорраҳаларда ҳам жанг бўлади. Қизил гвардиячилар Ростов вокзалини икки марта қўлдан бериб, икки марта душманни у ердан қувиб чиқардилар. Олти кун давомида у томондан ҳам, бу томондан ҳам асир олинмади.

Ноябрнинг 26 сида Бунчук Анна билан бирга юк станцияси ёнидан ўтиб кетаётганда иккита қизил гвардиячи асир тушган бир офицерни отишганини кўришди; Бунчук юзини тескари ўгирган Аннага жаҳл қилиб:

— Мана бу маъқул иш. Уларни ўлдириш, шафқатсизлик билан қириб ташлаш керак!— деди.— Улар бизга раҳм-шафқат қилмайдилар, биз ҳам уларнинг марҳаматларига муҳтож эмасмиз, шу сабабдан уларга ачичиш керак эмас. Қуриб кетсинлар! Ер юзини бу мурдорлардан супуриб ташлаш лозим! Умуман революция тақдири ҳал қилинаётган маҳалда кўнгилчанликнинг ҳожати йўқ. Бу ишчилар тўғри қияпдилар.

Учинчи куни Бунчук бетоб бўлиб қолди. Шунга қарамай, у бир суткагача ётмади, сёқ устида юрарди, лекин у борган сари кўнгли беҳузур бўлар, қўлоёғи бўшашиб, боши тошдай оғирлашиб борар, қўлоғи шанғирлар эди.

Пароканда бўлган қизил гвардия отрядлари 2 декабрь тонг чоғи шаҳардан чиқиб кетдилар. Анна билан Крутогоров қўлтиқлаб олган Бунчук пулемёт ортилган, ярадорлар тушган арава кетида борар, бўшашган, заиф гавдасини зўрға кўтариб, чўяндай оғирлашган оёқларини тушдагидек аранг кўтариб босар эди. Аннанинг жавдираб турган кўзларига кўзи тушар, унинг:

— Илья, аравага чиқиб ол. Эшитяпсанми? Гапларимни тушуняпсанми, Илюша? Барака топгур, бир оз ўтириб дам ол, ахир сен касалсан-ку!— деган гапларини гўё узоқдан эшитаётгандек бўларди.

Аммо Бунчук Аннанинг сўзларини тушунмас, тиф касали унинг кучини кетказиб, энгиб қўйганини ҳам англамасди. Атрофидаги бегона ва таниш одамларнинг ғалати товушлари онгига етиб бормас, қаердандир, узоқда Аннанинг аланг-жаланг, чаросдек кўзлари ёниб турар, Крутогоровнинг пахмайган соқоли селкиллар эди.

Бунчук бошини ушлаб кўрар, иситмаси чиқиб бўртиб турган юзини кафти билан ушлаб кўрар эди. Назарида кўзларидан тирқираб қон оқаётгандек, бутун дунё, чайқалиб тургандек, қандайдир кўзга кўринмайдиган парда билан тўсилган бепоён дунё оёғи остидан чиқиб чопиб-чопиб кетаётгандай, айланаётгандай туюлар эди. Хаста тасаввур икки ақлга тўғри келмайдиган нарсаларни кўз олдига келтирарди.

Ухтин-ўхтин тўхтаб, ўзини аравага ўтқизмоқчи бўлган Крутогоровга қаршилиқ кўрсатарди.

— Кераги йўқ! Шошма! Сен кимсан? Анна қаёқда?.. Менга бир қисим тупроқ бер... Ановларни қириб юбор — мен команда бераман, сен пулемёт билан! Нишонни тўғри ол! Тўхта! Қизиб кетибди!.. — деб хириллар эди у, қўлини Аннанинг қўлидан тортиб олиб.

Уни зўрлаб аравага ўтирғиздилар. Бир лаҳза унинг димоғига турли-туман ҳидлар келиб урилгандек бўлди-ю, шунда қўрқиб кетиб ақл-ҳушини йиғиштириб олмоқчи бўлди, лекин йиғиштириб ололмади. Кўз ўнгида қоп-қоронғи, жимжит бир бўшлиқ пайдо бўлди. Фақат боши узра, осмонда алланарса зангори тусга кириб ловиллаб ёнаётгандай, қип-қизил чақмоқлар шамширдек ялт-юлт қилиб чақилаётгандай бўлди.

VIII

Томлардан сарғайиб кетган сумалаклар узилиб тушиб, ерда жаранглаб майда-майда бўлиб кетарди. Кунлар исиб кетиб, хутор кўчаларида кўлмаклар пайдо бўлди, дўнг ерлар кўриниб қолди. Кўчаларда ҳурпайган сигирлар исканиб, тентираб юрар, молхона ёнидаги шох-шабба устида уймалашган чумчуқлар баҳордан нашъаланиб чирқилларди. Ялангликда Шамиль Мартин отхонадан қочган семиз жийрон отни қувалаб юрарди. От эса пахмоқ думини хода қилиб чопар, тўзиган ёлини шамолда пирпиратиб, туёқлари билан қорларни тўзғитиб шаталоқ отарди, у майдонни бир айланиб, черков панжараси олдида тўхтади-да, ғиштни искади. Яқин келган эгасига, қўлидаги юганга чағир кўзларини ялтиратиб қараб, елдек учиб кетди.

Январь ойи ерни илиқ булутли кунлар билан ардоқларди. Қазаклар Донга қараб, бемаврид тошқин бўлишини кутардилар. Мирон Григорьевич, ўша куни кўра орқасидаги молхона олдида узоқ туриб, қордан кўпчиган ўтлоққа, Доннинг кўкиш музига назар ташлаб: «Бу йил ҳам бултургидек сув тошади шекилли,

қор ҳам зап ёғди-да, ерни зил-замбилдек босиб қолди», деб ўйлади.

Пистоқи ранг гимнастёркасини кийиб олган Митька оғилхонани тозалар, оқ папоғи унинг гарданида аранг турарди. У тердан ҳўлланган, пешонасига тушган сочини гўнг иси келган ифлос кафтининг орқаси билан тўғрилаб қўярди. Оғилхона дарвозаси олдида музлаб қотиб қолган гўнг уйилиб ётар, унинг устида бароқ эчки тентираб юрарди. Қўйлар четан деворга қапишиб олган. Онасидан катта бўлиб кетган қўзи эммоқчи бўлар, онаси эса сузиб уни итариб ташларди. Бир томонда шохлари қайрилган қора қўчқор омочга суйканарди.

Омборхонанинг сариқ лой билан бўялган эшиги олдида, офтобрўяда лаби сўлжайган, сариқ «тўрт кўз» ит ётарди. Бостирма шифти, омбор деворига балиқ овлайдиган, ҳалқали тўр осиб қўйилган; Гришак бобо ҳассасига таяниб туриб, унга қарар экан, баҳорнинг яқинлашаётганини кўриб, балиқ тўрларини ямаш керак экан-да, деб ўйланиб қолди.

Мирон Григорьевич усти ёпиқ хирмонни кўздан кечириб, пичан ғарамини чамалади. Энди, эчкилар тортқилаб тўккан тариқ похолни паншаха билан тўпламоқчи бўлиб турган ҳам эдики, қулоғига бегона товуш чалинди. У паншахани ғарам устига ташлаб, молхона томон кетди.

Митька оёқларини кериб, папирос ўрар, жононаси тикиб берган гуллик тамаки халтачасини икки бармоғи орасида қисиб турарди. Христоня билан Иван Алексеевич унинг ёнида туришарди. Христоня атаманча ҳаво ранг фуражкаси ичидан кирланган тамаки қоғоз олди. Молхона четан тўсигига суяниб турган Иван Алексеевич шинелининг олдини очиб, солдатча пахталик чалворининг чўнтақларини кавлар эди. Қиртишлаб қирилган юзида, иягидаги қорайиб турган чуқурчасида нохушлик бор эди: ниманидир унутган кўринарди.

— Яхши ухлаб турдингми, Мирон Григорьевич?— деб ҳол сўради Христоня.

— Худога шукур.

— Қел, биргалашиб тамаки тортишайлик.

— Қуллуқ. Яқинда чекувдим.

Казаклар билан қўл беришиб сўрашгач, Мирон Григорьевич усти қизил қулоқчинини бошидан олди-да, диккайган оппоқ сочини силаб туриб:

— Қайси шамол учирди, атаманли оғайнилар?— деди.

Унга бошдан оёқ назар солиб чиққан Христоня тезда жавоб қилмади. Аввал анчагача папирос қоғозини буқанинг тилидек гудриш тили билан ялаб ҳўллаб ёпиштиргач, ўраб олди-да, дўриллаб жавоб қилди.

— Митрийда юмушимиз бор эди,— деди.

Улар ёнидан гардишли тўр кўтарган Гришак бобо ўтди. Иван Алексеевич билан Христоня шапкаларини ечиб, у билан сўрашдилар. Гришак бобо тўрни айвонга қўйиб қайтди:

— Ҳой шоввозлар, нега сизлар уй-уйларингизда ўтирибсизлар? Хотинларингизнинг пинжида исиниб ётибсизларми?— деди у казакларга.

— Бўлмаса нима қилайлик?— деди Христоня.

— Сен Христочка, жим бўл, бир гапдан хабаринг йўқми?

— Худо ҳақи, хабарим йўқ, — деди Христоня. — Ўлай агар, бобо, билсам!

— Воронеждан тунови куни бир савдогар келди, Сергей Платонич — Моховнинг танишими ёки чатишганими, билолмадим. Келди-ю, Чертковода ёт қўшин турибди, большовойлар бўлса керак, деди. Рус бизга қарши уруш очган, сизлар бўлсангиз уй-уйларингизда ётаверасизларми? Ҳой ҳароми Митька, менга қара. Оғзингга сув олдингми, нега индамайсан? Нима қилмоқчисизлар?

— Ҳеч нарса,— деб кулди Иван Алексеевич.

— Ҳеч нарсани ўйламаганларинг чакки-да,— деди Гришак бобо қизишиб.— Сизларни худди какликдек тузоққа тушириб олишади. Мужиклар сизни банди қилиб олиб, ийиғингизни чиқаради.

Мирон Григорьевич кулимсиради; Христоня кўпдан бери устара гегмай ўсиб кетган соқолини қашиб қўйди; Иван Алексеевич, папиросини тутатиб, Митькага қаради, Митьканинг мушукникига ўхшаган

бит кўзлари чақнаб турар, унинг чағир кўзлари кул-
яптими ёки газаб сочяптими, пайқаб бўлмасди.

Бир оз гаплашиб тургандан кейин Иван Алексеевич билан Христоня хайрлашиб, Митькани эшик олдига чақириб олдилар.

— Кеча нега мажлисга келмадинг?— деб жаҳл билан сўради Иван Алексеевич.

— Вақтим бўлмади.

— Мелеховларникига бориш учун вақт топасан-а? Митька бошини бир силкитиб, папоғини пешонасига туширди-да, гижиниб:

— Келолмадим — вассалом. Гапни чўзиб ўтиришнинг нима кераги бор?— деди.

— Хутордаги фронтчиларнинг ҳаммаси бор эди, фақат Петро Мелехов келмади. Хабаринг бордир... хутордан Каменскаяга вакиллар юборишга қарор қилдик. У ерда ўнинчи январда фронтчилар қурултойи бўлади. Чек ташладик, мен, Христоня ва сен борадиган бўлдик.

— Мен бормайман,— деди Митька қатъий қилиб.

— Сенга нима бўлди?— Христоня қовоғини солиб унинг гимнастёркаси тугмасидан ушлади.— Бундан тонасанми? Айнадингми?

— У Петька Мелехов билан оғиз-бурун ўпишадди...— деди Иван Алексеевич Христонянинг шинели енгига қўлни тегизиб:— Хайр майли, кетдик. Бу ерда қиладиган ишимиз йўққа ўхшайди. Митька, бормайсанми?

— Бормайман... «Йўқ» дегандан кейин йўқ-да.

— Хайр бўлмаса!— деди Христоня бошини эгиб.

— Оқ йўл!

Митька кўзини опқочиб, унга иссиқ қўлни узатди-да, хайрлашиб уйга кириб кетди.

— Аблаҳ,— деди Иван Алексеевич паст овоз билан, бурнининг катакларини кериб. Кейин узоқлашиб кетаётган Митьканинг кенг яғринига қараб, шангиллаб:— Аблаҳ!— деди.

Улар йўл-йўлакай баъзи одамларга йўлиқиб, Коршуновнинг қурултойга боришдан бош тортганини ва эртага икковлари жўнаб кетишларини билдирдилар.

8 январь тонг пайтида Христоня билан Иван Алек-

сеевич хутордан чиқиб жўнаб кетдилар. Яков Тақачи ўз хоҳиши билан улар тушган аравани ҳайдади. Бир жуфт яхши от қўшилган шалдироқ арава жуда тезлик билан хутордан чиқиб, тепага чиқди. Ҳаво илиб йўл устидаги қорларни эритиб юборган эди. Қори эриб кетган ерларда чана қўшқароғи ерга ёпишиб қолар, чана силкиниб кетар, отлар эса қайишларни таранг қилиб, чанани аранг судраб борарди.

Қазаклар арава орқасида борар эдилар. Субҳидамнинг шамолидан бетлари қизарган Тақачи этиклари билан муз парчаларини топтаб майдалаб кетарди. Юзи қизарган бўлса ҳамки, тақа изи тушиб қолган чандиги мурдадек бўзариб турарди.

Христоня, йўлнинг чеккасида, дона-дона қуруқ қорни босиб-янчиб, оғзини каппа-каппа очиб, ҳарсиллаганича тепаликка чиқиб борарди, чунки 1916 йили Дубно яқинида немисларнинг заҳарли газини бир искаб кўрган эди.

Тепа устида шамол елиб юрар, ҳаво совуқ эди. Қазаклар миқ этмай боришарди. Иван Алексеевич юзини пўстинининг ёқаси билан буркаб олганди. Узоқдаги ўрмонзор борган сари яқинлашарди. Ўрмон ичидан кесиб ўтган йўл тик бир тепаликка олиб чиқарди. Ўрмон ичида шамол оқар сув сингари шилдираб эсарди. Сершоҳ эман оғочининг пўстлоқлари тилла ва зумрад тахтакачдай товланарди. Узоқ бир ерда зағизгон сайрарди. Зағизгон думини қийшайтириб, йўл устидан учиб ўтди. Шамол уни суриб борар, шундай бўлса ҳам бошини қийшайтириб, ола-була патларини ҳурпайтириб, тез учиб кетарди.

Хутордан чиққандан бери чурқ этмай келган Тақачи Иван Алексеевичга юзланиб, дона-дона қилиб бундай деди (афтидан, у бу гапни мясидида пишитиб келаётган эди):

— Қурултойда, ишнинг урушсиз бартараф қилинишига ҳаракат қилинг. Урушга ҳеч кимнинг тоби йўқ.

— Албатта,— деб гапини маъқуллади Христоня; бу зағизгоннинг эркин учишига ҳавас билан тикилиб, мясидида қайғусиз қуш ҳаёти билан инсон ҳаётини бир-бири билан солиштирди.

Каменскаяга улар январнинг ўнида кечқурун етиб келдилар. Катта станица кўчаларида казаклар тўп-тўп бўлиб, станица майдони томон кетаётган эдилар. Ҳамманинг руҳланиб, ғайратга киргани кўзга ташланиб турарди. Иван Алексеевич билан Христоня Григорий Мелеховнинг квартирасини қидириб топдилар, лекин у уйда йўқ экан. Тўлагина, оқ-сарик уй бекаси, квартирант қурултойга кетди, деди.

— Уша, ҳалиги қурултой қаерда бўлади? — деб сўради Христоня.

— Балким округ маҳкамасида, ё бўлмаса почта-хонада,— деди уй бекаси бепарвогина Христонянинг юзига эшикни ёпиб.

Қурултойнинг ишлари қизғин кетмоқда эди. Сердераза катта хонага вакиллар зўрға сиғишган эди. Казаклар зинапояда, коридорларда ва қўшни хоналарда уймаланиб турар эдилар.

— Орқамдан юраверинглар,— деди Христоня тирсаги билан йўл очиб.

Унинг очиб берган торгина йўлидан Иван Алексеевич ғизиллаб юриб борарди. Қурултой бўлаётган хона эшигига яқин жойда Христоняни казаклардан бири тўхтатди, лаҳжасига кўра қўйи донликка ўхшарди.

— Секинроқ туртсанг ўласанми, найнов,— деди у.

— Қўйвор деяпман.

— Шу ерда турасан, кўриб турибсан-ку тиқилинч.

— Қўйвор дейман, жинқарча, бир чертсам ўласан-қоласан,— деб Христоня пакана казакни даст кўтариб, четга олиб қўйди-да, олдинга қараб кетди.

— Айиққа ўхшайди-я!

— Полвонлигини айт! Атаманли казак экан.

— Зап зўр экан-да! Катта тўпга қўшса бўларкан!

— Даст кўтариб опқўйди-я!

Ғуж бўлиб турган казаклар хохолашиб кулишди ва ҳаммаларидан бир қарич баланд бўлган Христоняга ҳайратомуз ҳурмат билан тикилиб қолишди.

Григорий орқа девор тагида чўнқайиб, папирос чекиб ўтирар ва 35-нчи полкдан вакил бўлиб келган қандайдир бир казак билан суҳбатлашмоқда эди.

Уни ўша ердан топдилар. Ҳамқишлоқларини кўрган Григорийнинг табассумдан қора мўйлови қимирлаб кетди.

— Ҳўш, қайси шамол учирди сизларни? Саломат-мисан, Иван Алексеевич! Қалайсан, Христон тоға!

Христоня Григорийнинг қўлини ўзининг ялпоқ кафтига олар экан, кулиб туриб:

— Ўзларимиз соғмиз-у, лекин ишларнинг мазаси йўқ,— деди.

— Бизнинг уй ичи қалай?

— Худога шукур, соғ-саломат, салом дейишди. Отанг бир келиб кўриб кетсин, деди.

— Петро қалай?

— Петро...— Иван Алексеевич ўнғайсизланиб кулди,— Петронинг биздақалар билан борди-келдиси йўқ.

— Хабарим бор. Наталья-чи? Болалар-чи? Уларга кўзларинг тушдимми?

— Ҳаммалари соғ, салом дейишди, лекин отанг бир оз хафа...

Христоня бошини буриб, президиум столи орқасида ўтирганларни кўздан кечирди. Орқадан ҳам унга ҳамма нарса барала кўриниб турарди. Григорий қисқа танаффус вақтидан фойдаланиб, ҳамма нарсани сўраб-суриштирди. Иван Алексеевич хутор тўғрисида ва ундаги янгиликлар ҳақида гапириб, ўзини Христоня билан бу ерга юборган фронтчилар йиғини тўғрисида қисқача маълумот берди. У Каменскаяда нималар бўлаётганини билмоқчи бўлган эди, шу вақт стол орқасида ўтирган аллаким:

— Жим, казаклар! Ҳозир кончи ишчилардан келган вакил сўзлайди. Диққат қилиб эшитишларингни ва тартиб сақлашларингни сўраймиз,— деди.

Урта бўйли киши орқага таралган малла сочини тузатиб, гап бошлади. Ғовур-ғувур бирдан тинди.

Бу бегона кишининг оташин ва алангали нутқида Григорий ва бошқалар зўр куч ҳис этдилар. У казакларни Россия ишчилар синфи ва деҳқонларга қарши курашга ғиж-ғижловчи хоинона Қаледин сиёсати тўғрисида, казаклар билан ишчиларнинг манфаатлари бирлиги тўғрисида, казак аксилинқилобчилари-

га қарши кураш олиб бораётган большевикларнинг кўзлаган мақсадлари тўғрисида дўриллаб гапирди:

— Биз меҳнаткаш казакларга биродарлик қўлини чўзамиз ва оқ гвардиячи бандаларга қарши курашда фронтчи казаклар ёзимизни олишига ишонамиз. Чор ҳукумати олиб борган урушда ишчи ва казаклар биргаликда қон тўкдилар, энди Каледин ўз паноҳига олган буржуа қўчаларига курашда ҳам биз бирга, ҳамжиҳат бўламиз. Меҳнаткашларни асрлар бўйи асоратга солиб келганларга қарши урушмоқ учун қўлни қўлга бериб бирга борамиз!

— Вой хумпар-э! Роса боплади-ку,— деб Христоня ҳаяжонланиб шивирлади ва Григорийнинг билагини шундай қисдики, у ижирғаниб қўйди.

Иван Алексеевич оғзини очиб унинг гапига қулоқ солди, астойдил тинглаганидан кўзини юмиб очар ва:

— Рост! Манови гапи тўғри!— деб ғўлдирадди.

У вакилдан кейин шамолда чайқалган теракдек дароз бир шахтёр чиқиб гапирди. У ўрнидан тура солиб, қоматини бирдан ростлади, кўзларини тикиб турган оломонга қараб, шовқин-сурон тингунча кутиб турди. Бу шахтёр жун арқондек чайир, миқти ва қотмадан келган, юзи даҳанапарангдек кўкиш эди. Юзидаги ҳар бир туки остига кўмир чанги ўтирган, қоронғи ер остида нурсизланган кўзлари кўмирдек йилтираб турар эди. У калта қирқилган сочларини силкиди, қўлини чўкич сингари силтаб гап бошлади:

— Фронтда солдатларга ўлим жазосини ким жорий қилди? Корнилов! Каледин билан бирга бизни бўғаетган ким? Ушанинг ўзи!— Сўнгра тез-тез гапириб чинқирди: — Казаклар! Оғайнилар! Оғайнилар! Сизлар кимнинг тарафида бўласизлар? Каледин истайдик, бизлар бир-биримизнинг қонимизни ичсак! Йўқ, улар айтганича бўлмайди. Уларни қора ерга жойлаймиз, кунини кўкдан келтирамиз!

— Оббо занғар-э!— Христонянинг оғиз таноби қочиб чапак чалиб юборди ва ўзини тутиб туролмай хохолаб:

— Рост айтасан, бопла уларни!— деди.

— Оғзингни юм, Христон! Сенга нима бўлди? Худди чиқарворишади-я!— деди Иван Алексеевич чўчиб.

Букановкалик казак ва иккинчи чақириқ Умум Россия Марказий Ижроия Комитети қошидаги казаклар шўъбасининг биринчи раиси Лагутин пойма-пой гапирса ҳам, кишининг кўнглидаги гапни топиб гапирарди. Ундан кейин раислик қилиб турган Подтелков нутқ сўзлади, сўнгра хушмўйлов, сочлари инглиз нусха — калта қилиб қирқилган Шчаденко гапирди.

Христоня хаскашга ўхшаш қўлини чўзиб, Григорийдан:

— Бу ким?— деб сўраб қолди.

— Шчаденко. Большевиклар командири.

— Буниси ким?

— Мандельштам.

— Қаёқдан келишган?

— Москвадан.

— Булар ким?— деб, Христоня Воронеж қурултойидан келган бир тўп вакилларни кўрсатди.

— Бир оз жим турсанг-чи, Христан.

— Ёпирим-э, билгим келаверса нима қилай!.. Менга айт-чи: ҳув анови, Подтелковнинг ёнида ўтирган ким ўзи?

— Кривошликов, еланлик, Горбатов хуторидан. Унинг орқасидагилар бизнинг хуторлик Кудинов билан Донецков.

— Яна бир нарса сўрамоқчиман... Ҳув анови... Йўқ! У эмас, энг чеккада ўтирган, кокилли?

— Елисеев... Қайси станицаликлигини, ўзим ҳам билмайман.

Христонянинг кўнгли жойига тушиб, чурқ этмай, янги нотиқнинг сўзини аввалгидек диққат билан тинглади ва дўриллаган овози билан ҳаммадан бурун: «тўғ-ре-е!»—деб бақариб, юзлаб кишиларнинг овозини босиб кетди.

Большевик казаклардан бири бўлган Стехиндан кейин 44-нчи полк вакили чиқиб гапирди. У тутила-тутила, битта сўзни кучаниб айтиб тўхтаб қолар, бурнини тортиб қўярди. Аммо казаклар унинг гапига қизиқсиниб қулоқ солишар, аҳён-аҳёнда маъқуллаб,

гапини бўлар эдилар. Афтидан, унинг гаплари казакларга мойдек ёқарди.

— Огайнилар! Бизнинг қурултойимиз бу катта ишни шундай бир ёқлик қилсинки, сих ҳам куймасин, э... кавоб ҳам!— деб чўзиб гапирарди у дудуқ кишидек.— Менинг гапим шуки, ишни қонли урушсиз битириш керак, дейман. Шундоғ ҳам уч ярим йил окопларда кўргиликни кўрдик, агар борди-ю, яна бизди урушга рўпара қилишса борми, казаклар тозаям жондан тўйган...

— Тўғ-ре-е!..

— Жуда тўғр-е!..

— Урушга тобимиз йўқ!..

— Большевиклар билан ҳам, қўшин кенгаши билан ҳам келишиб олиш керак!

— Тинчлик билан, пўписа қилмасдан... Хўрозлик қилишга ҳожат йўқ.

Подтелков столни қаттиқ муштлади,— шу заҳоти шовқин-сурон тинди. 44-нчи полк вакили яна кўкрагига тушиб турган соқолини сийпаб:

— Биз ўз қурултойимиздан Новочеркасскка депутат юбориб, яхшиликча илтимос қилишимиз керакки, кўнгиллилар ва ҳар хил партизанлар бу ердан чиқиб кетсинлар. Большевикларнинг ҳам бу ерда қиладиган иши йўқ. Биз ишчи халқнинг душманларини ўзимиз бирёқлик қиламиз. Ҳозирча бировнинг ёрдамига муҳтож эмасмиз, агарда керак бўлса, биз ўшанда ёрдам беринг деб сўраймиз.

— Бу жўяли гап эмас!

— Тўғ-ре-е!

— Шошма, шошма! Нима «тўғри!» Улар гиппа томоғингдан бўғиб олгандан кейин ёрдам сўраб кўр-чи. Қочгани жой тополмай қоласан!

— Ўз ҳукуматимиз бўлсин.

— Ҳолва деган билан оғиз чучимайди... Халқ қўйдек гап экан!

44-полк вакилидан кейин Лагутин оташин нутқ сўзлади. Унинг нутқини қийқириб, бўлиб турдилар. Ун минутлик танаффус қилиш тўғрисида таклиф тушди, лекин ҳамма жим бўлгандан кейин Подтелков, ҳаяжонга келган халойиққа қараб:

— Казак оғайнилар!— деб бақирди.— Биз бу ер-да мажлис қилиб ўтирган пайтимизда меҳнаткаш халқ душманлари мудраб ётмайди. Биз сиз ҳам куй-масин, кавоб ҳам, деймиз, Каледин бўлса — бундай ўйламайди. Биз унинг шу қурултойда қатнашувчиларнинг барини қамоққа олиш тўғрисидаги буйруғини қўлга туширдик. Ҳозир шу буйруқни ўқиб эшитдирамиз.

Калединнинг қурултой аъзоларини қамоққа олиш тўғрисидаги буйруғи ўқиб эшитдирилгач, вакиллар ҳаяжонга келдилар. Оддий станица майдонида кўтариладиган шовқиндан ўн чандон ортиқ шовқин-сурон кўтарилди.

— Гап билан овора бўлмасдан ишга ўтиш керак.

— Жим!.. Тс-с-с!..

— Тсс деганинг нимаси! Гапир!..

— Лобов! Лобов!.. Уларга бир сўз айт!..

— Бир оз сабр қилайик!..

— Каледин аҳмоқ эмас!

Григорий индамай қулоқ солиб турар; бошларини чайқатиб, қўлларини пахса қилиб гапирган вакилларга қараб, тоқати тоқ бўларди, ниҳоят, бўйнини чўзиб бақирди.

— Жим бўлсаларинг-чи, аблаҳлар!.. Нима, бу ер бозорми! Подтелковнинг гапига қулоқ солсаларинг-чи!..

Иван Алексеевич 8-нчи полк вакили билан тортиша кетди.

Христоня полкдошининг ҳужумини даф қилар экан, бўкирарди:

— Бундан чиқди, энди бу ерга қоровул қўйиш керак экан-да! Сен менга... Нима деб валлақлаяпсан! Ойимтилла-е! Вой, оғайничалиш-э! Узимизни ўзимиз эплашга қўлимиз калталиқ қилади, ахир!

Шовқин-суронлар тинди. Эндигина чўккан сукунат ичиде Кривошликовнинг қизларникидек майин овози жингиллаб қолди:

— Даф бўлсин Каледин! Яшасин казак Ҳарбий-революцион комитети!

Халойиқ чуввос кўтарди. Уни олқишлаган ҳайқир-риқлар қулоқ-мияни тешиб ўтгудек бўлди. Кривош-

ликов қўлини кўтарганича қаққайиб қолди. Бармоқлари новда устидаги япроқлар сингари титраб турарди. Босилиб қолган шовқин яна кўтарилиши билан Кривошликоз бўри овлаётган овчилар каби овози борича қийқириб:

— Ўз орамиздан казак Ҳарбий-революцион комитети сайлаб қўйишни таклиф этаман!— деди.— Каледин билан кураш олиб бориш ва ташкило...

Худди тоғ ағанаб тушгандай «Гур-р-р!» этган овоз кўтарилди. Шифтнинг кўчиб қолган шувоқлари ерга тўкила бошлади.

Революцион Комитетга аъзолар сайлай бошладилар. Боя нутқ сўзлаган 44-нчи полк вакили ва бошқалар руҳбарлигидаги бир ҳовуч казак Қўшин ҳукумати билан низони тинчлик йўли билан бартараф қилишни талаб этиб туриб олди, аммо қурултой иштирокчиларининг кўпчилиги уларни қўллаб-қувватламади; казаклар Калединнинг қамоққа олиш тўғрисидаги буйруғини эшитиб, тўнларини тескари кийиб олдилар ва Новочеркасскка қарши кескин кураш олиб боришни талаб этдилар.

Григорий сайловнинг охиригача мажлисда туролмади, уни шошилинич суратда полк штабига чақиртирдилар. У эшикка чиқиб кетаётганида Христоня билан Иван Алексеевичдан:

— Мажлис тамом бўлди дегунча менинг олдимга келинглар,— деб илтимос қилди.— Кимларнинг аъзо бўлиб сайланганини билгим келади.

Иван Алексеевич кечаси қайтиб келди.

— Подтелков — раис, Кривошликов — котиб,— деб хабар қилди остонадан туриб.

— Аъзолари-чи?

— Иван Лагутин, Головачаев, Минаев, Кудинов, яна аллакимлар.

— Христан қаёқда қолди?

— У казаклар билан Каменскаядаги ҳукуматдорларни қамоққа олишга кетди. У шундай қизишиб кетганки, устига сув сепсанг, ҳовури осмонга чиқади фалакатнинг.

Христоня тонг отарда қайтди. Этигини инқиллаб ечар экан анчагача бир нималар деб пўнғиллади.

Григорий чироқни ёндирди, шундагина у Христонянинг қорайиб кетган юзида қон изи борлигини ва пешонасининг юқори томонини ўқ тирнаб кетганини кўрди:

— Ким сени ярадор қилди?.. Боғлаб қўяйми? Ҳозир... шошма, бинт олиб келай,— деб Григорий каравотдан сакраб турди-ю, дока билан бинт топиб келтирди.

— Ит ярасидек битиб кетади,— деб дўнғиллади Христоня.— Менга ўша, ҳалиги қўшин бошлиғи нагандан ўқ узди. Биз худди меҳмондек кўча эшигидан кириб келувдик, у яроққа ёпишса бўладими! Яна бир казакни отиб ярадор қилди. Жонини суғуриб олмоқчи бўлдим, офицернинг жони қанақалигини билмоқчи эдим-у, лекинга казаклар қўймадилар-да, бўлмаса додини берардим... Кекирдагини узиб олардим!

IX

Эртаси куни Калединнинг буйруғи билан 10-нчи Дон казак полки, қурултой аъзоларининг барини қармоққа олиш ва энг революцион казак қисмларини қуролсизлантириш учун Каменскаяга етиб келди.

Шу пайтда станцияда митинг бўлиб турган эди. Гумонат казак ғовур-ғувур кўтарар, нотиқнинг гапини ҳар ким ўзича тушунарди.

Минбарга чиққан Подтелков нутқ сўзлар эди:

— Оталар, оға-инилар, мен ҳеч бир партияга ёзилган эмасман, большевик эмасман. Мен фақат бир нарсага: адолат ва бахт-саодатга интиламан, барча меҳнаткашларнинг ака-укалардек иноқ бўлиб, ҳар қандай зулм, муштумзўрлар, буржуйлар ва бойларнинг йўқ бўлишини, ҳамманинг эркин ва ўз ихтиёрича яшашини истайман. Большевикларнинг тилаги шу ва шу йўлда кураш олиб бораётирлар. Большевиклар — ишчилар, худди биз казаклар сингари меҳнаткашлардир. Фақат большевик ишчилар биздан кўра онглироқдирлар: бизни қоронғи зулмат ичида асраб келганлар, улар бўлса, шаҳарларда туриб, ҳаётни биздан кўра яхшироқ тушуниб олганлар. Бундан чиқ-

ди, гарчи большевиклар партиясига ёзилмаган бўлсам ҳам, демак мен большевикман.

Вагонлардан тушган полк митингга келиб қўшилди. Полкнинг ярмини ташкил этган баланд бўйли ва хушқомат гундоровчилар бошқа полк казаклари билан аралашиб кетдилар. Уларнинг аҳвол-руҳларида кескин бир ўзгариш рўй берди. Полк командирининг Қаледин томонидан берилган фармонни ижро этиш тўғрисидаги буйруғига казаклар итоат этмадилар. Улар орасида ғалаён бошланди, бу — большевик тарафдорларининг зўр бериб олиб борган ташвиқотлари натижаси эди.

Шу пайт Каменская станицаси фронт яқинлашиб қолгандай ташвиш ичида эди: шошилинч тузилган казак қисмлари станцияларни ишғол этиши ва ишғол қилинганларини мустаҳкамлаш учун юборилмоқда, Зверев — Лихая станциялари томон эшелонлар тез-тез жўнаб турмоқда эди. Қисмларда командирлар састави сайланмоқда. Урушишни истамаган казаклар яширинча Каменскаядан қочиб кетмоқда эдилар. Кечикиб қолган қурултой вакиллари хутор ва станицалардан ҳам келиб турар эдилар. Кўчалар жуда ҳам серқатнов бўлиб қолган эди.

13 январда оқлар тузган Дон ҳукуматининг вакиллар ҳайъати музокара олиб бориш учун Каменскаяга етиб келди. Бу ҳайъат Қўшин кенгашининг раиси Агеев, Кенгаш аъзолари Светозаров, Уланов, Карев, Бажелов ва қўшин старшинаси Қушнаревдан иборат эди.

Вокзалда уларни тумонат халқ кутиб олди. Лейб-гвардия Атаман полкининг казаклари келган вакилларни почта-телеграф маҳкамаси биносигача қўриқлаб олиб бордилар. Ҳарбий-революцион комитет аъзолари билан Каменскаяга келган ҳукумат вакилларининг бирлашган мажлиси кечаси билан давом этди.

Ҳарбий-революцион комитет аъзоларидан мажлисда ўн етти киши қатнашди. Подтелков биринчи сўз олиб, ҳарбий-революцион комитет Донга хиёнат қилди ва большевиклар тил бириктирди, деб туҳмат қилган Агеевга қақшатғич зарба берди. Ундан кейин

Кривошликов билан Лагутин чиқиб гапирди. Қўшин старшинаси Кушнарловнинг нутқини коридорда тўп-ланган казаклар дамба-дам қичқириб бўлиб турдилар. Пулемётчилардан бири революцион казаклар номидан Дон ҳукумати вакилларини қамоққа олишни талаб этди.

Кенгашдан ҳеч бир натижа чиқмади. Кечаси соат иккида битимга келиш мумкин эмаслиги ҳаммага равшан бўлгач, Қўшин кенгаши аъзоси Каревнинг ҳокимият масаласини узил-кесил ҳал қилиш мақсадида Новочеркасскка ҳарбий-революцион комитет аъзоларидан вакил юбортириш тўғрисидаги таклифи қабул қилинди.

Дон ҳукумат вакиллари кетиши билан Новочеркасскка Подтелков бошлиқ ҳарбий-революцион комитет вакиллари жўнади. Кўпчилик овоз билан Подтелков, Кудинов, Кривошликов, Лагутин, Скачков, Головачев ва Минаевлар вакил қилиб сайланган эдилар. Каменскаяда қамоққа олинган Атаман полки офицерлари гаровга олинди.

Х

Вагон деразалари орқасида бўрон бўлаётган эди. Темир йўл изи бўйлаб тизилган, ярми йиқилиб тушган тахта тўсиқларнинг устини шамол ялаб кетган қор уюмлари босиб ётарди. Қор уюмларининг устига қушларнинг майда тўрдек излари тушиб қолган.

Ярим станциялар, сим ёғочлар, ва бошдан оёқ қор билан қопланган кимсасиз дала шимолга томон чўзилиб кетарди.

Янги чарм камзул кийиб олган Подтелков дераза ёнида ўтирарди. Елкалари энсиз, ўсмир боладай қотма Кривошликов унинг рўпарасида тирсагини столча устига қўйиб, деразага қараб ўтирарди. Унинг болаларникидек маъсум кўзларида ташвиш ва зориқш аломати бор эди. Лагутин эса сийрак, сариқ соқолини тароқ билан тарарди. Барваста казак Минаев ўтирган жойида типирчилаб буғ трубаларига қўлини тутиб иситарди.

Головачев билан Скачков вагоннинг устки тахта-
сида ётиб бир нарса тўғрисида секин гаплашишарди.

Вагон ичини папирос тутуни тўлдирган, совуқ
эди. Новочеркасскка йўл олган вакилларнинг кўнгил-
лари безовта эди. Гаплари бир-бирига қовушмас,
ўртага юракни эзадиган сукунат чўккан эди. Лихая-
дан ўтиб кетдилар. Подтелков ҳамманинг кўнглидаги
гапни топиб:

— Бир иш чиқазолмаймиз. Келишолмаймиз, —
деди.

— Бекорга кетяпмиз, — деб унинг гапини маъ-
қуллади Лагутин.

Яна оғизларига сўк солгандай жимиб қолдилар.
Подтелков худди тўр тўқиётгандай ҳадеб қўлини қи-
мирлатарди. Баъзан ярқираб турган чарм камзулига
кўз ташлаб, завқи келарди.

Новочеркасск яқинлашиб қолган эди. Минаев
ҳаритага, шаҳардан узоқлашиб кетган Дон дарёсига
қараб туриб, оҳиста ҳикоя қила бошлади.

— Бир вақтлар казаклар Атаман полкида ўз
хизмат муддатларини тугатганларидан кейин уларни
аңжомлари билан уй-уйларига жўнатар эдилар.
Вагонларга сандиқларини, ашқол-дашқолларини,
отларини юклар эдилар. Эшелон йўлга тушар, Во-
ронезж яқинида Дон дарёси устидаги кўприкка яқин
қолганда поезд ҳайдаб келаётган машинист, паро-
вознинг юришини секинлаштирарди... Унинг бир гап-
дан хабари бор эди. Поезд кўприк устига чиқиши
билан, шундай бир ҳол рўй берардики, асти қўявер!
Қазаклар жинни бўп қолгандай: «Дон! Бизнинг Дон!
Тинч Дон! Қадрдон Дон, валенеъматимиз! Ур-р-ра-
а-а!» деб бақирарди ва деразадан кўприкнинг пан-
жараси устидан ошириб, дарёга фуражкаларини,
эски шинеллари, чалворлари, халталари, кўйлаклари
ва бало-бадтарларини итқитар эдилар. Хизматдан
қайтаётганларида буларнинг ҳаммасини Донга бахш
этар эдилар. Баъзан, дарёга қарасанг, сув устида
ҳаво ранг атаман фуражкалари гўё оққувдек ёнги
гулдек сузиб борарди... Қадимдан шундай одат бор
эди.

Поезд юришни секинлаштириб, кейин тўхтади.

Казаклар ўринларидан турдилар. Кривошликов шинель устидан камарини боғлаб, оғзини қийшайтириб кулди:

— Мана, соғ-саломат етиб келдик!

— Негадир нону туз олиб чиқиб кутиб олмадилар! — деб ҳазил қилмоқчи бўлди Скачков.

Эшикни тақиллатмасдан новча, барваста бир ясовул кириб келди. У вакилларга ўқрайиб қараб, жўрттага дағаллик билан:

— Сизни қўриқлаб бориш менга топширилган, — деди. — Большевик жаноблар, марҳамат қилиб, вагонни тезроқ бўшатинглар. Оломон қутуриб кетгундай бўлса... соғ-саломатлигингизга кафил бўлолмайман.

У ҳаммадан кўпроқ Подтелковга, тўғриси унинг офицерча чарм камзулига қараб қолди; сўнгра очик бир душманчилик билан:

— Вагондан тушинг, тез бўлинг! — деб команда берди.

Одам билан лиқ тўлган перронда мўйлови шопдек қандайдир бир офицер:

— Ана, малъунлар, казакларга хиёнат қилган аблаҳлар! — деб бақирди.

Подтелковнинг ранги оқариб кетди, ҳанг-манг бўлиб, Кривошликовга қўз қирини ташлади. У Подтелковга эргашиб вагондан тушди ва кулимсираб шипшиди:

— «Биз олқиш садолари ширин мадҳияларда эмас, ғазаб тўла ҳайқириқларда янграётганини эшитяпмиз...» Эшитяпсанми, Федор?

Подтелков, гарчи кейинги сўзлар қулоғига чалинмаган бўлса-да, жилмайиб қўйди.

Уларни бир тўда офицерлар бошлаб борарди. Область маҳкамаси биносига етгунларича, уларни ўлдириб ўч олиш орзусида бўлган оломон орқаларидан эргашиб борди. Ёлғиз офицерлар ва юнкерлар эмас, яна қандайдир казаклар ва ясанган-тусанган аёллар, талабалар адабсизлик қилиб, вакилларни таҳқир этар эдилар.

Уларни бошлаб олиб бораётган офицерларнинг бирига Лагутин:

— Сиз бебошликка йўл қўяяпсиз, — деди.

Офицер унга бошдан-оёқ нафрат билан кўз югуртиб деди:

— Соғ-саломат қолганинг учун худога шукур қил. Агар ихтиёр менда бўлсайди мен сендақа таги пастни... ҳе, ўлакса!

Ёшроқ бир офицер таъна қилгандай қараб қўйган эди, у тилини тишлаб қолди.

Головачев фурсатдан фойдаланиб, Скачковга шипшиди:

— Бошимизга бало орттирдик-ку.

— Гўё дор тагига олиб кетяптилар...

Область маҳкамасининг зали тўпланган халойиққа торлик қилиб қолган эди. Келган вакиллар, қандайдир фармонбардор бир юзбоши кўрсатган жойга — столнинг бир томонига жойлашдилар, кейин ҳукумат аъзолари залга кирди.

Бир оз букчайган Қаледин худди бўридек, оёқ панжасини оҳиста ерга босиб, Богаевский ҳамроҳлигида улар ёнидан ўтиб кетди. У ўз стулини суриб қўйиб ўтирди ва хотиржамлик билан пешонасига офицерлик нишони тақилган пистоқи ранг фуражкасини стол устига қўйди, сўнгра сўл қўли билан френчининг ён чўнтаги тугмасини қадади-да, унга қараб бир нима деб гапираётган Богаевский томон энгашди. У имиллаб ҳаракат қилар, ҳар бир ҳаракати ўзига ишончи зўрлиги ва куч-қувватга тўлганлигидан далолат берарди; ҳукумат тепасида турган ва узоқ йиллар давомида бошқалардан кўра қоматлари, бошларини бошқачароқ тутишга, савлат тўкиб юришга ўрганиб қолган кишиларгина одатда ўзларини шундай тутадилар. Подтелков билан унинг ўртасида бир ўхшашлик бор эди. Ҳолбуки Қалединнинг ёнида ўтирган Богаевскийнинг вазоҳати унга нисбатан кўримсиз бўлиб, олиб бориладиган музокаралардан ҳаяжонга тушгани кўриниб турарди.

Богаевский салқи малла мўйловлари қоплаб олган лабларини қимирлатиб бир нима деб пичирлар, пенсне остидаги қийиқ кўзлари чақнар эди. Ёқасини тўғрилаб, қаттиқ иягини аста силаб қўйишидан, кўзлари устидаги кең қошларининг липиллаб

учиб туришидан асабий ҳолатда экани билиниб турарди.

Уртада ўтирган Калединнинг ҳар икки томонида қўшин ҳукумати аъзолари жойлашган эдилар. Уларнинг баъзилари: Карев, Светозаров, Уланов, Агеев Каменскаяга келган эдилар; сал нарироқда Елатонцев, Мельников, Боссе, Шошников, Поляковлар ўтиришарди.

Митрофан Богаевскийнинг Калединга бир нима деб айтгани Подтелковнинг қулоғига чалинди.

Каледин кўзини қисиб Подтелковга бир қараб қўйди-да:

— Менимча бошласа ҳам бўлалди, — деди.

Подтелков кулимсираб вакилларнинг нима мақсад билан келганини ҳаммага эшитдириб айтиб берди. Кривошликов ҳарбий-революцион комитет ҳозирлаб қўйган ультиматумни стол устидан узатди, аммо Каледин оппоқ кафти билан қоғозни итариб, қатъий суратда деди:

— Ҳукуматнинг ҳар бир аъзосини бу ҳужжат билан айри-айри таништириб, вақтни зое кетказишнинг маънисини йўқ. Уз ультиматумингизни, марҳамат қилиб, овоз чиқариб ўқиб беринг, кейин муҳокама қиламиз.

— Ўқи, — деди Подтелков.

У ўзининг обрўсини қўлдан бермай ўтирар, лекин бошқа вакиллар сингари, юраги дадил эмасди. Кривошликов ўрnidан турди. Унинг қизларникидай жаранглаган, лекин майин овози одамга лиқ тўлган залда янграб эшитилди:

— «1918 йилнинг 10 январидан эътиборан, Дон Қўшини Областидаги аскарый қисмлар устидан ҳукмронлик қилиш ҳуқуқи қўшин атаманидан Дон казак ҳарбий-революцион комитети ихтиёрига ўтди.

Революцион қўшинга қарши ҳаракатда бўлган барча отрядлар чақиртириб олинади ва қуролсизлантирилади, шунингдек, кўнгилли дружиналар, юнкерлар мактаблари ва офицерлар мактаблари қуролсизлантирилади. Донда илгари яшамаган, лекин шу ташкилотда қатнашганларнинг бари Дон области

чегарасидан чиқарилади ва ўз жойларига қайтарилади.

Э с л а т м а. Қурол-аслаҳа, ҳарбий анжом ва кийим-бош. Ҳарбий-революцион комитет комиссарига топширилиши лозим. Новочеркасскдан чиқиб кетиш учун Ҳарбий-революцион комитет комиссари пропус-ка беради.

Новочеркасск шаҳри Ҳарбий-революцион комитет тайинлаган полклар томонидан ишғол қилиниши зарур.

Қўшин кенгаши аъзолари шу январь ойининг ўн бешидан ўз ҳуқуқларидан маҳрум этилган ҳисобланадилар.

Қўшин ҳукумати томонидан Дон областининг кон ва заводларига қўйилган полиция батамом чақиртириб олинади.

Хунрезликнинг олдини олиш учун қўшин ҳукумати ихтиёрий равишда ўз ваколатидан воз кечгани, областда меҳнаткаш халқ ҳокимияти барпо этилгунча ҳокимият область казак Ҳарбий-революцион комитетга топширилгани бутун областга эълон қилинади».

Кривошликов ўқиб бўлар-бўлмас Каледин баланд овоз билан:

-- Сизга қайси қисмлар ваколат берган? — деб сўраб қолди.

Подтелков Кривошликов билан кўз уриштириб олгач, гўё ўқиётгандек жавоб қилди:

— Лейб-гвардия Атаман полки, Лейб-гвардия казак полки, олтинчи батарея, Қирқ тўртинчи полк, ўттиз иккинчи батарея, ўн тўртинчи алоҳида сотня... — буларни санар экан, у чап қўлининг бармоқларини бирин-кетин букар эди. Залда шивир-шивир бошланди, кинояомуз кулгилар эшитилди. Шунга қарамай Подтелков қовоқ солиб, сап-сарик тукли қўлини стол устига қўйди-да, овозини баландлатиб сўзида давом этди: — Йигирма сакизинчи полк, йигирма саккизинчи батарея, ўн иккинчи батарея, Ун иккинчи полк...

— Йигирма тўққизинчи полк, — деб секин қўшиб қўйди Лагутин.

— ...Йигирма тўққизинчи полк, — деб давом этди

Подтелков дадилланиб ва овозини қаттиқроқ чиқариб: — Ун учинчи батарея, Каменскаянинг маҳаллий командаси, Унинчи полк, Йигирма еттинчи полк, иккинчи пиеда аскарлар батальони, запасдаги Иккинчи полк, Саккизинчи полк, Ун тўртинчи полк,—деди.

Аҳамиятсиз саволлар ва қисқача фикр олишувдан кейин, Қаледин кўкрагини столнинг четига тираб, Подтелковга кўзини қаттиқ тикиб сўраб қолди:

— Сизлар Халқ Комиссарлар Советини тан оласизларми?

Подтелков стакандаги сувни ичиб бўлиб, графини тарелка устига қўйди-да, енги билан мўйловини артиб, дудмал жавоб қилди:

— Буни халқ билади.

Соддадил Подтелков ортиқча бир сўз айтиб қўймасин, деб Кривошликов гапга аралашди.

— Казаклар «халқ озодлиги, партияси»¹ вакилларидан иборат бўлган органни тан олмайдилар. Биз — казакмиз, ҳукумат идоралари ҳам казаклар қўлида бўлиши керак.

— Советларнинг бошида Нахамкеслар ва шу кабилар ўтиради, буни қандай тушунса бўлади?

— Уларга Россия ишонч билдирди, бинобарин, биз ҳам ишонамиз!

— Улар билан алоқада бўласизми?

— Ҳа!

Подтелков «ҳм» деб қўйиб унинг гапини маъқуллади:

— Биз шахслар билан эмас, идеялар билан ҳисоблашамиз.

Қўшин ҳукумати аъзоларидан бири соддалик қилиб: «Халқ Комиссарлар Совети халқ манфаатини кўзлайдими?» деб сўраб қолди.

Подтелков унга ўсмоқчилаб ер остидан қараб қўйди, сўнгра кулимсираб, графинга қўл узатди-да, сув қуйиб иштаҳа билан ичди. Унинг юраги куяр, гўё ичида ёнаётган оловни сув билан сўндирмоқчи бўларди.

¹ Кадетларнинг контрреволюцион партияси «халқ озодлиги партияси» деб аталарди.

Каледин бармоқлари билан столниг чертиб, синчковлаб сўради:

— Сиз билан большевиклар ўртасида қандай ўхшашлик бор?

— Биз ўз Дон областимизда казак усули идорасини жорий қилмоқчимиз.

— Балли, аммо сизга маълум бўлса керакки, тўртинчи февралда Қўшин кенгаши чақирилади. Аъзолар қайтадан сайланади. Сизлар ўзаро назорат ўрнатишга розимисиз?

— Ерга қараб ўтирган Подтелков бошини кўтариб, қатъий жавоб берди.

— Йўқ! Агар сиз озчиликни ташкил этсангиз, у ҳолда биз ўз айтганимизни қилдирамиз.

— Бу зўравонлик бўлади-ку!

— Ҳа!

Митрофан Богаевский Подтелковдан кўзини олиб, Кривошликовга қаради-да:

— Сизлар Қўшин кенгашини тан оласизларми?— деб сўради.

Подтелков елкасини қисиб:

— Мумкин бўлганича... — деди. — Область Ҳарбий-революцион комитети халқ вакиллари съездини чақиради. Бу съезд барча ҳарбий қисмлар назорати остида иш олиб боради. Бордию съезд бизни қаноатлантирмаса, у ҳолда биз уни тан олмаймиз.

— Ким ҳакамлик қилади?— деб сўради Каледин қошини чимириб.

— Халқ!— деб жавоб қилди Подтелков бошини ғоз кўтариб. У ўймакор стулнинг суянчигига яслашиб олган эди, чарм камзули шилдираб кетди.

Қисқача танаффусдан кейин Каледин гап бошлади. Зал жимиб қолди, сукунат ичида атамanning паст овози минғирлаб, аниқ эшитилди.

— Ҳукумат Область Ҳарбий-революцион комитет талабига мувофиқ ўз ваколатидан воз кечолмайди. Бу ҳукуматни бутун Дон аҳолиси сайлаган, шу сабабдан, айрим қисмлар эмас, балки бутун аҳоли ўз ваколатимиздан воз кечишимизни биздан талаб эта билади. Сизлар областга ўз тартибларини зўрлик билан қабул қилдирмоқчи бўлган большевикларнинг

жинояткорона ташвиқотига учиб, бутун ҳокимиятни ўзларингизга берилишини талаб этаётирсизлар. Сиз большевиклар қўлидаги кўр-кўрона қуролсиз. Сизлар казаклар олдида буюк бир масъулиятни бўйнингизга олаётганингизни сезмаган ҳолда, немисларга сотилганларнинг хоҳишини бажо келтиряпсиз. Маслаҳатим шуки, бу фикрдан қайтинг, чунки сиз бутун аҳолининг иродасини акс этдирган ҳукумат билан низолашиб, ўз ўлкангизни катта фалокат жари ёқасига судраяпсиз. Мен ҳоким бўламан деб ўлиб турганим йўқ. Улуғ қўшин кенгаши тўпланиб, ўлканинг тақдирини ҳал қилади, аммо кенгаш чақирилгунча мен ўз вазифамда қоламан. Сўнгги марта сизни ўз фикрингиздан қайтишга даъват этаман.

Ундан кейин ҳукуматнинг казак ва казак бўлмаган қисмлардан келган аъзолари нутқ сўзладилар. Эсер Боссе революцион комитет аъзоларига қараб, узундан-узун, энсани қотирадиган нутқ сўзлади.

Лагутин қичқириб унинг гапини бўлди:

— Бизнинг талабимиз шу: ҳокимиятни ҳарбий-революцион комитетга топширинг! Модомики қўшин ҳукумати масалани тинчлик йўли билан бирёқлик қилмоқчи экан, кутиб ўтиришнинг ҳожати йўқ...

Богаевский кулимсиради:

— Хўш!

— ...Барча халққа, ҳокимиятнинг революцион комитетга ўтганини эълон қилиш керак. Қўшин кенгаши йиғилади, деб, икки ярим ҳафтагача кутиб туриш мумкин эмас! Халқнинг сабр косаси тўлган.

Қарев имиллаб мужмал гап қилди. Светозаров эса беҳудага икки томонни яраштиришга уринди.

Подтелков бу гапларга қулоқ солиб ўтириб зардаси қайнаб кетди. У ўз шерикларига ялт этиб қаради: Лагутин докадек оқариб тумтайиб ўтирар, Кривошликов столдан кўзини олмас, Головачев сабрсизлик билан бир гап айтгиси келиб турарди. Кривошликов пайт пойлаб туриб Подтелковга: «Гапир!» деб шипшиди.

Подтелков шуни кутиб тургандай стулни орқароққа суриб қўйди-да, кучаниб ҳаяжонидан дудуқланиб

гапира бошлади, у бамаъни сўзларни топиб гапиришга уринарди:

— Ҳамма гапингиз нотўғри! Қўшин ҳукуматига ишониш мумкин бўлганда эди, мен ўз талабларимни жон деб қайтиб олган бўлардим... Аммо халқ ишонмайди! Биз эмас, сизлар граждандар урушини бошлаяпсиз! Қаёқдаги қочиқ генералларга казак ерларида нега бошпана беряпсиз? Шу вайдан большевиклар бизнинг Тинч Донга қилич яланғочлаб келяптилар. Мен сизга бўйсунмайман. Бунга рози бўлмайман! Менинг мурдам устидан ҳатлаб ўтмоқчи бўлсаларинг, унда бошқа гап. Аммо биз фактлар билан сизни енгамиз! Қўшин ҳукуматининг Донни қутқазиб қолишига кўзим етмайди! Сизга бўйсунини истамаган қисмларга нисбатан қандай чора қўллаяпсиз? Аҳа, кўряпсизми? Нега ўз кўнгилли аскарларингизни шахтёрлар устига юборяпсиз? Бу билан ҳаммани аламзада қиляпсиз-ку! Қани, айтинг-чи, граждандар урушининг олдини олишга қўшин ҳукуматининг қодирлигига ким кафил бўла олади?.. Бунга жавоб беролмайсиз. Халқ ҳам, фронтчи казаклар ҳам биз томонда!

Залда ҳиринглаган кулги овозлари эшитилди; Подтелковнинг гапидан қазабланган норози товушлар эшитилди. Подтелков бўртиб-қизариб кетган юзини ўша томонга ўгириб, нафрат аралаш қазаб билан бақирди:

— Ҳозир куляпсиз-у, лекин кейин йиғлайсиз!— Калединга бурилиб, унга тикандек кўзларини тикди:— Биз ҳокимиятни бизга, яъни меҳнаткаш халқ вакилларига топширингизни ва барча буржуйлар билан кўнгилли армияни ҳайдаб юборишингизни талаб этамиз!.. Сизнинг ҳукуматингиз бу ердан чиқиб кетиши керак!

Каледин чарчаган кишидек, бошини эгиб:

— Новочеркасскдан чиқиб кетишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ, ҳеч қаёққа кетмайман ҳам,— деди.

Кичик бир танаффусдан сўнг мажлис Мельниковнинг қизғин нутқи билан бошланди:

— Қизил гвардия отрядлари казакларни маҳв эт-

моқ учун Дон устига юриш бошладилар! Улар ўзларининг номаъқул тартиблари билан Россияни барбод этдилар, энди бизнинг областимизни барбод қилмоқчилар! Бир ҳовуч ўзбошимча ва муттаҳам одамларнинг мамлакатни яхши идора этгани ва халқ фойдасини кўзлагани тарихда кўрилган эмас. Россия эҳсушини йиғиштириб олгач, бундай Отрепьевларни¹ улоқтириб ташлайди! Сизлар бировларни г номаъқулчилигидан ўрناق олиб, большевикларга дарвозани очиб бермоқчи, кўлимиздан ҳокимиятни тортиб олмоқчи бўласиз! Йўқ!

— Ҳокимиятни революцион комитетга топширинг, ўшанда қизил гвардия ҳужумни дарҳол тўхтатади...— деб луқма ташлади Подтелков.

Калединнинг ижозати билан халқ орасидан, тўрт даражали георгий орденини олган ва оддий казаклар орасидан ясовул ёрдамчиси даражасига кўтарилган Шеин чиқиб нутқ сўзлади. У гўё ҳозир кўрик бўладигандек, гимнастёркасининг тахларини текислаб, томдан тараша тушгандек бирдан гап бошлади:

— Казаклар, шуларга қулоқ солиб ўтирасизми!— деб қичқирди у команда бераётгандек, кўлларини силкитиб.— Большевиклар бизга йўлдош бўлолмайди! Фақат Донга ва казакларга хиёнат қилганларгина ҳокимиятни Советларга топширишга ва казакларни большевиклар билан бирга боришга даъват этади!— Сўнгра у Подтелковни кўрсатиб, қийшанглаб, унга қараб гапирди.— Ҳой Подтелков, Дон аҳли ҳаммани қўйиб сиз каби нодон ва саводсиз бир казак орқасидан эргашармиди? Фақат йўлдан озган, бир ҳовуч дарбадар казакларгина эргашиши мумкин. Лекин уларнинг кўзи очилган, сени дорга осадилар!

Шамолда кунгабоқарларнинг бошлари чайқалгандек, залдаги одамларнинг каллалари ҳам қимирлаб кетди, унинг сўзларини маъқуллаган овозлар эшитилди. Шеин ўрнига ўтирди. Белбурма калта пўстин кийган, қўшин старшинаси поғони таққан новча бир

¹ Григорий — Чудово монастырининг монахи. Аксариёт тарихчиларнинг айтишича у XVII аср бошларида ўзини шаҳзода Дмитрий Иванович деб танитган. (Тарж).

офицер ийиб кетиб, Шеиннинг елкасига қоқиб қўйди. Офицерлар уни ўраб олишди. Асабий бир хотин:

— Барака топинг, Шеин! Раҳмат!— деб чийиллади.

Орқа қаторда ўтирганлардан бири гимназия талабаларидек, дўриллаган овоз билан:

— Офарин, ясовул Шеин, яшанг,— деб ясовул ёрдамчиси Шеиннинг унвонини бир поғона ошириб дўриллади.

Дон ҳукуматининг маҳмадана, оғзи катта аъзолари Каменск ревлюцион комитети аъзолари бўлган казакларни йўлдан оздирмоқчи бўлдилар. Папирос кўп чекилганидан зал дим, кўм-кўк тутунга тўлган эди. Ойна орқасидан кўринган офтоб уфққа бош қўйган. Ойна деразаларига совуқдан арча баргига ўхшаш гул тушган эди. Дераза тоқчаларида ўтирган кишилар кечки ибодатга чалинаётган қўнғироқ садоларини ва паровозларнинг бўғиқ овозларини эшитар эдилар.

Лагутиннинг тоқати тоқ бўлиб, қўшин ҳукумати нотикларидан бирининг нутқини бўлди-да, Калединга қараб:

— Масалани бирёқлик қилинг, гапни тамом қилиш керак,— деди.

Богаевский аста гапириб:

— Узингизни босинг, Лагутин!— деб гап билан унинг оғзига урди.— Мана сув. Бола-чақали, суягида фалаж касали бўлган одамга ҳаяжонланиш зарарли. Умуман, нотикларнинг сўзини бўлиш ярамайди, бу ер аллақандай бир депутатлар совети эмас-ку.

Лагутин ҳам унга ўхшатиб жавоб берди, аммо ҳамманинг қулоғи Калединда эди. У мажлисининг бошида усталик билан сиёсий найранг ишлатар ва боягидек Подтелковнинг оддий ва тўпори эътирозларига дуч келарди.

— Ҳокимиятни бизга топширсангиз, большевиклар Донга ҳужумни тўхтатадилар, деб айтдингиз. Аммо сиз шундай деб ўйлайсиз. Борди-ю, большевиклар Донга келгудек бўлса, нима қилишлари бизга номаълум:

— Комитет ишонадики, большевиклар худди мен айтган сўзларни тасдиқлайдилар. Бир тажриба қилиб кўринг, ҳокимиятни бизга топширинг. Дондан «кўнгиллилар»ни чиқариб ташланг — кўрасиз, большевиклар урушни тўхтатадилар.

Бир оздан сўнг Қаледин ўрнидан турди. Унинг жавоби аввалдан ҳозирланиб қўйилган эди. Чернецов Лихая станциясига ҳужум бошлаш учун отрядини бир жойга тўплаш тўғрисида унда: буйруқ олган эди. Аммо Қаледин вақтдан ютиш учун мажлисни чўзиш ҳаракатида эди:

— Дон ҳукумати революцион комитетнинг таклифларини музокара этиб, эртага эрталаб соат ўнда ёзма жавоб беради.

XI

Эртасига эрталаб Дон ҳукуматининг революцион комитет вакилларига берган жавоби шу бўлди:

«Дон қўшини ҳукумати Атаман, Лейб-казак 44-нчи, 28-нчи, 29-нчи полклари, 10-нчи, 27-нчи, 23-нчи, 8-нчи, 2-нчи запас полклари қисмлари ҳамда 43-нчи полк, 14-нчи алоҳида сотня, 6-нчи гвардия, 32-нчи, 28-нчи, 12-нчи ва 2-нчи пиёда батальоннинг 13-нчи батареялари ва Каменск-маҳаллий командаси вакил қилиб юборган ҳарбий-революцион казак комитети намоёндаларининг талабларини музокара этиб маълум қиладики, ҳукумат бутун областдаги казак аҳолиснинг вакилларида ташкил топгандир. Аҳоли томонидан сайланган ҳукумат янги Қўшин кенгаши чақирилмагунча ўз ваколатидан воз кеча олмайди.

Дон қўшини ҳукумати Кенгашнинг аввалги составини тарқатиб, станицалар ва қўшин қисмларидан кенгашга вакиллар сайлашни лозим топди. Бутун казак аҳолиси томонидан тўпнатўғри, тенг, яширин овоз бериш йўли билан эркин сайланган (бунда ташвиқот эркинлигига йўл қўйилади) кенгашнинг янги состави Новочеркасскда шу бу йил 4 февралда Донга кўчиб келганлар қурултойи билан бир маҳалда тўпланади. Революция томонидан тикланган, бирдан-бир қснуний орган ва область казакларининг вакили бўлган Кенгаш қўшин ҳукуматини ўрнидан тушириб, янги ҳукумат сайлаш ҳуқуқига эгадир. Шу Кенгаш қўшин қисмларини идора этиш ва ҳокимиятни ҳимоя қилиш

учун отрядлар ва Қўнгилли армия керакми-йўқлиги масаласини муҳокама қилади. Қўнгилли армия тузиш ва унинг фаолияти масаласига келсак, бирлашган ҳукумат илгари Область ҳарбий комитети иштирокида уларни ўз назорати остига олишга қарор қилган.

Қўшин ҳукумати томонидан юборилган полицияни тоғ-кон завод районидан чақириб олиш масаласи хусусида ҳукумат шу нарсани билдирадики, полиция масаласи 4 февралда Кенгаш муҳокамасига қўйилади.

Ҳукумат билдирадики, маҳаллий масалаларни ҳал қилишда фақат маҳаллий халқ иштирок эта олади, шу сабабдан Кенгашнинг иродасига амал қилиб, областга ўз тартибларини жорий қилишга интилган большевиклар отрядларининг киришига қарши тиш-тирноғимиз билан кураш олиб боришни лозим деб топади. Аҳоли ўз ҳаётини ўзи истагича қура билади.

Ҳукумат граждандар урушини истамайди, масалани тинчлик йўли билан бартараф қилиш учун бутун чораларни кўради, шунга кўра Ҳарбий-революцион комитетга, большевик отрядлари олдинга вакиллар юборишда ҳамкорлик қилишни таклиф этади.

Ҳукумат шу нарсани қайд этадики, башарти бошқа область отрядлари область чегарасига бостириб кирмасалар,— граждандар уруши бўлмайди, нимагаки ҳукумат Дон ўлкасини мудофаа этади, уруш бошлаш мақсадида ҳужумга ўтмайди. Россиянинг бошқа қисмларига ўз иродасини зўрлаб қабул қилдирмайди, шу сабабдан бошқаларнинг ҳам Донга ўз тартибларини мажбуран қабул қилдиришларини истамайди.

Ҳукумат станицаларда ва ҳарбий қисмларда тўла сайлов эркинлигини таъмин этади, шунинг учун ҳар бир гражданин ўз ташвиқотини юргиза билади ва Қўшин кенгаши сайловларида ўз нуқтани назарини баён эта олади.

Қазақларнинг эҳтиёжларини текшириш учун барча дивизияларда дарҳол қисм вакилларида иборат комиссиялар белгиланиши лозим.

Қўшин ҳукумати, Ҳарбий-революцион комитетга ўз вакилларини юборган барча қисмларга, Дон ўлкасини ҳимоя этиш юзасидан ўз зиммаларидаги вазифани бажаришни тавсия этади.

Қўшин ҳукумати, ўзимизнинг донлик қисмларимиз ҳукуматга қарши чиқади ва шу билан Тинч Донда ўзаро урушларни бошлаб юборади, деган ўйни ҳаёлига ҳам келтирмайди.

Ҳарбий-революцион комитетни сайлаган қисмлар тарқатиб юборилиши лозим, бунинг эвазига бутун қисмлар ўз вакиллари-

ни областдаги барча қўшин қисмларини бирлаштирган область ҳарбий комитетига юборишлари лозим.

Қўшин ҳукумати, Ҳарбий-революцион комитет томонидан қамоққа олинган кишиларни дарҳол озод қилишни талаб этади, областда муътадил ҳаёт барпо этиш мақсадида маъмурият ходимлари ўз вазифаларини давом этдиришлари лозим.

Ҳарбий-революцион комитет жуда оз қисмларининг вакили бўлгани учун ҳамма қисмлар номидан, хусусан бутун казаклар номидан бизга талаблар қўйишга ҳақли эмасдир.

Қўшин ҳукумати комитет билан Халқ Комиссарлар Совети ўртасида алоқа ўрнатилишига ва комитетнинг ундан пул билан ёрдам олиб туришига асло йўл қўйиб бўлмайди деб топади, чунки бу — Халқ Комиссарлар Совети таъсиричининг Дон областига ёйилиши демакдир, ваҳоланки казаклар Кенгаши ва Донга кўчиб келган деҳқонлар қурултойи Украина, Сибирь, Кавказ ва барча казак қўшинлари сингари Советлар ҳокимиятини тан олиб бўлмайди деб ҳисоблайди.

Қўшин ҳукумати бошлиғи,

Қўшин атамани муовини М. БОГАЕВСКИЙ

Дон қўшинлари старшиналари:

ЕЛАТОНЦЕВ, ПОЛЯКОВ, МЕЛЬНИКОВ.

Большевиклар билан музокара олиб бориш учун Дон ҳукумати томонидан Таганрогга юборилаётган вакиллар орасида Каменск революцион комитети аъзолари — Лагутин ва Скачковлар ҳам бор эди. Революцион комитетнинг бошқа аъзолари билан Подтелковни Новочеркасскда ушлаб қолдилар. Бу вақтда бир неча юз аскардан иборат бўлган Чернецов отряди, оғир тўплар батареяси ва икки енгил тўп билан қурулланиб, шиддатли жанг қилиб Зверев ва Лихая станцияларини ишғол этди ва у ерни сақлаш учун икки тўп билан бир ротани қолдириб, асосий қисмлар билан Каменскка ҳужум бошлади. Чернецов Северний Донец деган кичик бир станция ёнида революцион казакларнинг қаршилигини синдириб, 17 январда Каменскни ишғол қилди. Аммо орадан бир неча соат ўтгач, Саблиннинг қизил гвардиячи қисмлари Чернецовнинг Зверев ва Лихая станцияларида қолдирган қисмини суриб чиқаргани тўғрисида хабар олинди.

Чернецов ўша томонга юриш бошлади. У қисқа бир жангдан сўнг 3-нчи Москва отрядини енгди, жангда Харьков отрядига шикаст етказди ва саросимага тушган қизил гвардиячиларни аввалги позицияларига чекинтирди.

Лихая томонидаги вазият яна тикланганидан кейин ташаббусни қўлга олган Чернецов Каменскка қайтиб келди. Новочеркасскдан унга 19 январда мадад келди. Эртасига Чернецов Глубокая станциясига ҳужум этишга қарор берди.

Ҳарбий кенгашда юзбоши Линьковнинг таклифи билан узоқдан айланиб ўтиб Глубокаяни ишғол қилишга қарор қилишди. Чернецов темир йўл бўйлаб ҳужум қилишдан ҳадиксирарди, чунки бу томонда Каменск революцион комитети қисмлари ва Чертковдан уларга келиб қўшилган қизил гвардиячи отрядлари қаттиқ қаршилиқ кўрсатади, деб кўрқарди.

Кечаси Глубокаяни ишғол қилиш ҳаракати бошланди. Колоннани Чернецовнинг ўзи бошлаб олиб борди.

Тонг отарда Глубокая станциясига етиб келдилар. Колонна мунтазам равишда қисмларга бўлиниб цеп тузди. Чернецов сўнгги буйруқларни бериб отдан тушди ва увишган оёқларини ишқалай-ишқалай, рота командирларидан бирига хириллаган овоз билан амр берди:

— Кўнгилчан бўлманг, ясовул. Гапимни уқдингизми?

Босилиб қотиб қолган қорни ғарчиллатиб босиб, қоракўл папоғини чаккасига суриб қўйди-да, қўлқопи билан ловиллашган қулоғини ишқалади. Ғазабнок чағир кўзларининг ости уйқусизликдан кўкариб кетган эди. Лаблари совуқдан жийирилган, калта қилиб кесилган мўйловларидаги қиров сўзининг ҳароратидан эрий бошлаган эди.

Бир оз исингандан кейин у сакраб отига миңиб олди, пистоқи ранг офицерча нимча пўстинининг ёғим жойини текислаб, эгар қошидаги жиловни қўлига олди-да, жийрон Дон арғумоғини оёғи билан ниқтади ва ўзига ишонган дадил овоз билан:

— Бошлаймиз, деди.

Фронтчи казакларнинг Каменскдаги қурултойидан аввал ясовул ёрдамчиси Изварин полкдан қочган эди. Бир кун илгари у Григорийникига келди ва қочганига баҳона қилиб:

— Ҳозирги шароитда полкда хизмат этиш қийин,— деди.— Казаклар икки оқим ўртасида овори сарсон — большевиклар билан аввалги подшолик тузуми орасида қолиб, ўзларини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа урадилар. Қаледин ҳукуматини ҳеч ким қўллаб-қувватлагиси келмайди, қисман бунинг сабаби шуки, у ўз ватанпарварлигини ҳаммага пеш қилгани қилган. Бизга мустаҳкам иродали, келгиндиларнинг попилгиригини пасайтириб қўя биладиган одам керак... Аммо ҳозирги вазиятни назарда тутиб, ҳамма нарсани бой бериб қўймаслик учун Қалединни қўллаб-қувватлаган яхшироқ деб ўйлайман.— Кейин гапдан тўхтаб, папиросини тутатди-да:— Сен... чамамда қизилларнинг эътиқодини қабул этгансан-а?— деб сўраб қолди.

— Ҳа, десам ҳам бўлади,— деб унинг гапини маъқуллади Григорий.

— Бажону дилми ёинки Голубов сингари казаклар орасида ном чиқариш учунми?

— Ном чиқараман деб ўлиб турганим йўқ. Ўзим нажот йўлини излаяпман.

— Сен боши берк кўчага кириб қолгансан, ҳали нажот йўлини топганинг йўқ.

— Кўрамиз-да.

— Григорий, қўрқаманки, бир-биримизга душман бўлиб қоламиз.

— Ефим Иванич, жанг майдонида дўст ахтармайдилар,— деб кулди Григорий.

Изварин бир оз ўтириб чиқиб кетди, эрталаб эса беному нишон ғойиб бўлди.

Қурултой очилган кун Григорийникига Вешенская станицасига қарашли Лебяжье хуторлик атаманли казак келди. Григорий наганини тозалаб, милтиқ мўйи билан мойлаётган эди. Казак бир оз ўтирди-да, кетиш олдидан гўё анчайин гапдек:

— Григорь Пантелевич, мен бугун станцияда ошангни кўрдим,— деди. Аслида у шу гапни айтиш учун келган эди (у Атаман полкининг собиқ офицери Листницкий Григорийнинг ўйнашини тортиб олганини биларди, тасодифан вокзалда Листницкийни кўриб қолиб, Григорийни огоҳлантиргани кирган эди).

— Қанақа ошам?

— Листницкийда. Танийсан-а?

— Қачон кўрдинг?— деб сўради Григорий жонланиб кетиб.

— Бир соат бўлди.

Григорий ўтириб қолди. Эски дарди-алами юрагига ўт солди. У душманига нисбатан аввалгидек кучли адовати борлигини сезмаса ҳам, лекин энди бошланган граждандар уруши шароитида Листницкийга дуч келиб қолса, у билан қирпичоқ бўлишини яхши биларди. Листницкийнинг номини тасодифан эшитганда, эски яраси тўмоман битиб кетмаганини англади: эҳтиётсиз бир сўз билан эски яраси янги бўлди. Григорий эски алами учун қойил қилиб қасос ола биларди. Бир нокасинг касофати билан ҳаёт гули сўлган ва шодлик билан тўлган аввалги ҳаёти ўрнини кўнгилсиз турмуш эгаллаган эди.

Бир оз жим ўтиргандан кейин қони қочиб, ранги оқараётганини сезиб:

— Шу ерга кептими, билдингми? — деб сўради.

— Қайдам. Черкасскка кетаётган чиқар.

— Э...

Атаманли казак қурултой тўғрисида, полкдаги янгилликлар тўғрисида бир оз гаплашиб ўтирди-да, чиқиб кетди. Шундан кейин бир неча кунгача Григорий юрагини туздек ачиштираётган аламини унутишга ҳарчанд уриниб кўрса-да, унутолмади. У худди маст кишидек юрар, Аксиньяни ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ эслар, оғзи қақраб, юраги тошга айланар эди. Григорий Натальяни, болаларини эслади, лекин вақт ўтган сари, хотиротлар эскирган сари, булар унга шодлик бағишламас эди. Юрагида фақат Аксинья яшар, кўнгли аввалгидек фақат уни тусар эди.

Чернецов бостириб келгандан кейин Каменскдан тезлик билан чекинишга тўғри келди. Дон революцион

комитетининг тарқоқ отрядлари ва ярим-ёрти казак сотнялари тартибсиз ҳолда поездларга юкланар ёки олиб кетиш мумкин бўлмаган оғир нарсаларни ташлаб, пиёда жўнар эдилар. Аслда анча катта кучга эга бўлган бу отрядларни бир жойга тўплаб, уларни тартибга солиш учун мустаҳкам бир одам йўқлиги сезилиб турарди: уюшқоқлик йўқ эди.

Сайланган командирлар орасида қаёқдандир пайдо бўлиб қолган қўшин старшинаси Голубов бошқалардан ажралиб турарди. У энг жанговар 27-нчи казак полкига қўмондонлик қилишни ўз қўлига олди ва қаттиққўллик билан иш олиб борди. Қазаклар унинг полкдаги камчиликларни тугатиб, пухта уюшган состав ташкил қилиш, вазифаларни тақсимлаш, йўлбошчилик қилиш қобилиятига эга эканини кўриб унга сўзсиз итоат этдилар. Гирдиғумдан келган, лўппи юзли, фаркўз офицер Голубов станцияда қиличини ўйнатиб, вагонга имиллаб чиқаётган казакларга ўшқирарди:

— Бу нима қилганингиз? Куёв новкарга кетяпсизми?! Вой оналарингни!.. Юкларни орт... Сўзсиз итоат этишни революция номидан буюраман!.. Ни-ма?.. Ким демагог? Шартта отиб ташлайман, аблаҳ! Овозингни ўчир!.. Саботажчилар билан махфий контрреволюционерларга шафқат қилмайман!

Шу тариқа казаклар унга итоат этдилар. Худди илгаригидек унинг қилиғи кўпларнинг кўнглига ёқди, чунки эски тартиб уларнинг кўнглидан кўтарилмаган эди. Илгариги вақтларда казаклар назарида қаттиққўл командир энг яхши командир ҳисобланарди. Голубов сингарилар тўғрисида гапириб: «Бу одамнинг хонлиги ҳам бор, беклиги ҳам» дер эдилар.

Дон революцион комитетининг чекинган қисмлари Глубокая станциясини тўлдирган эдилар. Бутун ҳарбий кучларнинг қўмондонлиги аслда Голубов қўлига ўтган эди. У икки кун ўтмасдан пароканда қисмларни интизомга солди, Глубокаяни мустаҳкамлаш учун тегишли чораларни кўрди. Унинг талаби билан Григорий Мелехов запусдаги 2-нчи полкнинг икки сотнясидан иборат дивизиони билан, атаманлилар сотняси қўмондонлигини ўз қўлига олди.

... 20 январда қош қорайган пайтда Григорий линия орқасидаги соқчилар пунктига қўйилган атаманлилар постини текшириш учун квартиридан чиқди-ю, дарвоза олдида Подтелков билан тўқнашиб қолди. Подтелков уни таниб:

... — Мелеховмисан? — деб сўради.

— Ха.

... — Йўл бўлсин!

... — Соқчилар постини текшириб чиқмоқчиман, Черкасскдан келганингга кўп бўлдими? Хўш, ишлар қалай?

... Подтелков қовоғини солди.

— Халқнинг ашаддий душманлари билан сулҳ тузиб бўлмайди. Қилғилиқларини кўрдингми? Музокара вақтида... Чернецовни занжирдан ечиб юборибдилар: Каледин нақадар ифлос одам экан-а?! Хўп соғ бўл, фурсатим йўқ, штабга шошиляпман.

... У шошиб Григорий билан хайрлашди-да, катта катта қадам ташлаб марказга йўл олди.

... У революцион комитет раиси қилиб сайланмасдан бурун Григорийга ва бошқа таниш казакларга нисбатан муомаласи ўзгариб, ўзини катта оладиган бўлган, димоғи шишган эди. Юқори мартабага эришиб, бу оддий казакнинг боши гангиб қолди.

Григорий шинелининг ёқасини кўтариб, тез-тез қадам ташлаб кетди. Кечаси аёз бўладиганга ўхшарди. Қозоқ чўлларидан шамол эсиб турар, ҳаво очилиб келаётган эди. Совуқ чирсиллар, қор гичирларди. Қомати букилган ой осмонга аста кўтарилмоқда эди. Уйларнинг орқа томонидаги чўлга кўкиш шом қоронғилиги чўкмоқда. Ҳар нарса ўз шаклини, рангини, масофасини йўқотган говгум маҳал эди; бу пайтда кун ёруғи тун қоронғиси билан олишиб, бири бири билан қўшилиб кетади-ю, ҳар нарса фусункор, тебраниб тургандек кўринади; ҳатто бу пайтда ҳидлар ҳам ўткирлигини йўқотиб, хиралашиб қолади.

Григорий, постдаги соқчиларни текшириб бўлиб, квартирига қайтди. Темир йўл хизматчиси бўлган, айёр, чўтир юзли уй эгаси самовар қўйиб, стол ёнига келиб ўтирди.

— Хужумга ўтасизми?

— Маълум эмас.

— Ёинки уларнинг келишини кутасизми?

— Кўрамиз-да.

— Жуда тўғри айтасиз. Гумонимча, хужум қилиш учун сизда куч йўқ, шундай бўлгач, албатта кутиш лозим. Мудофаада бўлиш қулайроқ. Камина, герман урушида сапёр бўлиб хизмат қилган, тактика нима-ю, стратегия нима, сувдек биламан, ёд қилиб олганман... Нафсиламр, кучингиз озлик қилади.

Унинг гапидан юраги сиқилган Григорий дудмал қилиб:

— Хўп, бўлди,— деди.

Аmmo уй эгаси сурбетлик қилиб ҳадеб гап суриштирар, стол атрофида парвона бўлиб, мовут жилеткаси остидаги ичига кириб қапишиб кетган қорини қаширди:

— Тўпларингиз кўпдир-а? Тўп-замбараклар?

— Хизмат қилишга қилибсан-у, лекин хизмат қондасини билмас экансан!— деди зардаси қайнаб Григорий ва шундай ўқрайиб қарадики, уй эгаси ўзини четга олди.— Хизмат қилибсан-у, лекин уқиб олмабсан!.. Бизнинг аскарларимиз ва планларимизни сўраб-суриштиришга нима ҳақинг бор? Сени сўроққа олиб борсам...

— Жаноб... офицер! Но... Нодон!..— ранги бўзариб кетган уй эгасининг тили калимага келмай қолди, ярим очиқ оғзидаги қоп-қора кемтик тишлари кўриниб кетди.— Но... Нодонлик қилибман! Кечирсинлар!..

Чой ичиб ўтираркан, тасодифан уй эгасига Григорийнинг кўзи тушиб қолди, шунда унинг пирпираган кўзларидан ўт чақнаб кетгандек бўлди, лекин уй эгаси киприкларини кўтариб қараганда кўзларининг ифодаси ўзгариб, мулойимлашган, ҳатто ундан меҳр ёғилиб турарди.

Уй эгасининг оиласи — хотини билан икки қизи шивирлашиб гаплашиб ўтиришарди. Григорий иккинчи чашкадаги чойини чала қолдириб, ўз бўлмасига кириб кетди.

Бир оздан кейин Григорий билан бир квартаида

турадиган запасдаги 2-нчи полк тўртинчи сотнясидан тўрт нафар казак қаердандир келишди. Улар шанғиллашиб гаплашиб чой ичишар, кулишар эди. Григорийнинг кўзи илинган маҳалда уларнинг баъзи гаплари қулоғига чалинди. Улардан бири (Григорий овозидан унинг Луганская станицалик казак взвод командири Бахмачев эканини билди) ҳикоя қилар, қелганлари аҳён-аҳёнда луқма ташлар эдилар.

— Бу ҳодиса кўз ўнгимда юз берди. Горловск районидаги ўн биринчи кондан учта шахтёр келиб: гап шундай, биз бир уюшма туздик, қурол-яроқ жуда зарил бўлқолди — қўлингиздан келганича қарашворинг, дедилар. Революцион комитет раиси... Мен ўз қулоғим билан эшитдим!— у кимнингдир луқмасига жавоб қайтариб овозини баландлатиб ҳикоя қила кетди,— шундай деди: «Ўртоқ Саблинга муржаат қилинг, бизда ҳеч бало йўқ». Нега энди ҳеч нарса йўқ бўлсин? Мен ортиқча милтиқлар борлигини биламан. Гап бошқа ёқда... Мужикларнинг шижоатини кўриб, рашклари келяпти.

— Тўғри-да!— деб гапирди бошқа бир казак.— Уларга яроқ берсанг, ё урушадилар, ё йўқ, лекинига ер масаласи кўтарилса дарров қўлларини чўзадилар.

— Биз у қаланғи-қасанғиларни биламиз!— деб дўриллади учинчиси.

Бахмачев ўйланқираб чой қошиғи билан стаканни чалиб қўйди:

— Йўқ, бундай қилиш ярамайди,— деди у донадона қилиб, қошиғини ўз сўз оҳангига монанд чалиб.— Большевиклар бутун халқ гамини еяпти, биз эсак, яхши большевик эмасмиз. Калединни супуриб ташласак, кейин заптимизга оламиз...

— Шундай, оғайничалиш! — деди раста бўлган ўғил болалардек дўриллаб бир казак гапини маъқуллашмоқчи бўлиб.— Тушунсанг-чи ахир, бизнинг берадиган еримиз йўқ! Чекимизга бир ярим ботмондан тузукроқ ер тушади, қолганлари қумлоқ, жарлик, ўнқир-чўнқир ерлар. Нимани берамиз?

— Сенинг ҳеч нарсангни олмайдилар, ер-суви кўп бойлар бор.

— Қўшин ерлари-чи?
— Саломат бўлинг! Ўзингникини бер-у, бошқаларга муте бўласанми?.. Ҳо, оғзим бор деб гапира-верасиз-а!

— Қўшин ерлари ўз кунимизга ярайди.

— Бу тўғрида гапириб ўтиришга ҳожат йўқ.

— Очкўзликни қара-я!

— Очкўзлик деганинг нимаси!

— Балким ўзимизнинг юқори донлик казакларни кўчириб келишга тўғри келар. Биз уларнинг ерлари қанақалигини биламиз — сап-сарик қумлоқ ерлар.

— Шундоғ, шундоғ!

— Нонимизни туя қилдирмаймиз.

— Яримта ароқ бўлмаса калаванинг учини тополмайдиганга ўхшаймиз.

— Ҳой йигитлар! Бугун вино складини тала-тала қилдилар. Биттаси спиртга чўкиб бўғилиб ўлибди.

— Шу топда бўлса-ю, отардим-а. Пўлатга сув бергандек бўларди-да.

Григорий уйқу ичида казакларнинг полга ўрин солганларини, эснашиб қашинганларини, ҳамон ер тўғрисида, ерни қайтадан тақсимлаш тўғрисидаги гапларини эшитиб ётди.

Тонг отарда дераза тагида пақ этиб милтиқ овози эшитилди. Казаклар ирғиб ўринларидан турдилар. Григорий гимнастёркасини киймоқчи бўлиб енгини тополмас эди. Шоша-пиша этигини кийди-ю, шинелини қўлига олди. Дераза орқасида осмондан дўлдек ўқ ёғарди. Шалдираб бир арава ўтиб кетди. Кимдир эшик ёнида қўрқиб кетиб:

— Милтиққа!.. Милтиққа ёпиш!..— деб бақирарди.

Чернецовчилар соқчиликка қўйилган казакларни орқага суриб, Глубокаяга кирган эдилар. Тонг ғираширасида отликлар чопар, этикларини дўқиллатиб пиёдалар қочарди. Чорраҳага пулемёт ўрнатдилар. Уттиз чоғлик казак кўндаланг саф тортди. Яна бир гуруҳ казак тор кўчани кесиб ўтди. Уқдонга ўқ жойлаётган милтиқларнинг қулфлари шақир-шуқур қиларди. Нариги кварталдан баланд овоз билан аллаким команда берди:

— Учинчи сотня, илдамроқ! Ким у сафни бузаётган?.. Ҳозирлан! Пулемётчилар — ўнг қанотга! Тайёрмисиз? Сот-отня...

Бир взвод тўп шалдираб ўта бошлади. Отлар лўкиллаб чопар, суворийлар қамчи ўйнатар эди. Ўқ яшиқларининг қисирлаши, филдиракларнинг шалдираши, шотиларнинг ғичиллаши шаҳар четида отилаётган ўқ овозларига қўшилиб кетган эди. Қаердадир, яқин орада пулемётлар қасира-қусурга олиб ота бошлади. Қаёққадир чошиб кетаётган дала кўчяси муюлишга қоқилган стунга урилиб ағдарилиб тушди.

Уша томондан ўлгудек қўрқиб кетган бир кишининг:

— Кўрмисан, шайтон! Кўрмаяпсанми?! Кўзинг ўйилиб тушганми?— деб бўкиргани эшитилди.

Григорий зўр-базўр сотнясини бир ерга тўплади, отларни елдириб станицанинг бир чеккасига олиб чиқди. У ерда казаклар ғуж бўлиб орқага чекинаётган эдилар.

— Қаёққа?..— деди Григорий олдиндаги казакнинг милтиғига ёпишиб.

— Қўй-вор!..— деб юлқинди казак.— Қўйвор, падар лаънат!.. Нега менга ёпишасан? Чекиняптилар, кўрмаяпсанми?..

— Душман зўр келди!..

— Орқа-ўнгига қарамай келяпти...

— Қаёққа қочамиз?.. Қайси томонга — Миллерс-каягами?—деб ҳаллослаб гапирган кишиларнинг товуши эшитиларди.

Григорий станицанинг энг четидаги узун бир омборхона ёнида ўз сотнясини сафга тизишга ҳаракат қилди, лекин янги бир гуруҳ қочоқлар сафни ёриб ўтиб кетди. Григорийнинг сотнясидаги казаклар қочиб келаётганлар билан аралашиб кетди-ю, кўча бўйлаб орқага қараб қоча бошлади.

— Тўхта!..Қочма!.. Отаман!.. — деб бақирар эди Григорий ғазабидан титраб.

Аммо унга қулоқ соладиган одам йўқ эди. Пулемётдан отилган ўқ кўчага ёғила бошлади, казаклар бир зум тўп-тўп бўлиб ерга ётиб олдилар, де-

ворларнинг тагига судралиб келиб, тор кўчаларга ўзларини урдилар.

— Энди улар сўзингга кирмайди, Григорий,— деди унинг ёнидан чопиб ўтаётган взвод командири Григорийнинг кўзига тикилиб.

Григорий тишларини гирчиллатиб, милтигини ўйлатиб, унинг орқасидан кетди.

Отряд саросимага тушиб, Глубокаядан чиқиб, тартибсиз ҳолда қоча бошлади. Отряднинг қарийб барча анжомларини ташлаб кетдилар. Фақат кун ёришгандан кейингина сотняларни бир жойга тўплаб, қарши ҳужумга ўтишга муваффақ бўлдилар.

Бўртиб қизариб кетган, терлаб-пишган Голубов, нимча пўстинининг олдини очиб, ўз командасидаги 27-нчи полкнинг цеплари ёнида югуриб юриб, кескин овоз билан қичқирарди.

— Чаққонроқ қимирла! Ётма!.. Марш, марш!

14-нчи батарея еридан қўзғалиб, позиция ишғол қилди, тўплар ўқ солинган аравалардан чиқарилди; батареянинг старший офицери ўқ яшиги устида туриб, дурбиндан қарай бошлади.

Жанг соат бешдан ошганда бошланди. Қазаклар ҳамда Петровнинг Воронеж отрядидаги қизил гвардиячиларнинг аралашиб кетган сафлари ғуж бўлиб ёпирилиб борар, оппоқ қор устида одамлар қора-қора нуқталарга ўхшаб кўринарди.

Кун чиқиш томондан муздек шамол эсарди. Шамол булутларни ҳайдаб юборгач, осмон этаги қонга бўялгандек, қип-қизариб кўринди.

Григорий атаман сотнясининг ярмини 14-нчи батареяни қўриқлаш учун қўйиб, қолгани билан ҳужумга ўтди.

Мўлжал учун отилган биринчи тўп ўқи Чернецов отрядининг сафларидан анча берига тушди. Ўқ ёрилди-ю, тўқ қизил олов ҳавога кўтарилди. Иккинчи ўқ ҳам гумбурлаб ёрилди. Тўплар галма-гал ўқ узиб мўлжални аниқлаб олди.

Тўп ўқлари ҳавода визиллар, узоқлашар эди.

Бир лаҳза ўртага сукунат чўкди, бу орада милтиқлардан бараварига отилган ўқ товушлари эшитилди, кейин узоқдан гумбурлаган садо келди. Мўл-

жалдан нари тушаётган ўқлар сафларга яқин ерда ёрила бошлади. Григорий шамолдан кўзини қисиб, хурсандлик билан: «Топдилар» деб қўйди.

44-нчи полк сотнялари ўнг қанотда борар эди. Голубовнинг полки ўртада, Григорий ундан сўлроқда эди. Сўл қанотдаги қизил гвардия отрядлари улар орқасидан борарди. Григорий қўл остидаги сотняларга уч пулемёт берилган эди. Пулемётчилар командири бўлган ўрта бўйли, бадқовоқ, қўлларини тук босган қизил гвардиячи маҳорат билан ўт очиб, душмanning ҳужумини қайтарарди. У атаманлилар цепи билан бирга ҳаракат қилаётган пулемётлардан нари кетмас эди. Унинг ёнида шинель кийган тўлагина қизил гвардиячи аёл бор эди. Григорий саф олдидан ўтаркан, энсаси қотиб: «Хотинбоз! Позицияда ҳам хотиндан бир қарич нари кетмайди-я. Бундақалар билан бир иш чиқариб бўлармиди!.. Бола-чақаси билан пар тўшагини ҳам олиб келса бўларди!..» деб ўйлади. Пулемёт командасининг бошлиғи Григорийнинг олдига келиб, наганининг бўйнидаги қайишини тузатди.

— Шу отрядга сиз командирлик қиласизми?

— Ҳа, мен.

— Мен атаманли ярим сотня участкасида душман йўлини ўққа тутаман. Кўряпсиз, бизнинг йўлимизни тўсиб қўйишган.

— Майли, шундай қилинг,— деб Григорий унинг гапига кўнди ва овози тинган пулемёт томондан бировнинг қичқирганини эшитиб ўша томон бурилди.

Серсоқол, барваста пулемётчи:

— Бунчук!.. Пулемёт эриб кетади-ку!.. Шунақаям бўладими?— деб бақирарди.

Шинель кийган аёл унинг ёнида тиз чўкиб турарди. Аёлнинг тивит рўмол остидаги қора кўзлари Григорийга Аксиньяни эслатди, бир лаҳза у нафасини қисиб, кўзларини юммай, аёлга ҳасрат билан боқди.

Чоштгоҳда Голубовдан чопар келиб, Григорийга хат топширди. Дала дафтарида нотекис йиртиб олинган бир варақ қоғозга катта-катта ҳарфлар билан шулар ёзилган эди:

«Дон революцион комитети номидан, ихтиёрингизда бўлган сотняларни позициядан олиб, шитоб билан душманнинг ўнг қанотига ўтиб олишни, шу ердан кўришиб турган участкага, ел тегирмоннинг сўл томонидаги жарлик билан боришни сизга буюраман... Ҳаракатингизни душман сезмасин (бир неча ўқиб бўлмайдиган сўзлар)... Биз қатъий ҳужумга ўтганда сиз ён биқиндан ҳамла қиласиз.

Голубов»

Григорий икки сотняни ажратиб, отлантирди, душман қай томонга кетаётганини пайқаб қолмаслиги учун орқага чекинди.

Душман устига йигирма чақиримча наридан айланиб бордилар. Отлар қалин қорга ботиб-ботиб кетар эди. Улар ўтиб бораётган жарликни қор босган эди. Баъзи жойларда қор отларнинг қорнидан келарди. Григорий тўпларнинг гумбурлашига қулоқ солар, безовталаниб дамба-дам соатига қарар эди. Бу соатни у Руминияда ўзи ўлдирган бир офицернинг қўлидан ечиб олган эди. Кетаётган ерини компасга қараб белгилаб бораётганига қарамай, анча сўл томонга бурилиб кетди. Қиямаликдан ялангликка чиқиб олдилар. Терлаб кетган отлардан буғ кўтарилар, папоқлар ҳўл бўлиб кетган эди. Григорий эгардан тушишга команда бериб, биринчи бўлиб тепаликка чиқди. Отлар жарликда от етакловчилар қўлида қолди. Григорийнинг кетидан казаклар ҳам қияликдан эмақлаб чиқа бошладилар. У қайрилиб қаради, орқасида юздан ортиқ казакнинг қор босган ён бағирдан мўр-малахдек ўрмалаб чиқаётганини кўриб, ўзини дадил ва бардам ҳис этди. Жангда, ҳар кимда бўлгани сингари, уни ҳам ҳамжиҳатлик, бирдамлик ҳисси қамраб олди. Григорий бир қарашдаёқ вазиятни тушуниб олди, йўлнинг оғирлигини ҳисобга олмасдан, лоақал ярим соатга кечикканини пайқади.

Голубов маҳорат-ла ҳаракат этиб, Чернецов отрядининг чекинадиган йўлларини тўсиб қўйган, икки томонга посбон қўйиб, қуршовга тушай деб қолган душманга ҳамла қилмоқда эди. Бараварига отилган тўплар гумбурлар, милтиқ ўқлари тунука

төм устига тушаётган дўл сингари шарақларди. Чернецов отрядининг бузилган сафлари устига шрапнел тўкилар, тўп ўқлари устма-уст келиб тушарди.

— Саф-га ти-зил!..

Григорий ўз сотнялари билан душманнинг ён томонидан ҳамла қилди. Отиш машқига кетаётгандек, эмакламасдан рўй-рост бостириб боравердилар, ammo Чернецов отрядидаги бир эпчил пулемётчи сафни шундай усталик билан ўққа тутдики, казаклар уч кишини йўқотиб, апил-тапил ерга ётиб олдилар.

Кундуз соат учда Григорий ўқ еди. Усти никель билан қопланган ўқнинг чўгдек парчаси тиззасидан юқорироққа — сонига кириб жазиллатди. Григорий қизиб кетган ўқ зарбидан, қон оқаётганидан кўнгли беҳузур бўлиб, тишларини гичирлатди. Сафдан чиқдида жон аччиғида ўрнидан сакраб туриб, ўқ зарбидан гангиган бошини силкитиб қўйди. Оёғининг оғриғи борган сари кучаярди, чунки ўқ тешиб чиқмаган эди. Уқ шинели, чалвори ва терини тешиб ўтиб, юмшоқ эт ичида совий бошлади. Қаттиқ санчиқ ҳаракат қилишга қўймас эди. Григорий ётган жойида 12-полкнинг Трансильвания тоғларида ҳужумга ўтган пайтини эслади, ўшанда қўлидан яраланган эди. Ўша ҳужум манзараси кўз ўнгида яққол гавдаланди: кокилдор, Мишка Кошевойнинг ғазабдан бужмайиб кетган чехраси, яраланган юзбошини қўлтиқлаб пастга олиб тушиб кетаётган Емельян Грошев эсига тушди.

Сотня командирлигини Григорийнинг ёрдамчиси офицер Любишкин Павел қабул қилиб олди. Унинг буйруғи билан икки казак Григорийни от етакловчилар олдига обориб қўйди. Казаклар Григорийни отга мингазишар экан, ачинишиб:

— Ярани боғлаб олсангиз бўларди, — деб маслаҳат беришди.

— Бинт борми?

Эгар устига чиқиб олган Григорий ўйлаб туриб отдан тушди, чалворини пастга туширди, терлаб кетган яғрини, қорни ва оёқлари музлай бошлаганини сезиб афтини бужмайтирди, қаламтарош тилган-

дек очилиб қолган қонли ярасини боғлади-да, ординареци ҳамроҳлигида ўзлари ҳужум бошлаган ерга ўша йўл билан кетди. Григорий қор устига тушган туёқ изларини, бир неча соат илгари ўз сотнясини олиб ўтган жарликнинг ўзига таниш манзарасини томоша қилиб кетди. Уни мудроқ босар, тепалик устида юз бераётган ҳодисалар унга жуда узоқда бўлаётган кераксиз нарсасидек туюларди.

Тепалик томондан пала-партиш отилган ўқ садолари, ўз аскарларини қутқариш учун ўқ отган душман оғир батареясининг гумбуллаши, пулемётларнинг ўхтин-ўхтин тариллаши эшитиларди.

Григорий уч чақирим жойгача жар ичи билан кетди. Отлар қорга ботиб-ботиб кетар эди.

Григорий қор уюми устига отини ҳайдаб:

— Текис йўлдан бошласанг-чи, — деди.

Ўликлар, далага қўнган гўнгқарғалар каби онда сонда қорайиб кўринарди. Йироқда эгасиз бир от чопиб юрар, кичкина бўлиб кўринарди.

Григорий дабдаласи чиққан ва сийраклашган Чернецов отрядининг асосий қисми жангдан қочиб, Глубокая томон чекинаётганини кўрди. У жийрон отини чоптириб кетди. Узоқда тўп-тўп казаклар кўринар эди. Григорий улардан бирининг олдига от чоптириб бориб, Голубовни кўрди. Голубов эгар устида кўкрагини кериб ўтирарди. Этакларига шерозий қоракўл тери тутилган нимча пўстинининг олди очиқ, папоғи чаккасига дол қўйилган, пешонаси терлаган эди. У вахмистрларникидек диккайган узун мўйловларини бураб, хириллаб деди:

— Мелехов, офарин! Ия, яраландингми? Чатоқ бўпти-ку! Суягинг бутунми? — Мелеховнинг жавобини кутмасдан; — мажақлаб ташладик! Дабдала қилдик!.. — деди. — Офицерлар отрядини шундай тўзғитиб юбордикки, энди уларни йиғиб ололмайдилар! Думларини хода қилиб қочишди!

Григорий папирос сўради. Ҳар томондан казаклар ва қизил гвардиячилар келиб тўплана бошладилар. Энг узоқда қорайиб кўринган бир тўп аскарнинг олдида бир казак от чоптириб келарди.

— Голубов, қирқ одамни асир олдик! — деб қич-қирди у узоқдан туриб. — Қирқ офицер билан Чернецовнинг ўзини қўлга туширдик.

— Ростданми? — деб Голубов юраги шиг этиб кетди, эгар устида қимирлаб қўйди ва оёғи оқ, новча отини аямай қамчилаб чоптириб кетди.

Григорий бир оз кутиб турди-да, кейин у ҳам отини елдириб кетди.

Асир қилиб олинган офицерлар тўдасини 44-нчи полк ва 27-нчи полк сотняларидан бирининг ўттизтача казаги қуршаб олиб келарди. Энг олдинда Чернецов келарди. У таъқибдан қўрқиб қочганда нимча пўстинини ечиб ташлаган, енгилгина чарм курткада қолган эди. Чап елкасидаги поғони узилиб тушган, чап кўзининг ён томони калтак зарбидан қон талашиб қолган эди. У оёқларини тўғри ташлаб, тез-тез юриб келарди. Пешонасига дол қўйилган папоғи уни беғам, тетик одамга ўхшатиб кўрсатарди. Қип-қизил юзида қўрқув асари йўқ: афтидан, бир неча кундан бери юзига устара тегмаган бўлса керак, чаккаларини ва нягини малла ранг соқол босган эди. Чернецов олдига чопиб келган казакларга ялт этиб қаҳрли назар ташлади; нафрат ва ғазабидан қошларининг ораси буришиб кетганди. У кета туриб гугурт чақиб, папиросини тутатди-да, қимтилган қип-қизил лабларининг бурчига қистириб чека бошлади.

Офицерларнинг кўпчилиги ёшлар бўлиб, бир нечасининггина сочи оқарган эди. Оёғидан яраланган бир офицер орқароқда қолган эди, паканагина хумкалла, чўтир казак қўндоқ билан орқасидан туртди. Чернецовнинг ёнида новча, дадил бир ясовул келарди. Икки офицер (бири хорунжий, иккинчиси юзбоши) қўлтиқлашиб кулимсираб келишар; уларнинг орқасидан бош яланг, сочлари қўнғироқ, ғўлабир юнкер келарди. Бери елкасига погон чатилган солдатча шинель ташлаб олган эди. Бошқа бири шапкасиз, қип-қизил офицерча сошлиғини қизларникидек чиройли кўзлари устига тушириб олган эди. Шамол елкасига ташланган бошлиғининг учини ҳилпиратарди.

Голубов энг орқада от устида борар эди. У орқа-роқда қолиб, казакларга:

— Ҳой, менга қаранг!.. Асирларнинг соғ-сало-матлиги учун сиз ҳарбий-революцион давр талабига мувофиқ жавобгарсиз! Уларни штабга эсон-омон обориб топширинг! — деб қичқирди.

У отлиқ казаклардан бирини олдига чақириб олиб, эгар устида ўтирган жойида бир хат ёзди-да, уни ўраб казакка узатди:

— От чоптириб бориб, буни Подтелковга топшир.

У Григорийга юзланиб:

— Сен ўша ёққа борасанми, Мелехов? — деб сўради.

Голубов ҳа, деган жавоб олгандан кейин Григорийнинг ёнига келиб деди:

— Подтелковга айт, Чернецовни мен кафилликка оламан! Англадингми?.. Шундай деб айт. Ҳайда.

Григорий асирлар тўдасидан ўзиб кетиб, аллақай-си бир хутор яқинида жойлашган штабга от чоптириб келди. Подтелков филдиракларидаги лойлари яхлаб қотиб қолган, кўк филоф билан ёпуғлиқ пулемёт ўрнатилган кенг тавричан араваси ёнида у ёқ-бу ёққа юриб турарди. Штаб ходимлари, чопарлар, бир неча офицер ва казак ординарецлар ҳам шу ерда ўралишиб юришарди. Минаев ҳам Подтелков сингари, ҳозиргина позициядан келган эди. У араванинг пештахтасида ўтириб, яхлаб қолган қоқ нонни тишлаб, курсиллатиб чайнар эди.

— Подтелков! — деди Григорий отини бир чеккага суриб. — Ҳозир асирларни ҳайдаб олиб келишади. Сен Голубовнинг хатини олиб ўқидингми?

Подтелков бор кучи билан қамчини силкитди-да, қонга тўлган кўзларини ердан олмай:

— Голубов бекор айтибди!.. — деди. — Кўнги-ларни тагин нимани тусар экан? Мен ҳаммани қўйиб Чернецовдек босқинчи, аксилнқилобчини унга кафилликка берар эканманми? Бермайман!.. Ҳаммасини шартта отиб ташлаш керак — вассалом!

— Голубов уни кафилликка оламан деб айтди.

— Бермайман!.. Бермайман дедим бермайман. Гап битта. Уни революцион судга бериб, дарҳол жа-

золаш зарур. Тоинки бошқаларга ҳам ибрат бўлсин!.. — Кейин у яқинлашиб келаётган асирлар тўдасига тикилиб туриб, хотиржамлик билан гапира бошлади. — Сен унинг қанча қон тўкканини биласанми? Денгиз қадар!.. Қанчадан қанча шахтёрларнинг ёстиғини қуритган, биласанми?.. — у яна қизишиб кетиб, кўзларини олайтирди. — Кафилликка бермайман!..

— Бекорга кекирдагингни чўзаверма! — деди Григорий жеркиб: унинг бутун вужуди титрар, Подтелковнинг ғазаби унга ҳам таъсир қилган эди. — Ўзларинг хон, ўзларинг бек бўлиб кетибсанлар-ку. Сен яхшиси анови ёққа бор! — деди у бурнининг каттакларини кериб. — Асир устидан хўжайинлик қиладиганлар кўпайиб қолибди-ку!

Подтелков қамчинини сиқимлаб нари кетди ва узоқдан туриб:

— Мен у ерда ҳам бўлдим!— деб қичқирди.— Уйламагинки, аравада қочиб жон сақлаб қопти деб. Сен Мелехов, овозингни ўчир! Тушундингми?.. Ким билан гаплашаётганингни биласанми? Ҳа!.. Офицерларча олифтагарчилик қилма! Уларни фақат революцион комитет суд қилади..

Григорий унинг устига оти билан бораверди, ярасини унутиб эгардан ўзини ерга ташлади-ю, шу заҳоти ўқ еган қушдай ер парчин бўлди-қолди. Ярасини жизиллатиб қон кета бошлади. Кейин ўрнидан турди-да, арава олдиғача судралиб борди-ю, кейинги тагирчигига суяниб қолди.

Асирлар ҳам етиб келишди. Пиёда соқчиларнинг бир қисми ординарецлар ва штабни қўриқлаётган казаклар билан аралашиб кетди. Урушда бўлган казаклар ҳали совумаган, қизишиб, кўзларини ялтиратиб, жанг тафсилоти ва натижаси ҳақида чувиллашиб гаплашардилар.

Подтелков катта-катта қадам ташлаб, қорга бота-бота асирлар олдиға келди. Энг олдинда турган Чернецов ғазаб ўти билан чақнаган кўкиш кўзларини қисиб унга қарар, олдинга ташланган сўл оёғини қимирлатиб, оқ тишлари билан астари қип-қизиллабини тишлаб турарди. Подтелков унга яқин келди.

У дағ-дағ титрар, кўзларини чақчайтириб, оёқ изи тушган қорға қараб турарди, кейин бошини кўтариб, еб қўйғудек бўлиб қараб турган Чернецов билан кўз уриштирди, тикандек ўткир кўзлари билан унинг кўзини қочирди.

— Қўлга тушдинг-ку, лаънати, — деди секин хир-қироқ овоз билан Подтелков, сўнгра бир қадам орқага тисарилди; у оғзини қийшайтириб кулган эди, юзида худди қилич изидек чизиқ пайдо бўлди.

— Қазакларга хиёнат қилган хоин! Аблаҳ! Сотқин! — деб жингиллади Чернецов тишлари орасидан.

Подтелков юзига келиб тушган шапалоқдан ўзини опқочмоқчи бўлгандек, бошини чайқатиб қўйди, — икки бети қизариб кетди, оғзини очиб ютоқиб нафас олди.

Бундан сўнг рўй берган ҳодисалар одамни ҳайрон қолдирадиган даражада тезлик билан ўтди. Тишларини иржайтирган, рангида ранг қолмаган Чернецов муштларини кўкрагига босиб, олдинга энгашиб, Подтелковнинг устига бостириб келаверди. Унинг титраб турган лаблари орасидан сўкиш аралаш сўзлар чиқди. Унинг нима деганини фақат аста-аста орқага тисарилаётган Подтелковнинг ўзигина эшитди.

— Биласанми... сени нима қиладилар? — деб бирдан шангиллаб гапирди Чернецов.

Унинг оғзидан чиққан сўзларни асир офицерлар ҳам, конвой ҳам, штаб ходимлари ҳам эшитдилар.

— Овозингни ў-чир! — деди хириллаб Подтелков бўғилиб ва қиличининг дастасига чанг солди.

Бирдан ҳамма жим бўлиб қолди. Минаев, Кривошликов ва яна бир неча киши Подтелковнинг олдига чошиб келдилар, уларнинг оёқлари остида қорғичирларди. Бироқ Подтелков улар келиб етмасдан оқ, бутун гавдаси билан ўнгга бурилди-ю, сал энгашиб, қиличини қинидан шартта суғуриб олди ва олдинга ташланиб, залвори билан Чернецовнинг калласига солди.

Григорий Чернецовнинг қалтираб кетиб, ўзини ҳимоя қилиш учун сўл қўлини боши узра кўтарганини, сўнгра қўлининг суяги синиб, қийшайиб.

узилиб кетганини, орқага ташлаган боши устига қилич келиб тушганини кўрди. Энг олдин Чернецовнинг папоғи ерга тушиб кетди, сўнгра ўзи пояси қирқилган бугдой бошоғидек шилқ этиб тушди, унинг оғзи қийшайиб, кўзлари яшиндан қамашгандек қисилиб қолди.

Подтелков яна бир карра қилич солди, сўнгра кекса кишидек оёқларини аранг босиб нари кетди, йўл-йўлакай қонга беланган қиличининг икки ёнини артди.

У аравага ўзини уриб олиб, конвойларга юзланди-да, бўғилган овоз билан:

— Чопиб ташланглар уларни... оналарини!.. Бит-тасиниям тирик қўйманг!.. Асир олиш йўқ... Оғзидан қонини келтиринг!! — деб бақирди.

Кетма-кет ўқ узила бошлади. Офицерлар турти-нишиб, ҳар тарафга ўзларини урдилар. Қизларники-дек кўзлари чиройли, офицерча, қизил бошлиқ кийган офицер бошини чангаллаб қочди. Бир ўқ келиб теккач, у баланд тўсиқдан ҳатлаб ўтгандек бир ирғиди-ю, кейин гурс этиб йиқилиб, ер тишлаб қолди. Новча, азамат ясовулни икки киши чопиб ташлади. У қилични тигидан ушлар, кесилган қўлларидан енгига тирқираб қон оқарди; у боладек чинқириб, чўккалаб олди, кейин чалқанчасига йиқилиб, қор устида бошини тўлгади; чеҳрасида қонга тўлган кўзлари билан тинмай чинқирган оғзигина қорайиб кўринар эди. Унинг юзига ва қорайиб кўринган оғзига устма-уст қилич тушар, у ҳамон даҳшат ва аламга чидолмай чинқирарди. Шинелининг бел камари узилган бир казак ижирғаниб, бир ўқ билан унинг жонини олди. Қўнғироқ сочли юнкер оз бўлмаса казаклар орасидан ўтиб кетай деган эди, аллақандай атаманли казак орқасидан етиб бориб, гарданига қилич билан уриб ўлдирди. Шу казак шинелининг этаги шамолдан кўтарилган бир юзбошининг икки курағи орасига ўқ отиб йиқитди. Юзбоши чўнқайиб ўтириб қолди ва жони чиққунча кўкрагини тимдалади. Сочлари оқара бошлаган ясовул ёрдамчисини турган жойида ўлдиришди. Жон бераркан, у оёғи билан қорда чуқур қазиди, агар раҳми келган казаклар уни дарҳол ўл-

дирмасалар, қозикдаги аргумоқдек анчагача оёғи билан ер қазиб турарди.

Уч олиш бошлангани ҳамоно Григорий аравадан нари кетди, нурсизланган кўзларини Подтелковдан олмай, оқсоқланиб унинг устига тез-тез юриб келаверди. Минаев орқадан келиб, қўлини орқасига қайирди-да, наганини тортиб олди ва хираланган кўзларини унинг кўзига тикиб:

— Сен нима деб ўйловдинг? — деди.

XIII

Сиртини қандек оппоқ қор босган тепалик қуёш шўўласи ва булутсиз кун ёғдусида кўзни қамаштиргудек жимирлар эди. Тепалик ён бағрида Олховий Рог шаҳарчаси қуроқ кўрпадек чўзилиб ётар, сўл томонида Свинюха, ўнг томонида кичик хуторлар ва немис қолониялари узоқдан худди туман парчасидек кўзга чалинар, дарё қайрилиб оққан жойнинг нариги томонида Терновская станицаси кўм-кўк бўлиб кўринар эди.

Шаҳарчанинг кун чиқиш томонида жарликлар билан бир-биридан ажралиб турган паст-баланд тепалар юқорига қараб чўзилиб кетган, бу тепалар устида қозикқа ўхшаб диккайиб турган сим ёғочлар Кашаригача чўзилиб борарди.

Ҳаво очиқ ва аёз эди, бундай кунлар камдан-кам бўларди. Қуёш атрофини камалак сингари ҳола ўраб олган, шимолдан шамол эсар, чўлда изгирин қорларни учириб юрарди. Аммо уфққача чўзилган қорли дашт оппоқ, фақат кун чиқиш тарафда, уфқнинг бир бурчида дашт кўкиш туманда товланиб турарди.

Григорийни Миллероводан олиб кетаётган Пантелей Прокофьевич Ольховий Рогда тўхтамасдан, биратўласи Кашарида дам олишга қарор қилди. У Григорийдан телеграмма олгач, январнинг 28 ида Миллеровога етиб келган эди. Григорий уни карвонсаройда кутиб ётарди. Улар эрта билан йўлга чиқдилар ва соат ўн бирга яқин Ольховий Рогдан ўтиб кетдилар.

Григорий Глубокая яқинида ярадор бўлгандан кейин Миллероводаги кўчма лазаретда бир ҳафта ётди; оёғи бир оз тузалгандан кейин уйга кетишга жазм қилди. Ўз ҳамқишлоқлари унинг отини келтириб бердилар. Григорий кетаётганидан ҳам норози, ҳам хурсанд эди, — бир томондан, Донда ҳокимият учун кураш қизиган пайтда ўз отрядини ташлаб кетаётганидан норози бўлса, иккинчи томондан, ўз оиласини, ўз хуторини кўришидан хурсанд бўлар эли; Аксинья билан кўришиш орзусида эканига ўзи иқрор бўлмаса-да, бутун фикри-хаёли унда эди.

У отасини худди бегона одамдек қаршилади. Пантелей Прокофьевич Григорийга шубҳа кўзи билан қарарди (Петро қулоғига бир гапни шипшитиб қўйган эди). Унинг қаттиқ тикилиб қарашида норозилик, ташвиш аломати кўринарди. У станцияга етганларидан кейин кечқурун Григорийдан областда рўй берган ҳодисаларни сўраб-суриштирди; ўғлининг жавоблари, афтидан, уни қаноатлантирмади. У оқарган соқолининг учини тишлаб, тагига чарм солиб тикилган пиймасига қарар, бурнини тортар эди. Тортишишга тоби йўқроқ кўринарди, аммо Калединнинг ёнини олар экан, қизишиб кетди ва аввалгидек, Григорийга жекириб, чўлоқ оёғини ерга тап-тап этиб уриб қўйди.

— Мени лақиллатма. Шу бу йил куз Каледин хуторимизга келган эди. Майдонда йиғилиш бўлди, у стол устига чиқиб, чолларга нутқ сўзлади ва тавротда айтилгандек, мужикларнинг бостириб келишини, уруш бўлишини ва агар биз иккиланиб турсак — ҳамма нарсамизни тортиб олишларини ва областга келиб жойлашишларини гапирди. Уша вақтдаёқ уруш бўлишини билган эди. Сиз, итваччалар нималарни ўйлайсиз? Ё бўлмаса, у сизлардан камроқ биладими? Уқимишли, бутун армияга бошчилик қилган генерал сенлардач оз биладими? Каменскда сендақа нодонлар йиғилиб олиб, халқнинг калласини қотираётир. Потделковинг ким? Вахмистрми? Э-ҳа, мен билан мансаби бир экан-ку. Балли-е!.. Шу кунларга қолдикми?.. Тамом, вассалом.

Григорий отаси билан истар-истамас баҳслашар, чунки отасининг феълини билгани учун баҳслашувдан

фойда чиқмаслигини тушунар эди. Бир томондан яқинда рўй берган ҳодиса уни ҳижил қилар: у Чернецовни ўлдирилиши ва асир офицерларни судсиз огилишини кечира олмас, эсидан чиқармас эди.

Ўртадаги ёғочнинг икки томонига қўшилган отлар чанани баҳузур тортиб борарди. Григорийнинг чана орқасига боғлаб қўйилган эгарлоғлиқ оти йўртиб келарди. Болалик чоғидан бери Григорийга таниш бўлган шаҳарча ва хуторлар: Кашари, Поповка, Каменка, Нижне-Яблоновский, Грачев, Ясеновка йўл устида ястаниб ётар эди. Хуторга етиб олгунларича Григорий яқиндагина бўлган ҳодисалар устида ўйлаб ўйига етолмасди, келажакда нима қилишини умуман белгилаб қўймоқчи бўлар эди-ю, лекин унинг фикри уйига бориб дам олишдан нарига ўтмас эди: «Уйга етиб олиб, бир оз дам оламан, ярамни доволайман, у ёғи... — деб ўйлар, сўнгра қўл силтаб қўйиб:— у ёғи бир гап бўлар. Бошга тушганни кўрармиз» — дер эди.

Уруш уни тоза чарчатган, мадордан кеткизган эди. Душманчилик, адоват билан қайнаб тошган, тушуниб бўлмайдиган дунёдан юз ўгиргиси келарди. Орқада қолган нарсаларнинг ҳаммаси зиддият билан тўлган муаммо эди. Тўғри йўлни топиш жуда қийин, оёғи остидаги замин ботқоқлик устига ташланган тахтадек қимирлаб турар, кетаётган йўли икки томонга айрилиб кетган, қайси биридан бориш кераклигини аниқ билмас эди. Аввал большевикларга майли бор эди, — у большевиклар кетидан борди, бошқаларни ҳам эргаштирди, кейин фикри ўзгариб, юраги совиди. «Наҳотки Изварин ҳақли бўлса? Қимга эргashiш керак?» — деб хаёл сурарди Григорий чана орқасига суяниб. Аммо баҳорга молаларни, араваларни қандай тайёрлашни, тол чивикларидан охур ясагини, ернинг қори кетиб қуригандан кейин даштга чиқишини, меҳнатни соғинган қўллари билан плуг дастасини ушлаб, ер ҳайдаётганида силкиниб, қалқиб-қалқиб кетишини тасаввур қилганда, сабзаларнинг ва палахса-палахса қилиб ағдарилган, рутубат анқиб турган ернинг ёқимли ҳидини ҳидлаб, нафас олишини кўз олдига келтирганда кўнгли юм-

шаб кетарди. Шу топда мол тагини тозалагиси, пичан ўргиси, қуриган явшан, ёввойи арпа, чириган гўнг ҳидини қўмсади. Григорий тинчлик ва осойишталикни истар эди, шунинг учун у атрофдаги нарсаларга: отларга, пўстин кийган отасининг кенг яғринига қарар экан, ўткир кўзларида шодлик ва яширин уятчанлик ифодаси намоён бўларди. Ҳамма нарса: қўй терисидан тикилган пўстин ҳиди ҳам, қашланмаган отларнинг кўриниши ҳам, омборхона устида қичқираётган хўрозлар ҳам унга ёдидан кўтарилаёзган аввалги ҳаётини эслатарди. Шу пайт бу даштлардаги ҳаёт шарбат каби ширин кўринарди.

Эртаси кун кечка томон хуторга яқинлашдилар. Григорий тепаликдан туриб Донга қаради: ана этаклари қамишзор Хотин чакалак; ана, қуриган терак, Дондан кечиб ўтиладиган йўл бошқа ердан тушибди. Ана хутор, ўзига таниш бўлган тўрт бурчак маҳаллалар, черков, майдон... Ўз уйига кўзи тушгач, Григорийнинг кўнгли бир хил бўлиб кетди. Хотиралар унинг хаёлини тўлдирди. Мол қўрадаги қудуқ устидаги ҳавоза, гўё қўлини кўтариб уни чорлаётгандек эди.

— Кўзларингга ёш келмадими? — деб сўради Пантелей Прокофьевич унга қараб. Григорий қувлик қилмай, ростини айтди:

— Ёш келганда қандай!..

— Шунинг учун ватан дейдилар-да, — деди Пантелей Прокофьевич мамнунлик билан.

У чанани хуторнинг ўртасига ҳайдади. Отлар тепаликдан чолиб тушар, чаналар гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга қийшайиб кетар эди. Григорий отасининг ниятини пайқаган бўлса ҳамки:

— Нега чанани хуторнинг ўртасига ҳайдаяпсан? Ўз кўчамизга бур, — деди.

Пантелей Прокофьевич ўгирилиб қаради ва қиров босган соқол-мийиғида кулиб, кўзини қисди:

— Ўғилларим урушга кетаётганда оддий казак эди, офицер бўлиб қайтишди. Нима, ўғлимни хутор ўртасидан олиб ўтиб мағрурланмайми? Дўст-душман кўриб ҳаваси келсин. Ахир ўғлим, биласанми, кўкрагим тоғдек кўтарилади-я!

Катта кўчага етгандә у отларга аста «чув» деб қўйиб, пештахтага қийшиқ ўтириб олди, учи шокилалли қамчисини ўйнатди. Отлар уйлари яқинлашганини сезиб (гўё юз қирқ чақирим йўлни босиб ўтмагандек), ўйноқлаб чопиб кетди. Дуч келган казаклар энгашиб салом берар, мол қўралар ва уйларнинг деразаларидан аёллар кафтларини пешоналарига қўйиб қарар, товуклар қақолашиб кўчанинг у юзидан бу юзига чопиб ўтар эдилар. Ҳамма нарса кутганларидек бўлиб чиқди. Хутор майдонидан ўтиб кетдилар. Григорийнинг оти аллакимнинг Моховлар четан деворига боғланган отига қараб кишнади ва бошини баланд кўтариб йўртиб кетди. Хуторнинг энг четидаги уйлар, Астаховнинг томи кўринди.. Аммо бу ерда, биринчи муюлишда кўнгилсиз бир ҳодиса юз берди: кўчанинг у бетига чопиб ўтиб кетаётган чўчқача, фалокат босиб, отларнинг оёғи естига тушиб қолди-да, синган белини аранг кўтариб, чийиллаганича қочди.

— Э, ҳаром ўлгур, — деб сўкинди Пантелей Прокофьевич чана тагида қолган чўчқани қамчи билан уриб.

Аксига бу чўчқа ўлгудек заҳар ва тили бир қарич Анютканики, — Афонька Озеровдан тул қолган хотинники экан. Анютка шу заҳоти қўрасидан чопиб чиқди-ю, рўмолини бошига ўраб шундай қарғиш ёғдира бошладики, Пантелей Прокофьевич отнинг бошини тортиб, орқасига қайрилиб қаради.

— Овозингни ўчир, манжалақи! Мунча бақирасан? Қўтир чўчқангнинг пулини тўлаймиз!..

— Имонсиз чол!.. Шайтон!.. Сен ўзинг қўтирсан, чўлоқ ит! Ҳозир устингдан атаманга додлаб бораман!.. — деб Анютка қўлларини ўйнатиб вайсаб кетди — Мен сендақа нокасга бева-бечоранинг молини бостириб кетиш нималигини кўрсатиб қўяман!..

Унинг гапи Пантелей Прокофьевичга жуда алам қилиб кетди, ранги бўзариб:

— Шарманда! — деди.

— Лаънати тўрквачча!.. — деб узиб олди Озерова.

— Мочағар, тукқан онангга минг лаънат! — деб дўриллаб жеркиб берди Пантелей Прокофьевич.

Аммо Анютка Озерова оғзига келгани қайтармай диган манжалақи эди.

— Келгинди!.. Еган чол! Уғри! Мола ўгриси! Бева казак хотинларга модобозлик қилишингни бил!— деб валдираб кетди у.

— Ҳозир қамчи билан сопқоламан, қанжиқ!.. Тувакка ўхшаган оғзингни юм!

Лекин Анютка шундай бир гап айтдики, ҳатто кўпни кўриб, кўп гапни эшитиб қулоғи пишиган Пантелей Прокофьевич ҳам, уялганидан қулоғигача қизариб, ҳамма ёғини тер босиб кетди.

— Ҳайдасанг-чи!.. Нима қиласан ёғиллашиб?— деди Григорий жаҳл билан, кўчага аста-секин одам тўпланаётганини ва кекса Мелехов билан номусли бева хотин Озерованинг ёғиллашига қулоқ бераётганини кўриб.

— Тилини қара... бир қарич-а!— деб Пантелей Прокофьевич тупуриб қўйди ва Анюткани бостириб кетмоқчи бўлгандек отини қаттиқ ҳайдаб кетди. Кўчанинг бошига етганда қўрқа-писа аланглаб:

— Оғзига келганини қайтармай акиллайди-я!.. Вой, падар лаънати-е.. Ҳув қорнинг ёрилгур, хўппа семиз!— деб сўкинди чол.— Сени чўчқанг билан бирга босиб ўлдириш керак эди! Бунақа шармсиз мочагаларга рўпара бўлсанг, икки ямлаб бир ютади.

Уйларининг кўк панжарали деразалари ёнидан ўтдилар. Бош яланг, гимнастёрка устидан камар боғлаган Петро дарвозани очди. Зинапоя устида оқ рўмол ўраган, қора кўзлари кулиб турган Дуняша кўринди.

Петро иниси билан ўпишиб кўришаркан, унинг кўзига тикилиб:

— Омонмисан?— деб сўради.

— Ярадор бўлдим.

— Қаерда?

— Глубокая яқинида.

— У ерларда тентираб юришга нима ҳожат бор эди-я! Аллақачон уйга қайтиш керак эди.

Петро Григорийни меҳр билан қучоқлагандан кейин, уни Дуняшка томон туртди. Григорий синглисининг тўлишган елкаларидан қучоқлаб., унинг лабла-

ри, кўзларидан ўпди, кейин орқага тисарилиб ҳайрат билан:

— Вой, Дуняха, кап-катга бўлиб, жуда етилибсан-у, мен бўлсам хунуккина, кўримсизгина бўласан деб ўйловдим,— деди.

Дуняшка чимчилаб олмоқчи бўлган акасидан ўзини опқочиб:

— Э, қўйсанг-чи!..— деди. Сўнгра Григорийникига ўхшаш садаф тишларининг оқини кўрсатиб кулди-да, нари кетди.

Ильинична болаларини қўлида кўтариб келарди, Наталья чолиб ундан ўзиб кетди. У гулдек очилган, бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилган эди. Сип-силлиқ қилиб таралган ва эрқасига турмакланган қора сочи хурсандликдан лоладай очилган юзига тароват берарди. У Григорийнинг пинжига суқилиб, бир неча марта ёноқлари, мўйловларидан ўпди ва Ильиничнанинг қўлидан ўғлини олиб, Григорийга узатди.

— Ўғлинг азамат бўпқолди қара,— деди у шодлик аралаш мағрурлик билан.

— Бу ёққа тур, мен ўз ўғлимни кўрай,— деб Ильинична ҳовриқиб уни нари итарди.

Кампир Григорийнинг бошини эгиб, унинг пешонасидан ўпди, унинг юзини силаб туриб, беҳад хурсанд бўлганидан йиғлаб юборди.

— Гри-и-ша!.. Қизингни кўр!.. Ма, ол!..

Наталья рўмолга ўралган қизини Григорийнинг иккинчи қўлига тутқизди. Григорий шошганидан Натальягами, онасигами, болаларигами қарашни билмай қолди. Қоши чимирилган, кўзи ўқрайган ўғли Мелеховларга тортган эди: унинг ҳам жиддий қийиқ кўзлари қоп-қора, қошлари қалин, ўзи қорачадан келган эди. Бола кир бўлиб кетган муштумчасини оғзига тутиб, отасига тик қараб турарди. Григорий қизининг ҳам диққат билан қараб турган митти кўзларинигина кўрарди,— қизчанинг юзи рўмолга ўроғлиқ эди.

Григорий иккаласини кўтариб, зинапоя томон юрди, лекин оёғи зирқираб оғриб кетди.

— Наташа, буларни ол!..— Григорий айбдор кишидек, лабларини буриб кулди.— Бўлмаса зинадан чиқолмайман...

Дарья ошонанинг ўртасида сочларини тузатиб турарди. У кулимсираб, такаллуфсизлик билан Григорийнинг олдига келди ва кулиб турган кўзларини юмиб, иссиқ лабларини унинг лабига босди.

— Гуп-гуп тамаки ҳиди келади-я!— деди у қаламдек қоп-қора қайрилган қошларини ўйнатиб.

— Кел, яна бағримга босиб, дийдорингга тўйай, ўғлим! Бўйларингдан айланай!

Григорий онасининг пинжига суқилиб кулимсираб, юраги орзиқар эди.

Пантелей Прокофьевич ҳовлида отларни чиқарар, чана атрофида оқсаб юрар, пушти камари билан папоғининг устига сирилган қизил алвон йилтираб кўринарди. Петро Григорийнинг отини отхонага обориб боғлаб қўйди, даҳлизга эгарини олиб кирар экан, йўл-йўлакай, чанадан керосин идишини олиб келаётган Дуняшкага бир нима деб шивирлади.

Григорий ечиниб, нимча пўстини билан шинелини каравот бошига илди-да, сочларини таради. Кейин скамейкага ўтириб, ўғлини чақирди:

— Бу ёққа кел, Мишатка. Нима, мени танимаяпсанми?

Мишатка оғзидан муштумини олмай, ёни билан юриб, қўрқа-писа стол ёнига келиб тўхтади. Печка ёнида турган онаси мағрурлик билан кулиб тикилиб турарди. У қизининг қулоғига бир нима деб шилшиди-да, қўлидан ерга тушириб, орқасидан секин туртиб қўйди.

— Бора қол!

Григорий иккаласини ҳам қучоғига олди; кейин тиззасига ўтқазиб сўради:

— Танимаяпсизларми мени, тирмизаклар? Полюш-ка, сен ҳам адангни танимаяпсанми?

— Сен адами эмассан,— деб шивирлади Миша (синглиси ёнидалигида юраги дадил бўлар эди).

— Бўлмаса кимман?

— Бошқа казаксан.

— Гапингни қара-я,— деб Григорий қаҳқаҳлаб кулиб юборди.— Бўлмаса сенинг аданг қаерда?

— У хизматда,— деди қиз бошини эгиб дадиллик билан (у, юраклироқ эди).

— Бўш келманглар, болаларим, уялтиринглар! Ўз уйи—ўлан тўшаги борлиги эсига тушсин. У ойлаб-йиллаб қаёқлардадир санқиб юргандан кейин уни қандай қилиб таниб бўлади!— деди Ильинична, гинахонлик қилгандай, Григорий кулган эди, у ҳам кулиб юборди.— Бундай қилсанг хотининг сендан юз ўгиради. Биз уни узатиб юбормоқчи ҳам бўлувдик.

— Ия, бу қанақа гап, Наталья! Шунақами ҳали?— деди Григорий хотинига ҳазил аралаш.

Наталья уй ичидагилардан уялиб қип-қизариб кетди, кейин ўзини тутиб олиб, Григорийнинг олдига келиб ёнига ўтирди-да, севинч тўла кўзларини тикиб, унга қараб қолди, кейин қадоқ босган иссиққина қўллари билан эрининг қуруқ сарғиш қўлини силади.

— Дарья, дастурхон ёз!

— Хотини ёзсин,— деб кулди Дарья ва ликиллаб, енгил қадам ташлаб печка ёнига кетди.

Дарья аввалгисидек танноз ва ясанган-тусанган эди, нозик, бежирим оёқларида гунафша ранг жун пайпоқ, худди атайи тикилгандек ўтиришган этикча бор эди; тўқ қизил бурма юбкаси белини сиқиб турар, кашта солиб тикилган кўкракчаси қордек оппоқ эди. Григорий юзини хотинига ўгирди, унинг ҳам ташқи қиёфаси бир оз ўзгарганини кўрди. Наталья эрининг келишини кутиб ясаниб олгак эди; енгларига энсиз тўр тутилган ҳаво ранг сатин кофтаси хипча белига ёпишиб, юмшоқ, баланд кўкрагини дўппайтириб кўрсатар, этаклари гулдор бурма юбкасининг паёт томони кенг, юқориси белини сиқиб турарди. Григорий ён томондан унинг тўла йўниб ясалгандек келишган болдирларига, кишини мафтун қилувчи хипча, нозик белига ва боқувда ётган биянинг сағриси-дек кенг орқасига қараб: «Казак аёлини юз хотин ичидан ҳам таниб оласан, шундай кийинадики, қома-ти кўзга ташланиб туради, ҳадеб қарагинг келаверади. Мужик хотинларда эса на бел бор, на думба,— худди қопда юрганга ўхшайди...» деб ўйлади.

Ильинична ўғлининг қараб турганини кўриб:

— Бизнинг офицер хотинлари мана шундай кийинади! Шаҳар хотинларини ҳам йўлда қолдириб кетади,— деди.

— Онажон, нимадар деяпсиз?— деб гапини бўлди Дарья.— Шаҳардагилар билан тенглаша олармидик! Бир исирғам бор эди, у ҳам синди, ўзиям бир пулга қиммат нарса эдию,— деб сўзини тамомлади ҳасрат билан.

Григорий қўлини хотинининг кенг ва ишда пишган кифтига қўйди-да, биринчи марта: «Чиройли жувон, кўзга яқин,— деб ўйлади.— Мен йўғимда қандай тур» ган экан? Қазақлар уни кўрганда кўзлари ўйнагандир, эҳтимол, бу ҳам улардан бирига кўз сузгандир. Агар биронтаси билан ўйнашиб юрган бўлса-чи?» Тўсатдан миясига келган бу фикрдан юраги сиқилиб, кўнгли хира бўлди. У Натальянинг тўлишган, гулдек муаттар юзига сиңчков назар ташлади. Наталья унинг тикилиб турганини кўриб қизариб кетди-да, ўзини босиб:

— Нега мунақа қараяпсан? Соғиндингми?— деб сўради.

— Соғинганда қандоқ!

Григорий миясидан ярамас фикрларни қувиб юборди, лекин шу он унда хотинига нисбатан қандайдир бир адоват пайдо бўлди.

Пантелей Прокофьевич йўталиб эшикдан кириб келди, иконага қараб чўқиниб:

— Эсон-омон дийдор кўришганларинг муборақ бўлсин!— деди.

— Худога шукур. Ҳа, нима, совқотдингми? Биз сени кутиб ўтирувдик: шўрвани ҳозир сузувдик, қайноқ,— деб Ильинична қошиқларни шақирлатиб келтириб қўйди.

Пантелей Прокофьевич бўйнидан қизил шарфини олди-да, тагига чарм солиб тикилган муздек пиймасини тўқиллатиб, пўстинини ечди, мўйлови билан соқолидаги яхларни юлиб олиб ташлаб, Григорийнинг ёнига ўтираркан:

— Тоза совқотган эканман, хуторга келиб қизиб кетдим... Анютканинг чўчқасини босиб олдик,— деди.

— Қайси Анютканинг?— деб сўради Дарья бир буханка оппоқ нонни тўғрашдан тўхтаб.

— Озерованинг чўчқасини. Жувон ўлгур югуриб чиқиб айюҳаннос солса бўладими! Сен фалонсан,

писмадонсан, фалончининг моласини ўғирлагансан, деб вайсаб кетди. Қанақа мола?— буни худо билади.

Пантелей Прокофьевич Анютканинг ўзи тўғрисида нима деб вайсаганини гапириб беришга берди-ю, лекин ёш беваларга модабозлик қилгани тўғрисидаги сўзини оғизга олмади. Григорий стол ёнига келиб ўтирар экан мийиғида кулиб қўйди. Пантелей Прокофьевич ўғли олдида ўзини оқлаш учун қизишиб:

— Шундай беҳаё гапларни айтдики, ҳеч оғизга олиб бўлмайди!— деб гапини тугатди.— Орқамга қайтиб, қамчи билан солиб қолмоқчи эдим-ку, лекин ёнимда Григорий бор эди, унинг ёнида бундай қилишга қўлим бормади.

Петро эшикни очди, Дуняша бўйнига белбоғ боғланган, пешонасида қашқаси бор қизил бузоқни етаклаб ичкари олиб кирди.

Петро бузоқни оёғи билан турткилаб:

— Масленица байрамига юқани қаймоқ билан еймиз,— деди қувониб.

Овқатланиб бўлишгандан кейин Григорий қопчининг оғзини очиб, уй ичидагиларга атаган совғаларини улаша бошлади.

— Ойи, манови сенга,— деб жун рўмол узатди.

Ильинична ёш жувонлардек қизариб, тортиниб рўмолни олди-да, елкасига ташлаб ўзини ойнага солиб, кифтларини ўйнатиб қўйди. Буни кўриб Пантелей Прокофьевичнинг энсаси қотди:

— Шум кампирнинг қилиғини томоша қилинг, ўзини ойнага соляпти-я. Туф-э!..— деди.

Григорий ҳамманинг кўз ўнгида гардиши қип-қизил баланд фуражкани чиқара солиб:

— Манови сенга ота,— деди.

— Худо хайрингни берсин! Тузукроқ фуражкам йўқ эди. Бу йил дўконларда ҳам фуражка тополмадим... Бўлмаса нима киярдим... Эски фуражкада черковга бориш уят. Манови кўҳнаси бсғдаги қўриқчига кийгизишдан бошқага ярамайди...— дер эди чол жаҳли чиққандек; гўё биров ўғлининг совғасини тортиб олиб қўядигандек, аланглаб.

У ойна олдига бориб кийиб кўрмоқчи бўлди, лекин Ильинична ундан кўзини олмай турганини пайқаб, оқсай-оқсай самовар олдига келди. Фуражкасини пешонасига дол қўйиб, самоварга қарай бошлади.

— Нима қилипсан, эсини еган чол?— деб узиб олди Ильинична.

Пантелей Прокофьевич дарров гап топиб:

— Вой, шум кампир-э, тариқча ақлинг йўқ-а, бу ойнами? Самовар-ку, вой сени қара-я!— деб қўйди.

Григорий хотинига юбкалик жун мато берди, болаларга бир қадоқ ширин отнон улашди, Дарьяга ҳақиқ тошли кумуш исирга узатди, Дуняшкага кофта учун мато, Петрога бир қути папирос ила бир қадоқ тамаки совға қилди.

Аёллар чуғуллашиб, совғаларни кўздан кечираркан, Пантелей Прокофьевич гердайиб емакхонада у ёқдан-бу ёққа юрар ва:

— Мана Лейб-гвардия Казак полкининг казаги! Император кўригида биринчи мукофотни олган казак! Эгар, юган-жабдуқ олган! Томоша қилинг!..— деб кўкрагини кериб қўярди.

Петро қизғиш мўйловининг учини тишлаб, отасига завқланиб қарар, Григорий мийғида куларди. Кейин папирос чекишиб олдилар, Пантелей Прокофьевич хавотирланиб деразадан қаради-да:

— Қавм-қариндош, уруғ-аймоқлар келмасдан бурун... У ерларда нима бўлаётганини Петрога гапириб бер,— деди.

Григорий қўл силтаб қўйиб:

— Урушяптилар-да,— деди.

— Ҳозир большевиклар қаерда?—деб суради Петро жойлашиб ўтириб олиб.

— Уч томондан: Тихорецкая, Таганрог, Воронеж томондан келяптилар.

— Яхши, сизнинг ревком нима қилмоқчи? Нима учун уларни бизнинг ерларга қўяяптилар? Христоня билан Иван Алексеевич келишди, қаёқдаги бўлмаган гапларни айтишади, лекин уларга мен ишонмайман. У ерда ишлар бошқачадир...

— Революцион комитет кучсиз. Казаклар уй-уйларига қочиб кетяптилар.

— Шу сабабдан ҳам комитет Советларга суйнаётган экан-да?

— Албатта, шу сабабдан.

Петро жимиб қолди, яна папирос чекиб, укасининг кўзига қараб:

— Сен қайси томондасан?— деб сўраб қолди.

— Мен совет ҳокимияти тарафдориман.

— Аҳмоқ!— деди Пантелей Прокофьевич бирдан тутоқиб кетиб.— Петро, ҳеч бўлмаса сен ақлини киргизиб, кўзини очиб қўй!

Петро кулимсираб, Григорийнинг елкасига қоқиб қўйди.

— Бу ҳали минишга ўргатилмаган отдек асов. Унга гап уқдириб бўладими, дада?

— Менга ақл ўргатишнинг ҳожати йўқ,— деб Григорий қизишиб кетди.— Узимнинг ҳам ақлим бор... Фронтдан келганлар нима дейишяпти?

— Фронтдан келганлар билан бизнинг нима ишимиз бор! Ёки сен эси паст Христоняни билмайсанми? У нимани тушунади? Халқ бошдан оёқ йўлдан адашган, қаёққа боришини билмайди... Мусибат!— деб Петро мўйловининг учини тишлади.— Сен қараб тур, баҳорда нима бўларкин,— ит эгасини танимай қолади... Биз фронтда большевик бўлиб ҳам кўрдик, энди ақлимизни йиғиштириб олишимиз зарил. Устимизга бостириб келганларга казаклар: «Бизга бировнинг чўпи ҳам керак эмас, бизникига ҳам тегманг», дейишлари лозим. Каменскдаги ишларинг ярамайди. Большевиклар билан оғиз ўпишасиз,— шунинг учун ҳам большевиклар ўз тартибларини қабул қилдирыптилар.

— Гриша, сен танангга бир ўйлаб кўр. Шуни яхши билиб қўйки, казак казаклигича қолади. Мурдор Русь бизга хўжайинлик қилиши керак эмас. Келгиндилар ҳозир нима деб вақиллашяпти, биласанми? Бутун ерларни жон бошига қараб бўлиш керак деяптилар. Бунга нима дейсан?

— Эскидан Донга келиб ўрнашиб қолганларга ер берамиз.

— Шимилтириқни олсинлар! Мановини олсинлар!— деди Пантелей Прокофьевич бармоқлари орасидан бошмалдоғини чиқариб.— У тирноғи ўсиб

кетган бошмалдоғини анчагача Григорийнинг қиррали бурни тагида қимирлатиб турди.

Зинапояда оёқ товуши эшитилди. Совуқда музлаб қолган зина босқичлари қисирлаб кетди. Аникушка, Христоня ва қуён терисидан тикилган узун папоқ кийган Томилин Иван кириб келишди.

— Хуш келибсан, аскар бола Пантелей Прокофьевич, топган-тутганингни олиб чиқ! — деб шанғиллади Христоня.

Иссиқ печка ёнида мудраб ётган бузоқча унинг шанғиллаган товушидан чўчиб маъраб юборди. Бузоқча титраб турган оёқлари устига босиб ўрнидан турди-да, ақиқ кўзларини тикиб ағрайиб қолди, қўрққаниданми, полга тизиллатиб сийиб юборди. Дуняшка унинг орқасига бир туртиб тўхтатиб қўйди; ҳўл бўлган жойни латта билан артиб, тагига чўян тувак тутди.

— Шанғиллаб бузоқни қўрқитвординг-а! — деди Ильинична жаҳл аралаш.

Григорий казакларга қўл бериб кўришди-да, ўтиришга таклиф қилди. Кўп ўтмай хуторнинг у томонидаги казаклар ҳам келдилар. Гаплашиб ўтириб, шу қадар кўп папирос чекдиларки, тутундан чироқ милтиллаб қолди, бузоқ қаттиқ-қаттиқ йўталди.

— Жин урсин сенларни! — деб пўнғиллади Ильинична ярим кечада меҳмонларни чиқариб юбориб. — Ташқарига чиқиб чексаларинг бўлмайдами! Боринглар! Ўғлимиз йўлдан чарчаб келган, дам олсин. Худо хайрингизни берсин, боринглар.

XIV

Эртасига эрталаб Григорий ҳаммадан кеч уйғонди. Баҳордаги сингари, бўғот тагига ва ромларнинг чорчўпларига қўнган чумчуқлар қаттиқ чирқиллашиб уни уйғотиб юборди. Дераза қопқоқларининг тирқишларидан офтобнинг заррин нурлари тушиб турарди. Тушки ибодатга занг ураётган эдилар. Бугун якшанба экани Григорийнинг эсига тушди. Наталья ёнида эмасди, лекин пар ёстиқ иссиққина эди. Афтидан, у яқиндагина ўрнидан турган бўлса керак,

— Наташа!— деб чақирди Григорий.

Дуняшка кириб келди.

— Нима дейсан, ака?

— Деразани очиб, Натальяни чақир. У нима қиялпти?

— Ойимлар билан овқат пиширяпти, ҳозир келади.

Наталья ичкари кириб, қорозғидан кўзларини қисди.

— Уйғондингми?

Унинг қўлидан ҳозиргина қорилган хамир ҳиди келарди. Григорий ётган жойида унинг белидан қучоқлади ва кечани хотирлаб кулди.

— Ухлаб қопсанми?

— Ҳа. Кечаси... ёмон чарчабман,— деб кулиб қип-қизариб кетди-ю, бошини Григорийнинг сержун кўкрагига беркитди.

Ярасини бошқатдан боғлаётган Григорийга ёрдамлашди, сандиқдан байрамларда киядиган чалворини олиб:

— Крест тақилган мундирингни киясанми?— деб сўради.

Григорий қўрқиб кетгандек:

— Қўйсанг-чи, деб қўл силтади.

Аммо Наталья уни ўз ҳолига қўймай:

— Кийиб ол. Дадам хурсанд бўладилар. Нима, сен уларни бекорга олибсанмики, сандиқда бекор ётсин,— деди.

Григорий унинг сўзини ўлдирмаслик учун кийишга рози бўлди. Урнидан турди-да, Петронинг устара-сини олиб соқолини олди, юзини ва бўйинини ювди.

— Гарданингни қирдингми?— деб сўради Петро.

— Йўқ, эсимдан чиқибди-я!

— Ўтир, қириб қўяман.

Совиб қолган чўткача бўйнига муздек тегди. Григорий ойнага қараб, Петронинг худди болалардек тилини чиқариб, устара солаётганини кўрди.

— Кўшдан чиққан ҳўкизнинг бўйнидек, сенинг ҳам бўйнинг қилтириқ бўпқопти,— деб кулди у.

— Ҳукумат берган овқат билан семириб бўлармиди.

Григорий елкасига хорунжийлик погони тикилган, кўкрагига бирталай крестлар осилган мундирини кийди, терлаган ойнага қараб, ўзини танимай қолди: новча, қотмадан келган, қоп-қора лўли башара офицер ойнадан унга қараб турарди.

— Сен худди полковникка ўхшайсан-а!— деди Петро инисига қараб фахрланиб.

Бу сўзлар беихтиёр Григорийга ёқиб кетди. У емакхонага чиқди. Дарьянинг завқи келиб ундан кўзини ололмай қолди. Дуняшка бўлса ичини тортиб:

— Вой, мунча ярашмаса-я!— деб юборди.

Ильинична ҳам ийиб кетиб кўзларига ёш олди. Қир-чир фартуғи билан кўз ёшини артар экан, ўзини масхара қилаётган Дуняшкага қараб:

— Ҳой, қақилдоқ, сен ўзинг шунақа ўғиллар туғиб кўр, иннайкин мақтан. Иккала ўғлим ҳам одам бўлди-я!— деди.

Наталья севги тўла хумор кўзларини эридан ололмасди.

Григорий елкасига шинелини ташлаб, ҳовлига чиқди. У зинадан тушишга қийналди — оғриқ оёғи халал берарди. Зина панжарасини ушлаб тушаркан: «Қўлтиқтаёқсиз юролмай қоладиганга ўхшайман», деб ўйлади.

Миллеровода сонини кесиб ўқни олишган, ярасининг ўрни чандиқ бўлиб битиб қолган эди, шу чандиқ терини тортиб, оёқни истаганча букишга йўл қўймас эди.

Супача устида мушук исиниб ётарди. Зинапоя тагида офтобрўяда қор эриб, сув қўлмак бўлиб қолган эди. Григорий хурсандлигини ичига сиғдиролмай, диққат билан қўрани кўздан кечирди. Зинапоя ёнидаги устунга чамбарак осиб қўйилган эди. Григорий болалик чоғидан бери бу чамбарак аёлларга жуда керакли нарса эканини биларди: аёллар зинапоя устида туриб, кечкурун сут тўла товоқларини илиб қўяр, кундуз куни идиш-товоқларини кўвачаларини офтобда қуритишарди. Қўрадаги баъзи ўзгаришлар кўзга ташланиб турар: омборхонанинг ранги ўнгиб кетган, эшиги сариқ балчиқ билан сувалган, бостирманинг томи янги похол билан ёпилган эди; қалаб

қўйилган ўтинлар ҳам назарида оздек кўринди, афтидан, четан деворни ямаш учун унинг бир қисмини ишлатиб юборишган бўлсалар керак. Ертўланинг дўппайган кул ранг томи устида гўнқаргадек қопқора хўроз бир оёғини кўтариб турар, атрофини тухумга кирган ўнча олачипор товуклар ўраб олган эди. Деҳқончилик асбоб-ускуналарини ёнгарчиликдан асраш учун бостирма тагига қўйган эдилар: арава шотисига қоқилган қоқиқлар қобиргадек саналиб турар, ўроқ машинасининг пўлатдан қилинган бир қисми томнинг туйнугидан тушиб турган офтоб ёруғида ялт-юлт қилиб турарди. Отхона ёнидаги иссиқ гўнг тепа устида ғозлар ўтирарди. Голланд зотли кокилдор нар ғоз, ёнидан оқсаб ўтаётган Григорийга менсимагандай қараб қўйди.

Григорий қўрани кўздан кечириб емакхонага қайтди. Бу ердан сариёғ, янги ёпилган нон ҳиди келиб турарди. Дуняшка нақшли талинкада тузланган олмаларни ювиб турарди. Григорий олмаларга қараб, оғзининг суви келди-да:

— Тузланган тарвуз борми?— деб сўради.

Ильинична унинг гапини эшитиб:

— Наталья, тушиб, тузланган тарвуз опчиқ!— деб буюрди.

Пантелей Прокофьевич ҳам черковдан қайтиб келди. Бир чеккаси ушалган табаррук черков нонини, уй ичидагиларнинг сонига қараб, тўққизга бўлди-да, дастурхон ёнида ҳаммага улашиб берди. Ҳаммалари нонушта қилгани ўтирдилар. Ясаниб, мўйловларини нима биландир мойлаб олган Петро Григорий ёнига келиб ўтирди. Уларнинг рўпараларидаги табуретканинг бир чеккасида Дарья ўтирар, офтоб шўъласи унинг ёғпа суртиб йилтиратган қип-қизил юзига тушиб турарди. У ғаши келиб кўзларини қисар, қайрилма қора қошларини чимиради. Наталья болаларига пишган қовоқ едирар, ўхтин-ўхтин кулимсираб Григорийга қараб қўярди. Дуняшка дадасининг ёнида, Ильинична эса тўрда, печкага яқинроқ жойда ўтирарди.

Ҳамиша байрам вақтидагидек, жуда кўп овқат эдилар. Қўй гўшtidан пиширилган карам шўрвадан

кейин, угра, сўнг яхна қўй гўшти, товуқ гўшти, кал-лапоча, қовурилган картошка, сариёққа пиширилган сўк бўтқаси едилар, сўнгра юпқани қаймоққа ботириб еб, устидан тузланган тарвуз тамадди қилдилар. Овқатдан қорни шишган Григорий аранг ўрнидан туриб, маст кишидек чўқинди-да, пишиллаб каравотга келиб ётди. Пантелей Прокофьевич ҳамон бўтқани туширар: қошиқ билан ўртасини чуқур қилиб, унга қаҳрабодай мой қуяр, бўтқани мой билан аралаштириб туриб оғзига тиқар эди. Болаларни жонидек кўрадиган Петро Мишаткага овқат едирар; ҳазил қилиб, юзига, бурнига қатиқ суркаб қўярди.

- Амаки, жиннилик қилма!
- Ҳа, нима?
- Нега юзимга қатиқ сурасан?
- Нима қипти?
- Ойимга айтаман.
- Нима қиларди?

Мишатканинг Мелеховларга тортган ўткир кўзлари газабдан чақнаб кетар, алаמידан кўзларига ғилт-ғилт ёш келарди: мушти билан бурнини артиб, яхшиликча гапини ўтказа олмагандан кейин, бақириб:

- Суртма деяппан!.. Аҳмоқ!.. Тентак!— деди.
- Петро хурсанд бўлиб, қаҳқаҳлаб кулди. У ҳамон жиянига овқат едирар, бир қошиқни оғзига тиқса, бир қошиқни бурнига тиқарди.

— Худди ёш боладек тирғилади,— деб пўнғилларди Ильинична.

Дуняшка Григорийнинг ёнига ўтириб олиб гапира кетди:

— Петро жудаям ҳазилкаш, доим бир балони ўйлаб топади. Тунови куни Мишатка билан кўрага чиқувди, бола фақирнинг каттаси қистаб қолди: «Амак, зина тагига ўтирсам бўладими?» деб сўраган эди, Петро: «Йўқ, бўлмайди, нарироқ бориб ўтир» деди. Мишатка сал нарироқ борди: «Шу ергами?»— «Йўқ, бориб омборхона ёнига ўтир». Омборхонадан отхонага, отхонадан хирмонхонага ҳайдади. Утдан бетга, бетдан ўтга ҳайдайверди, бола бечора иштони-га... Натальянинг жони чиқиб, тоза қарғади!

— Менга бер, ўзим ейман!— деди Мишатка кўн-ғироқдек овози билан.

Петро кўнмай, мўйловларини ғалати қилиб қимирлатиб қўйди:

— Йўқ, йигитча! Сенга ўзим овқат едираман.

— Мен ўзим!

— Ўзим-ўзим деяверсанг, оғилхонага обориб боғлаб қўямиз. Бувинг ювинди билан боқади.

Григорий уларнинг гапига қулоқ солиб, кулимсираб, тамаки ўради. Пантелей Прокофьевич унинг олдига келиб:

— Шу бугун Вёшкига бориб келмоқчиман,— деди.

— Нима ишинг бор у ерда?

Пантелей Прокофьевич қаттиқ кекирди-да, соқолини силаб:

— У ерда саррожга бир ишим бор эди,— деди,— иккита хомутимизни тузатиб қўйгандир.

— Битта ўзинг борасанми?

— Нима қипти? Кечқурун қайтиб келаман.

У дамани олиб бўлиб, шу бу йил кўр бўлиб қолган қари бияни япалоқ чанага қўшиб жўнаб кетди. Йўл пичанзорнинг ичидан ўтарди. Икки соатда у Вешенскаяга бориб етди. Почтахонага кириб чиқди, кейин хомутларни олиб, янги черков ёнида турадиган эски ошнасининг уйига жўнади. Жуда меҳмондўст бўлган уй эгаси уни дастурхонга ўтирғазиб овқат қўйди.

— Почтага кирувдингми?— деб сўради у рюмкага бир нима қуютуриб.

— Ҳа, кирувдим,— деди Пантелей Прокофьевич чўзиб, сўнгра аланг-жалаанг графинга қараб, бирор жониворнинг пайига тушган итдек ҳавони искаб қўйди.

— Янги гапни эшитмадингми?

— Янги гап? Йўқ, ҳеч нарса эшитмадим.

— Каледин, Алексей Максимович қазо қилибди-ку.

— Нима деяпсан?!

Пантелей Прокофьевичнинг ранги қув ўчиб, шубҳали графинни ҳам, ҳидни ҳам унутди, стулнинг

суянчиғига суяниб серрайиб қолди. Уй эгаси тумта-йиб, кўзларини пирпиратиб:

— Телеграмма келибди, бугун Новочеркасскда ўзини ўзи отибди,— деди.— У бутун областга татий-диган генерал эди. Нишондор эди, армияга қўмондонлик қилар эди. Қандай соф кўнгил одам эди-я! Бундай одам казакларни ҳимоят қила биларди.

— Менга қара, биродар, энди нима бўлади?— деб сўради эсанкираб қолган Пантелей Прокофьевич, рюмкани итариб.

— Нима бўлишини худо билади. Бошимизга оғир кунлар келадиганга ўхшайди. Замона яхши бўлса, у ўзини ўзи отиб ўлдирармиди?

— Нима сабабдан бундай қилибди?

Эски мазҳабдагилар сингари чайир одам бўлган уй эгаси жаҳл билан қўл силтаб қўйди.

— Фронтчилар ундан юз ўгирибдилар, бизнинг областга большевикларни киритибдилар,— ана шу ваядан атаман ўзини ўлдирган. Энди ундай одам топиладими, йўқми? Энди бизни ким ҳимоят қилади? Каменскда қандайдир ривком тузилибди, фронтчи казаклар шунини ўйлаб-ўйлаб топибдилар. Бизда ҳам... эшитгандирсан ахир? Улардан буйруқ келибди: атаманлар битсин, ҳалиги ривком тузинглар деб. Буни кўриб мужикларга жон кириб қопти? Бемаза қовуннинг уруғи кўп бўлгандай, Вёшенскаяда ҳам дурадгорлар, тақачилар, қаланги-қасанги одамлар кўп!

Пантелей Прокофьевич хийла вақтгача бошини эгиб, чурқ этмай ўтирди; у бошини кўтарганда унинг кўзлари жиддий ва қаҳрли эди.

— Графиндаги нима?

— Спирт. Жияним Кавказдан опкепти.

— Опке, марҳум атаман Калединнинг хотираси учун кўтарайлик. Худо раҳмат қилсин!

Улар ичишиб олдилар. Уй эгасининг новчадан келган, юзига сепкил тошган қизи тамадди келтирди. Пантелей Прокофьевич бошда уй эгасининг чанаси ёнида бошини солинтириб турган биясига қараб-қараб қўярди, аммо уй эгаси:

— Отинг тўғрисида ташвишланма. Ҳозир буюрман, сугориб, ем берадилар,— деб қўйди.

Пантелей Прокофьевич ичкилик ва суҳбатга қизиқиб кетиб, отни ҳам, дунёнинг бутун ишларини ҳам унутди. У Григорийнинг келганини пойма-пой гапириб берди, сўнгра маст бўлиб қолган уй эгаси билан бир нарса устида тортишиб қолди, кейин нима тўғрисида талашганини ҳеч эслаёлмади. Кечқурун кетиш эсига тушиб қолди. Шу ерда тунаб қолишни ялиниб сўрашса-да, кетаман деб туриб олди. Уй эгасининг ўғли бияни қўшиб берди; уй эгаси уни чанага ўтқазиб қўйди. У меҳмонни кузатиб қўймоқчи бўлди; улар қучоқлашиб чана ичига ётиб олдилар. Чана эшикка урилиб кетди, кейин ҳар муюлишга урилаурилла, ниҳоят ўтлоққа чиқиб олди. Шунда уй эгаси йиғлаб юборди-да, чанадан қулаб тушди. У анча вақтгача ўрнidan туролмай мук тушиб ётди. Пантелей Прокофьевич эса биясини йўртдириб кетди. У уй эгаси бурнини қорга тегизиб, қор устида эмаклаб кетаётганини кўрмади, хурсанд бўлиб, хохолаб:

— Қитиқлама!.. Қитиқламасанг-чи,— деган сўзларини эшитмади.

Пантелей Прокофьевичнинг бияси бир неча қамчи егандан кейин қизишиб йўртиб кетди, лекин кўр бўлгани учун чўчиб, қадам ташларди. Узоққа бормай маст бўлиб қолган Пантелей Прокофьевични мудроқ босди, у чананинг ёнидаги тахтага бошини қўйиб ухлаб қолди-ю, овози ўчди. Отнинг жилови тасодифан эгасининг тагида қолди. Ҳеч ким ҳайдамагани учун бия секин-секин юра бошлади. Биринчи чорраҳада у адашиб, Малий Громченокка борадиган йўлга тушиб олди-ю, тўғри кетаверди. Бир неча минутдан кейин шу йўлни ҳам йўқотиб қўйди. От энди бир умр ҳайдалмаган, ҳеч ким оёқ босмаган бўз ердан кетаверди-да, бориб-бориб, ўрмон ёқасидаги қорга ботиб қолди, кейин пишқириб жарликка тушиб кетди. Чана бир дарахтга илашиб қолгандан кейин тўхтади. Чана силкиниб кетиб Пантелей Прокофьевични уйғотиб юборди. У бошини кўтариб:

— Чу, ҳаром ўлгур!— деб хириллади-да, яна бошини қўйди.

Бия эсон-омон ўрмондан ўтиб, Дон бўйига тушиб олди, шарқдан тезак ҳидини олиб келган шамол

томонга бурилиб, Семеновский хутори томон юриб кетди.

Хутордан ярим чақирим берида, Доннинг сўл томонида ўпқон бор; баҳорда эриган қор сувлари шу ўпқонга қуйилади, унинг четидаги қумлоқ ер тагидан булоқлар қайнаб чиқади, бу ерда сув музламай, халқоб бўлиб ётади. Дон устидан тушган йўл уни четлаб, бошқа ёққа бурилиб кетади. Баҳор тошқин сувлари чекилиб Донга қуйилаётган пайтда бу ер сув чинқириб, гирдоб бўлиб айланади, остидаги қумларни ювиб кетади. Бутун ёз бўйи чуқурлиги бир неча саржин келадиган бу ерда зоғора балиқлар бўлади, улар қирғоқдан тушган хас-чўплар орасига кириб беркиниб ётади.

Мелеховнинг кўр оти Доннинг сўл томонидаги шу ўпқон томонга қараб кетмоқда эди. Пантелей Прокофьевич у ёнбошига ағдарилиб кўзини очган вақтда ўпқонга йигирма саржинча жой қолган эди. Худди пишиб етилмаган гилосларга ўхшаган сарғиш кўкимтир юлдузлар қоронғи осмондан милт-милт қилиб қараб турарди Мияси говлаган Пантелей Прокофьевич: «Кеч бўпқопти-я» деб ўйлади-да, жиловни силтаб:

— Чу, чу!.. Ҳаром ўлгур...— деди.

Бия йўртиб кетди. Яқин қолган сувнинг рутубатли ҳиди отнинг димоғига келиб урилди. У қулоқларини чимириб, ҳайрон бўлгандай, эгасига кўр кўзларининг қирини ташлаб қўйди. Шу пайт сув тўлқинларининг шовиллашини эшитди, бирдан пишқириб, ён томонга бурилди-да, тисарила бошлади. Устини сув қоплаб ётган муз парчаси унинг оёқлари остида қирс этиб. қор босган зеҳи синиб кетди. Бия ўлгудек қўрқиб кетиб, қаттиқ пишқириб юборди. У бор кучи билан кейинги оёқларига оғирлигини солди, лекин олдинги оёқлари сувга кириб кетган эди, у кейинги оёқларининг бирини олиб, бирини қўяр, оёқлари остида муз синиб парчаланар эди. Муз қарс этиб жойидан кўчиб кетди. Упқон бияни қаърига тортиб кета бошлади, у типирчилаб кейинги оёғини шотига қаттиқ уриб олди. Шу пайт бир фалокат бўлганини пайқаб, Пантелей Прокофьевич чанадан сакраб тушди-ю, орқасига

тисарилди. У чўкиб кетаётган биянинг оғирлигидан чана тўнкарилиб тушганини, юлдузлар ёруғида қўш-қороғи йилтираб кейин қоп-қора кўкиш сув қаърига чўкиб кетганини, бетида муз парчалари сузиб юрган сув шалоплаб, тўлқинлари оз бўлмаса ўзини ҳам ютиб юборай деганини пайқади. У ҳайрон қоларли тезликда кети билан судралиб қирғоққа чиқиб олди-да, ўрнидан туриб:

— Дод, ёрдам беринглар!.. Чўка-яп-миз!..— деб бақирди.

Унинг мастлиги бирдан тарқалиб, кўзи мошдек очилиб кетди. У ўпқон ёнига чопиб борди. Янги кўчган муз ялтираб турарди. Шамол билан тез оқаётган сув муз парчаларини гирдобга қараб ҳайдар, яшил тўлқинлар кўпикланиб шалоплар эди. Теварак-атрофга қабристон сукунти чўккан эди. Узоқдаги хутор чироқлари қоронғида милт-милт қилиб кўринарди. Бахмал каби осмондаги юлдузлар ишқалаб тозаланган тангалардек йилтирарди. Енгил шамол қорни учириб турар, қор учқунлари гирдоб сув устига тўкиларди. Устини буғ қоплаб олган ўпқон аввалгидек ўйнаб, совуқ ялтирарди.

Пантелей Прокофьевич энди додлаб ўтиришдан наф йўқлигини, пайқади. У теварак-атрофига қараб, мастлик билан билмасдан қаерга келиб қолганини англади ва ўзидан жаҳли чиқиб, рўй берган ҳодисадан ғазабга келиб, титраб кетди. Чанадан сакраб тушганда қўлида қамчиси қолган эди. Сўкиниб, ўзининг орқасига қамчи билан сола бошлади, лекин орқаси оғримасли, чунки қўсқа пўстини қалин, уни ечиб ташлаш бемаънилик бўларди. Соқолининг бир тутамини шартта юлиб олди-да, харид қилган нарсалари, бияси, чанаси ва хомутларнинг баҳосини ҳисоблаб, қанча зарар кўрганини билгач, хуноб бўлиб сўкина бошлади, ўпқонга яқинроқ келиб:

— Ҳой, кўр байтал!..— деб чийиллаб, чўкиб кетган бияга хитоб қилди, унинг овози қалтирар эди.— Мочағар! Узинг ботганинг етмагандек, мени ҳам ботираёздинг! Алвасти сени қаерга олиб кириб кетди?!.. Ажиналар у ерда сени аравага қўшиб ҳайдайдилар, лекин савалашга қамчилари йўқ!.. Мана,

қамчини ҳам олинглар!— деб жон-жаҳди билан гирдобнинг ўртасига гилос шохидан қилинган қамчисини улоқтирди.

Қамчи шув этиб сувга тик тушди-да, чўкиб кетди.

XV

Калединчилар революцион казак қисмларини тўзғитиб юборгандан кейин, Миллеровога кўчишга мажбур бўлган Дон революцион комитети Калединга қарши, Украина контрреволюцион радасига қарши жанг олиб бораётган қисм раҳбарига қўйидаги мазмунда декларация юборди.

Харьков. 19 январь 1918 йил. Луганскдан, № 449, соат 18 дан 20 минут ўтган.— Дон казак ҳарбий-революцион комитети, Дон областининг қўйидаги қарорини Петрограддаги Халқ Комиссарлар Советига етказишингизни илтимос қилади.

Казак ҳарбий-революцион комитети Каменскдаги фронтчилар қурултойининг резолюциясига асосан қарор қилади:

1. Россия Совет республикасининг марказий давлат ҳокимияти, казак, деҳқон, солдат ва ишчилар вакилларининг марказий ижроия комитети ва унинг томонидан тайинланган Халқ Комиссарлари Совети тан олинсин.

2. Казак, деҳқон ва ишчи вакилларининг қурултойида Дон область ҳукумати тузилсин.

Э с л а т м а. Дон областада ер масаласи мазкур область қурултойида ҳал қилинади.

Бу декларацияни олгандан кейин қизил гвардиячи қисмлар революцион комитет қўшинларига ёрдам бериш учун етиб келдилар, уларнинг ёрдами билан Чернецовнинг жазо отряди тор-мор қилинди ва тартиб қайтадан тикланди. Зверев, Лихая ишғол қилингандан сўнг Саблин ва Петровнинг қизил гвардиячи қисмлари революцион комитетнинг казак қисмлари ёрдами билан ҳужумга ўтди, душманни суриб, Новочеркасскка тақаб қўйди.

Унг қанотда, Таганрог томонда, Неклиновка яқинида полковник Кутеповнинг кўнгилли отряди томонидан мағлубиятга учраган Сиверс бир тўп, 24 пулемёт ва бир броновикдан айрилиб Амвросиевкада қолди. Аммо Сиверс мағлубиятга учраб чекинган куни Таганрогдаги Болтиқ заводида кўзғолон кўтарилди. Сиверс ўзини ўнглаб олиб ҳужумга ўтди ва ҳужумни кучайтириб, кўнгиллилари Таганрогдан қувиб чиқарди.

Омад совет қўшинлари томонига оққани аниқ кўриниб қолган эди. Улар Кўнгилли армияни ва Калединнинг «қурама» отрядларини уч томондан ўраб олган эдилар. Январнинг 28 ида Корнилов Калединга телеграмма юбориб, Кўнгилли армиянинг Ростовдан чекиниб, Кубанга кетишини билдирди.

29 январда эрталаб соат тўққизда атаман саройида Дон ҳукумати аъзоларининг ошғич кенгаши чақирилди. Каледин ўз квартирасидан ҳаммадан кейин чиқди. У стол ёнига келиб, гурс этиб ўзини стулга ташлади-да, қоғозларни олдига суриб қўйди. Унинг ранги-рухсори уйқусизликдан сарғайиб кетган, нури кетиб ўқрайиб қолган кўзларининг ости кўкариб кетганди; гўё унинг қотма юзини ел ялаб сарғайтириб юборгандек эди. У Корниловнинг телеграммасини, Новочеркасскнинг шимол томонида қизил гвардиячилар ҳужумига қаршилик кўрсатаётган қисм командирларининг маълумотларини шошилмай ўқиб чиқди. Бир даста телеграмма устига энди оппоқ қўлини қўйганча таглари кўкарган, шишинқираган кўзларини ердан олмай, бўғиқ овоз билан:

— Кўнгилли армия кетяпти. Область ва Новочеркасскни мудофаа этиш учун бир юз қирқ етти нафар аскар қолди... — деди.

Сўл кўзи пир-пир учиб, қимтилган лаблари тиграб, тиришиб кетди; овозини баландлатиб, сўзини давом этдирди:

— Аҳволимиз жуда ёмон. Аҳоли бизни қўллаб-қувватлаш у ёқда турсин, бизга ҳатто душманлик кўзи билан қарайди. Бизда ортиқ куч йўқ, шу сабабдан қаршилик кўрсатиш фойдасиз. Мен ортиқ қурбон беришни, ортиқча қон тўкишни истамайман. Ўз ваколат-

ларингиздан воз кечиб, ҳокимиятни бошқа одамлар қўлига беришингизни тавсия этаман. Мен ўзим қўшин атамани вакиллиги ҳуқуқидан воз кечаман.

Катта дераза часпагидан ташқарига қараб турган Богаевский ҳам пенснесини тўғрилаб қўйди-да, бошини ўгирмай:

— Мен ҳам ўз ваколатимдан воз кечаман, — деди.

— Бутун ҳукумат аъзолари ҳам, албатта, ўз ваколатидан воз кечади. Бас, шундоғ экан, ҳокимиятни кимга топширамиз, деган масала туғилади.

— Шаҳар думасига, — деб қуруққина жавоб қилди Каледин.

— У ҳолда бу ишни расмийлаштирмақ лозим, — деди дудмал қилиб ҳукумат аъзоси Қарев.

Ҳамма бир минутча ноқулай аҳволга тушиб жим бўлиб қолди. Булутли январь тонгининг сут ранг ёғдуси терлаган дераза ойналаридан тушиб турарди. Туман қоплаган, қиров тушган шаҳар пинакка кетган, тиқ этган товуш эшитилмас эди. Тўпларнинг гумбурлаши (қаердадир, Сулин станцияси яқинида бораётган жангларнинг акс садоси) шаҳар ҳаракатини тўхтатиб қўйган, балойи-офат сингари шаҳар устида қанот ёзган эди.

Ташқарида у ёки бу ёққа учиб ўтган қарғаларнинг қағиллаши аниқ-таниқ эшитиларди. Улар ўлакса устида айлангандай, оқ черков жомхонаси атрофида учиб юрарди. Катта черков ёнидаги майдонда эримай ётган қор кўкиш тусга кириб товланарди. Майдонни кесиб ўтган одамлар ёки чаналар қорда қоп-қора из қолдириб кетар эди.

Богаевский сукунатни бузиб, ҳокимиятни шаҳар думасига топшириш тўғрисида акт тузишни таклиф этди.

— Ҳокимиятни топшириш учун улар билан бирга мажлис қуриш керак эди.

— Қачон йиғилсак қулай бўларкин?

— Кечроқ соат тўртларда.

Ҳукумат аъзолари оғир сукунатдан қутулганларига хурсанд бўлганларидек, ҳокимиятни топшириш, мажлисни қачонга чақириш масаласини муҳокама

қила бошладилар. Қаледин миқ этмай, столни тирноқ-лари билан чертиб ўтирарди. Солинган қовоқлари остидаги кўзлари тер босган шиша парчасидай йилти-раб турарди. Ҳаддан ташқағи чарчаганидан, зардаси қайнаганидан кўзларининг қарашлари ҳам хунуклаш-ган эди.

Ҳукумат аъзоларидан бири кимгадир қарши узоқ гапириб, ҳаммани бездирди. Қаледин жаҳл билан унинг гапини бўлиб секин деди:

— Жаноблар, қисқароқ гапиринглар! Вақт зиқ. Россия шунақа бемаъни гапдонлик касофатидан ҳа-лок бўлди. Ярим соатлик танаффус эълон қиламан. Муҳокама этинг-да... сўнгра ишни тезроқ бартараф қилинг.

Қаледин ўрнидан туриб, ўз квартирасига кириб кетди. Ҳукумат аъзолари тўп-тўп бўлиб, аста гапла-шиб турар эдилар. Аллаким, Қалединнинг ранги-рўйи бир ҳолатда эканлигини айтди. Богаевский дераза олдида турарди, аллакимнинг:

— Алексей Максимович каби одам учун ўз-ўзини ўлдиришдан бошқа чора йўқ,—деб шипшигани қуло-ғига чалинди.

Богаевский бир сесканиб тушди-ю, тез-тез қадам ташлаб Қалединнинг квартирига қараб кетди. Кўп ўт-май атаман билан яна қайтиб келди.

Ҳокимиятни топшириш ва акт учун шаҳар думаси билан бирликда соат тўртда йиғилишга қарор қилди-лар. Қаледин ўрнидан туриши билан ҳамма оёққа босди. Ҳукуматнинг кўзга кўринарли аъзоларидан бири билан хайрлашаётганда Қаледин, Карев билан бир нима тўғрисида шивирлашиб турган Яновга кўз қирини ташлаб:

— Нима гап? — деб сўради у.

Янов бир оз гортиниб унинг олдига келди.

— Қазаклардан бўлмаган ҳукумат аъзолари йўл харжи учун пул берилишини сўраяптилар.

Қаледин пешонасини тириштириб, ўшқирди:

— Менда пул-мул йўқ... Жонимга тегдиларинг?

Ҳамма тарқала бошлади. Кейинги гапни эшитиб қолган Богаевский Яновни бир чеккага чақириб олди:

— Менинг хонамга юринг. Светазаровга айтинг, вестибюлда кутиб турсин.

Улар бир оз букилиб, тез-тез юриб кетаётган Калединга эргашиб залдан чиқдилар. Богаевский ўз хонасига кириб, Яновга бир пачка пул берди.

— Ун тўрт минг сўм. Уларга улашиб берарсиз.

Яновни вестибюлда кутиб турган Светазаров пулни олиб, ташаккур билдирди-да, хайрлашиб эшик томон юрди. Янов швейцарь қўлидан шинелини олаётганда зинапояда аллакимнинг шовқинлаётганини эшитиб, ўгирилиб қарарди. Калединнинг адъютанти — Молдавский зинадан сакраб-сакраб тушаётди:

— Доктор чақиринг! Дарров! — деди.

Янов шинелини улоқтириб, унинг олдига чошиб борди. Навбатчи адъютант билан вестибюлда тўпланишиб турган ординарецлар пастга чошиб тушган Молдавскийни ўраб олдилар.

— Нима бўлди? — деб қичқирди Янов докадек оқариб.

— Алексей Максимович ўзини ўзи отиб қўйди! — Молдавский ҳўнграб йиғлаб юбориб, зина панжарасига кўкрагини қўйиб олди.

Богаевский ўз хонасидан чошиб чиқди; унинг лаблари совқотгандай дириллар эди, тили тутилиб:

— Нима? Нима? — деди.

Ҳамма бир-биридан ўзиб, зинадан юқорига чошиб чиқа бошлади. Дукур-дукур оёқ товушлари эшитиларди. Богаевский оғзини каппа-каппа очиб, хириллаб нафас оларди. У эшикни тарақлатиб очиб, ҳаммадан олдин даҳлиздан кабинетга чошиб кирди. Кабинетнинг бир четидаги ҳужранинг эшиги ланг очиқ эди. У ердан аччиқ кўкиш, тутун, порох ҳиди чиқиб турарди.

Калединнинг хотинининг даҳшатли фарёди эшитиларди:

— Вой! Вой! Оҳ, Алё-о-оша! Вафо-до-р ё-рим!..

Богаевский бўғилгандек, кўйлагининг ёқасини йиртиб, ҳужрага чошиб кирди. Карев деразининг тилла суви югуртирилган тутқичидан ушлаб, букчайиб қолди. Унинг суюртуғи остидан кураклари қимирлаб, бир-бирига яқинлашиб яна очилгани кўриниб турар,

Ўзи қалт-қалт қиларди. Бу кап-катга одамнинг дод-фарёд солиб ҳўнграб йиғлаши Богаевскийни эсанкиратиб қўйди.

Каледин офицерча сафар каравотида қўлларини кўкрагига қўйиб, чалқанчасига тушиб ётарди. Юзи ён томонга, деворга қаратиб қўйилган эди; ёстиғининг оппоқ жилди унинг оқариб кетган пешонаси билан ёстиққа қапишиб ётган юзини чиройли қилиб кўрсатарди. Кўзлари сал-пал очиқ, қимтилган оғзининг бир бурчи азоб чекаётгандек қийшайиб қолган эди. Унинг оёғи учида тиз чўккан хотини ўзини юлқиб йиғларди. Унинг ваҳшиёна фарёди қулоқни тешиб юборай дер эди. Каравот устида кольт системасидаги тўппонча ётар, қоп-қора қон Калединнинг кўйлаги устидан ариқча бўлиб жилдираб оқиб тушар эди.

Каравот ёнидаги стул бошига френчи осиб қўйилган, столча устида қўл соати ётарди.

Богаевский қалтираб, бир ёнига қийшайди-ю, тиз чўкиб олиб, Калединнинг ҳали совимаган юмшоқ кўксига қулоғини қўйди. Ундан эркакларга хос, сиркадек ўткир тер ҳиди келиб турар, юраги урмай қўйган эди. Шу топда Богаевский бутун вужуди билан қулоқ сола бошлаган эди, бироқ стол устидаги қўл соатнинг чиқиллаши-ю, ўлик атаманиннг хириллаб қолган хотинининг бўғиқ фарёдидан бўлак товуш эшитилмади. Ташқаридан эса қарғаларнинг хунук овоз билан бўғилиб қағиллагани қулоққа урилди.

XVI

Бунчук биринчи марта кўзини очганда Аннаниннг севинч ёшларига тўлган қора кўзларини кўрди.

Уч ҳафтадан бери у ҳўшсиз ётар эди. Уч ҳафтадан бери бошқа бир оламда, хаёл оламида кезиб юрарди. Йигирма тўртинчи январь оқшом пайтида ҳўши ўзига келди. У туманлашган жиддий кўзлари билан Аннага узоқ тикилди, уни ва у билан боғлиқ бўлган хотираларни хотирасида тикламоқчи бўлди; бунга унча муваффақ бўлолмади, чунки хотираси ўт-

маслашиб қолган, унга итоат этмас, кўп нарсалар қалбининг чуқур жойида қолиб кетган эди.

— Сув, сув бер... — деяр экан унинг товуши ўзига узоқдан эшитилар, бундан суюниб кулимсиради.

Анна югуриб унинг олдига келди. Билинар-билинемас табассумдан юзи ёришиб кетди. У Бунчукнинг кружкага зўрға узатган қўлини итариб:

— Менинг қўлимдан ич, — деди.

Бунчук бош кўтариш учун бор кучини сарф қилиб, титраб-қақшаб сув ичди-да, чарчаб, яна ёстиққа ўзини ташлади. Анчагача ён томонга қараб ётди, бир нарса демоқчи бўлди-ю, аммо мадори келмади, кейин кўзи уйқуга кетди.

Яна кўзини очганда, биринчи галдагидек, Аннанинг ташвиш билан ўзига тикилиб турган кўзларини, сўнгра лампанинг сарғиш шўъласи, бўялмаган шифт тахтасига лампадан тушиб турган тўгарак ёғдуни кўрди.

— Аня, бу ёққа кел.

Анна унинг ёнига келиб, қўлидан ушлади. Бунчук унинг қўлини билинар-билинемас қисиб қўйди.

— Қалай, руҳинг енгилми?

— Тилим ҳам, бошим ҳам, оёқларим ҳам ўзим-никига ўхшамайди, ўзим гўё икки юз йил яшаганга ўхшайман, — деди у дона-дона қилиб. Бир оз жим туриб: — Тиф бўпманми? — деб сўради.

— Ҳа, тиф бўлгансан.

Бунчук ўрни бошдан оёқ кўздан кечириб:

— Биз қаердамиз? — деб сўради.

Анна саволни тушуниб жилмайди.

— Царициндамиз.

— Сен... қандай қилиб?

— Сен билан ёлғиз ўзим қолдим, — деди у гўё ўзини оқламоқчи ёинки у айтмаган бир гапга эътироз қилмоқчи бўлгандек, шошилиб: — Сени бегона одамлар қўлида қолдириб бўлмас эди. Абрамсон билан бюро аъзолари сенга қараб туришимни илтимос қилишди... Кўриб турибсанки, сен билан бирга қолишга тўғри келди, ҳеч кутмаган эдим.

Бунчук кўзлари ва қўлларининг заиф ҳаракати билан унга миннатдорчилик билдирди.

- Крутогоров қани?
- Воронеж йўли билан Луганска кетди.
- Геворкянц-чи?
- У... билсанг тифдан ўлди.
- Э!..

Гўё марҳумнинг хотирасини ёд этгандай, бирпас жим турдилар.

— Мени қўрқитиб юбординг. Сен қаттиқ ётувдинг, — деди Анна паст товуш билан.

— Боговой-чи?

— Ҳеч қайсисидан хабар йўқ. Баъзилари Каменска кетиб қолди. Ҳой, менга қара, сенга гаплашиш зарар-ку? Ҳа, айтгандек, сут ичгинг келаётгани йўқми?

Бунчук «йўқ» дегандек бошини сарак-сарак қилди; тили гўлдираб:

— Абрамсон-чи? — деб сўради.

— Бундан бир ҳафта илгари Воронежга жўнаб кетди.

Бунчук зўр-базўр у ёнбошига ағдарилди, боши айланиб, кўзларига қон тўлди. Пешонасига муздек қўл текканини сезиб, кўзларини очди. Уни бир масала қийнар эди: беҳуш бўлиб ётганида остини ким тозалади? Наҳотки Анна бўлса? Унинг юзи билинар-билинимас қизариб кетди.

— Менга ёлғиз ўзинг қараб турдингми?

— Ҳа, ёлғиз ўзим.

Бунчук юзини деворга ўгириб олиб шивирлади:

— Айб-э... Пасткашлар? Мени ёлғиз ўзингга ташлаб кетибдилар-а...

Тиф қулоқларида ёмон таъсир қолдирган эди: Бунчукнинг қулоғи оғир бўлиб қолганди. Царицин партия комитети томонидан юборилган доктор Аннага, бемор тузалиб оёққа босгандан кейин қулоғини даволашга киришиш мумкин, деган эди. Бунчук аста-секин тузала бошлади. Унинг иштаҳаси карнай бўлса ҳам, Анна парҳезга қаттиқ риоя қиларди. Шу вайдан улар ўртасида тўқнашув бўлиб турарди.

— Менга яна сут бер, — деб ялинарди Бунчук.

— Бундан ортиқ бериб бўлмайди.

— Илтимос қиламач — бер! Нима, мени очликдан ўлдирмоқчимисан?

— Илья, ўзинг биласан, меёрдан ортиқ овқат беролмайман.

Бунчук кўнгли оғриб, индамай деворга ўгирилиб олди, хўрсиниб анча вақтгача гаплашмади. Анна юраги ачиб турса-да, лекин парҳезга қаттиқ риоя қилди. Орадан бир неча вақт ўтгандан кейин Бунчук тумтайиб (шунинг учун аввалгидан ҳам баттар аянчли бир қиёфада), ялиниб-ёлвориб:

— Тузлаган карам берсанг бўлмайдими? Аня, барака топкур, менга раҳм қилсангчи... Зарарли?.. Бу докторларнинг сафсатаси! — деди.

Бунчук қатъий рад жавоб олган пайтларида баъзан қаттиқ гапириб Аняни хафа қиларди.

— Сен мени бундай хўрлашга ҳақинг йўқ! Мен ўзим уй бекасини чақириб, сўраб оламан. Сен бағри-тош, палид аёл экансан!.. Ростини айтсам, кўзимга балодек кўриняпсан.

— Сенга қарайман деб тортган азоб-уқубатларимнинг оқибати шу бўлди! — деб юборди Анна ўзини тутиб туролмай.

— Мен, ёнимда қол, деб сенга ялиниб-ёлворганим йўқ эди-ку! Хизматингни пеш қилавериш ноинсофлик. Сен ўз устунлигиндан фойдаланяпсан. Ҳа, майли... Менга ҳеч нарса бермай қўя қол. Майли очимдан ўлай... Унча катта зарар кўрмайсиз.

Анянинг лаблари гитради, лекин ўзини босиб олиб, индамай қўя қолди; аччиқ-тизиқ гапларига чидади.

Бир марта, Анна унга ортиқча бир сомса беришга унамаганда яна жанжал чиқди, Бунчук юзини тескари ўгириб олди. Анна унинг кўзларида олмосдек икки томчи ёшни кўриб, юраги жазиллаб кетди.

— Сен худди боласан-а! — деди у.

Ошхонага чолиб бориб, бир талинка тўла сомса олиб келди.

— Е, Илюша, е, айланай! Бас, энди хафа бўлма! Мана буниси яхши қизарибди! — дея у титраган қўллари билан қўлига сомса тутқазди.

Бунчук егиси келиб ўлиб турса ҳам, сомсанинг баҳридан ўтмоқчи бўлди, лекин ўзини тиёлмади; кўз

ёшини артиб, туриб ўтирди-да, сомсани олди. Унинг жингалак майин соқол босиб кетган юзи ёришиб, гуноҳкор кишидек кулимсиради. Кўзлари билан узр сўраб:

— Мен боладан бадтар бўпқолдим... Кўриб турибсанки, оз қолса йиғлаб юборардим,— деди.

Анна унинг қилтириқ бўйнига, ёқаси очиқ кўйлаги остидан кўриниб турган қоқшол кўкрагига, қоқ суяк кўлларига қаради; шу вақтгача сезмаган чуқур муҳаббат билан юраги эзилиб, биринчи дафъа унинг сарғайган қуруқ пешонасидан ўпди.

Бунчук икки ҳафтадан кейингина бировнинг ёрдамисиз уй ичида юра бошлади. Чиллакдек бўлиб қолган оёқлари қийшайиб кетарди; у юришга янгидан ўргана бошлади.

— Менга қара, Аня, юряпман!— деб бировнинг ёрдамисиз, тез-тез юришга уринар, лекин оёқлари оғирлигини кўтара олмас, чалишиб кетарди.

Бунчук биринчи дуч келган нарсага суяниб олишга мажбур бўлгач, кексалардек оғзини қулоғига етказиб кулар, шунда рангпар юзларининг териси тортишиб, тиришиб кетарди. Чоллар сингари қиқирлаб кулар, кейин зўриқиб, кулгидан чарчаб, каравотга ўзини ташлар эди.

Улар турган квартира пристанга яқин эди. Деразадан қор босиб ётган Волга дарёси, унинг нариги томонида ярим доира шаклидаги бўз рангли ўрмон, узоқдаги паст-баланд тепаларнинг шарпаси кўринарди. Анна дераза олдида узоқ туриб қолар, ўзининг ажойиб ва кескин ўзгариб кетган ҳаёти тўғрисида ўйлар эди. Бунчукнинг касали уларни ажиб суратда бир-бирига яқинлаштирди.

Бошда, узоқ ва машаққатли йўл юриб, икковлари Царицинга келганларидан кейин озмунча азоб-уқубат тортмади. Анна биринчи марта севикли кишиси билан яқин алоқада бўлишнинг сирли томонларини очиқ-ойдин кўрди. У тишларини тишларига қўйиб, Бунчукнинг кўйлагини алиштирар, қайноқ бошини тараб; битларини туширар, зил-замбил гавдасини у ёнбошдан бу ёнбошга айлантириб қўяр, лўст-устихон бўлиб қолган эркак гавдасига кўзи тушар эди. Унинг

кўнгли бир хил бўлиб кетса ҳам, Бунчукнинг ташқи қиёфаси юрагида томир ёйган чуқур ҳисларга доғ туширолмасди. Бу ҳис амри билан изтироб ва иккиланиш ҳисларини енгилга ўрганди ва енгди. Энди фақат ачиниш ҳисси қолган, муҳаббат булоғининг кўзи очилиб, қайнай бошлаган эди.

Бир куни Бунчук:

— Бутун бу ишлардан кейин мендан жирканарсан... Шундайми?— деб сўради.

— Бу бир имтиҳон бўлди.

— Ниманинг имтиҳони? Сабр-тоқатнингми?

— Йўқ, ҳислар имтиҳони.

Бунчук юзини ўгириб, анчагача лабларининг титрашини босолмади. Бу тўғрида энди гаплашмадилар. Сўзлар энди ортиқча ва маъносиз эди...

Январнинг ўрталарида улар Царициндан Воронежга жўнаб кетдилар.

XVII

Ун олтинчи январда Бунчук билан Анна Воронежга етиб келишди. У ерда икки кун туриб, Миллеровога жўнашди, чунки Дон революцион комитети ва унга содиқ қолган, лекин калединчиларнинг таъъйиқи билан Каменскни ташлаб кетишга мажбур бўлган қисмлар Миллеровога кўчиб келган эди.

Миллерово одам билан гавжум ва ғала-ғовур эди. Бунчук бу ерда бир неча соат туриб, кейинги поезд билан Глубокаяга жўнади. Эртаси куни пулемёт командасини қабул қилиб олди, индинига эрталаб Чернецов отрядига қарши жангда қатнашди.

Чернецовни тор-мор қилишгандан кейин улар кутилмаганда бир-бирларидан жудо бўлдилар. Анна эрта билан штабдан ҳовлиқиб келди-ю, кўнгли бузилиб:

— Билсанг,— Абрамсон шу ерда экан. У сени кўришга муштоқ,— деди.— Яна бир янгилик бор, бугун жўнаб кетяпман.

— Қаёққа?— деб сўради Бунчук ҳайратланиб.

— Абрамсон, мен ва яна бир неча ўртоқ Луганскка ташвиқот ишларини олиб бориш учун кетяпмиз.

— Отрядни ташлаб кетасанми?— деб сўради Бунчук совуққина қилиб.

Анна кулиб, лоладай қизарган юзини унинг бағрига босди-да:

— Ростини айт: отрядни ташлаб кетаётганим учун эмас, сени ташлаб кетаётганимга хафа бўляпсан, а?— деб сўради.— Аммо бу вақтинчалик иш. Сенинг ёнингда бўлгандан кўра ўша ишда кўпроқ фойда келтираман. Ташвиқот иши пулемётчиликка қараганда менга яқинроқ соҳа...— сўнгра у кўзларини шўх-шўх ўйнатиб,— гарчи пулемётни Бунчук сингари тажрибали командир раҳбарлигида ўрганган бўлсам ҳам...— деб қўшиб қўйди.

Бир оздан кейин Абрамсон келди. У илгаригидек серғайрат, ишчан ва серҳаракат, худди мой суртилгандай қоп-қора сочлари ўртасидаги тепакал боши аввалгидек ярқираб турарди. Бунчук уни кўриб, жуда суюниб кетди.

— Соғайиб кетдингми? Жуд-да соз! Аннани биз олиб кетамиз,— деди ва бир нарсани пайқагандек кўзларини қисиб гапирди.— Сен қарши эмасдирсан? Шундайми? Ҳа-ҳа... Ҳа, жуд-да соз! Царицинда бирга туриб, бир-бирингизга қадрдон бўлиб қолгандирсиз, шунинг учун ҳам суриштиряпман.

— Ундан жудо бўлаётганимга ачинаётганимни яширмайман,— шуни деб, Бунчук қовоғини солиб, зўрма-зўраки кулиб қўйди.

— Ачиняпсан?! Шу гапнинг ўзи ҳам кифоя... Анна, эшитяпсанми?

У хона ичида у ёқдан бу ёққа юрди, тўхтамай эгилиб, сандиқ орқасидан Гарин-Михайловскийнинг чанг босган бир томлик китобини олди-да, бошини силкиб қўйиб, хайрлаша бошлади.

— Қачон тайёр бўласан, Анна?

— Сен бориб тур. Мен — ҳозир,— деди Анна тўсиқ орқасидан.

У кўйлагини алиштириб бўлиб, тўсиқ орқасидан чиқди. Анна бели камар билан танғилган, кўкраги баланд, пистоқи ранг солдатча гимнастёрка, у ер, бу ери ямалган, аммо топ-тоза эски қора юбка кийиб олган эди. Янги ювилган қалин сочлари рўмолининг

остидан чиқиб турарди. У шинелини кийиб, камарини боғлар экан сўради:

— Сен бугунги ҳужумда иштирок этасанми? (Бироқ аввалги хушчақчақлигидан асар қолмаган, ёлвораётган кишидек паст овоз билан гапирар эди).

— Албатта. Ахир мен қўлларимни чўнтакка суқиб, бекор юролмайман.

— Илтимос... Гапимга қулоқ сол, ўзингга эҳтиёт бўл! Мени десанг шундай қиласан, хўпми? Мен сенга бир жуфт жун пайпоқ қолдиряпман. Шамоллаб қолма, оёғингни иложи борича қуруқ сақла. Луганскдан сенга хат ёзаман.

Анна кўзларининг ўти негадир бирдан сўнди; хайрлашаркан:

— Кўриб турибсанки, сендан айрилиш менга жуда оғир,— деб иқрор бўлди.— Бошда, Абрамсон Луганскка боришни менга таклиф этганда жонланиб кетдим, ҳозир бўлса, сенсиз у ер мен учун зимистон бўлишини ҳис этиб турибман. Ҳис-туйғулар ортиқча бир нарса экани шундан кўриниб турибдики, у қўлоғимизни боғлаб қўяпти... Нима бўлса, бўлди, хайр!..

Улар совуққина хайрлашдилар, аммо Бунчук бунинг маънисини тўғри тушунди: Анна, шахтимдан қайтиб қоламан деб қўрқарди.

Бунчук уни узатишга чиқди. Анна шошиб-пишиб борар, елкаларини тез-тез қисиб қўяр, лекин орқасига қайрилиб қарамасди. Бунчук уни чақиргиси келди, лекин хайрлашаётган вақтда унинг қийғоч, намли кўзлари мўлтираб турганини пайқаган эди, шунинг учун зўрма-зўраки ясама бир тетиклик билан:

— Ростовда кўришамиз деб умид қиламан! Оқ йўл!— деди.

Анна унга бир қайрилиб қаради-ю, қадамини тезлаштириб юриб кетди.

Аннани жўнатгандан кейин Бунчук ўзининг ёлғиз қолганини сезиб даҳшатга тушди. Кўчадан ўз хонасига қайтиб келди, аммо ўт тушган уйдан қочиб чиққандай, чопиб ташқарига чиқди... Хона ичидаги нарсаларнинг ҳаммаси Аннани эслатар, ҳар бир буюм: унинг эздан чиқариб қолдирган дастрўмоли, сол-

датча сумкача билан мис сувдон ҳам,— Аннанинг қўли теккан ҳар бир нарса унинг муаттар ҳидини сақлаб қолган эди.

Бунчук безовталаниб, кечгача станцияда сандирақлаб юрди, у ўзини бир нарчасини йўқотиб қўйгандек ҳис этар, янги шароитга ўргана олмас эди. У ўз хаёли билан бўлиб, нотаниш қизил гвардиячилар ва казакларга қарар, баъзиларини танир, баъзилари уни танир эди.

Бир жойда Германия урушида бирга хизмат қилган казак уни тўхтатди. У Бунчукни ўз квартирасига олиб бориб, карта ўйнашни таклиф этди. Стол ёнида Петров отрядининг қизил аскарлари ва яқиндагина келган Мокроусов отрядидан бўлган матрослар «йигирма бир» ўйнар эдилар. Тутунга гўлган хона ичида булар картани столга уриб, Керенский пуллари ни шилдиратишар, сўкинишар. бекордан-бекорга бақираришарди. Бунчук тоза ҳаво олгиси келиб, ташқарига чиқди.

Бир соатдан кейин бошланган ҳужум унинг жонига оро кирди.

XVIII

Каледин ўлгандан кейин Новочеркасск станицаси ҳокимиятни Дон қўшини сафар атамани генерал Назаровга топширди. Йигирма тўққизинчи январда Кенгашга йиғилган вакиллар томонидан у қўшин атамани қилиб сайланди. Кенгашга вакилларнинг жуда оз қисми, асосан қўйи Дон округлари вакиллари йиғилдилар. Кенгашга Кичик кенгаш деб ном берилди. Кенгаш томонидан қўллаб-қувватланган Назаров ўн саккиз ёшдан эллик ёшгача бўлган казакларни сафарбар деб эълон қилди, аммо казакларни сафарбар қилиш учун станицаларга қуроли отрядлар юборилишига ва таҳдидларга қарамай, казаклар ўлганларининг кунидан қўлларига қурол олар эдилар.

Кичик кенгаш иш бошлаган кuni генерал Краснощечковнинг 6-нчи Дон казак полки қўшин старшинаси Тацин қўмондонлиги остида Руминия фронтдан саф тортиб Новочеркасскка етиб келди. Полк Ека-

теринославдан бу ерга ҳар ер-ҳар ерда большевиклар ҳалқасини ёриб, жанглар билан етиб келган эди. Уни Пятихатка, Межева, Матвеев Курганда ва бир кўп ерларда қаттиқ савалаган бўлсалар-да, бунга қарамай, полк бутун составда, ҳамма офицерлари билан етиб келди.

Полкни тантанали суратда қарши олдилар. Черков майдонида дуойи-такбир ўқилгандан сўнг, казаклар интизомни сақлаб, тартибга қаттиқ риоя қилган ҳолда қўлда қурол билан Донни ҳимоя қилишга келганлари учун Назаров уларга ташаккур билдирди.

Кўп ўтмай, полк Сулин станцияси яқинидаги фронтга жўнатилди, аммо орадан икки кун ўтгач, Новочеркасскка: полк большевиклар ташвиқоти таъсирига берилиб, ўзбошимчалик билан позицияни ташлаб кетибди ва қўшин ҳукуматини ҳимоя қилишдан бош тортибди, деган қора хабар келди.

Кенгаш ишлари суст борар эди. Большевикларга қарши олиб борилаётган курашнинг нима билан туғашини ҳамма пайқаб қолган эди. Жуда ғайратли, серҳаракат генерал Назаров мажлис вақтида тирсагига суюниб, пешонасини кафтига тираб ўтирар, гўё бир нарсани ўйлаб изтироб чекаётгандек кўринар эди.

Сўнгги умидлар ҳам пучга чиқди. Ҳатто Тихорецкой яқинида тўп овозлари эшитилмоқда эди. Уша ерлик қизил командир хорунжий Автономов Царициндан Ростовга қараб ҳаракат этмоқда деган мишмишлар юрар эди. Сиверс томонидан суриб келинаётган капитан Чернов отряди Ростовга кириб келди, Гниловская станицаси казаклари уни орқасидан ўққа тутган эдилар. Қизилларнинг бирлашишига оз масофа қолган эди, шу ваздан генерал Қорнилов Ростовда қолиш хатарли эканини пайқаб, ўша куннёқ Ольгинская станицасига чекиниш тўғрисида буйруқ берди.

Уша кун кечгача ишчилар Темерникдан вокзални ва офицер патруллари ўққа тутдилар. Кечга яқин Ростовдан қўшин колонналари гуж бўлиб чиқа бошлади. Қўшин Дон дарёси устидан қора илон сингари чўзилиб ўтиб, Оқсойга томон кетди. Думи

юлинган роғалар юмшоқ, хўл қорни босиб, оғир-оғир қадам ташлаб кетмоқда эдилар. Гимназистларнинг ялғироқ тугмалари, шинеллари, реальный мактаб ўқувчиларининг яшил шинеллари ора-сира кўзга чалинардн, аммо солдатча, офицерча шинель кийганлар кўпчиликини ташкил қиларди. Взводларга полковниклар ва капитанлар командирлик қилар эдилар. Сафларда юнкерлар ва прапорщиклардан тортиб, полковникларгача бор эди. Қочқинлар—ёши қайтган, басовлат одамлар пальто ва калош кийиб олиб, қатор-қатор юк аравалари кетидан, баланд пошналар туфли кийган хотинлар қорга бота-бота аравалар ёнида борар эдилар.

Евгений Листницкий Корнилов полкидаги роталардан бирида эди. Қомати келишган қўшин офицери, штабс-капитан Старобельский, суворовчи Фангория гренадёр полкининг кичик офицери Бочагов ва қариб қолган, тишлари тушиб кетган, ҳамма ёғини қари урғочи тулкиникидек сариқ тук босиб кетган подполковник Ловичев Листницкий билан бир қаторда борар эди.

Қош қорайиб келмоқда. Кун аёз. Доннинг қуйи томонидан шўртак ва рутубатли ел эсмоқда. Листницкий одати бўйича юришини бузмасдан, билчиллаб кетган қорни кечиб борар, ротанинг олдида кетаётган одамларга тикилиб қарар эди. Корнилов полкининг командири капитан Неженцев ва шинелининг олди очиқ, фуражкеси гарданига суриб қўйилган, собиқ Преображенский гвардия полкининг командири полковник Кутепов йўлнинг бир четидан келмоқда эдилар.

Полковник Ловичев милтиғини эпчиллик билан тутамлаб:

— Жаноб командир!— деб Неженцевни чақирди.

Пешонаси кенг, қора кўзларининг ораси очиқ, пакак соқол Кутепов хўкиз нусха юзини ўгириб қаради; Неженцев овоз келган томонга унинг елкаси оша кўз ташлади.

— Биринчи ротага буйруқ беринг, илдамроқ юришсин! Бундай юрсак совқотиб қолишимиз турган гап. Оёқларимиз хўл бўлди, сафарда бундай юриш...

— Расвогарчилик!— деб дўриллади шаңги Старобельский.

Неженцев жавоб қилмасдан унинг ёнидан ўтиб кетди. У Кутепов билан бир нарса устида тортишарди. Бир оздан сўнгра Алексеев улардан ўзиб кетди. Извошчиси думлари тугилган тўқ отларни ҳайдаб ўтди; отларнинг туёқлари остидан атрофга қор ва муз парчалари сачрарди. Шамолдан қизариб кетган, оқ мўйловлари диккайган, оппоқ қошлари ўсиқ Алексеев фуражкасини қулоқларигача бостириб кийиб олиб, колясканинг суянчиғига ёнбоши билан таяниб, совқотганидан чап қўли билан ёқасини ушлаб ўтирарди. Офицерлар унинг таниш юзига қараб, кулимсираб эдилар.

Мингларча оёқлар остида юмшаб кетган йўлнинг у ер, бу ерида сариқ кўлмак сувлар ҳосил бўлган эди. Юриш жуда қийин, оёқлар тийганиб кетар, этиклар ичига сув кирар эди. Листницкий қадам ташлаб кетар экан, олдиндагиларнинг гапига қулоқ соларди. Нимча пўстин ва казакча оддий папоқ кийган аллақандай офицер дўриллаб гапирар эди.

— Кўряпсизми, поручик? Давлат думасининг раиси — кекса Родзянко ҳам пиёда кетяпти.

— Россия Голгофага¹ кетяпти.

Аллаким йўталиб, хириллаб балғам ташлади-да, пичинг қилди:

— Голгофага... фарқи шуки, шағал йўл эмас, қорли билчиллаган йўлдан, қаҳратон совуқда кетяпти.

— Жаноблар, қаерда гунаймиз, билмайсизми?

— Екатеринодарда.

— Бир марта биз Пруссияда худди шунақа шапроитда юриш қилган эдик...

— Кубань бизни қандай қаршилар экан-а?.. Нима?.. Албатта, у ерда вазият бошқа.

— Сизда папирос-мапирос борми?— деб поручик Головачев, Листницкийдан сўради.

Жун қўлқопини ечиб, папирос олди-да, ташаккур билдирди, сўнгра солдатчасига бурун қоқиб, бармоқларини шинелининг этагига артди.

¹ Г о л г о ф а — Исо дорга тортилган ер. (Тарж.)

— Авомнинг қилиқларини ўзлаштиряпсиз дейман, а, поручик?..— деб пичинг қилди подполковник кулимсираб.

— Истасанг-истамасанг ўрганасан. Назаримда сиз... бирталай дастрўмол запас қилиб олганга ўхшайсиз.

Ловичев жавоб қилмади. Унинг оқара бошлаган қўнғир мўйловларида кўкиш сумалакчалар осилиб ётарди. У ўқтин-ўқтин бурнини тортиб қўяр, шамол ҳилпиратган шинелидан совуқ ўтиб, уни дилдири тарди.

Листницкий йўлда қинғир-қийшиқ саф тортиб кетаётган сафларга, колонна олдида кетаётганларга қараб, юраги эзилиб кетиб, «Россиянинг сара одамлари» деб ўйлади.

Бир неча суворий от чоптириб ўтди, улар орасида баланд Дон арғумоғи минган Қорнилов ҳам бор эди. Унинг оч яшил рангли ва икки ёнида қийшиқ чўнтаги бўлган нимча пўстини билан оқ папоғи анча маҳалгача қаторлар орасида липиллаб кўриниб турди. Офицерлар батальони уни қаттиқ «ура» овози билан қаршиладилар.

— Ҳаммаси ҳам майли-ю, лекин бола-чақа...—деб Ловичев кексалардек йўталди-да, гапимни маъқуллармикин, дегандек қилиб, Листницкийнинг кўзига тикилди:— Бола-чақам Смоленскда қолди...— деб гапини такрорлади у.— Хотиним билан қизалоғим— бўйи етган қизим. Рождествода ўн етти ёшга тўлди... Кўряпсизми, ясовул?

— Ҳа-а-а...

— Сиз ҳам оилалимисиз? Новочеркасскданмисиз?

— Йўқ, мен Донец округиданман. Менинг ҳам отам қолган.

— Билмадим, уларга нима бўлдийкин... Менсиз ҳоллари нима кечаётган экан?— деб гапида давом этди Ловичев.

Старобельский жаҳл билан унинг гапини бўлди.

— Ҳамманинг ҳам бола-чақаси қолган. Билмайман, нега ҳадеб гингший берасиз, подполковник? Қизиқ одамлар? Ростовдан энди чиқиб, йўлга тушишимиз билан...

— Старобельский! Петр Петрович! Сиз Таганрог ёнидаги жангда бўлганмисиз?— деб қичқирди биров бир қатор орқадаги сафдан.

Старобельскийнинг зардаси қайнаб ўгирилиб қаради-ю, зўрма-зўраки илжайди.

— Э... Владимир Георгиевич, қайси шамол сизни бизнинг взводга учуриб олиб келди? Ўзингиз ўтдингизми? Ким билан чиқишолмадингиз? Ҳаҳ-ҳа... масала равшан... Сиз Таганрог жанги тўғрисида сўраясизми? Ҳа, бўлдим... нимаиди? Гапингиз тўғри... Уқ еб ўлди.

Уларнинг гапи Листницкийнинг у қулоғидан кичиб, бу қулоғидан чиқиб кетар, у ўзининг Ягодноедан чиққан кунини, отасини, Аксиньяни эслади. Эслади-ю, бирданига юраги ғаш бўлиб, ўзини қаерга қўйишини билмай қолди. У оғир-оғир қадам ташлаб, милтиқларнинг учудаги найзаларнинг тебраниб боришига, одамларнинг қадам ташлашига монанд қимирлаётган папоқларга, фуражкаларга, бошлиқларга қараб борар экан, ўйлар эди.

«Қувғинди бўлган мана шу беш минг кишининг ҳар бири, худди мен каби, юрагида нафрат ва беҳад қаҳри-ғазаб олови билан ёниб кетяпти. Аблаҳлар бизни Россиядан қувиб чиқардилар, шу ерда поймол қилмоқчилар. Қўрамиз? Корнилов бизни Москва устига бошлаб олиб боради!»

Шу он у, Корниловнинг бир вақтлар Москвага келганини эслади ва ўша куннинг ширин хотиралари ёдига тушиб кетди.

Қаердадир орқароқда, эҳтимол, ротанинг кетида батарея келарди. Отлар пишқирар, араванинг тегарчиклари шақирлар, у ердан ҳатто отларнинг тер ҳиди келарди. Листницкий бу таниш ва юрагини орзиқтирувчи ҳидни сезиб, ўгирилиб орқасига қаради; олдинда келаётган суворий, ёшгина прапорщик унга қараб, танигандек кулиб қўйди.

* * *

Мартнинг ўн бирида Кўнгилли қўшин Ольгинская станицаси районида тупланган эди. Корнилов Новочеркасскдан чиқиб, Дон орқасидаги чўлларга

чекинган ва 1600 отлиқ аскар, 5 тўпи ҳамда 40 пулемёти бўлган Дон Қўшини сафар атамани генерал Поповнинг етиб келишини кутиб, йўлга чиқишни кечиктирмоқда эди.

13-мартда Попов, ўз штабининг бошлиғи полковник Сидорин ҳамроҳлигида, бир неча казак офицерлари ҳамояси остида Ольгинскаяга шитоб билан етиб келди.

Корнилов турган уйнинг олдидаги майдонда Попов отининг бошини тортди; бир қўли билан эгарнинг қошини ушлаб, оёғини эгар устидан аранг ошириб отдан тушди. Ёшгина, қорачадан келган, кўзлари одамга тикандек қадаладиган қора соч казак — чопар югуриб келиб қўлтиғидан ушлади. Попов унга отнинг жоловини бериб, сипогарчилик билан зинапоя томон юрди. Сидорин билан офицерлар отдан тушиб, унга эргашдилар. Чопарлар отларни дарвозадан қўрага киритдилар. Ёши қайтган, чўлоқ, чопар отларнинг бошига тўрва илаётган маҳалда қора соч кўзлари тикандек уй эгасининг хизматкор қизига гап отди. Йигит қизга тегишиб бир нарса деди шекилли, дуррасини сатангча ўраган, яланг оёқларига чуқур калиш кийган, икки бети қип-қизил қиз хириглаб, кўлмак сувларни шопиллатиб, унинг ёнидан ўтди-ю. Омборхонага кириб кетди.

Ёши қайтган, басовлат Попов уйга кирди. Даҳлизда апил-тапил шинелини ечиб, уни эпчил чопарга узатди-да, қамчисини қоziққа илиб, бурнини қаттиқ қоқди.

Чопар йўл-йўлакай сочинин тараб бораётган Сидоринни Попов билан залга олиб кирди.

Кенгаш мажлисига чақирилган генералларнинг ҳаммаси йиғилган эди. Корнилов стол устига ёзилган харитага тирсагини қўйиб ўтирарди; сочлари оқарган, қотмадан келган, соқолини янги қирдирган Алексеев қоматини тик тутиб, унинг ўнг томонида ўтирарди. Ақлли кўзлари чақнаб турган Деникин Романовский билан нима тўғрисидадир суҳбатлашарди. Деникинга сал ўхшаш кетган Лукомский, хона ичида у ёқдан, бу ёққа секин юрар, соқолини чимдир эди. Марков эса ҳовли томонга қараган дера-

за ёнида туриб, отлар атрофида юрган чопарларнинг хизматкор қизга гап отиб кулишларини томоша қиларди.

Келганлар саломлашгандан кейин столга яқинлашдилар. Алексеев йўл тўғрисида, Новочеркасскнинг таслим қилиниши тўғрисида бир неча аҳамиятсиз савол берди. Корнилов томонидан кенгашга чақирилган бир неча офицерлар билан бирликда Кутепов кириб келди.

Корнилов, ўзига бино қўйган сипогарчиликни қўлдан бермай ўтираётган Поповга тик қараб туриб сўради:

— Қани айтинг-чи, генерал, отрядингизда қанча аскар бор?

— Бир ярим минг отлич аскар, батарея, командаси билан қирқ пулемёт.

— Кўнгилли армиянинг Ростовдан чиқиб кетишга мажбур қилган сабаблар ўзларингизга маълум. Кеча бизда маслаҳат мажлиси бўлган эди. Теварак атрофида кўнгилли отрядлар жанг қилаётган Екатеринодар томондан Кубанга киришга қарор қилинди. Биз шу маршрут билан кетамиз...— Корнилов қаламининг йўнилмаган учи билан харитани чизиб кўрсатди: — Йўлда Кубань казакларини орқамиздан эргаштириб, ҳаракатимизга моне бўлишга интилган бир ҳовуч, тарқоқ ва урушга лаёқатсиз қизил гвардия отрядларини тўзғитиб юборамиз. — Шунинг деб у, кўзларини қисиб, ён томонга қараб турган Поповга тикилиб, гапини тамомлади: — Биз ўз отрядингиз билан Кўнгилли армияга қўшилиб, биргаликда Екатеринодар устига юришингизни тавсия этамиз.

— Мен боролмайман, — деб Попов қатъий ва кескин жавоб берди.

Алексеев унга томон энгашиб:

— Сабабини сўрашга рухсат этинг, нима учун?— деб сўради.

— Чунки мен Дон областини ташлаб, Кубань деган аллақайси гўрга боролмайман. Шимол томондан Дон дарёси тўсиб турган, қишлоқ районида воқиаларнинг нима билан тугашини кутиб ётамиз. Душман актив ҳаракат бошлайди деб гумон қилиб

бўлмайди, чунки бугун бўлмаса эрта, эрувгарчилик бошланади, — Дондан артиллерия тугул, отлиқ аскарларни олиб ўтиш ҳам мумкин бўлмай қолади, аммо ем-хашак ва ғаллага бой бўлган қишлоқ районидан эса биз истаган вақтда, истаган томондан партизанлик урушини бошлаб, кучайтириб юборишимиз мумкин.

Попов дадиллик билан Корниловнинг таклифини рад этувчи далиллар келтирди. Чуқур нафас олиб, Корниловнинг бир нима демоқчи бўлганини кўриб, ўжарлик билан бош чайқади:

— Сўзимни тамомлашга рухсат этинг. Бундан ташқари, яна бир жуда муҳим фактор борки, биз, яъни кўмондонлик уни ҳам назарда тутамиз: бу — казакларимизнинг руҳий кайфиятларидир. — Шунини деб у кўрсаткич бармоғига тилла узук таққан юмшоқ оқ қўлини бигиз қилиб кўрсатди, овозини бир оз баландлатиб, ҳаммани бошдан оёқ кўздан кечириб чиқди-да, гапида давом этди: — Мабодо биз Кубанга қараб бурилсак, отрядимиз тарқалиб кетади. Казаклар бормаймиз деб туриб олишлари мумкин. Яна шунини эсдан чиқармаслик керакки, менинг отрядимнинг доимий ва энг мустақкам қисми казаклардир, улар маънавий жиҳатдан... чунончи сизнинг қисмларингиздек матонатли эмаслар. Улар онгли эмаслар дейиш мумкин. Бормайдилар, вассалом. Шу вайдан таваккал қилиб, бутун отряднинг тарқалиб кетишига йўл қўя олмайман, — деб Попов яна Корниловнинг сўзини оғзидан олди: — Афв этинг биз сизга ўз қароримизни билдирдик, шунини ҳам айтайки, биз бу қароримизни ўзгартира олмаймиз. Албатта, кучларимизни майдалаб юбориш биз учун зарарлидир, аммо мавжуд вазиятдан қутулиш учун биргина йўл бор. Менинг фикримча, мен ҳозир айтиб ўтган мулоҳазаларга кўра, Кўнгилли қўшин Кубанга эмас (Кубань казакларининг кайфиятлари мени ташвишга солаётир), балки Дон отряди билан Доннинг нариги томонидаги даштларга кетса маъқул бўларди. У ерда қўшин дам олиб ўзини ўнглаб олади, баҳорда эса Россиядан келган кўнгиллилар билан ўз сафини тўлдиради...

— Йўқ! — деди Корнилов кекирдагини чўзиб. Ҳолбуки кечагина ўзининг Доннинг нариги томонидаги даштларга юришга майли бор эди ва бунинг аксини иддао этган Алексеевнинг фикрини ўжарлик билан рад этган эди. — Қишлоқ районига чекилишнинг маъноси йўқ. Бизнинг олти минг чоғлиқ аскаримиз бор...

— Ҳурматли генерал жаноблари, агар гап озиқ-овқат устида кетаётган бўлса, амин бўлингки, қишлоқ району жуда болта. Бундан ташқари, сиз хусусий от заводларидан от олиб, аскарингизнинг бир қисмини отлантира биласиз. Маневрли дала жанглари олиб боришда сизнинг қўлингиз баланд келади. Сиз учун отлиқ аскар жуда зарур. Кўнгилли армия эса отларга бой эмас.

Бугун Алексеевга нисбатан сертакаллуф бўлган Корнилов унга қараб қўйди. У икки томоннинг қай-бирини танлашни билмай тараддудланиб қолгани учун нуфузли бир одамнинг ёрдамига муҳтожлик сезарди. Алексеевнинг гапига диққат билан қулоқ солдилар. Масалани қисқа, аниқ ва очиқ-ойдин ҳал қилишга ўрганган кекса генерал, бир неча маъноли сўз билан Екатеринодарга қараб юриш бошлаш фикрида эканлигини айтди.

— Шу томонга қараб юрсак, большевиклар ҳалқасини ёриб ўтишимиз ва Екатеринодар яқинида жанг қилаётган отряд билан қўшилишимиз осон, — деб гапини тамомлади у.

— Михаил Васильевич, агар биз бу режани амалга ошира билмасак нима бўлади? — деб сўради Лукомский эҳтиётлик билан.

Алексеев тамшаниб, қўли билан харитани чизиб кўрсатди.

— Агар бу режани амалга ошира билмасак у ҳолда бизда Кавказ тоғларига чекиниб, у ерда армиямизни тарқатиб юбориш имкони бор.

Романовский унинг гапини маъқуллади. Марков қизишиб, бир неча огиз сўз айтди. Алексеевнинг асосли далилларига қарши бир фикр айтиш мумкин эмасдек кўринса ҳам, лекин Лукомский сўз олиб, посангини тенглаштирди.

— Мен генерал Поповнинг таклифини қувватлайман, — деди у салмоқлаб. — Кубань устига юриш жуда қийин, бу қийинчиликларни ҳисобга олиш имкон хорижида. Аввало, бизга темир йўлни икки марта кесиб ўтишга тўғри келади...

Кенгашда ўтирганларнинг кўзлари унинг харита устида юрган бармоқларига тикилди. Лукомский ишонч билан сўзини давом этдирди.

— Большевиклар бизни қучоқ очиб кутиб олмайдилар, албатта, — улар зирҳли поездларни устимизга юбордилар. Бизнинг эса юк ортилган араваларимиз ва ярадорларимиз кўп; уларни қолдириб кетолмаймиз. Буларнинг ҳаммаси армиянинг ишини оғирлаштиради ва тезроқ ҳаракат қилишига тўсқинлик қилади. Иннайкейин, Кубань казаклари бизга хайрихоҳ деган ишонч қаердан келиб чиққанини тушунолмайман. Дон казаклари большевиклардан норози деган асоссиз гапларни ёдимизда тутиб, Кубань казаклари ҳақидаги миш-мишларга жуда эҳтиёт бўлиб, шубҳа кўзи билан қарашимиз керак. Кубанликларга ҳам эски рус армияси келтирган мараз юққан... Улар душманлик кайфиятида бўлишлари мумкин. Сўзимнинг охирида шуни такрорлаб ўтайки, мен шарқдаги чўлларга қараб юриш керак ва куч йиғиб туриб, у ердан большевикларга таҳдид солиш керак деган фикрдаман.

Ўз генералларининг кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватланган Корнилов Великокняжескаядан ғарбга қараб юришга, сафарбар вақтида армиянинг сафдан ташқари хизмат қилувчи қисмини отлик аскарлар билан тўлдиришга ва у ердан Кубанга бурилишга қарор берди. У мажлисни беркитгандан кейин Попов билан уч-тўрт оғиз гаплашиб олиб, хайрлашди-да, ўз хонасига чиқиб кетди. Алексеев унинг орқасидан эргашди.

Дон отряди штабининг бошлиғи полковник Сидорин, шпорларини жиринглатиб, зинапояга чиқди-да, севингандек шанғиллаб, чопарларга:

— От келтиринг! — деб қичқирди.

Ёшгина, сариқ мўйловли юзбоши қилич қинини ушлаб, кўлмак сувлар устидан ҳатлаб, зинапоя ол-

дига келди. У зинанинг биринчи поғонасида туриб, шивирлаб:

— Нима бўлди, жаноб полковник?— деб сўради.

— Ёмон бўлмади,— деди секин, кўтаринки руҳ билан Сидорин.— Бизнинг генерал Кубань томонга юришдан бош тортди. Ҳозир йўлга чиқамиз. Сиз тайёرمىсиз, Изварин?

— Ҳа, отларни келтиришяпти.

Чопарлар отларини минию келдилар. Қора соч, бақа кўз чопар ўз ўртоғига қараб:

— Қалай, ҳусни жойидами?— деб сўради-да, кулиб қўйди.

Ёши қайтган чопар мийиғида кулди.

— Бе, тавъя-ку.

— Агар имлаб чақирса йўқ демассан.

— Қўйсанг-чи, тентак! Бугун рўза-я.

Илгари Григорий Мелехов билан бир қисмда хизмат қилган Изварин ўзининг сағриси катта, оқ тумшук қашқа отига сакраб миниб олди-да, чопарларга буюрди:

— Отларга миниб кўчага чиқинг.

Попов билан Сидорин генералларнинг баъзи бирлари билан хайрлашиб, зинадан тушдилар. Чопарлар бири отнинг жиловидан ушлаб турди, генералнинг оёғини узангига киргизиб қўйди. Попов казакча оддий қамчисини ўйнатиб, отини йўрттириб кетди, унинг кетидан чопарлар, офицерлар ва Сидорин оёқларини узангига тираб, сал олдинга эгилиб, отларини ҳайдадилар.

Қўнгилли армия икки кеча қўниб, Мечетинская станциясига етиб келди. Бу ерда Корнилов қишлов райони тўғрисида қўшимча маълумот олди. Бу маълумотлар махфий характерда эди. У сафдаги қисмлар командирларини чақириб, Кубанга томон йўл олиш тўғрисида қарор қабул қилинганини эълон этди.

Поповга ординарец юборилди, бизга қўшилинг, деб иккинчи марта таклиф қилинди. Ординарец-офицер армияни Старо-Ивановский участкаси яқинида қувиб етди. У Поповдан худди аввалги жавобни келтирган эди: Попов назокат билан совуққина қилиб,

Корниловнинг таклифини қабул қилишдан бош тортган ва ўз қароримни ўзгартира олмайман, ҳозирча Сальский округида қоламан, деб ёзиб юборган.

XIX

Новочеркасскни забт этиш учун айланма йўл билан ҳаракат этаётган Голубов отряди билан Бунчук ҳам йўлга тушган эди. Йигирма учинчи февралда улар Шахтнаядан чиқдилар, Раздорская станицасидан ўтиб, кечаси Мелиховская станицасига етиб келдилар. Эртаси куни тонг ёришганда станицадан чиқиб кетдилар.

Голубов ўз отрядини тез юргизиб олиб борарди. Чорпахлдан келган командир отряднинг олдида борар, қўлидаги қамчиси отнинг сағрисига тез-тез тушиб турар эди. Кечаси Бассергеневская станицасидан ўтгандан кейин отларга бир оз дам бериб, юлдузсиз, булутли кечада отлиқлар яна йўлга тушдилар, музлаб қолган йўл от туёқлари остида тарақлар эди.

Кривянская станицасига яқинлашганда йўлни йўқотиб қўйдилар, лекин дарров уни топиб олдилар. Кривянскаяга кирганларида тонг ёриша бошлаган эди. Станица кўчалари ҳувиллаб ётарди. Станица майдони яқинидаги қудуқ ёнида бир кекса қазақ тоғарадаги яхни чопиб кўчирар эди. Голубов унинг ёнига борди, отряд тўхтади.

— Салом ота.

Чол қўлқопли қўлини папоғига тегизиб, нохушлиқ билан:

— Алайкум ассалом,— деди.

— Буважон, станицангиздаги қазақлар Новочеркасскка кетиб қолдиларми? Қазақларни сафарбар қилишдими?

Чол дарҳол болтасини елкасига қўйиб, индамай дарвоза томон қараб кетди.

Голубов отини буриб сўқинди-да.

— Юринглар!— деб бақирди.

Худди шу куни Кичик қўшин қенгаши Константиновка станицасига кўчишга ҳозирланаётган эди. Дон

қўшинининг янги сафар атамани, генерал Попов, қурулли кучларини Новочеркасскдан олиб чиққан, қўшиннинг қимматли ашёларини ташитдириб олган эди. Эрта билан, Голубовнинг Мелиховскаядан чиқиб, Бессергеновскаяга томон кетаётгани тўғрисида маълумот олинди. Кенгаш Новочеркасскни таслим этиш шартлари тўғрисида Голубов билан музокара олиб бориш учун ясовул Сиволобовни юборди. Қаршиликка учрамаган Голубовнинг отлиқ аскарлари унинг кетидан Новочеркасскка бостириб кирди. Голубовнинг ўзи бирталай казаклар билан бирга, терлаб, кўпириб кетган отини Кенгаш биноси томон ҳайдади. Дарвоза олдида бир неча бекорчи одам тўпланиб турар, бир чопар Назаровнинг эгарлоғлиқ отининг жиловидан ушлаб, генерални кутарди.

Бунчук отдан сакраб ушлаб, қўл пулемётини кўгариб олди. Голубов кетидан бошқа казаклар билан бирга Кенгаш биносига чошиб кирди. Эшик тарақлаб очилганда залдаги вакиллар бошларини ўгириб қарадилар. Уларнинг юзи докадек оқариб кетди.

Голубов кўрик вақтидагидек кескин овоз билан: — Ўрнингиздан тур-инг!— деб бақирди-да, шошганидан қоқилиб кетди, казаклар қуршовида, президентум столи томон юрди.

Амирона бақирқни эшитгач, Кенгаш аъзолари стулларини тақирлатиб ўринларидан турдилар; Назаров ўрnidан турмай ўтираверди.

— Кенгашнинг мажлисини тўхтатишга сизнинг қандай ҳақингиз бор?— деб чинқирди у ғазаб билан.

— Сиз қамоққа олиндингиз! Овозингизни ўчиринг!— ғазабидан юзи бўриқиб кетган Голубов Назаровнинг олдига чошиб борди, тужуркасининг елкасидан погонини юлиб олди-да, хириллаб:— Тур даяпман, сенга! Оборинг уни!.. Ҳой! Қимга гапиряпман!? Олтин погонли!..— деб бақирди.

Бунчук эшик оғзига пулемёт ўрнатди. Кенгаш аъзолари қўй сурусидек ғуж бўлиб олдилар. Казаклар Назаровни, қўрққанидан кўкариб кетган Кенгаш раиси Волошиновни ва бир неча одамни судраб Бунчук ёнидан олиб ўтдилар.

Юзи қизариб, бўртиб кетган Голубов қиличинини

қўли билан ушлаб, улар кетидан борарди. Кенгаш аъзоларидан бири унинг енгидан тортиб:

— Жаноб полковник, марҳамат қилиб айтсангиз, биз қаёққа борамиз?— деб сўради.

Қувлиги юзидан билиниб турган бошқа бир аъзо унинг елкаси оша қараб:

— Биз кетаверсак бўладими?— деди.

— Менга деса жаҳаннамга кетинг!— деб бақирди Голубов қўл силтаб. Бунчукнинг олдига келгандан кейин Кенгаш аъзоларига юзини ўгириб, ер тепиндида:— Жўна-жўна! Сенлар билан пачакилашиб ўтиришга вақтим йўқ. Боринг!— деди.

Унинг шамоллаб, хириллаб қолган овози анча вақтгача залдан эшитилиб турди.

Бунчук онасининг олдига бориб ётди. Эртаси куни, Сиверс Ростовни олибди, деган хабар келганда, Голубовнинг рухсати билан эрталаб отига миңди-да, Ростовга жўнади.

У Сиверснинг штабида икки кун ишлади. Сиверс «Окопная правда» газетасининг редактори бўлган маҳалда уни танир эди. Бунчук ревкомга кирди, бу ерда Абрамсон ҳам, Анна ҳам йўқ эди. Сиверс штаби қошида революцион трибунал ташкил этилган эди. Ревтрибунал қўлга тушган оқ гвардиячиларга омон бермай, улар устидан қатъий ҳукм чиқариб турарди. Бунчук бир кун ишлаб суд ишларига ёрдамлашди, облаваларда қатнашди, эртаси куни Аннани кўришга умиди бўлмаса ҳам, бирров кириб ўтиш учун ревкомга жўнади. Зинадан чиқаётганида унинг таниш овозини эшитди. Секин юриб Аннанинг товуши ва кулгиси эшитилган иккинчи хонага кирди-ю, юраги дукурлаб уриб кетди.

Аваллари комендант жойлашган хонанинг ичи тутунга тўлган эди. Бурчакдаги мўъжаз столча ёнида шинелининг тугмалари тушиб кетган, солдатча папоғининг қулоқлари ечилган одам бир нарсаларни ёзарди, солдатлар ва нимча пўстин ҳамда пальто кийган граждандар унинг атрофини ўраб олган эдилар. Одамлар тўп-тўп бўлиб чекишар, гурунглашардилар. Анна дераза ёнида эшикка орқасини ўгириб турар, Абрамсон эса панжаларини бир-бири билан

чалмаштирган ҳолда тиззасини ушлаб дераза токчасида ўтирар, унинг олдида латишга ўхшаган новча бир қизил гвардиячи бошини ёнига хиёл эгиб турарди. У папиросини оғзидан олиб, жимжилогини кўтарарди, қандайдир кулгили бир ҳикояни сўзлаётганга ўхшарди. Анна ўзини орқага ташлаб, қаҳ-қаҳлаб кулар, Абрамсон афтини бужмайтириб илжаяр, унинг ёнида ўтирганлар жилмайишиб қулоқ солишар эди. Қизил гвардиячининг эса худди болта билан йўниб ишлангандек елпичтовоқ юзида ақлли, ўткир, кинояли ифода бор эди.

Бунчук қўлини Аннанинг елкасига қўйди.

— Салом, Аня!

Анна қайрилиб қаради. Юзига қон югуриб, қулоқларининг тагигача қизариб кетди.

— Қайси шамол учирди? Абрамсон, мановингга қара! Соппа-соғ, юзи янги баркашдай ярқираб турибди, сен бўлсанг ундан хавотир олиб юрибсан,— деб бидирлади Анна, кўзларини ердан олмай. Кейин уялиб, ўзини йўқотиб қўйганини яширолмагани учун эшик олдига кетди.

Бунчук Абрамсоннинг иссиқ қўлини қисиб кўришди-да, у билан бир оз суҳбатлашди, суюнчининчага сиғдиролмай, юзида бемаъни илжайиш пайдо бўлганини ўзи сезиб турарди, Абрамсоннинг бир саволига жавоб бермасдан (саволнинг маъносини тушунмаган эди), Аннанинг олдига борди.

— Ҳа, яна сўрашиб қўяйлик, қалайсан?— деди Анна.— Соғ-саломат юрибсанми? Қачон келдинг? Новочеркасскданми? Сен Голубовнинг отрядидамидинг? Э, шундоғ дегин... Хўш, нима гап?

Бунчук ундан кўзини олмай, қаттиқ тикилиб, саволларига жавоб қиларди. Анна унинг кўзларига тик қарай олмай, аланглаб турарди.

— Кел, бир лаҳзага кўчага чиқайлик,— деди Анна.

Шу пайт Абрамсон уларни чақириб қолди.

— Дарров қайтиб келасизми? Уртоқ Бунчук, сенда зарур бир ишим бор. Сенга бир топшириқ бермоқчимиз.

— Бир соатдан кейин қайтиб келаман.

Кўчага чиққанларида Анна меҳр билан Бунчук-

нинг юзига қаради-ю, ўзидан хафа бўлгандай қўл силтаб:

— Илья, уялиб кетганим яхши бўлмади-да, худди қиз боладай қизариб-бўзариб кетдим-а. Бунинг сабаби, аввало, кутилмаганда учрашувимиз, иккинчидан, орамиздаги муносабатнинг ноаниқлигидир,— деди.— Аслини суриштирилса, бир-биримизга нима бўламиз? Ғойибона севишган «келин ва куёвми». Биласанми, нима бўлди, бир куни Абрамсон Луганскда: «Бунчук билан бирга турасанми?» деб сўраб қолди. Мен «йўқ» дедим, аммо у жуда сергақ одам, кўзга ташланиб турган нарсани кўрмаслиги мумкин эмасди. У менга ҳеч нарса демади, лекин кўзларидан сўзимга ишонмаётгани кўриниб турарди.

— Хўш, гапни сендан эшитайлик, ишлар қалай?

— Э, биз бу ерда катта иш бошлаб юбордик! Икки юз ўн бир аскардан иборат отряд туздик. Ҳам ташкилий, ҳам сиёсий ишлар олиб бордик... Ҳаммасини икки оғиз сўз билан гапириб бериб бўладими? Мен кутилмаган учрашувдан эсанкираган эканман, ҳалиям ўзимга келолмаяпман. Сен қаерда... кечаси қаерда ётибсан?—деб сўраб қолди Анна гапни бўлиб.

— Шу ерда... бир ўртоғимникида.

Бунчук алдагани учун уялиб кетди: у Сиверснинг штаби жойлашган хонада тунаб қолган эди.

— Сен шу бугуноқ бизникига кўчиб келасан. Уйим қаердалиги эсингдами? Бир зақтлар сен мени узатиб қўйган эдинг.

— Уйингни топаман. Аммо... уйингдагилар қислиб қолмасмикан?

— Бунақа гапларингни қўй, ҳеч ким сиқилмайди, бу тўғрида энди оғиз очма.

Кечқурун Бунчук лаш-лушини кенг бир солдатча сумкага жойлаб, Аннанинг шаҳар чеккасидаги уйига келди. Мўъжазгина гиштин уйнинг эшиги оғзида уни бир кампир қарши олди. Кампирнинг юзи Аннаникига сал-пал ўхшарди: унинг ҳам кўзлари тимқора, бурни қиррали, аммо юзини ажин босиб, саргайиб кетган, тишлари тушган, ўрадек бўлиб қолган эди.

— Сиз Бунчукмисиз?— деб сўради у.

— Ҳа.

— Кира қолинг, айланай. Қизим сиз тўғрингизда гапирувди.

Кампир Бунчукни тор бир ҳужрага олиб кирди, буюмларини қўйишга жой кўрсатиб, шишинқираган бармоқлари билан ҳужрани кўрсатди ва:

— Сиз шу ерда турасиз. Бу каравот ҳам сиз учун қўйилган,— деди.

Кампир сўзларни яҳудийлардек сал-пал бошқача талаффуз этарди. Уйда ундан бошқа бўйи етмаган, ориққина, кўзлари Аннаники сингари чуқур ўрнашган бир қиз бор эди.

Бир оздан сўнг Анна ҳам келди. У келиши билан уй ғовур-ғувурга тўлди, ҳамма жонланиб кетди.

— Бизни ҳеч ким йўқламадими? Бунчук келмадими?

Онаси унга ўз тилида бир нима деб жавоб қилди. Шундан кейин Анна шипиллаб юриб эшик олди-га келди.

— Қираверсам бўладими?

— Ҳа.

Бунчук ўрнидан туриб, уни қаршилади.

— Хўш, қалай? Жойлашиб олдингми?

Анна кулиб турган кўзлари билан унга қараб, сўради:

— Ҳеч нарса едингми? Юр, бу ёққа.

Анна Бунчукнинг енгидан ушлаб, биринчи хонага олиб кирди-да:

— Ойижон, бу менинг ўртоғим,— деб жилмайиб қўйди.— Сиз уни хафа қилманг.

— Гапингни қара-я, нега хафа қиларканман?.. У бизнинг меҳмонимиз-ку.

Кечаси Ростовда бодроқ қовургандай патир-путур ўқ овозлари эшитилди. Уқтин-ўқтин пулемёт тариллаб, кейин жим бўлиб қолди. Зим-зиё февраль кечаси яна сукунати билан кўчаларни ўз қучоғига олди. Бунчук билан Анна шинамгина ҳужрада узоқ гаплашиб ўтирдилар.

— Бу ҳужрада мен билан синглим турардик,— деди Анна.— Кўриб турибсанки, уйимиз саҳобалар

уйига ўхшайди. На арзон баҳо суратлар, на фото суратлар бор? Гимназистканинг уйига ярашадиган ҳеч нарса йўқ.

— Қандай тирикчилик ўтказар эдингиз?— деб сўради гап орасида Бунчук.

Анна гурур билан жавоб берди:

— Мен Асмолов фабрикасида ишлардим, ҳам дарс берар эдим.

— Ҳозир-чи?

— Ойим кийим тикадилар. Икки киши учун кўп пул керак эмас.

Бунчук Новочеркасскнинг олиниши, Зверев ва Каменск яқинида бўлган жанглار тафсилотини гапириб берди. Анна эса Луганск билан Таганрогда ишлаган пайтларидаги таассуротларини сўзлаб берди.

Соат ўн бирда онаси ўз хонасидаги лампани ўчириши билан Анна чиқиб кетди.

XX

Март ойида Бунчукни Дон ревкоми қошидаги революцион трибуналга ишга юборишди. Новчадан келган, кўзлари хиралашган, иш ва уйқусизликдан ранг-рўйи кетган трибунал раиси уни дераза ёнига тортиб:

— Нечанчи йилдан бери партиядасан? Э, жуда соз. Шундай қилиб, сен бизда комендант бўласан,— деди қўл соатини силаб қўйиб (у мажлисга шошилаётган эди)— ўтган кеча биз ўз комендантимизни пора олгани учун «Духонин штабига» жўнатдик. Ўзиям одамга озор беришдан лаззатланадиган, беадаб, ярамас одам эди,— бунақалари бизга керак эмас. Бу — ифлос иш, аммо бунда ҳам партия олдидаги масъулиятингни тамомила сақлашинг зарур. Гапимни тушуниб ол, бу ишда,— раис шу кейинги гапни чертиб гапирди,— одамгарчиликни сақлаш керак. Биз зарурат юзасидан контрреволюционерларни мавҳ этамиз, аммо бу ишни ўйинга айлантириб юбормаслик керак. Гапимни уқдингми? Жуда соз. Бор, ишни қабул қилиб ол.

Бунчук шу кечаси ўн олти кишидан иборат қизил гвардиячилар командаси билан ярим кечада, ўлимга ҳукм қилинган беш кишини шаҳардан уч чақирим нарига олиб чиқиб отиб ташлади. Улардан иккитаси Гниловская станицалик казак, қолганлари Ростов шаҳри граждандлари эди.

Деярли ҳар кун ўлимга маҳкум қилинганларни ярим кечада юк машиналарига солиб, шаҳар ташқарисига олиб чиқардилар, улар учун наридан-бери гўр қазиларди. Бу ишни ўлимга ҳукм қилинганлар, қисман қизил гвардиячилар бажарар эдилар. Бунчук қизил гвардиячиларни сафга тизиб, бўғиқ овоз билан:

— Революция душманларига...— деб наганини силтарди,— ўт очилсин?..

Бир ҳафта ичида у қорайиб, озиб, чўп бўлиб қолди. Кўзлари чуқур тушиб кетган, лип-лип учган қовоқлари кўзларидаги ғам ва ҳасрат ифодасини яширолмасди. Анна уни фақат кечалари кўрарди. Анна ревкомда ишлар, уйига жуда кеч қайтар, аммо ҳар вақт Бунчук келиб, деразани тиқиллатгунча ухламай пойлаб ўтирар эди.

Бир куни Бунчук, одати бўйича, ярим кечадан ошгандан кейин келди. Анна эшикни очиб:

— Овқатланиб оласанми?— деб сўради.

Бунчук жавоб қилмади: маст кишидек гандирак-лаб, ўз ҳужрасига ўтди-да, шинели, шапкаси, этигини ечмасдан каравотига ўзини ташлади. Анна олди-га келиб, юзига тикилди: унинг кўзлари ярим очиқ қолган, қаришиб қолган тишлари орасидан тупуги оқиб турар, тифдан кейин сийраклашиб қолган сочлари пешонасига ёпишган эди.

Анна ёнига ўтирди. Унга раҳми келиб юраги эзилиб кетди. Шивирлаб:

— Илья, бу иш сенга оғирлик қиляптими?— деб сўради.

Бунчук унинг қўлини қисиб қўйди-да, тишларини ғирчиллатиб юзини деворга ўгириб олди, чурқ этмай уйқуга кетди. Кейин уйқусираб, бир нима деб гўлдиради, ётган жойида сапчиб-сапчиб тушди. Анна унинг ҳолини кўриб, тепа сочлари тикка бўлиб кет-

ди. Бунчукнинг ярим очиқ қолган кўзлари орқасига тортиб кетган, киприклари орасидан кўзларининг сарғиш оқ соққаси кўриниб турарди.

Эрталаб Анна унга ёлвориб:

— Бу ишни ташла!— деди.— Ундан фронтга кетган яхши. Ранги-рўйинг бир ҳолатда, Илья! Бу иш сени ҳалок қилади.

Ҳазабидан кўзининг пахтаси чиқиб кетган Бунчук:

— Бас қил!..— деб бақариб юборди.

— Бақирмасанг-чи. Қўнглингга қаттиқ тегдимми?

Бунчук бирдан жим бўлиб қолди, гўё бир бақариш билан юрагини бўшатгандай бўлди. Қўлларига ҳорғин назар ташлаб, деди:

— Мурдор инсонларни ўлдириш — ифлос иш. Одамни отиб ташлаш соғлиқ учун ҳам, юрак учун ҳам зарарли... Вой сени...— У Анна олдида биринчи марта беҳаё сўзлар билан сўкинди.— Бундай ифлос ишга ё аҳмоқлар ёки ваҳший одамлар, ёинки мутаассиб одамлар киради. Шундай эмасми? Ҳамманинг ҳам гулзор ичида сайр этгиси келади, аммо савил қолгур гуллар ва дарахтларни экишдан олдин ерни ахлатлардан тозалаш керак! Ерга ўғит солиш керак! Қўлингни тупроққа булғаш керак?— деди у овозини баланд чиқариб, ҳолбуки Анна ундан юзини ўгириб, миқ этмай ўтирарди.— Ахлатларни йўқотиш керак, аммо бу ишдан ҳазар қиладилар!..— Бунчук борган сари қизишиб, столни муштлаб, қон тўлган кўзларини пирпиратарди.

Аннанинг онаси эшикдан бош суқиб қаради. Бунчук ўзига келиб, секин гапира бошлади:

— Мен бу ишдан кетмайман. Ўзимнинг фойдали иш қилаётганимни кўриб турибман, ҳис этиб турибман? Ахлатларни чиқариб ташляпман! Ер унумдор бўлсин деб ўғитляпман? Серҳосил бўлсин деб! Бир вақт келиб, бу ер устида бахтли одамлар кезади... Эҳтимол, ҳали туғилмаган ўғлим кезади...— деб кулди у хириллаб.— Мен у газандалар... каналарнинг қанчадан-қанчасини отиб ташладим. Қана шундай ҳашаротки, баданнинг ичига кириб кетади... Мен бу ифлосларни ўнлаб ўз қўлим билан ўлдирдим...—

Бунчук калхат панжасидай тирноқли, қора тук босган, маҳкам юмилган муштини узатиб кўрсатди; кейин қўлларини тиззаси устига қўйиб, шивирлаб деди:—Умуман, ер ютсин уларни! Ёнадиган бўлсанг гуриллаб ён, сасиб ёнма... Лекин чарчаганим рост... Бир оз вақт ўтсин, кейин фронтга кетаман... сен ҳақлисан.

— Анна унинг гапига индамай, қулоқ солиб турди-да, аста деди:

— Ё фронтга кет, ёки бошқа ишга ўт... Кет, Илья, бўлмаса... миянг айниб қолади.

Бунчук унга орқасини ўгириб, ойнани чертди.

— Йўқ, мен қалин-қаттиқ одамман... Сен, албатта, темирдек одамлар бор деб ўйлама. Биз ҳаммамиз бир хил материалдан қилинганмиз... Урушда қўрқмайдиган, одам ўлдирганда азоб... руҳий азият чекмайдиган одам йўқ... Аммо погонларга кишининг юраги ачишмайди. Улар сен билан биздек онгли одамлар. Менга қара, кеча отиб ўлдирилган тўққиз киши ичида уч меҳнаткаш... казаклар бор эди... Бирининг қўлини еча бошладим...— Бунчук гўё борган сари узоқлашиб кетаётгандек, товуши секин ва ноаниқ эшитила бошлади:— Қўлини ўшласам — чармдек... қаттиқ... қўлини қадоқ босган... Қоп-қора қафти ғадир-будур... қавариб кетган... Хайр, мен кетдим, — деди у гапини шартта бўлиб. Аннага билдирмай, худди жун арқон билан бўғилгандек томирлари тортишиб қолган бўйнини ишқалаб қўйди.

У этигини кийди, бир стакан сут ичиб чиқиб кетди. Анна унинг кетидан югуриб, коридорда етиб олди. Унинг оғир қўлини ўз қўллари орасига олиб турди-да, қизариб, ловиллаб кетган юзига маҳкам босди-ю, сўнгра чопганча ҳовлига чиқиб кетди.

* * *

Кун исиб кетди. Баҳор Доннинг этагидан бошлаб юқорисига томон силжимоқда. Мартнинг охирларида гайдамаклар ва немислар томонидан мағлубиятга учраган украин қизил гвардиячи отрядлар Ростовга кела бошладилар. Шаҳарда одам ўлдириш, талончилик, ўзбошимчалик билан бировларнинг молини

мусодара қилиш ҳодисалари юз бера бошлади. Ревком сўнг даражада интизоми бузилган отрядларни қуролсизлантиришга мажбур бўлди. Бу иш тўқнашсиз, отиш-тутишсиз ҳал бўлмади. Новочеркасск яқинидаги казаклар бош кўтара бошладилар. Март ойида теракларнинг куртаклари бўртиб қолгандек, станцияларда ҳам казаклар билан келгинди деҳқонлар ўртасидаги зиддият зўрайиб кетди, баъзи жойларда исён кўтарилди, контрреволюцион фитналар очилди. Ростов эса қизгин бир ҳаёт кечирмоқда эди: кечалари Большая Садовая кўчасида солдат, матрос, ишчилар кезиб юрар эдилар. Улар митинг қилишар, писта чақишар, пўчоғини йўлкаларнинг четиде оқиб турган ариқларга туфлаб ташлашар, хотинларга тегишар эдилар. Илгаригидек ишлар, овқат ешар, ичар, ухлар, ўлар, туғар, севар, душманлашар, денгиздан эсган шўртак ҳаводан нафас олар, катта-кичик эҳтиросларга берилар эдилар. Ростов устига фалокатли кунлар келмоқда эди. Ҳаводан эриган қора тупроқ ернинг ва яқинлашиб келаётган жанглarning қонли ҳиди келмоқда эди.

Шундай серқуёш, ажойиб кунларнинг бирида Бунчук уйига ҳар вақтдагидан эртароқ келди ва Аннани кўриб ҳайрон қолди.

— Сен-ку ҳамиша кеч келардинг, бугун нега эрта келдинг?—

— Бугун тобим йўқроқ.

Анна унга эргашиб ҳужрасига кирди. Бунчук ечинди-да, хурсандлигидан титраб, илжайиб туриб:

— Аня, бугундан бошлаб трибуналда ишламайман,— деди.

— Ростдан-а? Сени қаёққа юборишмоқчи?

— Ревкомга. Бугун Кривошликов билан гаплашдим. У мени бирор округга юборишга сўз берди.

Улар кечки овқатни бирга едилар. Бунчук ухлагани ётди. У ҳаяжонлангани учун узоқ вақтгача ухлаёлмади, папирос чекди, қаттиқ тўшак устида тўлғаниб, хурсандлигидан чуқур-чуқур нафас оларди. У, трибуналдан кетаётганига жуда хурсанд эди, чунки яна бир оз ишласа мазаси кетиб қолишини биларди. У тўртинчи папиросни чекиб тугатганда

эшик гичиллаб очилди. Бошини кўтариб қараса, Анна экан. У яланг оёқ, ич кўйлақда, бўсагадан ҳатлаб ўтиб, аста унинг каравоти ёнига келди. Дераза қоқоғининг тирқишидан унинг яланғоч елкасига кўкиш ой нури тушиб турарди. У энгашди-да, қайноқ кафтини лаблари устига қўйди.

— Нарроқ сурил. Жим...

Анна Бунчукнинг ёнига ётди-ю, сабрсизлик билан самбитгол новдасидек оғир сочларини пешонасидан олиб ташлади, хумор кўзлари чақнаб кетди-ю, ўзини зўрлаб, дангал гапирди.

— Бугун бўлмаса, эртага сендан айрилиб қоламан... Мен сени жону таним билан севишни истайман?— Анна ўзининг журъатидан қўрқиб кетиб:— Тезроқ бўла қол!— деди.

Бунчук уни ўпди-ю, лекин ўзининг ожизлигини ҳис этиб даҳшатга келди, уялганидан ерга кириб кетгудек бўлди.

Бунчукнинг боши қалт-қалт қилар, икки бети ловуллашиб ёнарди. Анна унинг қучоғидан чиқиб, жаҳл билан итариб ташлади, нафратидан, жирканганидан нафаси тиқилиб, шипшиш билан сўради.

— Сен... сенинг эрлик қувватинг йўқми? Ёки сен... касалмисан? Э-воҳ, қандай шармандалик?.. Қўлинг-ни торт, мендан!

Бунчук Аннанинг панжасини шундай қисдики, бармоқлари сал-пал қирсиллаб кетди, унинг катта очилган адоват тўла кўзларига тикилиб, дудуқланиб, бошини қалтиратиб туриб сўради:

— Нима айбим бор? Нега мени мазамат қиласан? Ҳа, илигим қуриган!.. Ҳатто шу ишга ҳам ҳозир қодир эмасман... Касал эмасман... гапимга қулоқ сол! Мен адоӣ-тамом бўлганман... Оҳ-ҳ...

У бўғиқ овоз чиқариб ингради, каравотдан сакраб тушиб, папирос чекди. Қалтак еган кишидек, анчагача дераза ёнида букчайиб турди.

Анна ўрнидан турди-ю, уни қучоқлаб, она каби пешонасидан ўпди.

Бир ҳафтадан кейин Анна ўтдек ёнган юзларини унинг қўллари остига яшириб:

— ... Мен, қувватингни сарф қилиб қўйгансан деб

Ўйловдим... Иш илигингни қуритганини билмаган эканман,— деди.

Шундан кейин Бунчук ёлғиз сезгили хотиннинг навозишини эмас, балки унинг тўлиб-тошган, илиқ оналик меҳрини ҳам ҳис этди.

Бунчукни четга жўнатмадилар. Подтелковнинг талаби билан уни Ростовда қолдирдилар. Дон ревкомининг иши бошидан ошиб ётган пайт эди. Ревком вилоят Советлар съездига ва Доннинг нариги томонида яна бош кўтарган контрреволюцияга қарши курашга ҳозирланмоқда эди.

XXI

Сой бўйидаги самбиттолларнинг орқа томонида қурбақалар қуриллашади. Қуёш тепа орқасига ўтиб олган. Сетраков хуторига кечки салқин тушган. Қуруқ йўл устига уйларнинг узун эгри-бугри соялари тушиб турибди. Даштдан йилқилар қайтиб келган. Қазак аёллар бир-бирларига янгиликларни гапириб бериб, қўлларидаги чивиқ билан сигирларини ўтлоқдан ҳайдаб келишмоқда. Тор кўчаларда яланг оёқ, офтобда қорайган казак болалари бир-бирларининг устларидан сакрашиб ўйнашади. Чоллар эшик оғзидаги супачаларда виқор билан ўтиришибди.

Қишлоқ экин-тикиндан қутулган, баъзи жойлардагина тариқ ва кунгабоқар экаётган эдилар.

Энг чеккадаги ҳовли олдидаги эман ғўлалари устида бир неча казак ўтирарди. Уй эгаси, чўтир тўпчи герман урушида бўлган бир воқияни ҳикоя қилар эди. Сухбатдошлари — чол қўшниси билан куёви бўлган ёш, қўнғироқ соч казак унинг гапига индамай қулоқ солиб ўтиришарди. Уй эгасининг бояр хотинига ўхшаган баланд бўйли, кўркам, тўлагина хотини зинадан тушди. Этаги юбка ичига тикилган, пушти ранг кўйлагининг енги шимарилган, қорача, дўмбоқ билаклари яланғоч эди. У челақ кўтариб казак аёлларга хос эркинлик билан олиф-тачасига қадам ташлаб оғилхонага ўтиб кетди. Синькаланган оқ рўмол билан танғилган сочи тўз-

фиган (у ҳозиргина таппи қалаб, печкани эртага овқат пиширишга тахт қилиб қўйган эди), яланг оёғига илиб олган кавшлари шалоплар, ҳовлида ўсиб, кўрпа бўлган кўкатларни аста босиб юрарди.

Ғўла устида ўтирган казакларнинг қулоғига челақка соғилган сутнинг чиртиллаган овози эшитилди. Уй бекаси сигирини соғиб бўлиб, челақни кўтарган чап қўли томонга бир оз эгилиб, уйга қараб қадам ташлади. Остонадан туриб, ёқимли овоз билан:

— Сёма, бузоқни қидириб топиб келсанг-чи!— деди.

— Митяша қаёқда?— деб сўради уй эгаси.

— Қайси гўрга кетган, ким билади дейсан.

Эри эран-қаран ўрнидан турди-ю, муюлиш томонга қараб кетди. Чол билан куёви ҳам уйларига жўнай деб турганларида, уй эгаси:

— Дорофей Гаврилич, баққа кел!— деб чақириб қолди.

Чол билан куёви унинг олдига келишди. Қазак индамай қўли билан даштни кўрсатди. Йўл устини қоплаган қўнғир чанг-тўзон яқинлашиб келмоқда эди. Унинг орасидан саф-саф бўлиб келаётган пиёда, отлиқ аскарлар, аравалар кўринди.

Чол ҳайрон бўлиб, кўзларини қисиб қаради-да, кафтини оппоқ қошлари устига қўйиб:

— Булар аскар эмасмикан?— деди.

— Булар ким бўлдийкин?— деб безовталанди уй эгаси.

Унинг хотини дарвозадан чиқиб олдиларига келди, энди у кофтасини кийиб олган эди. Аёл даштга қараб турди-да, ҳанг-манг бўлиб:

— Вой, булар кимлар? Э худойим, еру кўкни одам босиб кетибди-я!— деди.

— Афтларидан яхши одамларга ўхшамайди...

Чол жойида депсиниб туриб, кейин ўз уйи томон жўнади, куёвига:

— Бор уйингга, бу ерда пишириб қўйибдимиз?— деб ўшқирди.

Болалар ва аёллар тор кўчанинг бошига қараб югуришди, казаклар тўп-тўп бўлиб уй томонга бо-

рар эдилар. Даштда, қишлоқдан бир чақирим нарида аскарлар колоннаси келар; шамол ғовур-ғувур товушлар, отларнинг кишнаши, филдиракларнинг гумбурлашини келтирар эди.

— Булар казаклар эмас... Бизникиларга ўхшамайди,— деди казак аёл эрига.

У елкасини қисиб қўйди.

— Албатта казаклар эмас. Немислар келаётган бўлмасин тағин. Йўқ, руслар... Қара, яловлари қизил!.. Э, бундан чиқди улар...

Новча атаманли казак улар олдига келди. Кўринишдан безгаги тутиб турганга ўхшарди: ранги сомондек сап-сарик, эғнида пўстин, оёғида пийма бор эди. У ҳурпайган папоғини сал кўтариб.

— Кўряпсанми, байроқларини? Большевиклар,— деди.

— Ҳа, большевиклар.

Колоннадан бир неча отлик ажралиб чиқди. Улар қишлоққа қараб от чоптириб келаверишди. Казаклар бир-бирларига қараб қўйиб, индамай тарқалишди, қизлар ва болалар чекка-чеккага тўзиб кетишди. Беш минутдан кейин кўчада ҳеч зоғ қолмади. Отликлар ёпирилиб тор кўчага киришди, отларини ниқтаб, чорак соат илгари казаклар ўтирган ғўлалар олдига келишди. Уй эғаси бўлган казак дарвоза олдида қаққайиб турарди. Энг олдиндаги отлик (афтидан, уларнинг бошлиғи бўлса керак) човкар от минган, кубанка кийган, белини камар билан танғиган, пистоқи ранг кўйлагига катта қизил лента таққан киши отини дарвоза олдида тўхтатиб:

— Салом бердик, хўжайин. Дарвозангни оч,— деди.

Тўпчининг чўтир юзи оқариб кетди:

— Сизлар ким бўласизлар?

— Дарвозани очсанг-чи!— деб бақирди кубанка кийган солдат.

Човкар от, бетоқатлик билан кўзларини чақнатиб, кўпириб кетган оғзидаги сўлиғини чайнаб, олдинги оёғи билан четан деворни тепа бошлади. Казак дарвозани очди, отликлар бирин-кетин қўрага кирдилар.

Кубанка кийган отлиқ эпчиллик билан эгардан тушди, от минавериб қийшайиб қолган оёқлари билан катта-катта қадам ташлаб зинапоя томон юрди. Қолган отлиқлар эгардан тушгунларича зина босқичига ўтириб, портсигарини чиқарди. Папиросини тутатаётиб, уй эгасига чекишни таклиф этди. Казак чекишдан бош тортди.

— Чексанг-чи!

— Раҳмат.

— Бу ердагилар эски мазҳабдами?

— Йўқ, православ динида... Узингиз ким бўласиз?— деб сўради казак қовоғини солиб.

— Бизми? Иккинчи социалистик армиянинг қизил гвардиячилари.

Қолганлар ҳам отдан тушгандан кейин отларини етаклаб зинапоя олдига келишди. Улардан бири — сочи отнинг ёлидек пахмайиб кетган дароз солдат қўйхонага қараб юрди. У гўё шу уйнинг эгасидек, қўйхонанинг эшигини очди, бошини энгаштириб тўсиқ тагидан ичкари кирди-да, қуйруғи катта дўнан қўчқорни шохидан судраб олиб чиқди.

— Петриченко, бу ёққа кел, қарашвор!— деб қичқирди у кескин товуш билан.

Қалта австрицча шинель кийган кичкинагина солдат югуриб келди. Уй эгаси бўлган казак, гўё бировнинг қўрасига кириб қолган кишидек, соқолини силаб турар эди. У фиринг демади. Фақат қилич билан бўғизланган қўчқор ингичка оёқларини питирлаётганда томоғини қириб қўйиб, зинапоя томон юрди.

Кубанка кийган солдат билан яна икки киши: бири — хитой, бошқаси камчаткаликка ўхшаган солдат казак орқасидан эргашиб уй ичига киришди.

— Хўжайин, хафа бўлма,— деди кубанлик остонадан ҳатлаб ўтаркан тагдор қилиб,— биз ошиғи билан тўлаймиз.

У шимининг чўнтагига уриб, қиқирлаб кулиб қўйди, кейин бирдан кулгидан тўхтаб, уй эгасининг хотинига тикилиб қолди. Аёл тишини тишига қўйиб, печка ёнида турар, унга жовдираб қарарди.

Кубанлик хитойга ўгирилиб, олазарак бўлиб:

— Сен, хўжайин билан (у бармоғи билан уй эгасини кўрсатди) бирпасга чиқиб тур,— деди,— у билан бирга чиқ, отларга беда беради... Бор, беда бер. Эшитяпсанми? Биз ортиғи билан тўлаймиз! Қизил гвардия таланчилик қилмайди. Бор, казак, тезроқ бўл!— Кубанликнинг овозида таҳдид оҳанги эшитилди.

Казак хитой билан яна битта солдатнинг олдига тушиб, орқасига бир қараб қўйди-да, уйдан чиқиб кетди, лекин зинадан тушиши билан хотинининг йиғлаган товушини эшитди. Орқасига қайтиб, югурганича даҳлизга кириб, эшикни қаттиқ тортди. Қичкина илгакнинг зулпуни чиқиб кетди. Кубанлик тўлагина аёлнинг яланғоч билагидан ушлаб, ним-қоронғи даҳлизга судрамоқда эди. Аёл тихирлик қилиб, унинг кўкрагидан итарарди. Кубанлик унинг белидан қучоқлаб, даст кўтариб даҳлизга олиб кириб кетмоқчи бўлиб турганда, эшик тароқлаб очилиб кетди. Казак катта-катта қадам ташлаб бориб, хотинининг олдини гўсди. У паст елимшиқ овоз билан деди:

— Сен уйимга меҳмон бўлиб келдинг... нега энди хотинимни хафа қиласан? Бу нима қилиқ? Қоч! Қурол-яроғингдан қўрқадиган одам йўқ! Олганинча ол, тала, лекинига бировнинг хотинига шилқимлик қилма! Улигимнинг устидан ҳатлаб, бу ишни... Ньюрка, сен ҳам... у бурун катаklarини кериб, хотинига ўгирилди:— чиқ бу ердан, Дорофей тоғанинги уйига бор. Бу ерда қиладиган ишини йўқ.

Кубанлик кўйлақ устидан боғлаган камарини тўғрилаб, оғзини қийшайтириб қўйди:

— Войбўй, жудаям сержаҳл экансан-у, хўжайин... ҳазиллашиб ҳам бўлмас экан-да... Менинг ҳазилкашлигимни ротадагиларнинг ҳаммаси билади. Мен бу ишни жўртталиқка қилдим. Кел, бу аёлни бир синаб кўрай дедим, у бўлса чивин тегмай чириллайди... Сен отларга беда бердингми? Беда йўқми? Қўшниларида-чи?

У ҳуштак чалиб, қамчисини ўйнатиб, уйдан чиқди. Кўп ўтмай, бутун отряд қишлоққа етиб келди. Отрядда саккизта отлиқ ва пиёда аскар бор эди. Қизил гвардиячилар тунаш учун қишлоқдан нари-

роқда манзил қурдилар. Отряд командири турли халқлардан ташкил топган бебош солдатларига ишонмаганидан, қишлоқда тунашни истамади.

Гайдамақлар ва Украинани оёқ ости қилган немислар билан бўлган урушда шикаст еган 2-нчи социалистик армиянинг Тирасполь отряди жанг билан душман ҳалқасини ёриб ўтиб, Донга етиб келди. Улар Шептуховка станциясида вагонлардан тушди, лекин олдинда немислар бўлгани учун, шимолга, Воронеж губерниясига етиб олиш мақсадида, саф тортиб Мигулин станицасига қарашли қишлоқлардан босиб ўтди. Отрядга кириб олган бирталай жиноятчи унсурларнинг таъсири остида ахлоқлари бузилган қизил гвардиячилар йўлда ўзбошимчалик қилиб келди. 17 апрелга ўтар кечаси Сетраков қишлоғи яқинда тунаш учун манзил қурган солдатлар, командирлар составининг таҳдиди ва ман қилишига қарамай, тўп-тўп бўлиб, қишлоққа келиб, қўйларни бўғизлай бошлашди, қишлоқ чеккасида икки казак аёлини зўрлашди майдонда бекордан-бекорга милтиқ отишиб, ўз одамларидан бирини ярадор қилишди. Кечаси қоровулга қўйилган солдатларнинг ҳаммаси ичкилик ичиб маст бўлиб қолди (ҳар бир аравада спирт топи-лар эди). Шу пайт хутордан атрофдаги қишлоқларга юборилган уч отлиқ казак ҳаммани оёққа турғизди.

Казаклар тун қоронғисида отларини эгарлаб, қуролланиб олишди-да, фронтчилар ва чоллардан отрядлар тузишди ва қишлоқларда яшаган офицерлар ённки вахмистрлар бошчилигида Сетраковга йиғилишди, қизил гвардиячилар отрядини ўраб олиб жарликларда, дўнғлар орқасида биқиниб ётишди. Мигулиндан, Колодезнийдан, Богомоловдан кечаси ярим-ёрти сотнялар етиб кела бошлади. Верхнечирликлар, наполовликлар, калиновликлар, ейликлар, колodzянликлар оёқланди.

Осмонда Хулкар юлдузининг нури ўчди. Тонг ёриша бошлагач, казаклар сурон кўтариб, ҳар тарафдан қизил гвардиячилар устига от солдилар. Пулемёт тариллай бошлади, лекин дарров овози ўчди, палапартиш отилган ўқларнинг овози ҳам

тинди, қиличларнинг визиллаган овозигина эшитиларди.

Бир соатдан кейин иш тамом бўлди: отряд бутунлай тор-мор қилинди, икки юздан ошиқроқ одам қиличдан ўтказилди, отиб ўлдирилди, беш юзтачаси асир олинди. Тўрт тўпдан иборат икки батарея, йигирма олти пулемёт, мингта милтиқ бирталай анжом ва аслаҳа казаклар қўлига тушди.

Эртасига бутун округ бўйлаб катта тош йўллар ва сўқмоқларда қизил байроқчаларини ҳилпиратиб хабарчилар от чопгириб юрар эдилар. Станицалар ва қишлоқлар ари индек гувиллар эди. Маҳаллий Советларни йиқитиб, дарҳол атаманлар сайлашарди. Казанск ва Вешенская станицаларининг сотнялари Мигулинга кечикиб келишди.

Апрелнинг йигирмаларида Донец округининг юқори қисмидаги станицалар ажралиб чиқди. Улар ўз округларини тузиб, унга юқори Дон округи деб ном беришди. Вилюятда аҳолисининг сони, ўзига қарашли бўлган қишлоқларнинг кўплиги жиҳатидан Михайловскдан кейин иккинчи ўринда турган Вешенская округ маркази қилиб белгиланди. Кўп ўтмай, аввалги қишлоқлар станицаларга айлантирилди. Шумилин, Каргин, Боков станицалари пайдо бўлди. Йигирма станица ва битта украин волостини ўзига қаратиб олган Юқори Дон округи марказдан ажралиб, мустақил бўлиб олди. Юқори Дон округи составига собиқ Донец округининг қуйидаги станицалари: Казанск, Мигулин, Шумилин, Вешенская, Елан, Каргин, Боков, Пономарев волости; собиқ Усть-Медведица округидан: Усть-Хопер, Краснокустк, Хопер округидан: Букановск, Слэшчевск, Федосеев станицалари кирди. Елан станицасининг казаги, ҳарбий академияни битирган генерал Захар Акимович Алферов бир оғиздан округ атамани қилиб сайланди. Алферов тўғрисида шундай гаплар юрарди; ҳеч нарса қолмаган бу казак офицери серғайрат ва ақлли хотинининг ҳаракати билан одам қаторига кирган; бу истеъдодсиз офицер уч марта имтиҳондан йиқилибди, тўртинчи имтиҳондан аранг ўтиб, академияга киргандан кейингина, хотини уни тинч қўйибди.

Лекин бу кунларда Алферов орқасидан кўп гапир-ишмас эди. Одамларнинг мияси бошқа нарсалар билан банд эди.

XXII

Тошқин сувлар камая бошлади. Полиз четанлари ёнидаги ўтлоқзорда саз тупроқли қўнғир ерлар яланғочланиб қолди. Сув билан оқиб келган хас-чўп, қуруқ қамишлар, шох-шаббалар, қўғалар, бултурги хазонлар тошқин жойлар четига лентадай тизилиб қолган. Дарё бўйидаги толзор сув ичида қолиб, толларнинг учи кўкариб кўринар, попуклари сувга осилиб турарди. Тераклар куртак чиқара бошлаган, қишлоқдаги қўралар атрофида тошқин ичида қолган қизил толларнинг новдалари сувга энгашган. Ўрдак жўжаларига ўхшаган сап-сарик момиқ кучалалар шамолда чайқалиб, сув бетида сузиб юрарди.

Ёввойи ғозлар, ўрдак галалари тонг ғира-ширасида овқат излаб, полизларга сузиб келарди. Дарёнинг адоғидаги чакалакзорда саҳар пайтида ўрдаклар ғағалашиб юрарди. Кундузлари, туш пайтида ҳам, шамолда тўлқинланган Дон устида ола-була чуррақлар чайқалиб сузиб юрарди.

Уша йили қушлар жуда кўп учиб келган эди. Балиқчи казаклар қайиқларда тўрлар ёнига йўл олишар экан, тонг пайти, офтоб қизариб чиқиб сувда акс этган маҳалда, сув босган чакалакзор ичида яшириниб дам олаётган оққушларни бир неча марта кўрганлар. Аммо Христоня билан Матвей Кашулин бобо қишлоққа келтирган янгилек ҳаммадан ҳам ажиброқ эди. Улар иморатбон ёғоч қесиб келиш учун хазинага қарашлик ўрмонзорга борган эканлар. Ўрмон ичига кираётганда чакалакзор ичида ётган болалик ёввойи эчкини ҳуркитиб юборибдилар. Тўнғизтароқ ва тиканаклар ўсган чакалакзор ичидан сарғиш-қўнғир, ориқ эчки чопиб чиқибди-да, баландликда туриб, дарахт кесувчиларга бир неча секунд қараб қолибди, кейин ингичка, чиройли оёқлари билан депсиниб турибди, боласи пинжига суқулиб турган экан. Христонянинг ҳайрат ичида «ух!»

деганини эшитиши биланоқ, урасолиб чакалакзор ичига кириб кетибди, казаклар кумушсимон туёғини-ю, калтагина сарғиш думини кўриб қолишибди.

Матвей Кашулин болтани қўлидан тушириб юбориб:

— Қанақа жонивор экан бу?— деб сўрабди.

Бирдан завқланиб кетган Христоня сеҳрлангандай сукут ичида турган ўрмоннинг тинчлигини бузиб:

— Эчки бўлса керак! Ёввойи эчки! Вой қурмагур-э! Бизлар бунақасини Карпат тоғларида кўрган эдик,— деди.

— Бундан чиқди бу жониворни биз томонларга уруш ҳайдаб кепти-да.

Христонянинг бу гапга қўшилмай иложи йўқ эди.

— Шундоғ. Кўрдингми, бобо, эчкини? Вой, ҳаром қотгур-э! Қургур бирам яхшики! Ёшгина-я!

Улар қайтишда Дон вилоятида кўрилмагаң жонивор тўғрисида гаплашиб келдилар.

Матвей бобо кейин шубҳаланиб:

— Эчки бўлмаса-чи?— деди.

— Эчки, худо урсин, эчки! Бўлак нарсамас.

— Балки... башарти эчки бўлса, нега шохи йўқ.

— Шохини бошингга урасанми?

— Тўғрику-я. Агар у эчки наслидан бўлса... нега аслига тортмаган деяппан-да. Шохсиз эчки кўрганинг борми? Ҳа. Балки ёввойи қўйдир?..

— Матвей бобо, эсингни еб қўйганга ўхшайсан,— деб ўпкаланди Христоня.— Ишонмасанг, Мелеховникига бориб кўргин. Уғли Гришканинг қамчи дастаси эчки оёғидан қилинган. Ишонасанми, йўқми?

Уша куни Матвей бобо Мелеховларникига борди. Ростдан ҳам, Григорийнинг қамчи дастасига ёввойи эчкининг оёқ териси қоплама қилинибди. Ҳатто дастанинг учида кичкина туёқчаси ҳам бор. Туёқчага жуда усталик билан чиройли мис тақа ҳам қоқилибди.

Рўзанинг олтинчи ҳафтасида чоршанба куни Мишка Кошевой ўрмон ёқасида сувга ташланган тўрни текшириш учун барвақт борди. Уйдан тонг старда чиққан эди. Тонг совуғида ерлар музлаб, лой-

лар қөтиб қолган эди. Қалта пахталик нимча, чорик, оқ найпоғи ичига почаси тиқилган чалвор кийган Мишка фуражкясини гарданига суриб қўйган, рутубатли сув ҳиди анқиган муздек ҳаводан нафас олиб, елкасига узун эшкак қўйиб кетмоқда. У катта қайиқни ечди-да, эшкакни қаттиқ эшиб, тик турган ҳолда сузиб кетди.

Сувга ташлаб қўйган тўрларини нари-бери текшириб, энг четдагисидан битта балиқни олди-ю, тўрни яна тўғрилаб, тузатиб сувга ташлади. Сал нарироқ бориб, чекмоқчи бўлди. Қун ёришиб келаётган эди. Қун чиқарда бўзарган осмон этагига гўё қон сачрагандек эди. Қон уфққа сингишиб, заррин тус олган эди. Мишка секин парвоз қилиб кетаётган ўрдакнинг учишини томоша қилиб, тамаки чекди. Паға-паға тузулар буталар орасига кириб кетар эди. Тўрга тушган учта тангабалиққа, саккиз қадоқ келадиган зорорабалиқ, бир тўда оқбалиққа қараб, ўйланиб қолди:

«Бир қисмини сотса ҳам бўлади. Лукешка ғилай олади. Нок қоқига алишаман. Ҳаммасини онам пишириб улгуролмас».

Папиросини чекиб, пристанга қараб сузиб кетди. Қайиқ боғлайдиган полиз четани ёнида бир одам ўтирарди. Мишка абжирлик билан эшкак эшиб қайиқни ҳайдар экан: «Қим бўлдийкин бу?» деб ўйлади.

Четан девор ёнида чўнқайиб Валет ўтирарди. У газета қоғозига катта қилиб ўралган тамаки чекарди. Сичқонникига ўхшаган митти кўзлари уйқусираган, соқоли тиканакдек ўсган эди.

— Нима қилиб ўтирибсан?!— деб бақирди Мишка. Унинг овози сув устида янграб эшитилди.

— Бу ёққа кел-чи.

— Балиққа келдингми?

— Бошимга ураманми балиқни?

Валет қаттиқ йўталиб, балғам тупурди-да, истаристамас ўрнидан турди. Қўрғичга кийинтирган чопондек катта узун шинель устида осилиб турар эди. Фуражкясининг салқи айвони қулоғининг кемирчагини беркитиб турарди. У қишлоққа яқиндагина келган, қизил гвардиячи деб ёмон ном чиқарган эди.

Казаклар ундан, армиядан бўшагандан кейин қаерда бўлдинг, деб сўрашган, аммо Валет дудмол жавоб қилган, ўзи учун хатарли бўлган гапни бошқа ёққа бурган эди. Иван Алексеевич билан Мишка Кошевойга тўрт ой Украинадаги қизил гвардиячи отрядда бўлдим, гайдамакларга асир тушдим, ундан қочиб Сиверс отрядига қўшилдим, у билан Ростов атрофида жавлон урдим, кейин ўзимга ўзим отпус-ка бериб, жўнаб қолдим, деган эди.

Валет бошидан фуражкасини ечиб, тикандек сочларини силади. Аланглаб, қайиқ олдига яқинлашди-да, хириллаб:

— Ишлар чатоқ... чатоқ... Балиқ овлашни йиғиштир. Балиқ билан овора бўлиб, ҳамма нарсани бой бериб қўямиз,— деди.

— Нима янгиликлар бор, айт!

Мишка унинг қоқсуяк қўлини балиқ ҳиди уриб қолган қўли билан ушлаб кўришди-да, илжайди. Иккиси қадрдон дўст эди.

— Мигулин ёнида кеча қизил гвардияни тор-мор қилдилар. Расо олиш-тутиш бўлди, оғайни. Қиргин бўлди.

— Қайсинисини? Нега Мигулинда?

— Станицадан ўтиб кетишятувди, казаклар савалаб қолишди... Бирталай асирларни Каргинга ҳайдаб кетишди! У ерда ҳарбий-дала суди патиллатиб ҳукм чиқариб турибди. Ҳозир мобилизация. Қараб тур, эртага эрталаб жом чалиб қолишади.

Кошевой қайиқни боғлаб, балиқларни тўрвасига солди-да, эшкакни ҳасса қилиб, катта-катта қадам ташлаб кетди. Валет эса унинг ёнида майда қадам ташлаб борар, гоҳ олдинга ўтар, шинелининг этакларини йиғиштириб олиб, қўлини қаттиқ силкитиб кегарди.

— Менга буни Иван Алексеевич айтди. У шу топдагина мендан навбатчиликни олди. Тегирмон бутун кечаси билан гупиллаб ишлаб чиқди, ғалла тўлиб ётибди. Иван Алексеевич унинг ўзидан эшитибди. Сергей Плагоновичнинг олдига Вешенскаядан аллақандай бир офицер от чоптириб кепти.

— Энди нима бўлади? — Уруш йилларида боло-

гатга етиб, силлиқлашган Мишканинг юзидә саро-сималик пайдо бўлди. У Валетга кўз қирини ташлаб:— Энди нима бўлади?— деб сўради яна.

— Қишлоқдан кетиш керак.

— Қаёққа?

— Каменскка.

— У ерда ҳам казаклар бор-да.

— Чапроққа.

— Қаёққа?

— Обливига.

— Қандай ўтса бўлади?

— Астойдил хоҳласанг — ўтасан. Бўлмаса, қолавер. Баттар бўл! — деб пўнғиллади Валет, — «Қаёққа, қаёққа» дейди. Мен қаёқдан билай? Исканжага олса, сичқоннинг уйини ижарага оласан.

— Сен кўпам қизишма. Қизишган қиши нима бўлишини биласанми? Иван нима дейди?

— Сенинг Иванингни қўзғатгунча...

— Кўп шанғиллама. Ҳув анови хотинни кўряпсанми, қараб турибли.

Улар хавотирланиб, Авдеич Лопчининг оғилдан мол ҳайдаб чиқаётган ёшгина келинига қарашди. Биринчи муюлишга етганда Мишка орқага қайтди.

— Қаёққа? — деб ҳайрон бўлиб сўради Валет.

Кошевой орқасига қарамай:

— Тўрларни опкеламан, — деди.

— Нега?

— Бекорга қолиб кетмасин.

— Демак кетамиз, — деди суюниб Валет.

Мишка эшкакни силкиб, узоқдан:

— Сен Иван Алексеевичникига бор. Мен тўрларни уйга элтиб ташлаб, дарров келаман, — деди.

Иван Алексеевич ўзига яқин казакларни хабардор қилиб қўйган эди. Унинг ўғли Мелеховларникига бориб, Григорийни бошлаб келди. Христоня эса бир фалокатни сезгандай ўзи етиб келди. Кўп ўтмай Кошевой ҳам келди. Маслаҳат бошланди, Ҳаммалари шошиб, бараварига гапиришар, минут сайин жом чалинишини кутишарди.

— Ҳозироқ жўнаб қолиш керак! Шу бугуноқ жуфтани тўғрилаш керак, — деди Валет ҳаяжонланиб.

— Сен сабабини айт. Нега кетишимиз керак?—
деб сўради Христоня.

— Негамиш-а! Мобилизация бошланади. Ҳаялла-
санг, илинасан.

— Бормайман-қўяман-да.

— Судраб оборишади.

— Обориб бўпти. Мен бузоқмидимки судрасалар.

Иван Алексеевич ғилай хотиники уйдан чиқариб
юбориб, зарда билан гапирди:

— Олишга олади. Валет рост айтяпти. Қаёққа кет-
сак экан? Ҳамма гап шунда.

— Мен унга буни айтувдим,— деб хўрсинди Миш-
ка Кошевой.

— Ҳамманг менга зарил кепсанми? Узим ёлғиз
кетавераман. «Қанақа? Нима учун? Нимага?» деб су-
риштираверадиганлар керак эмас. Ҳаммангнинг ада-
бингни беришади, большевизмда айблаб турмага
тиқиб қўйишади. Ҳазил қиляпсанларми? Замон қана-
қалигини кўриб турибсанлар-ку. Бу ерда ҳамма нар-
санинг расвоси чиқади.

Девордан суғуриб олган зангли миҳни қўлида
айлантириб турган Григорий Мелехов зарда билан
Валетнинг гапини бўлди.

— Сен кўп важирлай берма! Сенинг йўригинг бош-
қа. Ҳеч оғирлигинг йўқ, жўнайсан-кетаверасан. Биз
эсак хўп ўйлашимиз керак. Меним хотиним, икки бо-
лам бор. Мен сендан битта кўйлакни ошиқ йиртган-
ман. — Григорий ўқрайган қора кўзларини ялтиратиб,
зич тишларини иржайтириб ўшқирди:— Сен вақил-
лайверасан. Валетлигингча қолгансан. Устингдаги
камзулчангдан бўлак ҳеч нарсанг йўқ.

— Нега оғзингни карракдек очасан? Офицерлиги-
нгни кўрсатмоқчи бўласанми? Бақираверма. Туф сен-
дақаларга!— деб қичқирди Валет. Кирпиникидек ин-
гичка юзи газабдан оқариб кетди, бир-бирига яқин
қаҳрли кўзлари олазарак бўлди. Ҳатто кўкиш соқоли
ҳам қимирлаб кетди.

Иван Алексеевичнинг қизил гвардиячилар отряди
округга киргани ҳақидаги гапини эшитиб ҳаяжонлан-
ган, тинчлиги бузилгани учун жаҳли чиққан Григо-
рий аламини Валетдан олди. Валетнинг қичқириб га-

пиргани унинг жаҳлини чиқариб юборди. Бир ерини уриб майиб қилиб олган одамдай ирғиб ўрнидан турди ва табуретка устида қимирлаб ўтирган Валетнинг устига бостириб келди-да, мушт солишни истаб, қичишиб турган қўлини аранг тўхтатиб, деди:

— Овозингни ўчир, газанда, ифлос кал! Таги паст! Буйруқ беришни сенга ким қўйибди? Кетадиган бўлсанг, кетавер, сени ҳеч ким... ушлаб тургани йўқ! Бор, йўқол, қоранг ўчсин! Оғзингни очма, бўлмаса, кетмасингдан бурун ерга жо қилиб қўяман...

— Қўй, Григорий! Яхши эмас!— деди Кошевой Валетнинг жийрилган бурни тагидан Григорийнинг муштумини четлатиб.

— Қазакча қилиқларингни тарк эт! Айб эмасми?.. Уят! Мелехов! Уят!

Валет ўрнидан турди; аразлагандек йўталиб, эшик томон юрди. Остона олдига етганда ўзини тутиб туролмай, қайрилиб қаради-да, заҳарханда қилиб турган Григорийни узиб олди:

— Тагин Қизил гвардияда бўлган эмиш... Сен жандармсан!.. Сендақаларнинг биз томирини қуритганмиз!

Григорий ҳам чидаб туролмади, сапчиб туриб, Валетни даҳлизга итариб чиқарди, унинг майишган этигининг дастагига тепиб, ўдағайлади:

— Бор, йўқол! Бутингни йириб, деворга ёпаман!

— Ярашмаган қилиқ! Худди болаларга ўхшайсиз-а!

Иван Алексеевич маъқулламагандек бош чайқади, нохушланиб Григорийга кўз қирини ташлаб қўйди.

Мишка чурқ этмай, лабларини тишлаб ўтирар, афтидан, ёмон бир сўзни айтишдан ўзини тийиб турар эди.

— Нега у ўзига алоқаси бўлмаган ишга аралашади? Нега мунча кекирдагини чўзади,— деб Григорий уялмай-нетмай ўзини оқлади. Христоня унинг тарафини олгандек қараб қўйди. Буни кўриб, Григорийнинг оғзи қулоғига етди, боладек кулиб қўйди.— Оз бўлмаса, уни дўппослардим!.. Нима жони бор, бир урсам... чиқиб кетади.

— Хўш, нима дейсизлар? Бир чора кўриш керак-ку, ахир.

Иван Алексеевич бу саволни берган Мишка Кошевойнинг диққат билан тикилиб қараб турганини кўриб, хуноб бўлди-да:

— Нима ҳам қилардик, Михаил?.. Григорий қисман ҳақли: ҳозирланмай йўлга чиқиб бўлармиди? Оиламиз бор. Сен шошма,— деди у Мишканинг сабр-сизланиб қимирлаб қўйганини кўриб.— Балки ҳеч нарса бўлмас... Қаёқдан биламиз? Сетраков ёнида отрядни тор-мор қилишибди, бошқалари бурунларини суқмас... Биз бир оз сабр қилиб турамиз. Кейин бир гап бўлар. Урни келганда шуни айтиб ўтайки, менинг хотиним, болаларим бор, кийим-кечаги йиртилиб соб бўлган, уйда ун йўқ... қандай қилиб, дарров кетиб бўлади? Улар ёнида ким қолади?

Мишканинг жони чиқиб, қошларини чимириб, кўзини ерга тикди.

— Кетгинглар йўқми?

— Менинг фикримча, бир оз кутиб туриш керак. Кетиш ҳеч маҳал қочмайди... Сиз нима дейсиз, Григорий Пантелеев, сен-чи, Христан

— Бундан чиқди... кутиб турамиз.

Кутилмаганда Иван Алексеевич билан Христоня фикрини маъқуллаганини кўриб Григорий жонланиб кетди:

— Менам шуни айтяппан-да. Шунинг учун ҳам Валет билан сўкишиб қолдим. Ахир, йўлга чиқиш — ўтин ёриш эмас. Бўёқчининг нилими бу?.. Ўйлаш... ўйлаш керак, деяппан-да.

Черков жомхонасидан қўнғироқнинг даранг-даранги эшитилди, бу товуш ҳамма ёқни — майдонни, кўчалар, тор кўчаларни тўлдирди; тошқин сувлар устида, бўр тоғнинг қуримаган этаклари устида янграб, ўрмонга сингиб кетгандай бўлди. Қўнғироқ яна чалина бошлади, бу сафар тўхтамасдан, ҳаммани ташвишга солиб даранглай берди!

— Ана, чорлашяпти!— деб Христоня кўзларини пирпиратди.— Ҳозир қайиққа ўтириб, бу ёққа, тўқайзорга уриб кетаман. Думимни тутқизиб бўпман!

— Хўш, нима қиламиз?— деб Кошевой чоллардек аранг ўрнидан турди.

— Ҳозир ҳеч қаёққа кетмаймиз,— деб жавоб қилди Григорий ҳамма учун.

Кошевой яна қошларини чимириб, пешонасига тушган қўнғироқ малла сочини қўли билан орқасига таради.

— Яхши қолинглар... Афтидан, йўлимиз айрилиб кетадиганга ўхшайди.

Иван Алексеевич илтифот билан кулиб қўйди.

— Сен, Мишатка, ҳали ёшсан, гўрсан... Ўўлларимиз бирлашмайди деб ўйлайсанми? Бир-ла-шади! Кўнглингни тўқ қил!

Қошевой хайрлашиб чиқиб кетди. Қўрадан ўтиб, қўшни омборхонага кирди. Валет ариқ ичида ўтирарди. У Мишканинг шу ерга келишини аввалдан билгандек эди; Мишка келиши билан ўрнидан туриб:

— Хўш, нима бўлди?— деб сўради.

— Кетмаймиз, дедилар.

— Мен буни аввалдан билардим. Мазалари йўқ... Гришка, сенинг оғайнинг, мазаси йўқ унинг! У ўзининг қонига ташна одам. Итвачча, мени ёмон хафа қилди-да! Зўрман деб керилаверади! Винт кесадиган асбобим қўлимда бўлганда, уриб ўлдираддим,— деди у гижиниб.

Мишка унинг ёнида кетаётиб, тикандек соқолига қаради-да: «Ростдан ҳам ўлдириб қўйиши мумкин эди» деб ўйлади.

Улар тез-тез юриб кетдилар. Қўнғироқнинг ҳарданғиллаши тўқмоқ билан ургандек бўларди.

— Юр бизникига, овқат-повқат оливоламиз-да, кейин жўнаймиз! Пиёда кетамиз, отни ташлаб кетман. Сен ҳеч нарса олмайсанми?

— Олиб кетадиган нарсам йўқ,— деб жавоб қилди Валет.— На уйим бор, на ер-мулким. Ярим ойлик моянамням олганим йўқ. Майли, бизнинг қоринбой Сергей Платонович бойисин. Ҳисоб-китоб қилмай кетганимни билса, хурсанд бўлади.

Қўнғироқ овози тинди. Субҳидамнинг оромбахш сукунатини ҳеч нарса бузмас эди. Ўўл устидаги кулни товуқлар титкилар, четан деворлар ёнида кўкат еб қорни шишган бузоқлар юрарди. Мишка орқасига қайрилиб қаради: казаклар қишлоқ майдонига шо-

шиб-пишиб кетмоқда эдилар. Баъзилари ҳовлиларидан чиқиб, йўл-йўлакай куртка ва мундирларининг тугмасини солар эдилар. Майдон саҳнида бир отлиқ киши отини гижинглатиб юрарди. Мактаб ёнида тумонат одам тўпланган, аёлларнинг рўмоллари билан юбкалари оқариб кўринар, казакларнинг қора кийимлари кўзга чалинарди.

Бўш челак кўтариб кетаётган аёл йўлни кесиб ўтишни истамай тўхтаб қолди ва жаҳл қилиб:

— Юрсаларинг-чи, ахир, мен йўлни кесиб ўтаман,— деди.

Мишка у билан сўрашди. Аёл энди қошлари остидаги кўзлари билан кулиб, сўради:

— Казаклар майдонга кетяпти, сизлар қаёққа? Нега майдонга бормайсан, Михайла?

— Уйда ишим бор эди.

Тор кўча оғзига келдилар. Мишканинг томи, қуриган олча шохига боғлаб қўйилган, чайқалиб турган майна уяси кўринди. Тепа устидаги ел тегирмон парраги зўр-базўр айланар, паррагига сирилган матонинг шамолда йиртилган бир парчаси ҳилпиллар, қиррали томнинг кўчган тунукаси даранг-дурунг қиларди.

Офтоб хира бўлса ҳам иссиқ нур сочар эди. Дондан шабада эсиб турарди. Барваста, эски мазҳабга эътиқод қилувчи, бир вақтлар гвардия батареясида хизмат қилган чол Архип Богатиревнинг муюлишдаги ҳовлисида аёллар катта уйнинг деворини суваб, оқлаб пасхага тайёрланардилар. Аёллардан бири лой билан гўнгни аралаштириб пишитарди. У юбкасини баланд кўтариб, пайпоқ боғичининг қип-қизил изи тушиб қолган болдири оппоқ, йўғон оёғини зўрға кўтариб, лойни айланасига тепиб юрарди. Аёл юбкасини бармоғининг учи билан кўтариб юрар, матодан қилинган боғичи тиззасидан юқорида, сонини қаттиқ қисиб турарди.

Бу сатанг аёл, офтоб ҳали унча кўтарилмаган бўлса ҳам, рўмолини юзига тушириб олган эди. Архипнинг келинлари бўлган икки ёш аёл нарвондан чиқиб, усти қамиш билан чиройли қилиб ёпилган томнинг бўғоти остини оқлаётган эдилар. Тирсакла-

ригача шимарилган қўлларигадаги чипта чўтка у ёқ-бу ёққа бориб келиб турарди, кўзларига бериб олган юзларига оҳак сачрарди. Аёллар бараварига ашула айтар эдилар. Архипнинг катта келини, Мишка Кошевой билан рўй-рост юрадиган бева Марья, юзи сепкилли бўлса ҳам келишган жувон эди. Бу аёл бутун қишлоққа донғи кетган эркакларникидек паст ва ёқимли овози билан ашула бошлади:

Азоб чекмас ҳеч ким мендек...

Бошқалари унга қўшилиб, бу содда, мунгли хотинлар ашуласини уч овоз билан айта бошладилар.

Урушда азиз ёрим
Тўпни ўзи ўқлайди.
Доим мени йўқлайди.

Мишка билан Валет четан девор ёнида кетаётиб бу ашулага астойдил қулоқ солар, ўтлоқдаги отлар кишнаб ашулани бўлиб турар эди.

Бир кун менга хат келди,
«Ёринг жангда ўлди» деб.
Вафодоринг ўлиги
«Тол тагида қолди» деб.

Рўмоли остидаги қуралай кўзлари чақнаб турган Марья аланглаб, кўчадан ўтиб кетаётган Мишкани кўргач, кулиб қўйди, сепкилли юзи ёришиб кетди-ю, паст хушовози билан ашулани бошлаб юборди.

Унинг малла сочини
Тонг шамоли тарайди.
Қуралай кўзларини
Қарға чўқиб талайди.

Хотинлар билан хушмуомала бўлган Мишка унга қараб кулиб қўйди; лой қориб турган уй эгасининг қизи Пелагеяга:

— Юбкангни баландроқ кўтарсанг-чи, девордан кўринмаяпти,— деди.

Қиз кўзларини сузиб:

— Астойдил хоҳласанг — кўрасан,— деб қўйди.

Марья муштини белига тираб; нарвон устида турарди; атрофга аланглаб қараб қўйиб, чўзиб сўради:

— Қаёққа борувдинг, ўргилай?

— Балиқ овлагани.

— Узоққа кетма, юр омборга, ишрат қилайлик.

— Қайнатанг шу ерда-я, уятсиз!

Марья тилини тақиллатиб қўйди, ҳўл чўткани Мишкага қараб силкитди-ю, хохлаб кулиб юборди. Оҳак томчилари Мишканинг курткази ва фуражказига сачради.

Кичик келин садафдек тишларининг оқини кўрсатиб кулиб туриб:

— Валетни оғдимизга юбор, уйни сувашга ёрдамлашсин,— деб қичқирди.

Марья бир нарса деб шивирлаган эди, аёллар қаҳқаҳлаб кулиб юборишди.

— Бузуқ хотин!— деб Валет қадамини тезлатди, лекин Мишка муштоқона мулойим кулги билан унинг гапини бўлди:

— Бузуқ эмас, хушчақчақ хотин. Мен кетяпман, жононам қоляпти.— У ўз ҳовлисининг эшигидан кирад экан:—«Сен мени кечиргин гўзалим, жоним» деб ашула сўзларини такрорлаб қўйди.

XXIII

Кошевой чиқиб кетгандан кейин казаклар анчагача чурқ этмай ўтирдилар. Занг садоси қишлоқ устида янграр, уй деразалари дириллар эди. Иван Алексеевич деразадан қаради. Омборхонадан ерга ҳаффиф тонг кўланкази тушиб турарди. Кўрпа бўлган ўт-ўланларнинг устига оппоқ шудринг тушган. Ҳатто дераза ойнаси орқали ҳам осмон қуббаси зангори тусда кўринади. Иван Алексеевич пахмоқ сочли бошини эгиб турган Христоняга қаради.

— Балки шу билан иш бир ёқлиқ бўлар? Мигулинликлар уларни мажақлади-ку, энди улар бош суқмаслар.

— Йўғ-э...— деди Григорий бир сесканиб.— Бу ҳали учқун, қор бўронини энди кўрасиз! Хўш, нима қилдик, майдонга кетдикми?

Иван Алексеевич қўлини фуражкасига узатди; шубҳадан қутулиш учун:

— Йигитлар, ростдан ҳам ақлимиз ўтмаслашиб қолган бўлса-я? Михаил қизиққон бўлса ҳам, лекин ишбиларманд бола... бизни таъна қилиб кетди,— деди.

Унга ҳеч ким жавоб қилмади. Индамай кўчага чиқиб, майдонга жўнадилар.

Иван Алексеевич хаёл суриб, ердан кўзини олмай борарди. У виждонсизлик қилиб, ўз фикрига хилоф иш қилди. Валет билан Кошевой ҳақли эдилар; иккиланиб ўтирмай жўнаб қолиш керак эди. У хаёлида баҳона излаб ўзини оқламоқчи бўлса-да, лекин баҳоналари уч пулга арзимас, ичида бир овоз уни масхара қилаётгандай туюларди, далилларининг ёлғон эканлигини исбот этарди. Иван Алексеевич, биринчи тўқнишдаёқ большевиклар томонига қочиб ўтишга қарор қилди. У майдон томон кетаётганда шу фикрга келди, лекин Григорийга ҳам, Христоняга ҳам бу ҳақда оғиз очмади, чунки уларнинг фикрлари бошқача эканини пайқаб турар, ичида улардан ҳадиксирар эди. Уччаласи ҳам Валетнинг таклифини рад этишди, оилаларини ташлаб кетишга кўзлари қиймаганини сабаб қилиб кўрсатишди, аммо уларнинг ҳар бири бу сабаб асосли эмаслигини ва ўзларини оқлаш учун далил бўлолмаслигини билар эдилар. Энди уларнинг ҳар бири уятли, ёмон бир иш қилиб қўйгандек бир-бирларидан хижолат тортар эдилар. Шу сабабдан чурқ этмай боришарди; Моховнинг уйига етганда Алексеевич бу сукунатдан юраги ғаш бўлиб, ўзига ҳам, шерикларига ҳам дакки берди:

— Айбимизни бўйнимизга олишимиз керак; фронтдан большевик бўлиб қайтган эдик, энди эса ўзимизни панага олиш пайидамиз! Ўрнимизга бировлар урушса-ю, биз хотинларимиз ёнида қолсак деймиз...

— Мен урушиб бўлдим, энди бошқалар урушиб кўрсин,— деди Григорий юзини ўгириб.

— Нима... улар босқинчилик қилаётган бўлсалар, биз бориб қўшилишимиз керакми? Қизил гвардия нима қияпти? Аёлларни зўрляпти, талончилик қил-

япти. Оёқни билиб босиш керак. Кўр одам ҳамиша ўзини деворга уриб олади.

— Христан, сен ўз кўзинг билан кўрдингми?— деб сўради Иван Алексеевич гижиниб.

— Одамлардан эшитдим.

— Э... одамлардан дегин...

— Бас қилинглар! Тагин биров эшитиб қолмасин.

Ёнига қизил ҳошия тикилган шим, гардиши қизил фуражка кийган казакларга майдон лиқ тўлган эди, онда-сонда сержун папоқ кўзга чалинарди. Бу ерга бутун қишлоқ йиғилган, лекин аёллар йўқ эди. Тўп-ланганларнинг ҳаммаси чоллар, фронт ёшидаги казаклар ва ёшлар эди. Энг олдинда қари-қартанглар: фахрий судьялар, черков кенгаши аъзолари, мактаб назоратчилари, черков мутаваллиси ҳассаларига таяниб турар эдилар. Григорий кўз югуртириб, соқолига оқ оралаган отасини қидириб топди. Кекса Мелехов қудаси Мирон Григорьевич ёнида эди. Кўксига нишонлар тақилган пистоқи ранг парад мундир кийган Гришак бобо улар олдида ғадир-будур ҳассасига таянганича букчайиб қолган эди. Чертса икки бетидан қон томадиган Авдеич Лофчи, Матвей Кашулин, Архип Богатирев, казакча фуражка кийиб олган Атепин-Цаца Мирон Григорьевич ёнида туришарди. Нарироқда таниш казаклар: серсоқол Егор Синилин, Яков Тақачи, Андрей Кашулин, Николай Кошевой, дароз Боршчев, Аникушка, Мартин Шамиль, лайлакдек оёқлари узун тегирмончи Громов, Яков Коловейдин, Меркулов, Федот Бодовсков, Иван Томилин, Елифан Максаев, Захар Королёв, Авдеич Лофчининг ўғли — танқа бурун, паканагина Антип давра қуриб олишганди. Григорий майдоннинг нариги томонига ўтаётганда давранинг бир чеккасида акаси Петро турганини кўриб қолди. Қўйлагига тўқ қизил георгий лентаси тақиб олган Петро қўли чўлтоқ Алёшка Шамиль билан гаплашарди. Унинг чап томонида яшил кўзлари чақнаган Митька Коршунов турарди. У папиросини Прохор Зиковнинг папиросидан тутатиб олаётган эди. Прохор бўта кўзларини бақрайтириб, лабларини чўччайтириб пуфлар, унга ёрдамлашарди. Ёшроқ казаклар орқароқда эди, давранинг

Ўртасида, тўрт оёғи билан қуримаган юмшоқ ерга кириб кетган лиқилдоқ стол ёнида қишлоқ ревкомининг раиси Назар ўтирар, Григорийга нотаниш бўлган бир юзбоши унинг ёнида қўлини столга тираб турарди. Юзбоши пистоқи ранг, жез тамғали фуражка, погонли куртка ва қаҳво ранг тор шим кийган эди. Ревком раиси қизариб-бўзариб юзбошига бир нарса деяр, юзбоши эса бир оз энгашиб, унинг соқолига шалпангқулоқларини яқинлаштириб тингларди. Майдон худди ари инидек ғувилларди. Казаклар бир-бирларига гап отар, ҳазиллашар эдилар, бироқ ҳам-маларининг юзида ташвиш аломати бор эди. Аллакимнинг тоқати тоқ бўлиб:

— Бошланглар, ахир! Нимани кутасиз? Ҳамма тўпланди-ку!— деб қичқирди.

Офицер бамайлихотир қоматини ростлаб, фураж-касини ечди-да, уйидагилар билан гаплашаётгандек, сўз бошлади:

— Ҳурматли қариялар ва сиз фронтчи казак оғайнилар! Сетраков қишлоғида нималар бўлганини эшитдингизми?

— Бу ким ўзи? Қаёқлик?— деб дўриллаб сўради Христоня.

— Вешенскаялик, Черная речкадан, оти Солдатов шекилли,— деб жавоб қилди аллаким.

Юзбоши сўзини давом эттирди:

— Яқинда Сетраков қишлоғига Қизил гвардия отряди келибди. Украинани ишғол қилган немислар Дон қўшини вилояти томон силжиб, қизил гвардиячиларни темир йўлдан улоқтириб ташлабдилар. Қизил гвардиячилар Мигулин юртидан ўтиб бу томонга йўл олибдилар. Қишлоққа кириб, казакларнинг мол-мулкани талай бошлабдилар, казак аёлларни зўрлабдилар, одамларни қонунсиз қамабдилар ва ҳоказо. Атрофдаги казаклар бу воқиалардан хабардор бўлгач, қўлларига қурол олиб, талончиларни босибдилар. Отряднинг ярмиси қирилибди, ярмиси асир қилиб олинбди. Мигулинликлар катта ўлжа туширибдилар. Мигулин ва Казанск станицалари большевиклар зулмига барҳам берибдилар. Етти ёшдан етмиш ёшгача казаклар ўзимизнинг Тинч Донни ҳимоя қилиш учун

бел боғлабди. Вешенскаяда ревком тарқатилиб юборилибди, станица атамани сайланибди, кўпчилик хуторларда аҳвол шу.

Юзбошининг нутқи шу ерга етганда чоллар говур-гувур кўтара бошладилар.

— Ҳар ерда отрядлар тузиляпти. Станицангизни ёввойи босқинчилар гуруҳларидан ҳимоя этиш учун сиз ҳам фронтчилардан отряд ташкил этишингиз лозим. Биз ўз маҳкамаларимизни тиклашимиз зарур! Қизиллар ҳокимиятининг бизга кераги йўқ — у бизга озодлик эмас, бузғунлик келтиради! Ахир мужиклар хотинларимиз ва сингилларимизнинг номусига тегса, бизнинг православ динимизни таҳқирласа, муборак ибодатхоналаримизни оёқ ости қилса, мол-мулкларимизни таласа, биз қараб тура олмаймиз... Шундоғ эмасми, ҳурматли қариялар?

Майдондагилар бараварига «тўғ-ре!» деб бақирди. Юзбоши шапирографда чоп этилган хитобномани ўқий бошлади. Ревком раиси баъзи қоғозларини эсдан чиқариб, стол ёнидан туриб қочди. Оломон бир сўзни ҳам тушириб қолдирмай қулоқ соларди. Орқадаги фронтчилар бўшашиб гаплашардилар.

Юзбоши хитобномани ўқий бошлаганда Григорий оломон ичидан чиқиб, уйга жўнаб қолди. Поп Виссарионнинг уйи бурчагига етганда, унинг кетаётганини кўриб қолган Мирон Григорьевич Пантелей Прокофьевичнинг биқинига тирсаги билан туртди.

— Кенжа ўғлинг кетяпти-ку, қара!

Пантелей Прокофьевич оқсай-оқсай даврадан чиқиб юмшоқ, лекин амирона товуш билан:

— Григорий!— деб чақирди.

Григорий отасига қарамай, ён томонига бурилди.

— Қайт, ўғлим!

— Нега кетяпсан! Қайт!— деган овозлар эшитилди. Ҳамма қайрилиб Григорийга қаради.

— Офицерлик даражасига кўтарилган одамнинг аҳволини кўринг!

— Кўп керилаверма!

— Унинг ўзи большевиклар ичида бўлган!

— Бу ҳам казак қонини ичган...

— Ҳой, қизил оёқ!

Бақриб айтилган бу гаплар Григорийнинг қулоғига чалинарди. Бу сўзларга тишини тишига қўйиб қулоқ солар, иккиланиб турарди; бир минут ўтса, орқасига қайрилиб қарамай кетиб қолар эди ҳам. Лекин у гандираклаб кетиб, кўзини ердан олмай, оломонга томон юрди. Пантелей Прокофьевич билан Петро буни кўриб, енгил нафас олдилар.

Чоллар қизишиб, ҳадларидан ошиб кетишди. Мисли кўрилмаган тезлик билан шу ердаёқ Мирон Григорьевич Коршуновни атаман қилиб сайлашди. Коршунов оппоқ, чўтир юзини бўзартириб ўртага чиқди, уялинқираб аввалги атаманнинг қўлидан ҳокимият белгиси бўлган — мис дастали атаманлик ҳассасини олди. Шу маҳалгача у атаман бўлмаган эди; уни сайлаймиз деганларида ноз қилиб, бундай шарафга ноил бўлишга лойиқ эмаслигини ва ўзининг чаласаводлигини айтиб, кўнмаган эди. Аммо уни сайлагилари келиб турган чоллар бақришди:

— Ҳассани ол! Бўйин товлама, Григорич!

— Сен хуторда биринчи бой деҳқонсан.

— Қишлоқ мол-мулкига тегмайсан.

— Кўзингга қара, Семён сингари хутор пуллари-га ароқ олиб ичиб қўйма!

— Ҳа, бу ичиб қўяди!

— Қўрасида олиб чиқиб сотадиган нарсаси кўп!

— Қўйдек терисини шилиб оламиз-а!..

Сайловнинг тез ўтгани шу қадар ғайри табиий, ярим ҳарбий ҳолат шу қадар жиддий эдики, Мирон Григорьевич кўп ялентирмай, кўна қолди. Сайлов аввалги сайловларга сира ўхшамас эди. Илгари станица атамани келиб, оила бошлиқларини чақирар, номзодлар бирма-бир овозга қўйиларди, бу гал эса, сайлов бошқача бўлди. Дабдўрустдан: «Ким Коршунов сайлансин деса, ўнг томонга ўтсин» дедилар. Оломон ёпирилиб ўнг томонга ўтди, фақат Коршуновда хусумати бўлган ямоқчи Зиновий қоққан қоziқдай жойида туриб қолди.

Терлаб-пишиб кетган Мирон Григорьевич ўзига келмасдан бурун унга ҳассани тутқизиб қўйдилар, узоқ-яқиндан:

— Зиёфатини берасан!

— Ҳамма сени бир оғиздан сайлади!

— Ювиш керак!

— Атамани қўлма-қўл кўтариб олқишлайлик!—
деб бақира бошладилар.

Юзбоши шовқинларни тўхтатиб, устомонлик билан жамоатнинг фикрини муҳим масалаларга жалб этди. У отряд командирларини сайлаш масаласини ўртага қўйди, эҳтимол, Вешенскаяда Григорийнинг номи машҳур бўлгани учун қишлоқ жамоасига хушомадгўйлик қилиб:

— Командир, офицерлардан бўлса, тагин ҳам яхши бўлади, — деди. — Бундай одам бошчилигида жангда ҳам енгиб чиқасиз, талафот ҳам кам бўлади. Сизнинг қишлоқда қаҳрамонлар беҳисоб. Казаклар, ўз истагимни сизларга зўрлаб қабул қилдиришга ҳақим йўқ, аммо мен ўзим сизларга хорунжий Мелеховни тавсия эта оламан.

— Қайси бирини!

— Мелеховлар иккита-ку.

Офицер оломонга кўз югуртириб, орқароқда бошини эгиб турган Григорийни топди-да, кулимсираб:

— Григорий Мелеховни!.. Сизлар нима дейсиз? —
деб, шанғиллади.

— Маъқул!

— Бўла қолсин!

— Григорь Пантелеевич! Барака топ!

— Давранинг ўртасига чиқ! Чиқ!

— Қариялар сени кўришмоқчи!

Орқасидан итариб, ўз ҳолига қўймаганларидан кейин Григорий қизариб-бўзариб давранинг ўртасига тушди ва ит қувлаган соқовдай атрофига аланглаб қарайверди.

— Ўғилларимизга раҳнамолик қил, — деди Матвей Кашулин ва ҳассасини ерга бир уриб қўйиб, қулочкашлаб чўқинди. — Уларга раҳбарлик қил, раҳнамо бўл, ишнинг кўзини биладиган чўпон қўйларни қандай сақласа, сен ҳам уларни шундай сақла! Чўпон ўз қўйларини бўрига олдирмагандек, сен ҳам уларни олдирма! Худо насиб қилса, иш кўрсатиб, яна тўртта крест олсан!

— Пантелей Прокофьевич хўп азамат ўғлинг бор-да!..

— Боши олтин! Ақлли йигит, хувори!

— Ҳой, чўлоқ, ҳеч бўлмаса бир чирпит ароқни бўйнингга ол!

— Ҳа-ҳа-ҳа! Юви-иш ке-ера-а-к!..

— Муҳтарам чоллар! Жим! Кўнгиллилар ёзилсин деб ўтирмасдан, икки ёки уч рўйхат тузсак бўлмасмикин! Йигитларнинг бири кўнгилли бўлиб ёзилади, бири ёзилмайди.

— Уч йилга!

— Беш!

— Кўнгиллилар ёзилсин!

— Ўзинг бор, кўлингдан биров ушлаб турибдими?

Янги атаман билан гаплашиб турган юзбошининг олдига хуторнинг юқори томонида турадиган чоллардан тўрттаси келди. Улардан бири жиккак, тишлари тушиб кетган Бужур лақабли чол эди. Бужур бутун умрини аризабозлик ва судлашиш билан ўтказган эди. У суд маҳкамасига тез-тез бориб турганидан, ўзининг рўзғорида бўлган битта-ю битта оқ бияси йўлни шундай яхши ўрганиб олган эдики, маст бўлиб қолган эгаси аравага ўзини ташлаб, чийиллаб: «Судга!» деса, биянинг ўзи йўл топиб, станицага етиб борарди... Бужур шапкасини ечиб, юзбошининг олдига келди. Қолган чоллар ҳам келиб унинг ёнига келиб тўхтадилар. Улардан бири ўзига тўқ ва бообрў Болдирев эди. Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ дегандек, ўлгудек маҳмадана бўлган Бужур офицерга гап қотди.

— Жаноб офицер!

— Нима гап, ҳурматли қариялар? — офицер мулоим супургидек эгилиб, гўшадор қўлоғини уларга тутди.

— Жаноб офицер, сиз командирликка тавсия қилганингиз — ҳамқишлоғимиз тўғрисидаги гапларни эшитмаганга ўхшайсиз. Биз, қариялар бу қарорингизни рад этамиз, бизнинг ваколатимиз бор. Биз бу одамга қаршимиз.

— Нега қаршисиз? Ўзи нима гап?

— Гап шундаки, у Қизил гвардияда бўлган, уларга командирлик қилган, ярадор бўлиб, икки ой ил-

гари қайтиб келган, бас, бу одамга қандай ишона-
миз?

Юзбоши қулоқларигача қизариб кетди.

— Бўлмаган гап! Мен буни эшитмаган эдим-ку...
Менга бу хусусда ҳеч ким ҳеч нима дегани йўқ-ку...

— Большевиклар орасида бўлгани рост, — деб
гасдиқлади Герасим Болдирев қаҳр билан, — биз
унга ишонмаймиз!

— Урнига бошқаси сайлансин! Ёш казаклар ни-
ма деяптилар, қулоқ солинг! «У бизни биринчи уруш-
даёқ сотиб кетади!» деяптилар.

— Ҳурматли қариялар! — деб қичқирди юзбоши оё-
гининг учига босиб. У фронтчиларга эмас, чолларга
мурожаат қилиб гапирди. — Ҳурматли қариялар! Биз
Григорий Мелеховни отряд командири қилиб сайла-
ган эдик, бунга қаршилик йўқми? Менга ҳозир, Гри-
горий Қизил гвардияда бўлган деб айтдилар. Сиз
унга ўз ўғил ва невараларингизни ишониб топшира
оласизми? Сиз фронтчи оға-инилар, шундоқ отряд
командирига итоат этишни виждонингиз қабул қила-
димми?

Казаклар ҳанг-манг бўлиб шошиб қолдилар. Бир-
дан чуввос кўтарилди; қичқириқлар ва нидолардан
ҳеч нарса англаб бўлмас эди. Халойиқ бақиршдан
тўхтагандан кейин қошлари ўсиқ Богатирев давра-
нинг ўртасига тушиб, бошидан шапкасини олди-да,
атрофга кўз югуртирди.

— Менинг ожизона фикримча, Григорий Панте-
леевичга бу вазифани топширмаслик керак. Унинг
шундай бир гуноҳи борлигини ҳаммамиз эшитган-
миз. Энг олдин у гуноҳларини ювиб, ишончимизга
сазovor бўлсин, кейин кўрамиз. У ботир йигит, била-
миз... аммо баъзан чанг-тўзон офтобни тўсиб қўяди:
биз ундан яхшилик кўрганимиз йўқ, аммо унинг
большевикларга хизмат қилгани ҳаммамизга маъ-
лум!..

Ёш Андрей Кашулин қизишиб кетиб:

— У оддий аскар бўлиб хизмат қилсин, — де-
ди.

— Командирликка Петро Мелехов сайлансин!

— Гриша олдин уюр ичида юрсин.

— Уни сайлаб бошимизга бало ортдирамизми?

— Мен командир бўламан деб ўлиб турганим йўқ. Менга керагинг йўқ ҳаммангни,— деб жаҳл билан қичқирди орқада турган Григорий қизариб-бўзариб; кейин қўлини пахса қилиб, яна такрорлади:— мен ўзим ҳам командирликни олмайман! Кўзим учиб тургани йўқ!— Шунини деб у қўлларини чалворининг чўнтагига тикди-ю, букчайиб олиб, катта-катта қадам ташлаб уйига жўнади.

Унинг орқасидан бақариб қолишди:

— Ҳой, ҳаддингдан ошма!

— Вой сассиқ така-е! Димоғидан эшак қурт ёғадия!

— У-ҳў!

— Таги турк-да, қазисан, қартасан, ўз аслингга торгасан!

— Индамай ютиб кетолмайди! Позицияда ҳам офицерларнинг гапини кўтаролмасди. Бу ерда ҳеч ҳам...

— Қайт!..

— Ҳе-е-ей!..

— Ушла! Вус-киш!

— Қўйинг, нима қиласиз ҳадеб осилавериб! Қаёққа кетса кетаверсин!

Оломон дарров тинчий олмади. Аллаким гап таллашиб бировни туртиб юборди, аллакимни уриб бурнини қонатишди, ёшлардан аллакимнинг кўз ости гурра бўлиб чиқди. Ҳамма тинчигандан кейин отряд командирлигига Петро Мелеховни сайладилар, у терисига сиғмай қизариб кетди. Лекин юзбоши баланд тўсиққа дуч келган югурук отдай, кутилмаганда қаршиликка учради: Кўнгиллиларни хатга олишга навбат келди. Аммо ҳеч кимнинг ёзилишга раъйи йўқ. Бутун воқияларга сиполик билан қараб турган фронтчилар миждовланиб, ёзилгилари келмади, гапни ҳазилга олиб:

— Сен, Аникей, ёзилмоқчимасмисан?— дейишди.

Аникушка эса:

— Мен ҳали ёшман, соқол-мўйловим чиққани йўқ,— деб пўнғиллади.

— Ҳазилингни йиғиштириб қўй, нима, бизни

майна қияпсанми?— деб шанғиллади унинг қулоғи остида Қашулин чол.

Аникей гўё гинғиллаб турган пашшани қўригандай, қўл силтади:

— Уғлинг Андриюшани ёздира қол.

— Ёздирдим.

— Прохор Зиков!— деб бақаришди стол ёнидагилар.

— Лаббай!

— Ёзиласанми?

— Қайдам.

— Ёзиб қўйдик!

Митька Қоршунов жиддий қиёфада стол ёнига бориб, буйруқ бергандай қилиб:

— Мени ёз!— деди.

— Хўш, яна ким истайди? Бодовсков Федот, сен-чи?

— Чуррам тушган, муҳтарам оталар,— деди Федот минғиллаб қалмоқча қийиқ кўзларини ерга тикиб туриб.

Фронтчилар қоринларини ушлаб хохолаб кулдилар, ҳазил қилишиб:

— Хотинингни ҳам оливол, башарти чурранг тушса, солиб қўяди,— дер эдилар.

Орқадагилар йўталишиб, тишларининг оқини кўрсатишиб, кўзларидан ёш чиқаришиб хохолаб кулишди.

Бошқа томондан аллақим қочириқ қилди:

— Биз сени ошпаз қилиб қўямиз. Бемаза карам шўрва пиширсанг, оғзингдан қўямиз, токи нарёғингдан чурранг оқиб тушсин.

— Қаттиқ чополмайсан, сендақалар билан қочиб бўлмайди.

Кексалар бу гаплардан хафа бўлиб, койиб беришди.

— Бўлди, бўлди. Сенларга куладиган нарса топилди қолди-да. Аҳмоқлик қилишга вақт топганларини қаранг.

— Уялсанглар-чи, йигитлар,— деди бир кекса.— Худони унутманглар. Худо кечирмайди. У ёқда одамлар қириляпти, сизлар бўлса... худо-чи?..

— Томилин Иван,— деб юзбоши орқасига ўгирилиб қаради.

— Мен тўпчиман,— деб жавоб қилди Томилин.

— Ёзиласанми? Бизга тўпчилар ҳам керак.

— Ёзавер...

Захар Королёв, Аникушка, яна бир неча киши тўпчини кулги қилдилар.

— Биз сенга толни ковок қилиб, тўп ясаб беремиз, қовоқ солиб отасан, картошкани картечъ ўрнига...

Ҳазил ва кулги остида олтмиш казак ёзилди. Энг сўнг Христоня келди. У стол ёнига келиб, салмоқлаб:

— Мениям хатга бит. Айтиб қўяй: мен урушмайман,— деди.

— Ундай бўлса, ёзилиб нима қиласан?— деди жаҳл билан юзбоши.

— Бориб томоша қиламан, офицер жаноблари, томоша кўрмоқчиман.

— Ёзиб қўйинглар уни ҳам,— деди юзбоши елкасини қисиб.

Чоштгоҳда майдондан тарқалишди. Мингуликларга мадад учун эртасигаёқ кетишга қарор берилди.

Эртасига эрталаб олтмиш кўнгиллидан атиги қирқтачаси тўпланди. Олифта, шинель кўнжи узун этик кийган Петро казакларни бирма-бир кўздан кечирди. Кўпларида бурунги полкларнинг номерлари ёзилган кўк погонлар бор эди. Баъзилари погонсиз эди. Сафар анжомлари эгар устига ортилган, хуржун ва халталарга озиқ-овқат, кўйлак-лозим. фронтдан орттирган ўқлар жойланган. Кўпчиликда милтиқ йўқ, қиличлари бор эди, холос.

Казакларни жўнатиш учун майдонга хотин-халаж, болалар, кексалар тўпланишди. Қантариқ еган от устида Петро ярим сотняни сафга тизди, рангбаранг тусдаги отларни минган чавандозларни кўздан кечирди. Казакларнинг баъзиси шинель, баъзиси мундир, баъзиси брезент плашч кийган эди. Петро жўнашга команда берди.

Отряд отини ҳайдаб тепага чиқиб кетди. Казак-

лар тумтайишиб, хуторга ўгирилиб қараб-қараб қўйишарди. Орқадаги қатордан кимдир ўқ узди. Тепа устига чиққанда Петро қўлқоп кийиб, сарғиш мўйловини бураб қўйди. Сўнгра отини бурган эди, у майда қадам ташлаб, ёни билан юриб кетди. Петро чап қўли билан фуражкасини ушлаб, жилмайди-да:

— Сотня, командани эшит!... Отлар йўртдирилсин, марш!— деб бақирди.

Узангига оёқ тираб туриб олган казаклар қамчиларини ўйнатиб, отларини йўртдириб кетишди. Рўпарадан юзларига шамол урар, отларнинг думини, ёлини ўйнатар, ёмғирдан дарак берарди. Гапсўз ҳазил-мутойиба бошланди. Христоня минган бўйдор арғумоқ от қоқилиб кетди. Эгаси унга бир қамчи солиб, сўкинди. Арғумоқ бўйинини эгди-да, сапчиб сафдан чиқиб кетди.

Каргин станицасигача казакларнинг димоғлари чоғ эди. Улар, ҳеч қанақа уруш бўлмайди, Мигулин можароси большевикларнинг казаклар тупроғига қилган ногихон ҳужуми, деган ишонч билан бормоқда эдилар.

XXIV

Кечқурунга яқин Каргинга етиб келдилар. Станицада фронтчилар йўқ, Мигулинга кетиб қолишган эди. Петро майдонда, Левочкин деган савдогарнинг дўкони ёнида отрядини отларидан тушириб, станица атаманининг уйига кетди. Новча, барваста, қорача офицер унга пешвоз чиқди. Офицер погонсиз узун кўйлак кийиб, белини кавказча камар билан боғлаб, ҳошияли казакча чалворининг почаларини оқ жул пайпоқлари ичига тиқиб олган эди. Юпқа лабларининг четида трубка тутаб турар, сарғиш, ўткир кўзлари ер остидан хўмрайиб қарарди. У зинапоя устида трубкасини чекиб, яқинлашиб келаётган Петродан кўзини олмай турарди.

Офицернинг тўлишган бадани, кўйлаги остидан бўртиб чиқиб турган тўшининг, билакларининг мускуллари унинг жуда бақувват эканини кўрсатиб турарди.

— Станица атамани сиз бўласизми?

Офицер салқи мўйловлари остидан бурқситиб тутун чиқарди-да, йўғон овоз билан:

— Ҳа, станица атамани мен бўламан. Ўзларининг кимлигини билсам бўладими?— деди.

Петро отини айтди. Атаман унинг қўлини қисиб, бош эгиб қўйди.

— Лиховидов Федор Дмитриевич.

Гусино-Лиховидово хуторининг казаги Федор Лиховидов чакана одам эмасди. У юнкерлар мактабида ўқиган ва бу мактабни битиргандан кейин бир неча муддат кўздан ғойиб бўлган эди. Орадан бир неча йил ўтгандан кейин бирдан хуторда пайдо бўлиб қолади ва бош ҳукумат идораларининг рухсати билан ҳарбий хизматдан бўшаган казаклардан кўнгиллилар тўпламоққа бошлайди. Ҳозирги Қаргин станицасида юзтача довиюррак, ҳеч нарсадан қайтмайдиган казакларни тўплаб, уларни Эронга олиб кетади. Ўз отряди билан Эронда бир йил туради ва шоҳнинг шахсий соқчиси хизматини ўтайди. Эрон инқилоби кунлари шоҳ билан бирга у ердан қочади, ўз отрядидаги казакларни йўқотиб қўяди ва яна аввалгидек, Қаргинда пайдо бўлади; ўзи казакларнинг бир қисми билан қайтиб келади; Эрон шоҳининг отхонасидан учта зотли араб тулпарни ва бирталай ўлжа: қиммат баҳо гиламлар, нодир зеб-зийнатлар, ранго-ранг шойи-атласлар олиб келади. Федор Лиховидов бир ой қишлоқда гашт қилиб юради, чалворининг чўнтагидан бирталай эрон тиллаларини чиқариб сарфлайди, қишлоқ кўчаларида қордек оппоқ, суқсурдек, оёқлари ингичка тулпарини гижинглатиб юради. У отини Левочкин магазинининг остонасидан ҳатлатиб ўтиб, эгардан тушмаёқ мол харид қилар, пулини тўлаб нариги эшикдан чиқиб кетарди. Федор Лиховидов қандай келган бўлса, шундай тўсатдан ғойиб бўлади. Унинг айрилмас йўлдоши — чопари гусиновлик казак, ўйинчи Пантелюшка ҳам у билан бирга ғойиб бўлади; отлар ҳам Эрондан келтирилган бошқа нарсалар ҳам бир кечада йўқ бўлади.

Ярим йилдан кейин Лиховидов Албанияда пайдо бўлиб қолади. У ердан, Дурациодан Қаргиндаги

таниш-билишлари номига Албания яшил тоғларининг сурати тушган, «галатипштамп» босилган почта карточкалари юборади. Кейин Италияга кетади, бутун Балкан мамлакатларини кезади, Руминияда, Гарбий Европада бўлади. Испанияга қадар боради. Федор Дмитриевичнинг номи сирли парда билан қопланади, қишлоқларда унинг тўғрисида турли тахмин ва тасаввурлар пайдо бўлади. Ҳаммага маълум бўлган нарса — унинг монархистлар доирасига яқинлиги эди. Питерда катта аъёнлар билан танишлигини, «Рус халқи Иттифоқи»¹ да муҳим мавқега эга эканлигини ҳамма биларди, лекин чет элларда нима ишни бажариб юргани ҳеч кимга маълум эмас эди.

Чет эллардан қайтиб келгандан сўнг, Федор Лиховидов Пензада, у ернинг генерал-губернатори ёнида тура бошлади. Қаргиндаги танишлари унинг фотосуратини кўриб, анчагача бош чайқаб, ҳанг-манг бўлиб: «Вой хумпар-е» дердилар. — «Федор Дмитриевич борган сари кўтариляпти!» — «Қимлар билан бирга юрганини қаранг, а?»

Фотосуратда сербга ўхшаш қушбурун, қорача Федор Дмитриевич кулимсираб, губернатор хотинини извошга қўлтиқлаб чиқараётган эди. Губернаторнинг ўзи эса яқин одамидек унга илжайиб қарар, яғрини кенг извошчи эса отларнинг жиловини аранг тортиб турар, отлар эса ҳозир опқочиб кетадигандек типирчиларди. Федор Дмитриевич бир қўлини ҳурпайган папоғига тегизиб, назокатла честь берар, иккинчи қўли билан губернатор хонимнинг тирсагидан ушлаган эди.

Бир неча йил ғойиб бўлиб юргандан кейин 1917 йилнинг охирида Федор Лиховидов Қаргинда кўринди. Узоқ вақтгача қоладигандек у ерда маскан қурди. Ўзи билан бирга украинликми, польшаликми

¹ «Рус халқи Иттифоқи» — чор Россиясида энг ашаддий қора гуруҳчи ташкилот эди. Бу ташкилот яҳудийларга қарши ташвиқот олиб борар, яҳудий погромлари ташкил қилар, сиёсий дунманларни ўлдиртирар ва давлатдан катта-катта маблағлар олиб турарди.

эканини билиб бўлмайдиган хотини ва боласини олиб келади-да, майдондаги тўрт хонали кичик бир уйга кўчиб кириб, қишни ўша ерда ўтказади ва қандайдир мажхул планлар тузади. Бугун қиш бўйи (ўша қиш Донда жуда қаттиқ совуқ бўлган эди) деразалари очиқ турди, у ўзини ҳам, оиласини ҳам совуққа ўргатар, бу билан казакларни ҳайратда қолдирарди.

1918 йилнинг баҳорида, Сетраков ёнидаги воқнадан кейин уни атаман қилиб сайладилар. Федор Лиховидовнинг зўр истеъдод эгаси экани шунда маълум бўлди. Станица шундай қаттиққўл остига тушиб қолган эдики, ҳатто чоллар ҳам ҳайратланиб бош чайқар эдилар. У казакларни ўзига шундай ром қилиб олган эдики, станица йиғинида нутқ сўзлаганда (Лиховидов фасоҳат билан сўзларди, табиат унга куч-қувват билан бирга, зўр ақл-истеъдод ҳам берган эди), чоллар бўтадек бўзлаб йиғлар эдилар: «Азизлар мадакдор бўлсин, атаман жаноблари! Барака топинг!»—«Рост!» деб бақирдишарди.

Янги атаман қаттиққўллик билан иш олиб борди; Сетраков ёнидаги жанг тўғрисидаги хабар Каргинга келиб етгач, эртасигаёқ станицадаги фронтчиларнинг ҳаммаси ўша ерга жўнади. Четдан кўчиб келганлар (улар станицада аҳолининг учдан бирини ташкил қилар эдилар) бошда боришни истамадилар, фронтчи солдатлар норозилик билдирдилар, аммо Лиховидов Донни мудофаа этишда қатнашмаган барча «мужиклар»ни кўчиртириб юбориш тўғрисида қарор чиқартирди, кексалар бу қарорга имзо чекдилар. Эртаси куни ўнлаб араваларга тушиб олган солдатлар гармошка чалиб, ашула айтиб, Наполовга Чернецк қишлоғига жўнадилар. Булардан бир неча солдатгина, 1-нчи пулемёт полкида хизмат этган Василий Стороженко бошчилигида қизил гвардиячилар томонига қочиб ўтди.

Петронинг қадам ташлашидан унинг пастдан кўтарилганини атаман фаҳмлади. Шунинг учун уни ўз уйига таклиф этмади, унга такаллуфсизлик билан муомала қилди.

— Йўқ, азизим, сизнинг Мигулинда қиладиган

ишингиз йўқ. Сизсиз ишни бартараф қилишибди, кеча кечқурун телеграмма олдик. Уйингизга қайтинг, фармонимизни кутинг. Лекин казакларни ишга солинг! Шундай катта қишлоқ атиги қирқта жангчи берса-я!? Сиз ўша аблахларнинг қулоғини пишитинг! Ахир масала уларнинг мол-жонлари устида кетяпти-ку! Соғ-саломат боринг, оқ йўл!

Шундай оғир гавдали одам енгил қадам ташлаб, шиппакларини шалоплатиб уйига кириб кетди. Петро майдонга, казаклар ёнига қайтиб келди. Ҳар тарафдан савол ёғала бошлади.

— Нима бўлди?

— У ерда нима гаплар бор?

— Мигулинга борамизми?

Петро севинчини ичига сиғдиролмай:

— Уйга кетамиз. Бизга эҳтиёжлари йўқ экан,— деди.

Казакларнинг оғизлари қулоқларига етиб, девор ёнига боғлаб қўйилган отлари ёнига кетдилар. Христония, елкасидан тоғ тушиб кетгандек, енгил нафас олди-да, Томилиннинг елкасига бир уриб қўйиб:

— Бундан чиқди, уй уйига, тепа тўйига экан-да, тўпчи!— деди.

— Хотинларимиз ҳам, дейман, бизни роса соғиниб қолишгандир.

— Ҳозир жўнаб кетамиз.

Маслаҳатлашиб, бу ерда тунаб қолмай, дарҳол йўлга тушишга қарор қилдилар. Тартибсиз ҳолда, тўп-тўп бўлиб, станицадан чиқдилар. Агар Қаргинга оёқлари тортмай, ҳар замонда бир отларини йўртдириб келган бўлсалар, уйларига отларини ниқтаб, йўртдириб кетдилар. Баъзан отларини чоптириб кетар, қатқалоқ йўл отларнинг туёқлари остида тарақлар эди. Қаердадир, Доннинг нариги томонида, узоқдаги тепаларнинг орқасида чақмоқ чакарди.

Қишлоққа ярим кечада етиб келдилар. Тоғдан тушаётганда Аникушка ўзининг австрия милтиғидан ўқ чиқарди, казаклар қайтиб келаётганларини маълум қилиш учун бараварига ўқ уздилар. Буни эшитиб,

итлар ҳура бошлади, кимнингдир оти уйига яқинлашганини сезиб, титроқ овоз билан кишнаб юборди. Қишлоққа етиб олгач, ҳаммалари ҳар томонга қараб тарқалиб кетишди.

Мартин Шамиль, Петро билан хайрлашар экан, энгил нафас олиб томоғини қириб қўйди-да:

— Урушиб бўлдик. Шукурки, осонгина қутулдик,— деди.

Петро ҳам қоронғида кулимсиради-да, отини ўз уйига ҳайдади. Пантелей Прокофьевич чиқиб, отнинг бошидан ушлади. Эгарини олиб, отхонага олиб кирди. Петро билан бирга уйга кирди.

— Сафарга чиқмайдиган бўлдингизми?

— Ҳа.

— Хайрият. Худо урушнинг юзини тескари қилсин.

Дарья ухлаб ётган иссиқ ўрнидан туриб, эрига овқат тайёрлади. Григорий наридан-бери кийиниб хонасидан чиқди, қора жун босиб кетган кўкрагини қашиб, акасига кўзларини қисиб туриб пичинг қилди:

— Душманни бартараф қилдингиз, шекилли?

— Қарам шўрвани бартараф қилияпман.

— Бу ишинг маъқул. Агар мени ҳам ёнингга олсанг, қарам шўрвадан ном-нишон қолмайди...

* * *

Пасха байрамигача уруш тўғрисида ҳеч гап йўқ эди, пасхадан олдинги шанба куни Вешенскаядан от чоптириб келган чопар, совундек кўпириб кетган тулпарини Коршунов дарвозаси олдига қўйди-да, қилич-қинини зина босқичларига ура-ура зинапоя устига чиқди.

Уни остонада кутиб олган Мирон Григорьевич:

— Нима хабар?— деб сўради.

— Менга атаман керак, сизмисиз?

— Биз.

— Ҳозир казакларни отлантиринг. Подтелков қизил гвардия билан Наголин волостидан бу ёққа келяпти. Мана фармон,— чопар пакетни бериб, фуражкасининг терга пишган астарини ағдарди.

Уларнинг гапини эшитган Гришак бобо кўзойна-

гини тақиб чиқди. Митька ҳам ҳовлидан югуриб келди. Округ атаманининг фармони биргалашиб ўқидилар. Чопар зинапоянинг нақшинкор қанотига суяниб, шамолдан қорайган юзининг чангини енгилан билан артди.

Пасханинг биринчи кунини парҳездан оғизларини очган казаклар хутордан чиқиб жўнадилар. Генерал Алферовнинг фармони қатъий эди, у урушга бормаганларни казаклик унвонидан маҳрум этиш билан қўрқитган эди. Шунинг учун Подтелковга қарши юриш бошлаганларнинг сони биринчи сафардагидек қирқ киши эмас, бир юз саккизта эди. Булар қаторида қизиллар билан жанг қилиш ҳаваси билан ёнган чоллар ҳам бор эди. Қуш бурун Матвей Кашулин ўғли билан бирга жўнади. Авдеич Лофчи ҳам тўққиз пулга қиммат отини миниб, олдинги сафда борар, кета-кетгунча ўзининг ғаройиб саргузаштларини айтиб, казакларни хурсанд қиларди; лекса Максеев билан бирга бир неча оқ соқол чоллар кетаётган эди... Ёшлар ўлганларининг кунидан, чоллар эса зўр иштиёқ билан кетмоқда эдилар.

Григорий Мелехов ёмғирда киядиган бошлиғини фуражқасининг устидан тушириб, энг орқадаги сафда борарди. Туман қоплаб олган осмондан ёмғир қуйиб турарди. Ям-яшил кўкат билан қопланган дашт устида булутлар сузиб юрарди. Баландда, булутлар остида бир бургут парвоз қиларди. У ҳар замон-бир замонда қанотларини силкитиб, шамолнинг қаёққа эсаётганини билиб олишга уринар, шамол оқимиغا кириб олгач, бир қанотини кўтариб, қизғиш, хира патларини йилтиратиб, шарққа тўғри учар, борган сари кичраярди.

Ўтлар ёмғирдан кўм-кўк бўлиб кетган. Онда сонда бултурги явшан кўзга ташланар, илонўт қизариб кўринар, тепа сиртида кул ранг қоровулхоналар йилтирарди.

Тепадан тушиб Қаргинга яқинлашганда казаклар ҳўкизларни ўтлатгани ҳайдаб кетаётган казак болага дуч келдилар. Яланг оёқ бола тийғана-тийғана қўлидаги қамчисини ўйнатиб келарди. У отличларни кўриб, тўхтаб қолди, уларнинг лойга булған-

ган, думлари тугилган отларини диққат билан кўздан кечирди.

— Қаерликсан?— деб сўради Иван Томилини.

— Каргинлик,— деб жавоб қилди бошига курт-касини ташлаб олган бола кулиб.

— Сизнинг казаклар кетишдими?

— Кетишди. Қизил гвардиячиларни ҳайдагани кетишди. Ҳой амаки, сизда бир ўрам тамаки топилмайдими?

— Тамаки керакми?— деб Григорий отининг бошини тортди.

Казак бола унинг олдига келди. Почаси шимарилган чалвори шалаббо, ҳошияси қип-қизил бўлиб ажралиб турарди. Чўнтагидан тамаки халтани олаётган Григорийга у тап тортмай қараб, ингичка овоз билан бидирлаб гапира кетди:

— Ҳозир шу ердан пастга тушсангиз, ўлдирилган одамларни кўрасиз. Кеча бизнинг казакларимиз асир тушган қизилларни Вёшкига ҳайдаб кета туриб, шу ерда қирдилар... Мен, амакижон, ҳув анови Қум тепа ёнида мол боқаётувдим, уларни чопганларини кўриб турдим. Жудаям ваҳимали. Казаклар қилич ўйнатиши билан улар додлашиб қочдилар... Кейин бориб кўрдим... Бирининг елкасидан чопган эканлар, тез-тез нафас олиб ётибди, қонга тўлган кўкраги ичида юраги уриб турибди, буйраги кўм-кўк... Жудаям ваҳимали!— деб шу сўзни такрорлар, казакларнинг бу ҳикояни эшитиб кўрқмаганларига ҳайрон қоларди. У Григорий, Христоня ва Томилининг бепарво, совуқ башараларига қараб шу хулосага келган эди.

Бола тамакини ёндириб олиб, Григорий остидаги отнинг ҳўл бўйнини силади-да: «Раҳмат», деб ҳўкизлари томон чопди.

Қилич билан чопиб ташланган қизил гвардиячиларнинг мурдалари йўл чеккасида сел сувлари ювиб кетган чуқурча ичида ётар, ўстларига наридан бери қумоқ тупроқ тортиб қўйилган эди. Кўкариб, мўматалоқ бўлиб кетган, лабида қон қотиб қолган бир чеҳра, кўк пахталик шим ичидан бир оёқ кўриниб турарди.

— Итваччалар, яхшилаб кўммабдилар ҳам,— деб ғўлдиради Христоня; у отига бир қамчи солиб, Григорийдан олдинга ўтди-да, тепадан от чоптириб тушиб кетди.

— Дон тупроғига ҳам қон тўкилибди, кўрдик,— деб илжайди Томилич. Унинг юзи пириллаб учиб турарди.

XXV

Бунчукнинг пулемёт командасида Татарск қишлоқлик Максимка Грязнов деган бир казак бор эди. У Кутепов отряди билан бўлган жангда отидан айрилган, ўшандан бери ичкиликдан бош кўтармай, қарта ўйнагани ўйнаган эди. Белининг ўртасида тасмадек оқ йўли бўлган жийрон тулпарини отиб ўлдиришгандан кейин Максимка эгарни орқалаб олиб, тўрт чақирим йўл юрди, орқаларидан қувиб келаётган оқлардан қутулиш мушкул эканини кўриб, эгарни ташлаб, қиммат баҳо ўмилдириқ билан юганни олди-да, ўзбошимчалик қилиб жанг майдонидан чиқиб кетди. Ростовга келгандан сўнг ўзи чопиб ташлаган ясовулнинг кумуш қиличини «йигирма бир»га бой берди, қўлида қолган от жабдуғини, чалворини, шигирин этигини ютқизиб, қипяланғоч қолгач, Бунчук командасига келиб қўшилди. Бунчук уни кийинтириб, одам қиёфасига келтирди. Максимка одам бўлиб кетарди-ю, лекин Ростов ёнида бўлган жангда унинг бошига ўқ тегиб, мовий кўзи кўйлагига оқиб тушди, миясидан тизиллаб қон отилиб чиқа бошлади. Илгари от ўғриси бўлган, яқиндагина пиянисталик қилиб юрган вешенскаялик казак Грязнов ёруғ дунёдан кўз юмди.

Бунчук ўлим талвасасида қийналаётган Максимкага қараб қўйди-да, унинг миясидан пулемёт устига сачраган қонни яхшилаб артди.

Дарҳол чекиниш керак эди. Бунчук пулемётни судраб кетди. Қайноқ ерда Максимканинг мурдаси совуб қолди, жон талвасасида кўйлагининг орқа этаги билан бошини ёпиб олган казакнинг елкаси офтобда қорайиб кўринарди.

Туркия фронтдан қайтган солдатлардан иборат бўлган қизил гвардиячилар взводи биринчи чорраҳадаёқ маҳкам жойлашиб олди. Боши ярғоқ, тулаган папоқ кийган солдат пулемётни ўрнатишга ёрдам берди, қолган солдатлар кўчанинг ўртасини баррикадага ўхшатиб тўсишди.

— Энди келиб кўр-чи!— деди серсоқол бир солдат ярим доира шаклидаги тепа орқасидагиларга қараб.

— Энди устларига ўқ ёғдирамиз.

Девор тахталарини кўчираётган норғил йигитча:

— Буз деворни, самарский!— деб бақирдилар.

Ароқ складининг томига чиқиб олган кенг пешона солдат:

— Ана улар! Шу ёққа келишяпти,— деди.

Анна Бунчукнинг ёнига етиб олди. Қизил гвардиячилар омонат истехком панасига келиб ётдилар.

Шу пайт ўнг томондаги тор кўчадан тўққизта қизил гвардиячи пуштада йўрғалаган беданадай чопиб чиқиб, муюлишдаги уйнинг орқасига ўтиб олдилар. Улардан бири:

— От чоптириб келишяпти! Қочинг!— деди.

Чорраҳа бир он сукунат ичида қолди, орадан бир минут ўтгач, чанг-тўзон орасидан фуражкасига оқ лента боғлаган, елкасига милтиқ осган казак от чоптириб чиқди. У отнинг бошини қаттиқ бурган эди, от кейинги оёқларига ўтириб қолди. Бунчук унга нагандан ўқ ўзди. Бироқ казак отнинг бўйнига ётиб олиб, орқасига қараб қочди. Пулемёт олдида турган солдатлар нима қилишларини билмай типирчилаб қолдилар, улардан иккитаси девор тагидан чолиб бориб, дарвоза олдида ерга ётиб олди.

Ҳозир ҳаммаси қўрқиб қочадиганга ўхшарди. Солдатларнинг нафаслари ичига тушиб кетиб, жовдираб туришлари аҳвол чатоқлигини кўрсатарди... Шундан кейин юз берган ҳодисалардан фақат биттасигина Бунчукнинг хотирасида яққол сақланиб қолди. Рўмонли гарданига тушиб, сочи тўзғиб кетган, ҳаяжонидан таниб бўлмайдиган ҳолга келиб, рангги оқариб кетган Анна сакраб ўрнидан турди-ю, милтигини ўрта белидан ушлаб, орқасига қайрилиб қаради, сўнгра ка-

зак бекинган уйни қўли билан кўрсатиб, таниб бўлмайдиган овоз билан «Орқамдан!» деб бақирди-да, қоқиниб-суқиниб чопиб кетди.

Бунчук ўрнидан турди, унинг оғзидан тушуниб бўлмайдиган бир фарёд отилиб чиқди. Ёнидаги солдатнинг милтиғини қўлидан олиб, тиззалари қалтираган, нафаси тиқилиб, зўр бериб бақириб-чақирганидан бўриқиб кетган ҳолда Аннанинг кетидан чопди. У орқасидан чопиб келаётган бир неча кишининг нафасини эшитди, лекин бутун вужуди билан тузатиб бўлмайдиган даҳшатли бир ҳодиса рўй беришини сезиб турарди. Шу он у Аннанинг шижоати бошқаларни жасоратлантирмаслигини, бемаъни ва натижасиз бўлишини англади.

Муюлишдан сал нарироқда чопиб келаётган казакларга дуч келишди. Қазаклар бараварига палапартиш ўқ уздилар, ўқлар визиллади. Анна қуёндай аянчли товуш билан чинқириб юборди. У тиз чўкиб, қўлларини олдинга узатди, кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Бунчук казакларнинг орқага бурилиб қочганларини, унинг пулемёти ёнида бўлган ўн саккизта солдат Аннанинг журъатидан жасоратланиб казакларни қувиб кетганини кўрмай қолди. Унинг кўзига ҳозир оёқлари остида типирчилаб ётган Аннадан бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Кўтариб, бошқа ёққа олиб бориш учун уни ёнбошига ағдарди, шу он чап биқинидан қон оқаётганини ва кўк кофтасининг ўқ тешиб ўтган жойи титилиб кетганини кўрди-ю, Аннанинг портловчи ўқ билан яраланганини, ўлиши аниқлигини англади, Аннанинг хиралашиб кетган кўзларида ўлим соясини кўрди.

Аллаким уни туртди. Аннани яқин ўртадаги ҳовлига олиб кириб, салқин бостирма тагига ётқизиб қўйдилар.

Яргоқ бош солдат ярага пахта босар, қонни шимиб, жиққа ҳўл бўлган пахтани отиб ташлар эди. Бунчук ўзини босиб олиб, Аннанинг эғнидаги кофтанинг ёқасини очди, ўзининг ич кўйлагини ечди-да, уни гижимлаб ярага босди, яра ичига ҳаво кирганидан қон билқиллаб, кўпириб чиқар эди. Аннанинг юзи бўзариб, қорайиб кетган лаблари азобдан титрарди.

Анна оғзини каппа-каппа очиб нафас олар, бироқ ҳаво оғзидан ҳам, ўқ теккан жойдан ҳам кирар, ўзи қаттиқ инграрди. Бунчук унинг кўйлагини кесиб, жон талвасасида терлаган танасини яланғочлаб кўйди. Ярасига доқа ўраб боғлаб кўйишди. Бир неча минутдан сўнг Анна ҳушига келди. Ичига чўккан қора кўзлари билан Ильяга боқди-да, пирпираган киприкларини яна юмди.

— Сув! Ичим ёняпти!— деб қичқириб тўлғанди. Сўнгра:— Ўлгим келмайди, Илья-а-а! Жоним... А-а-а,— деб йиғлади.

Бунчук шешинқираган лабларини унинг оловдек ёниб турган юзларига босди-да, кўкрагига кружкадан муздек сув қуйди. Сув елка чуқурини тўлдириб, бирпасда яна қуриди. Аннани ажал олови куйдирарди. Бунчук унинг кўксига сув қуйган сари Анна типирчилаб, қўлдан чиқиб кетмоқчи бўларди:

— Куйиб кетяпман, ёняпман!..

Мадордан кетиб, бир оз совунгач:

— Илья, нега унақа қиялсан? Нега? Кўриб турибсан-ку, ҳаммаси шунчаки бир... Тентаквой! Қийин... Илья... жоним, сен оймга бир амаллаб... билсанг...— деди у аниқроқ гапириб: сўнгра қисилган кўзларини кулгандагидек сузиб, дард ваҳимасини енгмоқчи бўлиб, бўғзига бир нарса тиқилгандек гўлдиради:— Бошда сезмовдим... Бир нарса урилиб, куйдирди... Ҳозир бутун вужудим ёняпти... ўлишимни билиб турибман.— Бунчукнинг «кўйсанг-чи» деб қўл силтаганини кўриб ижирғанди.— Ёлғиз кўй! Нафасим бўғиляпти.

У ўз дардларини изҳор қилмоқчи бўлгандек, дамба-дам, ўқтин-ўқтин гапирди. Бунчук Аннанинг юзлари ва чаккаси оқ мумдай сарғайиб кетаётганини кўриб, қаттиқ ваҳимага тушди. Танаси ёнида шалвираб ётган қўлларига назар ташлади. Кўкариб, мўматалоқ бўлаётган тирноқларига кўзи тушди.

— Сув... кўкрагимга... Ёняпман!

Бунчук сувга чопди. Қайтар экан Аннанинг бос тирма тагидан хириллаган овози эшитилмасди. Бос таётган қуёш талвасада тортишиб қолган лабларини, ярасига босиб олган сарғиш ва ҳали илиқ каф-

тини ёритарди. Бунчук унинг елкасидан авайлаб кўтариб, қорайиб қолган сепкилли бурунчасига бир лаҳза қараб қолди. Қора қошлари остидаги кўзларининг қисилиб, мўлтираб турганини кўрди. Боши борган сари орқасига шилқиллаб осилиб тушар, ингичка бўйинчасидаги кўкиш томирчалари сўнгги марта тепиб қўярди.

Бунчук лабларини қизнинг қорайган ва керилиб-роқ қолган қовоқларига босиб:

— Жоним! Аня!— деб чақирди. Сўнгра ўрнидан туриб, ғайри табиий бир ҳолда, қўлларини икки ёнига қилиб, шартта бурилиб тўғрига қараб кетди.

XXVI

Шу кунлари у алаҳсигандек бўлиб юрди. Юрар, нимадир қилар, овқат еяр, ухлар, лекин буларнинг ҳаммасини гўё тушидагидек, эс-ҳуши йўқдек бир аҳволда қиларди. Шишинқираган, жавдираган кўзлари билан теварак-атрофига доврираб қарар, ёр-биродарларини танимас, худди маст-аластдек ёки оғир касалдан янги турган кишидек боқарди. Анна ўлгандан бери ҳислари ўтмаслашиб қолган, кўнглига ҳеч нарса сиғмас, ҳеч нарсани ўйламасди.

— Ол, е, Бунчук!— дейишарди ўртоқлари. У жағларини зўрға қимирлатиб овқат еяр, бир нуқтадан кўзини узмасди.

Унга кўз-қулоқ бўлиб юрдилар, касалхонага жўнатиш тўғрисида маслаҳатлашдилар.

Эртасига пулемётчилардан бири ундан:

— Бетобмисан?— деб сўради.

— Йўқ.

— Бўлмаса нега ғамбодасан?

— Йўқ, ундай эмас.

— Кел, бўлмаса бир чекишайлик. Оғайни, энди уни қайтариб бўлмайди. Бунинг учун азобланиб юрма.

Ухлаш пайти келганда унга:

— Энди ётиб ухла,— дейишарди.

Бунчук ухлагани ётарди.

У шу кўйи, эс-ҳушини йўқотганича тўрт кун юрди.

Бешинчи кун деганда кўчада уни Кривошликов учрати-
тиб, қўлидан маҳкам ушлади:

— Ҳа, ҳа, сенмисан? Ахтариб юрибман,— деди.

Кривошликовнинг Бунчук аҳволидан хабари йўқ эди. Унинг елкасига қоқиб қўйиб, ғалати кулиш қилди:

— Сенга нима бўлди? Мастмисан? Шимолий округларга экспедиция жўнатилишидан хабаринг йўқми? Беш кишилик комиссия сайланган. Федор бошчилик қилиб кетяпти. Ҳамма умид шимол казакларидан. Бўлмаса иш чатоқ. Ишлар чатоқ. Сен борасанми? Бизга агитаторлар керак. Борасанми?

— Ҳа,— деди Бунчук қисқа қилиб.

— Жуда соз. Эртага жўнаймиз. Орлов бобога учраш, у бизнинг маслаҳатгўйимиздир.

Бунчук аввалги руҳий тушкунлик ҳолатида йўл ҳозирлигини кўрди, эртасига, 1 май куни экспедиция билан йўлга чиқди.

Бу вақтда Дон Совет ҳукумати таҳликали аҳволга тушиб қолган эди. Немис босқинчи аскарлари Украинадан бостириб келмоқда, қуйи Дон станицалари ва округларини контрреволюцион исёнчилар босиб олган эди.

Попов ўз отряди билан қишлоқ районларида изғиб юрар ва у ердан Новочеркасскка таҳдид соларди. 10—13 апрелда Ростовда бўлаётган вилоят советлар қурултойи бир неча марта ўз мажлисини тўхтатишга мажбур бўлди, чунки исён кўтарган черкасскликлар Ростовга яқинлашиб, шаҳар атрофидаги кварталларни ишғол қилган эди. Фақат шимолда, Хопер ва Усть-Медведица округларида революция машъаллари ёниб турар, шу сабабдан, қуйи Дон казакларининг ёрдамидан умид узган Подтелков ва бошқалар беихтиёр шимолдаги бу революция машъалларига толпинарди. Мобилизация натижа бермади, шундан кейин яқиндагина Дон Комиссарлар Советининг Раиси қилиб сайланган Подтелков Лагутиннинг ташаббуси билан фронтчилардан уч-тўрт полк тузиш, уларни ҳам немислар, ҳам қуйи Дон аксилинқилобчилари устига юбориш учун шимолга жўнади.

Подтелков бошчилигида беш кишидан иборат мо-

билизация комиссияси тузилди. 29 апрелда мобилизация эҳтиёжлари учун хазинадан тилла билан ўн миллион сўм ва Николай пули олиб кетдилар, пул яшиқларини қўриқлаш учун асосан собиқ Камск маҳаллий командасида хизмат қилган казаклардан иборат отряд туздилар, бир неча агитатор казакни ўзларига қўшиб олдилар. Экспедиция 1 майда, немис аэропланлари ўқи остида Каменск томон жўнади.

Йўллар Украинадан чекинаётган қизил гвардиячилар тушган эшелонлар билан тўлган эди. Исёнчи казаклар кўприкларни қўпорар, поездларни ағдарар эдилар. Ҳар кун эрталаб Новочеркасск-Каменск темир йўли устида немис аэропланлари пайдо бўлар, гала-гала калхатлардай айланиб юриб, пастга шўнғир, пулемётлардан тариллатиб ўқ отар, вагонлардан қизил гвардиячилар қочиб чиқар эдилар; ўқлар дўлдек ёғилар, станциялар устида шлак ва урушнинг аччиқ ҳиди қон ҳиди билан аралашиб кетарди. Аэропланлар жуда баландлаб кетса ҳам мерганлар ўқ отиб, яшиқларидан ўқларни исроф қилар, поездлар ёнида юрган кишилар этикларни билан бўш гильзаларни ғичирлатиб босиб юрар, қум устини кузги япроқдек гильзалар босиб кетарди.

Ҳамма ёқда вайронагарчилик асари кўзга ташланар: ёндирилган ва парчаланган вагонлар йўл четидаги қияликларда кўмир бўлиб ётар, сим ёғочлардаги қанддек оппоқ чиғаноқларга ўралган симлар узилиб осилиб қолган эди. Бирталай уйлар бузилиб вайрон бўлган, темир йўллар четидаги тўсиқларни бўрон учириб кетгандай эди...

Экспедиция беш кундан бери Миллеровога етиб олишга уринарди. Олтинчи куни Подтелков комиссия аъзоларини ўз вагонига чақириб олди.

— Шу кепатада йўл юролмаимиз! Келинг, бутун анжомларимизни ташлаб, поход тартиби билан жўнайлик.

— Нима?— деб юборди Лагутин ҳайрон бўлиб.— Биз Уст-Медведицагача поход тартиби билан етиб боргунимизча, оқлар бизни мажақлаб ташлайдилар-ку.

— Жуда узоқ,— деди Мрихин мижғовланиб.

Отрядни яқиндагина қувиб етган Кривошликов. Ёқасидаги ленталарининг ранги ўнгиб кетган шинелига бурканиб, индамай ўтирарди. Унинг безгаги гутиб қолган, хинин ичгани учун қулоқлари шинғирлар, зирқираб турган боши иситмада ёнар эди. У музокараларга аралашмай шакар қоп устида букчайиб ўтирар, кўзлари иситманинг зўридан хиралашган эди.

Подтелков картадан кўзини олмай:

— Кривошликов!— деб чақирди.

— Нима дейсан?

— Нима тўғрисида гаплашаётганимизни эшитма-япсанми? Поход тартиби билан кетиш керак деяпман, бўлмаса орқамиздан қувиб етадилар, хароб бўламиз. Сен нима дейсан? Биздан кўпроқ ўқигансан, гапир.

— Поход тартиби билан кетса ҳам бўларди,— деб тўхтаб-тўхтаб гап бошлади Кривошликов. Аммо безгаги тутиб, тишларини бўридек такиллата бошлади.— Агар юкимиз енгил бўлганда майли эди.

Подтелков эшик олдига келиб, вилоят картасини очди. Мрихин картанинг бир учидан ушлаб турди. Ғарб томондан эсган шамолда карта шалдираб қўлдан чиқиб кетай дер эди.

Подтелков тамакидан сарғайган бармоғини карта устида юргизиб:

— Мана, қара, манови йўл билан кетамиз,— деди.— Масштабни кўряпсанми? Юз эллик чақирим. нари борса икки юз чақирим келади. Хўш!

— Рост гап, вой фалокат-э!— деб унинг гапига қўшилди Лагутин.

— Сен Михаил, нима дейсан?

Кривошликовнинг гаши келиб, елкасини қисиб қўйди.

— Мен қарши эмасман.

— Ҳозир бориб казакларга айтаман, вагонлардан тушсинлар. Фурсатни бекорга ўтказишдан фойда йўқ.

Мрихин нима дер эканлар деб ҳаммага назар ташлади, ҳеч ким эътироз қилмаганини кўриб, вагондан сакраб тушди.

Подтелков экспедицияси тушган эшелон шу булутли, ёмғирли кунда Белая Қалитва яқинидаги стан-

цияда турар эди. Бунчук ўз вағонида, шинелига бурканиб ётарди. Қазаклар шу ернинг ўзида чой қайнатар, бир-бирларига ҳазил қилиб хохолашарди.

Ҳазилкаш ва қизиқчи казак — мигулинлик Ванька Болдирев пулемётчи ўртоғини калака қиларди. Тамаки чекавериб бўғилиб қолган овоз билан хириллаб:

— Сен Игнат, қайси губерналиксан? — деб сўради.

— Тамбовсклик,— деб дўриллаб жавоб қилди Игнат.

— Моршанскийдандирсан?

— Йўқ, Шатскийдан.

— Э... Шатскийдан — юрак ютганлардансан: муштлашганда етти танг бир одамга бас келолмайсан. Сизнинг қишлоқда черков байрамида бир танани бодринг билан бўғизлаган эдилар, а?

— Бас қилсанг-чи, бўлди энди!

— Ҳа, эсимдан чиқибди, бу воқиа сизнинг қишлоқда бўлмаган экан. Қишлоғингизда черков томини юпқа-чалпак билан ёпган, тагига нўхат сепиб, қияликдан итариб туширишган экан. Шу гап ростми?

Шу пайт чой қайнаб қолди, бу эса Игнатнинг жонига оро кириб, уни Болдировнинг ҳазилидан вақтинча бўлса ҳам қутқарди. Аммо нонушта қилишга ўтириш билан Ванька яна ҳазилини бошлади:

— Игнат, сенга нима бўлди, чўчқа гўштини иштаҳа билан емаётибсан? Яхши кўрмайсанми?

— Нега ёмон кўрай.

— Ма, сенга чўчқа думғазаси, жуда мазалиқ-да!

Ҳамма барабар кулиб юборди. Аллаким қалқиб кетиб, йўтали тутиб қолди. Қий-чув кўтарилди, этиклари билан полни тепиб дукурлатишди. Бир минутдан кейин Игнат бўғилиб, зарда билан:

— Ўзинг ей қол, шайтон! Нега думғазангни тумшуғимга тиқаверасан?— деди.

— Бу меники эмас, чўчқаники.

— Ҳаммаси бир гўр, ҳаром.

Болдирев сиполикни қўлдан бермай, хириллаб:

— Ҳа-ро-м? Эсинг жойидами?— деди.— Уни пасхада табаррук сув сепиб поклаганлар. Ундан кўра парҳезимни очишдан кўрқаман деб қўя қол...

Болдиревнинг ҳамқишлоғи, тўртта георгий нишони олган, кўркам, малла соч казак насиҳат қилгандай:

— Қўй, Иван! Мужик билан талашиб балога қоласан,— деди.— Думғазани еб бўлиб, чўчқа қуйруғини кўнгли тусаб қолади. Чўчқа қуйруғи бу ерда топилмайдиган матоҳ.

Бунчук кўзларини юмиб ётар эди. Бу гаплар унинг қулоғига кирмас, яқиндагина бошига тушган ишни хотирлаб, аввалгидай, ҳатто аввалгидан баттар юраги ёнарди. Қор билан қопланган дашт, узоқ-узоқларда қорайиб кўринган ўрмонзор хиралашган кўзлари олдида гир айланарди, шу пайт муздек шамол келгандек бўлди, Аннани, унинг қора кўзларини, қимтилган хушбичим оғзини, бурни устидаги майда сепкилларини, пешонасидаги ажинларни кўз олдидагидек кўрди; лаблари орасидан чиққан сўзларни эшитгандек бўлди. Бироқ бу сўзлар ноаниқ, аллақандай бегона одамларнинг сўзлари, кулгилари билан аралашиб кетарди. Ҳарқалай, кўзларининг пирпирашидан, қайрилма киприкларининг пирпирашидан нима деяётганини фаҳмларди... Мана, унинг кўз олдида бошқа бир Анна гавдаланди: унинг ранги заъфарон: бетларига оқиб тушган кўз ёшлари қотиб қолган, бурни ингичкалашган, изтироб ичида лабларини қимтиб олган.

У энгашиб ичига тушиб кетиб, қотиб қолган қора кўзларни ўпади... Бунчук инграб юборди, ҳўнграб йиғлаб юбормаслик учун кафти билан оғзини маҳкам беркитди. Бир лаҳзага бўлса ҳам, Анна унинг ёдидан кўтарилмас эди. Замон ўтса ҳам Аннанинг қиёфаси хаёлидан кетмас эди. Унинг чехраси, қадди-қомати, юриши, имо-ишоралари, керилган қошлари — буларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб, бутун бир жонли Аннани кўз олдида гавдалантирарди. Бунчук унинг навозиш билан гапирган сўзларини ва у билан бирга кечирган кунларини хотирларди. Бу жонли хотираларни қайтадан тасаввур этиш унинг азобларига азоб қўшарди.

Вагонлардан тушиш тўғрисидаги буйруқ уни уйғотиб юборди. Ўрнидан турди-ю, ҳафсаласи келмай йиғиштиринди-да, вагондан тушди. Кейин юкларни

туширишга ёрдамлашди. Яна боягидек лоқайдлик билан аравага ўтириб жўнаб кетди.

Ёмғир шивалаб ёғиб турар, йўл чеккасидаги ўтлар ҳўл бўлган эди.

Дашт. Тепалар устида, жарликларда шамол изғиб юради. Узоқ ва яқиндаги қишлоқлар, айрим қўрғонлар кўзга ташланади. Тутун чиқариб турган паровозлар, станциядаги чорбурчак қизил гиштин иморатлар орқада қолиб кетди. Бeлая Қалитвада кира қилинган қирқтача арава бирин-кетин йўл бўйлаб кетмоқда. Отлар секин қадам ташлар, ёмғирдан билчиллаб кетган қумлоқ қора тупроқ ер отларнинг юришини қийинлаштирар эди. Ғилдиракларга балчиқ елимдек ёпишиб, кегайларда осилиб қоларди. Бeлая Қалитва районидаги кўмир қазувчилар олдинда ва орқада тўп-тўп бўлиб келар эдилар. Улар казаклардан қочиб, бола-чақалари, бор-йўқларини олиб шарқ томонга қараб кетишаётган эди.

Грачи разъездида Романовский билан Шчаденконинг тўзиган отрядлари уларни қувиб етди. Уруш, уйқусизлик ва муҳтожлик жангчиларнинг юзини сарғайтирган, ҳоритган эди. Шчаденко Подтелковнинг ёнига келди. Унинг мўйловлари калта қилиб дукартланган, бурни қиррали, юзи чиройли, сўлгин эди. Бунчук улар ёнидан ўтар экан, Шчаденко қошларини чимириб, ҳорғин қиёфада жаҳл аралаш гапирганини эшитиб қолди:

— Сен нималар деяпсан? Нима, мен ўз йигитларимни билмайманми? Ишлар чатоқ эди, бунинг устига лаънати немислар чиқиб қолди! Энди одамларимни қаёқдан тўплаб оламан?

У билан гаплашгандан кейин Подтелковнинг қовоғи солиниб кетди, эсанкираб ўз аравасини қувиб етди ва ёнига келган Кривошликовга ҳаяжон билан бир нималар деб гапирди. Уларга диққат билан қараб турган Бунчук Кривошликов қўлини пахса қилиб, тез-тез гапирганини, Подтелковнинг қош-қовоғи очилиб, аравага сакраб чиқиб олганини кўрди, олти пудча келадиган тўпчининг оғирлигидан араванинг ён тахтаси қирсиллаб кетди.

Подтелков кўзларини кисиб, чарм камзулининг

ёқасини очиб юборди ва кўкрагини шамолга бериб:

— Ҳайда!— деб қичқирди.

Подтелков отряди Донец округининг ичкарасига қараб, Краснокутск станицаси томон силжиб борарди. Украина қишлоқларининг аҳолиси отрядни доим хурсандлик билан қарши олар, озиқ-овқат ва ем-хашакларни жон деб сотар, тунаш учун бошпана берар, лекин Краснокутсккача отларни кира қилиш масаласи кўтарилганда мижғовланиб, гарданларини қашиб қолар ва от беришдан бош тортар эдилар.

— Биз яхши ҳақ тўлаймиз, нега кўнмайсиз?— деб сўради Подтелков бир украинликдан.

— Менинг бошим пулдан азиз.

— Сенинг бошинг бизга керак эмас, бизга от билан аравангни кирага берсанг бўлади.

— Йўқ беролмайман.

— Нега энди?

— Сиз казаклар устига бостириб кетяпсиз-ку.

— Нима қипти?

— Ишнинг оқибати хунук бўладиганга ўхшайди. Ўз жоним кўзимга кўринади. Отим нобуд бўлса, қандай қилиб ишлайман! Йўқ, амаки, менга тирғилма, беролмайман!

Краснокутскка яқинлашган сари Подтелков ва бошқалар безовталана бошладилар. Аҳолининг кайфияти ҳам ўзгара борди: агар сафарларининг аввалида босиб ўтган қишлоқларнинг аҳолиси уларни хурсанд бўлиб, меҳмондўстлик билан қаршилаган бўлсалар, кейинги қишлоқларда отрядни нохушлик билан ҳадиксираб қарши ола бошладилар. Озиқ-овқатни ўлганларининг кунидан сотар, савол берилганда тапни четга буриб юборар эдилар. Отряд араваларини илгаригидек ясанган-тусанган ёшлар қуршаб олмас эди. Аравалар ўтиб кетаётганда хўмрайиб, нохушлик билан деразадан қараб қолар ва ўзларини опқочишга уринар эдилар.

Отряддаги казаклар хафа бўлиб:

— Ҳой, ўзларингиз христианмисиз ахир?— дер эдилар.— Нега бизга душман кўзи билан қарайсизлар, арпангизни хом ўрдикми?

Наголинск волостига қарашли қишлоқларнинг бирида ўзларини совуқ кутиб олганларидан хуноб бўлган Ванька Болдирев қишлоқ майдонида шапкасини ерга бир уриб:

— Ҳой, инсонмисизлар ё жинмисизлар! Нега чурқ этмайсизлар, фалону пиставон?— деб хириллади. Катталардан бирортаси келиб қолмасин деб алаңланиб қаради.— Ҳақингизни олиб берамиз деб қон тўқяпмиз ахир, сизлар бўлсангиз буни кўрмайсиз! Энди, ўртоқлар, ҳамма баробар, казак ҳам йўқ, хоҳол ҳам, ҳеч ким ўзини катта олмаслиги керак. Дарров товуқ ва тухум олиб келинг, Николай пули билан тўлаймиз!

Болдиревнинг хуноб бўлиб бақаришига қулоқ солган олти украин қўшдан чиққан отдек, бошларини куйи солиб турар эдилар.

Унинг куйиб-пишиб гапирган сўзларига ҳаям демасдилар, йўқ ҳам.

— Сизлар илгари ҳам хоҳол эдингиз, ҳозир ҳам шундоғлигича қолгансиз. Илоё, ер билан яксон бўлинглар! Кошқийди ер ютса сизларни, қорни катта буржуйларни! — Болдирев оҳори кетган шапкасини яна бир марта ерга уриб, нафратидан қип-қизариб кетди:— Сизлар сув бўйида ўтирасиз-у, лекин чўллаган кишига бир пиёла сувни раво кўрмайсиз!

— Кўп акиллайверма!— дейишди украинлар уйларига жўнашиб.

Шу қишлоқда ёши қайтиб қолган бир украин аёли қизил гвардиячи казаклардан:

— Сиз ҳамманинг бор-йўгини талаб, одамларни қириб юбормоқчи эмишсиз, ростми?— деб сўраб қолди.

Уша казак кўзларини бақрайтириб туриб:

— Рост,— деди.— Ҳаммани эмас, чолларни бўғизлаймиз, холос.

— Вой худойим! Чолларни бўғизлаб нима қиласиз?

— Биз гўштарини шовлага солиб еймиз: ҳозирги қўйларнинг гўшти унча мазалик эмас, фақат ўт ейди, биронта чолни икки нимта қилиб қозонга солинса борми, овқат мазалик бўлади...

— Қўй-э, мени калака қилма.

— Ҳой ҳола бунинг гапига ишонма, сени лақил-латяпти! Тентак-да, оғзига келганини қайтармайди!— деб гапга аралашди Мрихин.

Ёлғиз қолишганда Мрихин ҳазилкаш казакнинг таъзирини берди:

— Дўстим, сен билиб ҳазиллаш, одамини топиб ҳазиллаш. Бунақа ҳазил учун Подтелков терингга сомон тиқади-я! Нега фитнесчилик қиялсан! Бу хотин ростдан ҳам қизиллар чолларни қириб ташлар экан, деб гап тарқатади-ку!

Подтелков манзиллар ва бекатларда кўп тўхта-мас, безовта бўлиб, юришини жадаллаштирарди. Краснокутск станицасига киришдан илгари у Лагутин билан узоқ маслаҳатлашиб олди.

— Иван, узоққа бориб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Усть-Хопер станицасига етиб олиб, ишни бошлаб юборамиз! Кўнгилли аскарлар тўплаймиз, деб эълон қиламиз, юз сўмдан маош берамиз деймиз, лекин ҳар бир казак ўз оти ва эгар-жабдуғи билан келсин, халқ пулини бекорга совуриш керак эмас. Усть-Хопердан юқори тарафга: сенинг Буканов станицанг, Слэшчевск, Федосеев, Кумилжен, Глазунов, Скуришенск томон кетамиз. Михайловкага боргунча бир дивизия аскар тўплаймиз! Шундайми?

— Агар у ерлар тинч бўлса, тўплаймиз.

— У ерларда ҳам фитнес бошланган деб ўйлайсанми?

— Ким билади дейсан?— деб Лагутин сийрак соқолини сийпади, кейин зорлангандай ингичка овоз билан гапирди:

— Биз бир оз кечикдик... Федя, мен қўрқаманки, биз фурсатни қўлдан бердик. У ерларда офицерлар иш олиб боряптилар. Шошилиш керак.

— Шундоғ ҳам шошиляпмиз. Сен қўрқма! Қўрқсанг — иш пачава бўлади,— деб кўзларини чақчайтирди Подтелков.— Шунча одамни орқамиздан эргаштириб кетяпмиз-ку, қўрқамизми! Кечикканимиз йўқ! Душман ҳалқасини эриб ўтамиз! Икки ҳафтадан кейин оқларни ҳам, германларни ҳам савалайман! Уларни Дон ерларидан суриб чиқарамиз, қузғунларга

ем қиламиз.— У бир оз жим туриб, папиросини югоқиб чекди-да, юракдаги гапини айтди.— Кечиксак — биз ҳам, Дондаги Совет ҳоқимияти ҳам ҳалок бўлади. Оҳ; кошкийди кечикмаган бўлсак! Агар офицерлар қўзғолони у ерларга ёйилган бўлса — ишимиз хароб!

Эртаси куни кечқурун отряд Краснокутск станицасига қарашли қишлоқларга кирди. Лагутин ва Кривошликов билан олдиндаги аралардан бирида кетаётган Подтелков Алексеевск хуторига етмасдан бурун чўлда ўтлаб юрган подани кўрди.

— Кел, подачидан сўраб-суриштирайлик,— деди у Лагутинга.

— Боринглар, суриштинглар,— деб гапини маъқуллади Кривошликов.

Лагутин билан Подтелков аравадан сакраб тушиб, пода томон кетдилар. Офтоб даштнинг ўтини қовжиратиб юборган эди. Ўт яхши битмаган, топталган эди, фақат йўлнинг четида сариқ гулли ўтлар ва шохлаб кетган ёввойи сули шамолда шилдирар эди. Подтелков қовжирай деб қолган шувоқ ўтнинг уруғни кафтида эзгилаб, унинг ўткир ҳидини ҳидлаб подачи олдига борди.

— Ҳорманг, ота!

— Бор бўлинг.

— Мол боқяпсизми?

— Ҳа, боқяпмиз.

Чол оқариб кетган ўсиқ қошлари остидан хўмайиб қараб, бош чайқади.

— Тирикчилик қалай?— деб сўради Подтелков одат бўйича.

— Ёмон эмас, худога шукур.

— Қишлоқда нима гаплар бор?

— Ҳеч гап йўқ. Ўзингиз ким бўласизлар?

— Аскармиз, хизматдан бўшаб, уй-уйимизга кетяпмиз.

— Қаерликсизлар?

— Усть-Хоперлик.

— Подтелкин дегани ҳам орангизда борми?

— Ҳа.

Подачи қўрқди шекилли, ранги оқариб кетди.

— Нега қўрқиб кетдингиз, бобо?

— Нега қўрқмай, биродар, эшитишимча, сизлар православ динидагиларнинг ҳаммасини қирар эмиш-сизлар.

— Бекорчи гап! Бунақа гапларни ким тарқатяпти?

— Утган куни йиғилишда атаман шундоғ деган эди. Билмадим, бир хабар эшитганми, ёинки ҳукуматдан қоғоз олганми, Подтелкин қалмоқлар билан келяпти ҳаммани, сўяяпти деди.

— Сизлар атаман сайладингизми?— деб сўради Лагутин Подтелковга қараб қўйиб.

Подтелков сарғайган тишлари билан ўт чайнаб турарди.

— Тунови куни атаман сайладик. Советни берки-тиб қўйдик.

Лагутин яна бирнима сўрамоқчи эди, нарироқда юрган катта қашқа буқа бир сигир устига сакраб, уни букчайтириб юборди.

— Белини синдиради, ҳаром ўлгир!— деб подачи йигитлардек чаққонлик билан подага югурди; йўл-йўлакай:— Настеньканинг сигири!.. Белини синдиради! Ҳаром қотгур, қашқа!— деб бақирди.

Подтелков қўлларини қаттиқ силкитиб, арава олдига келди. Рўзгорпараст бўлган Лагутин тўхтаб, буқа тагида букчайиб қолган ориққина сигирга ачи-ниб қаради, шу топда беихтиёр: «Ростданам белини синдириб юборса-я! Вой, эганг ўлсин!» деб ўйлади.

У, дирдов сигир буқа остидан бели синмай, эсон-омон чиққандан кейингина, хотиржам бўлиб, арава томон кетди. «Энди нима қиламиз? Наҳотки Доннинг бу ёғидаям атаманлар ҳукм сураётган бўлсалар?» деб ўзига-ўзи савол берди. Аммо шу топда йўлнинг чек-касида турган кўркам буқа хаёлини бўлди. Буқа катта ва сағриси кенг қора сигирни искаб, дўнг пешонали бошини чайқарди. Унинг бўйни тиззасигача осилиб тушган, гавдаси узун ва миқтидан келган, таранг эди. Қалтагина оёқлари қоziқдек юмшоқ ерга ботиб кетганди. Лагутин бу наслдор буқага истар-истамас ҳавас билан қараб, қизғиш тукли сиртини завқ билан

томоша қилди. Гарчи кўнгли нотинч бўлса ҳам, йўл-йўлакай шундай бир фикр хаёлига келди: «Станица-мизда шунақадан битта бўлсайди»,— деб ўйлади хўрсиниб. Лагутин арава олдига яқинлашар экан, казакларнинг маъюс чехрасига боқиб, энди йўл маршутини белгилаш тўғрисида бош қотирди.

* * *

Безгаги хуриш қилган, хаёлпараст, шоир табиат Қривошликов Подтелковга айтди:

— Биз аксилинқилоб тўлқинидан қочиб қутуламиз десак, у биздан ошиб ўтяпти. Уни қувиб етиш қийинга ўхшайди. Даштдаги қуюндек физиллаб кетяпти.

Комиссия аъзоларидан Подтелковгина юз берган вазиятнинг мушкуллигини назарга олаётган эди. У энгашиброқ ўтирганича аравакашга дамба-дам:

— Ҳайдасанг-чи!— деб бақирарди.

Кейинги аравадагилар ашула бошлаб юборишди-ю, кейин бирдан жимиб қолишди. Уша ёқдан, ғилдиракларнинг овозини босиб, кулги, қийқириқ овозлари эшитилди.

Поддачи айтган гаплар тўғри чиқди. Йўлда отрядга хотини билан Свешников хуторига кетаётган фронтчи казак тўқнаш келди. У погон тақиб олган, фураж-каси тамғали эди. Подтелков ундан аҳволни сўраб-суриштиргач, яна баттар тутақиб кетди.

Алексеев қишлоғидан ўтиб кетдилар. Майдалаб ёмғир ёғарди. Осмон тумтайган. Фақат шарқ томонда булут орасидан қуёш нуридан қизарган осмон парчаси кўриниб турарди.

Тепаликдан тушиб, Тавричан участкасидаги Рубашкино қишлоғига киришлари биланоқ, у ердан бир неча аравали одамлар ура солиб қоча бошладилар.

— Қочишяпти, биздан қўрқишаётганга ўхшайди,— деди Лагутин паришон ҳолда, ёниверидагиларга қараб. Подтелков бақириб:

— Уларни қайтаринг! Чақирсангиз-чи, ахир!— деди.

Аравалардаги казаклар шапқаларини силкитиб чопқиллашиб кетишди. Кимдир қаттиқ бақириб:

— Ҳой, қаёққа? Шошманглар!— деди.

Отряд араваларини чоптириб қишлоққа кириб борди. Хувиллаб қолган катта кўчада шамол айланарди. Қўралардан бирида украиналик кампир қичқириб аравага ёстиқ улоқтирди. Унинг ялангоёқ, бош яланг эри отларнинг тизгинидан ушлаб турарди.

Рубашкинога келиб билсалар, Подтелков юбортирган квартирьерни казак разведкачилари асир олиб, тепанинг нариёғига олиб кетибдилар. Афтидан, казаклар узоқлашиб кетмаганга ўхшарди. Бирпас маслаҳатлашиб олганларидан кейин қайтиб кетишга қарор берилди. Бошда олдинга юраверамиз деб қистаган Подтелков энди иккиланиб қолди.

Кривошликов индамади, уни яна безгак тутиб қолган эди.

Подтелков маслаҳатда қатнашаётган Бунчукдан:

— Ё олдинга қараб юраверамизми?— деб сўради. Бунчук лоқайдлик билан елкаларини қисиб қўйди. Унинг учун олдингами, орқагами юриш барибир эди. Ишқилиб юрилса бас, орқадан изма-из қувиб келаётган гам-гуссадан узоқлашса бўлгани эди. Арава ёнида у ёқдан бу ёққа юриб турган Подтелков, Усть-Медведицага юриш яхшироқ бўлмасмикан, деди. Аммо унинг гапини агитатор казаклардан бири шартта бўлди:

— Жинни-пинни бўлдингми, сен? Бизни қаёққа бошляпсан? Аксилинқилобчилар олдигами? Оғайни, кўп майнабозчилик қилма. Орқага қайтамиз, ўлиб кетишни хоҳламаймиз, кўряпсанми анавини?— деб гевалик томонни кўрсатди.

Ҳамма ўша томонга қаради. Пастак қўрғон тепа устида уч отлиқнинг қораси аниқ кўриниб турарди.

— Уларнинг разведкачилари,— деб юборди Лагутин.

— Ҳув, ана тагин?

Тепа устида отлиқлар кўринди. Улар тўда-тўда бўлиб тепаликка чиқар, кейин яна ғойиб бўлар эдилар. Подтелков қайтиш тўғрисида буйруқ берди. Алексеевск қишлоғидан ўтдилар. Казаклар томонидан огоҳлантириб қўйилган ерлик аҳоли эса яқинлашиб

келаётган отряд араваларини кўриб, тумтарақай бўлиб яширина бошлади.

Қоронғи туша бошлади. Савалаб майда ёмғир ёга кетди. Одамлар шалаббо бўлиб, совуқдан титраб қақшашди. Улар милтиқларини ўқталишиб, арава ёнида кетишарди. Йўл бурилиб пастликка тушиб кетар, кейин пастликдан яна бориб-бориб тепаликка чиқиб кетарди. Тепалик устида казак разведкачилари дам пайдо бўлиб, дам яширинарди. Улар отрядни кузатиб юрар, асабларни баттар қақшатарди.

Водийни кўндалангига кесиб ўтган жарларнинг бирида Подтелков аравадан сакраб тушди-да: «Шайланиб туринг!» деб буйруқ берди ва эҳтиётдан кавалеристча карабинини қўлга олиб, арава ёнида пиёда кетаверди. Жарликнинг олди тўғон билан тўсилган, тошқин суви кўм-кўк бўлиб турарди. Кўл қирғоғидаги балчиққа сув ичгани келган молларнинг туёқ изи тушиб қолган эди. Кўл олдидаги тепалик устини шувоқ, шўра ўт босиб кетган, пастда, сув бўйида сарғайиб кетган қўға ўсиб ётар, барглари ўткир қиёқ ўт устига шитирлатиб ёмғир ёғарди. Подтелков шу ерга казаклар пистирма қўйган деб гумон қиларди, ammo олдинга юборилган разведкачилар ҳеч кимга рўпара келмай қайтиб келди.

Кривошликов Подтелковни арава ёнига чақириб олиб, аста деди:

— Федор, сен бу вақтда уларни кутма. Улар ҳозир ҳужум қилмайдилар, кечаси босадилар.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлайман.

XXVIII

Кун ботар томондаги булутлар қуюқлашиб борар, қоронғилик босиб келарди. Жуда узоқларда, Доннинг нариёғидаги даштларда чақмоқ чақар, яшин осмон бағрини ханжардек тилиб ерга кириб кетар эди; у тарафда қоп-қора булутларнинг этаги остидаги уфқ кечки шафақ нурида яллиғланарди. Сув қуйгандек жимжит даштдаги жарлар ичига кечки шафақ акси тушиб турарди. Ҳатто гулга кирмаган ўтлардан ҳам ғалати чирик ҳид келарди.

Подтелков намиққан ўтларнинг билинар-билинемас турли-туман ҳидларини ҳидлаб, қадам ташлаб борарди. Ўқтин-ўқтин тўхтаб, пошнасига ёпишиб қолган лойларни артарди. У қоматини тик тутиб, оғир гавдасини зўрға кўтариб борар, олди очиқ чарм курткаси ғирчиллар эди.

Поляков-Наголинск волостига қарашли Қалашников қишлоғига кечаси кириб келишди. Отряддаги казаклар араваларни ташлаб тунагани уйма-уй тарқалиб кетишди. Подтелков ташвишга тушиб, қуроли соқчилар қўйишни буюрди, лекин казаклар истар-истамас йиғилишди. Учта казак соқчи бўлиб туришдан бош тортди.

— Уларни ўртоқлик суди билан суд қилиш керак! Ҳарбий буйруқни бажаришдан бош тортганлар отилсин!— деди қизишиб Қривошликов.

Ташвишдан безган Подтелков қўл силтаб қўйдида:

— Йўлда бузилишди. Улар энди ўзларини ўзлари мудофаа қилмайдилар. Ишимиз хароб, Мишатка!..— деди.

Лагутин бир амаллаб бир неча кишини тўпладида, қишлоқнинг нарёғига кузатувчилар юборди.

Подтелков уйма-уй юриб, ўзига яқин казакларга:

— Ухлаб қолманг, йигитлар! Бостириб келиб қолишади-я,— дер эди.

У кечаси билан мижжа қоқмай чиқди, стол ёнида ўтириб, бошини қўллари устига қўйиб, оғир-оғир хўрсинарди. Тонг отишга яқин кўзи илинди, аммо қўшни ҳовлидан келган Роберт Фрашенбрудер уни уйготди. Йўлга чиқишга ҳозирлик кўра бошладилар. Кун ёришиб кетган эди. Подтелков уйдан чиқди. Даҳлизда унга сигирни соғиб кираётган уй бекаси дуч келди.

— Тепа устида отлиқлар изғиб юрибди,— деди у бепарвогина.

— Қаерда?

— Ҳов, хуторнинг нарёғида.

Подтелков югуриб ҳовлига чиқди: тепа устида, қишлоқ ва боғлардаги толлар устини қоплаган оппоқ туман орасидан бирталай казак отрядлари кўринди.

Улар отларини йўрғалатиб чоптириб хуторни ҳалқа-дек ўраб олмоқда эдилар.

Орадан кўп ўтмай Подтелков тунаган ҳовлига, унинг пулемёт ўрнатилган араваси ёнига казаклар тўплана бошладилар.

Гирдигум, кокилдор казак бўлган мигулинлик Василий Мирошников келиб, Подтелковни бир чеккага чақириб олди-да, шоша-пиша деди:

— Нима гаплигидан хабарингиз борми, ўртоқ Подтелков... Ҳозир улар олдидан вакил келди,— деб қўли билан тепани кўрсатди,— ҳозир қурооларимизни топшириб, таслим бўлишимиз кераклигини сенга етказишни буюрдилар. Бўлмаса улар ҳужумга ўтармишлар.

— Ҳой итвачча! Менга нималар деяпсан?— деб Подтелков Мирошниковнинг шинели ёқасига чанг солди-да, уни итариб юборди ва арава ёнига чопиб келди. Милтигининг қувиридан чангаллаб олиб, жириллаган йўғон овоз билан казакларга:

— Таслим бўбўпмиз!.. Аксилинқилобчилар билан қандай музокара олиб бориш мумкин?— деди.— Биз улар билан жанг қиламиз! Орқамдан юринг! Сафга тизилинг!

Ҳовлидан югуриб чиқишди. Тўп-тўп бўлишиб, қишлоқнинг чеккасига чопиб боришди. Энг четдаги ҳовли ёнида комиссия аъзоси Мрихин нафаси тик қилган ҳолда Подтелковнинг орқасидан етиб келди.

— Бу нима шармандагарчилик, Подтелков! Нима, ўз қардошларимиз билан урушиб қон тўкамизми? Қўй-э! Урушмай, муроага келоламиз!

Подтелков отряддаги казакларнинг озгина қисми ўз орқасидан эргашишини ва агар жанг қилишса албатта енгилишларига ақли етгани учун, индамай милтиқнинг затворини тушириб қўйди-да, сусткашлик билан фуражкасини силкитди:

— Тўхтанг, йигитлар! Орқага, қишлоққа юринг!

Ҳаммалари қишлоққа қайтиб келишди. Бутун отряд бир-бирига туташган уч ҳовлига тўпланди. Кўп ўтмай, қишлоқда казаклар пайдо бўлди. Тепадан қирқ отличли отряд тушди.

Подтелков Милютин қишлоқ чолларининг таклифи билан таслим бўлиш шартлари тўғрисида музокара олиб бориш учун қишлоқ ташқарисига чиқди. Қишлоқни қуршаб олган душманнинг асосий кучи позицияларини ташлаб кетмади. Бунчук югуриб бориб, қишлоқнинг чеккасида Подтелковни қувиб етдида, уни тўхтатди:

— Таслим бўламизми?

— Ахир улар кучли бўлса, нима қиламиз? Қани айт-чи!

— Улгинг келяптими?— деди Бунчук ижирганиб.

Бунчук Подтелковни бошлаб олиб кетаётган чолларга эътибор қилмасдан баланд ва дўриллаган овоз билан:

— Қурол-яроғларимизни топширмаймиз, дегин!..— деб бақирди. Шуни деб шартта орқасига бурилди-ю, наганини чангаллаб олганича орқасига қараб кетди.

У қишлоққа қайтиб келиб, душман сафини ёриб ўтиш ва жанг билан темир йўлга чиқиб олиш мумкинлигига казакларни ишонтиромоқчи бўлди, бироқ кўпчилик мурасасозлик кайфиятида эди. Баъзилари Бунчукдан юз ўгирар, баъзилари ғазаб билан:

— Бор ўзинг уруш, Аника, биз қон-қардошларимиз билан жанг қилмаймиз,— деди.

— Биз уларга қуролсиз ҳам ишонамиз.

— Муқаддас пасха байрамида биз қон тўкамизми?

Бунчук омбор ёнида турган араваси ёнига келди, унинг остига шинелини тўшаб тўппончасининг ғадир-будур дастасини маҳкам чангаллаганича ётиб олди. Бошда у қочмоқчи ҳам бўлди. Лекин биқиниб қочиш, дезертирлик қилишдан ор қилди, қочишдан воз кечиб, Подтелковнинг келишини кўтди.

Подтелков уч соатдан кейингина қайтиб келди. У билан бирга бирталай бегона казаклар оломони етиб келди. Баъзилари от устида, баъзилари отларини етаклаб олган, бошқалари Подтелков ва ясовул ёрдамчиси Спиридонов билан орқама-орқа пиёда келаётган эдилар. Спиридонов илгари Подтелков билан бир батареяда хизмат қилган эди. Энди у Под-

телков экспедициясини қўлга тушириш учун тузилган қўшма отряднинг бошлиғи эди. Подтелков бошини гоз кўтариб, ортиқроқ ичиб қўйган кишидек қоматини тик тутишга ҳаракат қиларди. Спиридонов нозик ва кинояомуз кулги билан унга бир нима деб гапирарди. Улар орқасидан отлиқ бир казак катта оқ байроқнинг наридан-бери йўнилган дастасини кўкрагига тираб келарди.

Подтелков отряди турган кўчалар ва ҳовлиларни ҳозир келган казаклар ўраб олган эди. Бирдан говур-ғувур кўтарилди. Келганларнинг кўпи Подтелков командасидаги казаклар билан бирга хизмат қилган эди. Улар суюнишиб бақирарди, кулишар эди.

— Вой, адаш, қайси шамол сени учирди?

— Омон-эсон юрибсанми, Прохор!

— Худога шукур.

— Бир-биримиз билан жанг қилишимизга өз қолди-я. Львов ёнида австриецларни қувганимиз эсингдами?

— Данило, отахон! Байрамлар қутлуғ бўлсин.

— Сеники ҳам қутлуғ бўлсин!— шундан кейин чўпиллатиб бир-бирларини ўпдилар: икки казак мўйловларини силаб бир-бирига қараб турар, кулишар, бир-бирларининг елкаларига уриб қўйишар эди.

Уларнинг ёнидаги казаклар ўртасида шундай суҳбат борарди:

— Биз ҳали рўза оғизмиз, оғиз очганимизча йўқ.

— Ие, сизлар большевикларсиз-ку, оғиз очишни сизга ким қўйибди?

— Нима қибди, большевикликка большевикмиз, аммо худога ишонамиз.

— Қўй-э! Ростингми?

— Худо ҳақи!

— Бўйнингда крестинг борми?

— Мана, крест.— Юзи товоқдек норғил қизил гвардиячи казак, лабларини чўччайтириб гимнастёркасининг ёқасини ечди-да, қизил сержун кўкрагидан занг босиб, кўкариб кетган жез крестни олиб кўрсатди.

— «Фитначи Подтелковни» тутиш учун тузилган

отряддаги паншаҳа ва болта кўтариб келган чоллар ҳайрон бўлиб бир-бирларига қараб олишди.

— Сизларни Исо динидан юз ўгирган деб айтиб эдилар-ку!

— Шайтонга сажда қиласизлар деб эшитиб эдик...

— Миш-мишларга қараганда, гўё сизлар черковларни талаб, попларни ўлдирар эмишсизлар.

— Бекорчи гаплар,— деб жавоб берди юзи баркашдек қизил гвардиячи.— Беҳуда гаплар билан бошингизни айлантиришган. Мен Ростовдан чиқишдан аввал, черковга бориб, дуо олдим.

— Ие, жа қизиқ бўп... ти-ю!— деди дастаси ярмигача арраланган найза ушлаган хумкалла бир чол. У хурсанд бўлгандек чапак чалиб юборди.

Кўча-кўйларда, ҳовлиларда ғўнғир-ғўнғир гаплашаётганларнинг овози эшитиларди. Лекин орадан ярим соат ўтгандан кейин бир неча казак, жумладан Боков станицалик бир вахмистр ғуж бўлиб тўпланган одамларнинг орасини ёриб, кўча бўйлаб келаверди.

— Подтелков отрядида бўлганлар йўқламага ҳозирлансинлар!— деб қичқирдилар улар.

Пистоқи ранг кўйлак кийган ва погон таққан ясовул ёрдамчиси Спиридонов пешонасига қанддек оппоқ офицерча кокарда таққан фуражкасини ечди-да, атрофга аланглаб қараб:

— Подтелков отрядидан бўлганлар чапга, четан девор томонга ўтсин! Қолганлар ўнг томонга! Биз, яъни фронтдош қардошларингиз, сизнинг вакилларингиз билан бирликда шундай қарорга келдик: сизлар барча қуролларингизни топширишингиз лозим, чунки қурол кўтариб юришингиздан халқ қўрқяпти. Милтиқ ва бошқа яроқларингизни араваларингизга қўйинг, биз уларни сиз билан бирга қўриқлаймиз. Отрядингизни Краснокутскка жўнатамиз, сиз ўша ердаги Советдан қуролларингизни батамом қайтариб оласиз.

Қизил гвардиячи казаклар орасида норозилик бошланди. Ҳовли томондан кимдир қичқариб гапирди. Қумшатск станицалик казак бақириб:

— Топширмаймиз!— деди.

Одамларга лиқ тўлган кўчалар ва ҳовлиларда, говур-ғувур кўтарилди.

Келган казаклар ўнг томонга ўтиб олишди; Подтелков отрядидаги қизил гвардиячилар ажралиб кўчанинг ўртасида сўплайиб қолишди. Шинелининг олди очиқ Кривошликов жавдираб атрофига аланглаб қаради, Лагутин лабини бурди, одамлар ҳайрон бўлиб, говур кўтаришди.

Қурол топширмасликка аҳд қилган Бунчук, милтигини қўлга олди-ю, тез-тез юриб, Подтелков ёнига келди:

— Қурол-яроғни топширмаймиз! Эшитяпсанми?— деди.

— Энди вақт ўтди...— деб шивирлади Подтелков, қўлидаги отряд рўйхатини асабий ҳолда гижимлаб.

Рўйхат Спиридоновнинг қўлига ўтди. У рўйхатга кўз югуртириб чиқди-да:

— Бу ерда бир юз йигирма саккиз одам бор... Қолганлари қаерда?— деб сўради.

— Йўлда қолишди.

— Э, шундай дегин... Ҳай, майли. Буюр, қуролларини келтирсинлар.

Подтелков биринчи бўлиб, наганини ғилофи билан ечиб топшираркан, эшитилар эшитилмас:

— Қилич билан милтиқ аравада,— деди.

Қурол-яроғ топшириш бошланди. Қизил гвардиячилар бўшашиб, милтиқларини араваларга қўйишар, тўппончаларини эса четан деворлар устидан ирғитиб юборишар, ҳовлиларга тарқалишиб беркитишар эди.

Спиридонов тишининг оқини кўрсатиб, хушчақчақ овоз билан:

— Қурол топширмаганларни тинтиймиз!— деди.

Бунчук бошчилигидаги қизил гвардиячиларнинг бир қисми милтиқларни беришдан бош тортди; уларни куч билан қуролсизлантирдилар.

Қишлоқда пулемёт замогини олиб қочган отлиқ казак ҳаммани ташвишга солди. Тўс-тўполондан фойдаланиб, бир неча одам беркиниб олди. Аммо Спи-

ридонов соқчилар қўйиб. Подтелков билан қолган казакларни қуршаб олди-да, уларнинг ёнларини тинтиди, йўқлама қилди. Асирлар нохушлик билан жавоб берар, баъзилари бақириб:

— Текширишнинг нима ҳожати бор, ҳамма шу ерда!— дерди.

— Бизларни Краснокутскака ҳайдаб оборинг!

— Уртоқлар, тезроқ бўлинг!

Спиридонов пул қутисини муҳрлаб, кучли соқчилар ҳимоятида Каргинга жўнатди, сўнгра асирларни сафга тизди-да, бирданига муомала ва сўз оҳангини ўзгартириб:

— Икки қатор бўлиб тур! Сўлга ай-лан! Сўлга бурил, марш! Овозларингни ўчир!— деб команда берди.

Қизил гвардиячи қаторларида норозилик товуши эшитилди. Кейин тартиб сақламай жимгина юриб кетишди, бир оз ўтгач, қаторлар бир-бирига аралашиб кетди.

Энг охир ўз одамларини қурол топширишга кўндирган Подтелков, эҳтимол ҳали ҳам бу ишнинг оқибати хайрли бўлар деб гумон қиларди. Аммо асирларни қишлоқдан ҳайдаб чиқишлари билан уларни назорат қилиб келаётган казаклар отлари билан икки томондан сиқиб келавердилар. Қизил соқолли, қулоғидаги исирғаси эскириб қорайиб кетган кекса казак сўл томонда келаётган Бунчукни, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, қамчи билан солиб қолди. Бунчукнинг юзига қамчи изи тушди. Бунчук муштумини сиқиб унга томон ўгирилган эди, боягидан ҳам кучли иккинчи зарба уни ўзини оломон ичига опқочишга мажбур этди. Бунчук ўзини ҳимоя этиш учун беихтиёр, шундай қилган эди. Зич бўлиб кетаётган ўртоқларининг орасида сиқилиб кетар экан, Анна ўлгандан кейин биринчи марта унинг лабларида асабий кулги пайдо бўлди ва ҳар бир инсонда яшаш истаги нақадар кучли эканига ҳайрон қолди.

Асирларни савалай бошладилар. Душманларини қуролсиз ҳолда кўрган чоллар қутуриб, улар устига оти билан бостириб борар, эгилиб, уларни қамчи билан, қиличларининг орқаси билан урар эдилар.

Қалтак еганларнинг ҳар бири беихтиёр сиқилиб ўр-тага кириб олишга уринарди; ур-сур, тўполоқ бошланди, чинқириқлар эшитилди.

Қуйи станицалик, новчадан келган азамат бир казак, юқори кўтарилган қўлларини силкитиб:

— Улдирадиган бўлсанглар, дарҳол ўлдириңглар!.. Бу нима расвогарчилик! — деди.

— Қани аҳди-паймонингиз? — деб жингиллади Кривошликов.

Чоллар писиб қолишди. Асирлардан бирининг: «Бизни қаерга ҳайдаб кетяпсиз?» деган саволига, ёш бир фронтчи, афтидан большевикларга хайрихоҳ бўлган соқчи, аста деди:

— Пономарев қишлоғига оборинг, деб буйруқ берилган. Биродарлар, қўрқманг! Сизларга ёмонлик қилмаймиз.

Асирларни Пономарев қишлоғига ҳайдаб кетдилар.

Спиридонов икки казак билан торгина бир дўконнинг эшиги олдида туриб, одамларни бирин-кетин ичкарига киритар экан:

— Отинг? Фамилиянг? Қаерликсан? — деб сўрар, олинган жавобларни гижимланиб кетган дала дафтарига ёзиб қўярди.

Навбат Бунчукка келди.

— Фамилиянг нима? — деб сўради Спиридонов қаламининг учини қоғозга тираб; сўнгра пешонаси кенг қизил гвардиячининг тумтайган юзига назар ташлади; унинг лабларини чўччайтириб, туфлашга тайёрланаётганини кўрди-ю, ўзини четга опқочиб: — Ўт, аблаҳ! Фамилиясиз ҳам ажал топасан! — деди.

Тамбовлик Игнат ҳам Бунчукдан ўрнак олиб, Спиридоновга жавоб бермади. Яна кимдир учинчи бир киши ўзини танитмасдан ўлишни истади, индамай оstonадан ҳатлаб ичкари кирди.

Спиридонов дўконни қулфлаб қоровул қўйди.

Отряд араваларидан туширилган озиқ-овқат ва қурол-яроғларни дўкон ёнида бўлишиб олаётган пайтда, Подтелковни қўлга туширишда иштирок этган хуторларнинг вакилларида шoshiлиңч суратда

ташқил этилган ҳарбий-дала суди мажлис қилаётган эди.

Мажлисга Боков станицалик, чорпахлдан келган, сап-сарик қошли ясовул Василий Попов раислик қиларди. У фуражқасини ясси энсасига суриб қўйиб, четларига дастрўмол осиб қўйилган тошойна тагидаги стол ёнида тирсакларини кериб ўтирган эди. Суд аъзоси бўлган казакларнинг юзига у мой босган мулойим-жиддий кўзларини тикиб ўтирарди. Бериладиган жазо чоралари музокара қилинарди.

— Ҳурматли қариялар, буларга қандай чора кўрамиз? — деб саволини такрорлади Попов.

Сўнгра ёнида ўтирган ясовул ёрдамчиси Сенинга энгашиб бир нима деб шипшиди. Сенин дарҳол бош ирғаб, розилик билдирди; Поповнинг кўз қорачиқлари кичрайди, кўзларининг бурчидаги шодлик ажинлари йўқолди ва сийрак киприклари остидаги кўзларида қаҳр-ғазаб ўтлари чақнаб кетди.

— Мол-мулкимизни таламоқ ва казакларни маҳв этмоқ учун келган ватан хонларига биз нима чора кўрамиз?

Милютин станицалик, эски мазҳабдаги Февралев биров туртиб юборгандек жойидан сапчиб турди ва:

— Отиб ташлаш керак! Ҳаммасини! — деди телбалардек бошини қалтиратиб; қонга тўлган гилай кўзларини ҳаммага югуртириб, туфугини сачратиб: — Исони сотган бу нобакорларга раҳм-шафқат йўқ! Ораларидаги жуҳудларни ўлдириш керак!.. Ўлдириш!.. Дорга тортиш!.. Оловда куйдириш керак! — деб бақариб юборди.

Унинг зиғирпоя толасидек сийрак соқоли силкинарди, оқарган қизғиш сочлари пахмайиб кетган эди. У ҳарсиллаб жойига ўтирди, юзи бўриқиб кетган, лаблари кўпирган эди.

Суд аъзоларидан бири бўлган Дьяченко:

— Сургунга юборсак... қандай бўларкин, а? — деди дудмалланиб.

— Отилсин!

— Улимга маҳкум этилсин!

— Шуларнинг гапини қувватлайман!

— Халқ олдида жазолаб ўлдирилсин!

— Шумғияларни юлиб ташлаш керак!

— Улдирилсин!

— Отиб ташлаш керак, албатта! Бошқа гап бўлиши мумкин эмас! — деди ғазабланиб Спиридонов.

Ҳар қичқириқдан кейин ясовул Поповнинг лабла-ри сўлжайиб кетар, бир оз аввалги, ўзидан ва атроф-дагилардан мамнун бўлган меҳрибон кишига хос ифода юзида йўқола бориб, лаб-даҳани осиларди.

— Отилсинлар!.. Ёз!.. — деб буюрди у котибга қайрилиб қараб.

Дераза тагида ўтириб, лампанинг пилигини ҳадеб чиқазаетган ғўлабир чол казак:

— Подтелков билан Кривошликовни ҳам... бу душманларни ҳам отиш керакми? Бу озлик қилади-ку! — деди тутоқиб.

— Бошлиқ бўлганлари учун уларни дорга осиб керак! — деб қисқа жавоб қилди Попов, сўнгра котибга қараб такрорлади: — Ёз: «Қарор. Биз тубанда қўл қўювчилар...»

Котиб ясовулнинг узоқ қариндоши бўлиб, унинг ҳам фамилияси Попов эди. У малла сочлари силлиқ қилиб таралган бошини энгаштириб, перони қиртиллатиб ёза бошлади.

— Лампа мой соб бўлганга ўхшайди... — деб хўрсинди аллаким ачиниб.

Лампа лип-лип қилиб пилиги сасиб ёнарди, суку-нат ичида шифтдаги ўргимчак пнига илинган пашша фицғиллар, қоғоз устида перо қиртиллар, суд аъзо-ларидан кимдир пишиллаб нафас оларди.

Қ А Р О Р

1918 йил 27 апрель (10 май)да Каргин, Боков ва Краснокутск станицаларининг қуйидаги қишлоқларидан сайланган вакиллар:

Василевскдан	Максаев Степан
Боковдан	Кружилин Николай
Фоминдан	Кумов Федор
Верхне-Яблоновскдан	Кухтин Александр
Нижне-Дуленскдан	Синев Лев
Ильинскдан	Волоцков Семён
Коньковскдан	Попов Михаил
Верхне-Дуленскдан	Родин Яков
Севостьяновдан	Фролов Алек

Милютин станицасидан	Февралев Максим
Николаевдан	Грошев Михаил
Краснокутск станицасидан . . .	Еланкин Илья
Пономарев қишлоғидан	Дьяченко Иван
Евлантьевдан	Кривов Николай
Малаховдан	Емельянов Лука
Ново-Земцевдан	Коновалов Матвей
Поповдан	Попов Михаил
Астаховдан	Щегольков Василий
Орловдан	Чекунов Федор
Климо-Федоровскдан	Чукарин Федор

В. С. Попов ранслиги остида

ҚА Р О Р Қ И Л Д И Л А Р :

1. Тубандаги рўйхатда номлари қайд этилган 80 одам, меҳнаткаш халқни талаган ва алдаган бу кишилар отиб ўлдирилсин, бу гуруҳнинг бошлиғи бўлган Подтелков билан Кривошликов дорга тортилсин.

2. Михайлов қишлоқлик казак Антон Калитвенцов жиноятини исбот этадиган далил бўлмаганидан оқлансин.

3. Подтелков отрядидан қочган ва Краснокутск станицасида қамоққа олинган Константин Мельников, Гаврила Мельников, Василий Мельников, Аксенов ва Вершинин ушбу қарорнинг биринчи моддасига мувофиқ жазолансин (ўлим жазоси).

4. Жазо эртага, 28 апрель (11 май), соат 6 да ижро этилсин.

5. Қамоққа олинганларни кузатиб туриш учун ясовул ёрдамчиси Сенин қоровул қилиб белгилансин, унинг ихтиёрига бугун кеч соат 11 гача иккитадан қуролли казак юборилсин: бу моддада кўрсатилган жазо чорасини ижро этиш суд аъзолари масъулиятига юклатилсин; жазони ҳар бир қишлоқдан юборилган қоровул ижро этади; маҳбуслар отиладиган жойга бештадан казак юборилсин.

Асл нусхасини имзолаганлар:
 Ҳарбий бўлим раиси В. С. Попов.
 Котиб А. Ф. Попов.

Ҳарбий-дала суди томонидан 1918 йил 27 апрелда ўлимга ҳукм қилинган Подтелков отряди аъзоларининг рўйхати

№№	Станциялар	Исми ва фамилияси	Ҳукм
1	Усть-Хопер	Федор Подтелков	Осилди
2	Еланск	Михаил Кривошликов	Осилди
3	Казанск	Авраам Какурин	Отилди

№№	Станицалар	Исми ва фамилияси	Хукм
4	Букановск	Иван Лагутин	Отилди.
5	Нижегород	Алексей Ив. Орлов	Отилди.
6	Нижегород	Ефим Мих. Вахтель	Отилди.
7	Усть-Бистрянск	Григорий Фетисов	Отилди.
8	Мигулин	Гаврил Ткачов	Отилди.
9	Мигулин	Павел Агафонов	Отилди.
10	Михайлов	Александр Бубанов	Отилди.
11	Луганск	Калинин	Отилди.
12	Мигулин	Константин Мрихин	Отилди.
13	Мигулин	Андрей Коновалов	Отилди.
14	Полтава ш.	Константин Крита	Отилди.
15	Котовской	Павел Позняков	Отилди.
16	Мигулин	Иван Болдирев	Отилди.
17	Мигулин	Тимофей Количев	Отилди.
18	Филим-Челб.	Дмитрий Володаров	Отилди.
19	Чернишевский	Георгий Карпушин	Отилди.
20	Филим-Челб.	Илья Калмиков	Отилди.
21	Мигулин	Савелий Рибников	Отилди.
22	Мигулин	Поликарп Гуров	Отилди.
23	Мигулин	Игнат Земляков	Отилди.
24	Мигулин	Иван Кравцов	Отилди.
25	Ростов	Никифор Фроловский	Отилди.
26	Ростов	Александр Коновалов	Отилди.
27	Мигулин	Петр Вихлянецв	Отилди.
28	Клецкой	Иван Зотов	Отилди.
29	Мигулин	Евдоким Бабкин	Отилди.
30	Михайловск	Петр Свинцов	Отилди.
31	Добринский	Илларион Чилобитчиков	Отилди.
32	Казанск	Климентий Дронов	Отилди.
33	Иловлинск	Иван Авиллов	Отилди.
34	Казанск	Матвей Сакматов	Отилди.
35	Нижне-Курмоярск	Георгий Пупков	Отилди.
36	Терновск	Михаил Февралев	Отилди.
37	Херсон ш.	Василий Пантелеймонов	Отилди.

№№	Станицалар	Исми ва фамилияси	Хукм
38	Казанск	Порфирий Любухин	Отилди.
39	Клецкой	Дмитрий Шамов	Отилди.
40	Филоновск	Сафон Шаронов	Отилди.
41	Мигулин	Иван Губарев	Отилди.
42	Мигулин	Федор Абакумов	Отилди.
43	Луганск	Кузьма Горшков	Отилди.
44	Гундоровск	Иван Изварин	Отилди.
45	Гундоровск	Мирон Калиновцев	Отилди.
46	Михайловск	Иван Фарафонов	Отилди.
47	Котовской	Сергей Горбунов	Отилди.
48	Нижне-Чирск	Петр Алаев	Отилди.
49	Мигулин	Прокопий Орлов	Отилди.
50	Луганск	Никита Шеин	Отилди.
51	Ст. Механик РПТК	Александр Ясенский	Отилди.
52	Ростов	Михаил Поляков	Отилди.
53	Раздорск	Дмитрий Рогачев	Отилди.
54	Ростов	Роберт Фрашенбру- дер	Отилди.
55	Ростов	Иван Силендер	Отилди.
56	Самара ш.	Константин Ефимов	Отилди.
57	Чернишевск	Михаил Овчинников	Отилди.
58	Самара ш.	Иван Пикалов	Отилди.
59	Иловлинск	Михаил Корецков	Отилди.
60	Кумшатск	Иван Коротков	Отилди.
61	Ростов	Петр Бирюков	Отилди.
62	Раздорск н/м	Иван Кабаков	Отилди.
63	Луковск	Тихон Молитвинов	Отилди.
64	Мигулин	Андрей Швецов	Отилди.
65	Мигулин	Степан Аникин	Отилди.
66	Кремнск	Кузьма Дичкин	Отилди.
67	Баклановск	Петр Кабанов	Отилди.
68	Михайловск	Сергей Селиванов	Отилди.
69	Ростов	Артем Иванченко	Отилди.
70	Мигулин	Николай Коновалов	Отилди.
71	Михайловск	Дмитрий Коновалов	Отилди.
72	Краснокутск	Петр Лисиков	Отилди.

№№	Станицалар	Исми ва фамилияси	Ҳукм
73	Мигулин	Василий Мирошников	Отилди.
74	Мигулин	Иван Волохов	Отилди.
75	Мигулин	Яков Гордеев	Отилди.

Булардан уч киши ўзининг кимлигини айтмади.

Котиб маҳкум қилинганларнинг рўйхатини ёзиб тамомлагандан кейин қарорнинг охирига остин-устун икки нуқта қўйди-да, қаламни ёнидаги кишининг қўлига тутқизди:

— Қўл қўй!

Ново-Земцев қишлоғининг вақиси, немисларнинг кул ранг мовутидан тикилган, ёқаси қизил ҳошияли кителдаги Коновалов гуноҳкор кишидек кулимсираб, қоғоз устига энгашди. У йўғон, қадоқ босган, кўмирдек қоп-қора букилмас қўллари билан учи чайналган калта қаламни тутамлаб фамилиясининг бош ҳарфи бўлган «К» ҳарфини яхши ёзишга тиришиб:

— Жудаям саводхон эмасман, — деди.

Унинг кетидан Родин имзо чекди, у ҳам терлаб-пишиб инқиллаб-синқиллаб қовоғини солган ҳолда қалам юргизар эди. Бошқа бири эса олдин ручкани силкитди-да, бир оз очиқ жой қолдириб имзо чекди, ёзаётганда осилиб кетган тилини тортиб олди. Попов катта-катта қилиб ўз фамилиясини ёзди-ю, ўрnidан гурди, терлаб кетган юзини дастрўмоли билан артаётди:

— Рўйхатни қарорга тиркаш керак, — деди эс-наб.

Котиб сиёҳни қуритиш учун қоғозни деворга босаётганда диққат билан қараб турган Сенин шўх кулиб:

— Каледин у дунёда бизга раҳмат дейди, — деди.

Унинг ҳазил-мутойибасига ҳеч ким жавоб қилмади. Ҳамма жимжит, уйдан чиқиб кетди.

Қоронғи даҳлизнинг эшигидан чиқиб кетаётганда кимдир, хўрсиниб:

— Ё Исойи масиҳ! — деб қўйди.

Нурсиз, сарғиш юлдузларнинг сутдек ёғдусига чўмган бу кечада, тиқилиб кетган дўкон ичида ҳеч ким мижжа қоқмай тонг оттирди. Гап-гапга қовушмас, бир ёқдан димиққан ҳаво, иккинчи ёқдан ғам ва ташвиш юракларни эзар эди.

Кечқурун қизил гвардиячилардан бири ташқарига чиқишга рухсат сўради:

— Эшикни оч, ўртоқ! Ташқарига чиқиб ёзилиб келай.

У бўз кўйлагининг этагини чалворидан чиқарган, ёқаси очиқ, яланг оёқ ҳолда қаққайиб турар ва бўриқиб кетган юзини қулф тешигига тираб:

— Эшикни очсанг-чи, ўртоқ, — дер эди.

Қоровул турганлардан бири:

— Сенинг оғайнинг ит, — деб жавоб қилди.

— Оча қол, оғайни, — деди қизил гвардиячи ялиниб.

Қоровул милтиғини ерга қўйди, қоронғи тушгач, тунайдиған жойларига учиб ўтаётган ёввойи ўрдакларнинг қанот товушларига қулоқ солиб турди-да, папиросини чекиб бўлиб лабларини қулф тешигига тираб:

— Иштонингга сиявер, аблаҳ. Бир кечада чалворинг титилиб кетмайди, каллаи саҳарда ҳўл чалворинг билан нариги дунёга жўнатадилар, — деди.

Қизил гвардиячи эшикдан нари кетиб, алам билан:

— Бизга бу ҳам оз!.. — деб қўйди.

Ичкаридагилар ғуж бўлиб ўтиришарди. Подтелков бир бурчакда ўтириб, чўнтакларини бўшатди ва онадан сўкиб, бирталай қоғоз пулни йиртди. Пулларни бурда-бурда қилиб ташлагандан кейин этигини ечди ва ёнида ётган Кривошликовнинг елкасига қўл тегизиб деди.

— Бизни тузоққа илинтирдилар, тоза лақиллатдилар. Одамга алам қилар экан, Михайло! Бир вақтлар, болалик чоғимда отамнинг эски милтиғини олиб, Доннинг нарёғига ов қилгани борар эдим, ўрмон ичи яшил гумбазга ўхшайди... Қўл бўйига келсанг ўрдак-

лар сузиб юрганини кўрасан. Баъзан отиб тегизолмас эдим, шундай алам қилиб кетардики, додлаб юборгим келарди. Хозир ҳам ўшандай алам қиляпти, ўқим хато кетди: агар Ростовдан уч кун илгари чиқсак, бу ерда ажал домига илинмас эдик. Бутун контрларнинг оёғини осмондан келтирардик.

Кривошликов тишларини ғирчиллатиб, қоронғиликда кулимсираб деди:

— Падарларига лаънат, майли, ўлдиришсин! Улим — жудаям даҳшатли нарса эмас... «Мен бир нарсадан, у дунёда бир-биримизни таниёлмай қоламиз деб қўрқаман...» Биз, Федя, бегона кишилардек учрашамиз... Даҳшат!

Подтелков йирик ва иссиқ кафтини ўртоғининг елкасига қўйди-да, ўпка қилиб:

— Қўйсанг-чи! Масала бошқа ёқда,— деди.

Лагутин аллакимга ўз қишлоғи тўғрисида ҳикоя қилар, боши узун бўлгани учун бобоси унга «Қилич» деб лақаб қўйганини. бир марта бировнинг полизига тушгани учун бобоси уни қамчилаганини сўзлар эди.

Уша кеча у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди, суҳбат бир-бирига қовушмас, узилиб-узилиб қолар эди.

Бунчук эшик олдига жойлашиб олиб, тирқишдан кириб турган ҳавони чанқоқлик билан ютиб нафас оларди. У бошидан ўтган нарсаларни хотирлади, бирданига онаси эсига тушди-ю, юраги жазиллаб кетди, онаси ҳақидаги эсдаликларини унутишга ҳаракат қилди, Аннани ва яқиндагина ўтган кунларни эсига туширди... Бу хотиралар унга саодатманд бир осойишталик бағишлади. Улим ҳақидаги фикр уни кўп чўчитмас эди. Уни ҳаётдан маҳрум этишлари тўғрисидаги фикр, илгаригидек, уни ваҳимага солмас, қўрқитмас эди. У аччиқ ва машаққатли сафардан кейин нашъасиз бир истироҳатга тайёрланаётгандай, ўлишга тайёрланарди: шу қадар чарчаган эди, аъзойи бадани шу қадар зирқираб оғрирдик, ҳеч бир нарса уни ҳаяжонлантиролмади.

Ундан сал нарироқда казаклар: хотинлар, муҳаббат, аёл кишининг эркак қалбига бағишлайдиган

катта-кичик эхтирослари тўғрисида гоҳ чақчақлашиб, гоҳ маъюсланиб ҳикоя қилишарди.

Оидалари, қавм-қариндошлари, яқинлари тўғрисида гаплашишарди. Ғалланинг яхши бўлгани: буғдой ичига зағча кирса кўринмайдиган бўлиб қолгани тўғрисида гаплашишарди. Ароқ ва озодликни қўмсашар, Подтелковни сўкишарди. Аммо уйқу кўплар устида қора қанотини керган, жисман ва маънан чарчаб, ҳориган одамлар ётган, ўтирган, турган жойларида ухлаб қолишган эди.

Тонг отар пайтида аллаким тушдами ёки ўнгдами, ҳўнграб йиғлаб юборди. Ёшлик чоғидан бери шўртанг, кўз ёшларининг тамини унутган катта ёшдаги тўпори кишиларнинг йиғиси даҳшатли бўлади.

— Овозингни ўчир-э, лаънаги!

— Вой, хотинга ўхшамай ўл!

— Товушингни ўчир, йўмаса кекирдагингни суғуриб оламан.

— Бола-чақали бўп туриб, кўзининг сийдигини оқизади-я!

— Бу ерда одамлар ухлаб ётибди, у бўлса... уялмайдиам!

Йиғлаган одам бурнини тортиб, кейин қоқиб ташлади-да, жимиб қолди.

Яна орага жимжитлик чўкди. Ҳар тарафдан папирос чўғи йилгиллаб кўринар, бироқ одамлар мум тишлагандек жим ётар эдилар. Ҳаводан ғуж бўлиб ётган эркакларнинг тер ҳиди, тутун иси ва кечаси тушган шабнамнинг хушбўй хиди келар эди.

Қишлоқдаги бир хўроз қичқириб, тонг отганини маълум қилди. Оёқ товушлари ва темирларнинг шақир-шуқури эшитилди.

Қоровуллардан бири паст овоз билан:

— Келаётган ким?— деб бақирди.

Ёш бир йиғит йўталиб, қувноқ овоз билан узоқдан:

— Узимизникилар. Подтелковнинг шерикларига мозор қазигани кетяпмиз,— деб жавоб берди.

Дўкон ичидагиларнинг ҳаммаси бирдан ғимирлаб қолди.

Татарск казак отряди хорунжий Петро Мелехов командаси остида II майда тонг отар пайтида Пономарев қишлоғига етиб келди.

Қишлоқда Чир казаклари ғимирлаб юришар, отларини суғоргани боришар, тўда-тўда бўлиб, қишлоқнинг бир чеккасига кетишар эди. Петро отрядини қишлоқнинг ўртасида тўхтатди-да, отлардан тушишга буйруқ берди. Бир неча киши буларнинг олдига келди.

— Қаёқдан келяпсизлар, казаклар?— деб сўради улардан бири.

— Татарскдан.

— Сал кечикиб келдиларинг... Сизсиз ҳам Подтелковни қўлга туширдик.

— Қаерда улар? Ҳайдаб олиб кетгунларича йўқми?

— Ҳов анави ерда...— деди казак томи нишабли дўконни қўли билан кўрсатиб.

Христоня, Григорий Мелехов яна бир неча одам яқинроқ келишди.

— Энди уларни қаёққа юборишар экан?— деб қизиқсиниб сўради Христоня.

— У дунёга.

— У дунёга? Нима деб акиллаяпсан?— деб Григорий казакнинг шинели этагидан ушлади.

— Сенам акиллайверма, жаноб офицер!— деб ўдағайлаб жавоб берди казак, сўнгра Григорийнинг чангалидан этагини секин чиқариб олди.— Қара, ҳов анави ерда уларга дор қуриб қўйибдилар.— Қазак иккита қуруқ тол орасига қурилган дорни кўрсатди.

— Отларни ҳовлиларга опкириб боғла!— деб буйруқ берди Петро.

* * *

Осмон юзини булут қоплаб олди. Ёмғир томчилаб ёга бошлади. Казаклар ва аёллар тўп-тўп бўлиб қишлоқнинг чеккасига йўл олдилар. Соат 6 да ҳукм ижро этилади деган хабарни эшитган Пономарев

қишлоқ аҳолиси худди қизиқ бир томошага кетаётгандек, дор томон кетмоқда эди. Казак аёллар байрам вақтидагидек ясанган-тусанган, кўплари болаларини етаклаб олган эди. Оломон дор атрофида ва чуқурлиги икки газча келадиган гўр устида гуж бўлиб турар эди. Болалар хандақнинг бир четига уйлиб қўйилган тупроқни босиб юришар; казаклар тўдаланишиб, ижро этиладиган ҳукми қизгин муҳокама қилишарди; аёллар қайғуриб шивирлашар эди.

Ухлайвериб юзи шишиб кетган Попов етиб келди-да, жиддий қиёфада оғзидаги папиросини айлантисиб, қоровулда турган казакларга хириллаб буйруқ берди:

— Халойиқни хандақдан нари ҳайданг! Спиридоновга айтинг, биринчи гуруҳни олиб келсин!— Попов соатига қаради-ю, бир чеккага чиқиб турди ва қоровуллар томонидан орқага сурилган ранг-баранг кийимдаги одамларнинг дор тагидан нари кетиб, уни ярим доира шаклида ўраб олаётганини томоша қилди.

Спиридонов бир неча нафар казак билан тез-тез юриб дўкон томон жўнади. Йўлда унга Петро Мелехов дуч келди.

— Сизнинг қишлоқдан талабкорлар борми?

— Қанақа талабкорлар?

— Ҳукми ижро этишни истаганлар.

— Бунақалар йўқ ва топилмайди ҳам!— деб кескин жавоб берди Петро сўнгра йўлини тўсган Спиридоновни четлаб ўтиб кетди.

Лекин талабкорлар топилиб қолди. Митька Коршунов фуражкеси остидан диккайиб чиқиб турган сочларини кафти билан текислаб, лапанглаганича Петро олдига келди-да, яшил кўзларини қисиб туриб:

— Мен отаман... Нега «йўқ» дейсан. Мен розиман,— деди-ю, кулимсираб ерга қаради:— Менга ўқ бер. Бир обоймагнна ўқим бор.

Митька Коршунов, юзи қаҳри-ғазабдан тиришиб кетган, ранги докадек Андрей Кашулин билан қалмоқ башара Федот Бодовсков талабкор эканликларини билдирдилар.

Улимга маҳкум қилинганларнинг биринчи гуруҳи соқчи казаклар қуршовида дўкон томондан келаверди, гуж бўлиб турган оломон орасида гуриллаган овозлар, шов-шув кўтарилди.

Яланг оёқ, қора мовутдан кенг галифе кийган, чарм камзулининг олди очиқ Подтелков олдинда келарди. У катта оқ оёқларини лойга қаттиқ-қаттиқ босиб дадил юриб келарди, бир пайт сирганиб кетиб, чап қўлини кўтарди-да, мувозанатини сақлаб қолди. Ранги мурдадек оқариб кетган Кривошликов унинг ёнида аранг юриб борарди. Унинг кўзлари ёнар, азоб чекаётгандек, лаблари учиб турарди. У елкасига ташланган шинелини тўғрилаб қўйиб, гўё совқотгандек жунжикиб елкаларини қисиб олган эди. Уларни негадир ечинтиришмаган, аммо қолганлар ички кўйлак-иштонда эдилар. Оёқларини қаттиқ-қаттиқ босиб келаётган Бунчукнинг ёнида майда қадам ташлаб Лагутин келарди. Уларнинг икковлари ҳам оёқ яланг эдилар. Лагутиннинг иштони йиртилган, сийрак жун ўсган сап-сариқ болдири кўриниб турар эди. У уялганидан йиртиқ иштонини ушлаб борар, лаблари титрарди. Бунчук эса соқчиларнинг боши устидан кул ранг булут чулғаб олган уфққа қарарди. У бир нарсани пойлаб тургандек, ўткир, тетик кўзларини зўр бериб очиб-юмар, кенг кафтини очиқ ёқаси ичига суқиб, жун босиб кетган кўкрагини ишқаларди. У гўё эришиб бўлмайдиган, хурсанд қиладиган бир ҳодисани кутаётгандек эди... Баъзилар ўзларини бепарволикка солар, юзлари лоқайд кўринарди: Соч-соқоли оқарган большевик Орлов гурур билан қўлларини силкитиб борар, казакларнинг оёқлари остига тупурар эди; лекин икки-уч кишининг кўзларига шу қадар ғам чўккан, бир ҳолатдаги юзларида шу қадар даҳшат ифодаси бор эдики, ҳатто соқчилар ҳам улардан кўзларини опқочар, тасодифан кўзлари тушиб қолса, юзларини тескари ўгирар эдилар.

Улар тез-тез юриб кетдилар. Подтелков тайганиб кетаётган Кривошликовни суяб олган. Оқ рўмол ўраган аёллар, қизил-кўк тусли фуражка кийган казаклар яқинлашиб келмоқда. Подтелков ер ости-

дан оломонга қараб, беҳаё сўзлар билан овоз чиқариб сўкинади ва ўзига кўз қирини ташлаб турган Лагутиндан сўрайди.

— Ҳа, нима гап?

— Бир неча кун ичида соч-соқолнинг оқариб қобди... Қиров тушганга ўхшайди.

— Оқармай нима қилсин,— дейди Подтелков чуқур хўреиниб; сўнгра энсиз пешонасининг терини артиб гапини такрорлайди:— Бундай яхши кунларни кўрган кишининг албатта соч-соқоли оқаради-да.. Бўри ҳам қафасга тушиб қолса, қариб-қартайиб қолади, мен — инсонман-ку!

Улар жимиб қоладилар. Оломон яқин келиб уларни ўраб олди. Унг томонда соз тупроқли узун қабр кўзга ташланиб турибди. Спиридонов:

— Тўхта!— деб буйруқ беради.

Подтелков бир қадам олға чиқиб, оломоннинг биринчи қаторида турган одамларга ҳорғин кўзларини югуртирди: уларнинг кўпчилиги соқоллари оқарган ёки оқ оралаган кишилар. Фронтдан қайтганлар қаердадир орқада туришиб, виждон азобини чекардилар. Подтелков салқи мўйловларини қимирлатиб қўйиб, паст овозда дона-дона қилиб гапирди:

— Қариялар! Кривошликов билан менга шерикларимизнинг ўлимни қандай қарши олганларини кўришга ижозат беринг. Бизни кейин осарсиз, ҳозир эса дўстларимиз, ўртоқларимизга қараб туриб, руҳан заиф бўлганларга далда беришни истаймиз.

Ўртага шундай бир сукунат чўкдики, фуражка устига тушаётган ёмғирнинг чиртиллагани эшитиларди...

Ясовул Попов қаердадир орқада, тамакидан сарғайиб кетган тишларини иржайтириб кулиб турарди; у эътироз билдирмади; чоллар эса пойма-пой бақиршиб:

— Изн берамиз!

— Майли, томоша қилсинлар!

— Уларни хандақдан нарироққа оборинг!— дедилар.

Кривошликов билан Подтелков оломон турган

жойга қараб юрди, халойиқ уларга йўл очиб кўчанинг икки четига чиқиб турди. Кривошликов билан Подтелков нарироққа бориб туришди, оломон уларни ўраб олди, юзларча мароқли кўзлар уларга тикилди: улар орқалари қабрга ўгирилган қизил гвардиячиларни казаклар нўноқлик билан сафга тизаётганларини томоша қилишди. Подтелковга улар яхши кўриниб турибди. Кривошликов эса гардани қирилмаган бўйнини чўзиб, оёқ учига босиб қарайди.

Бунчук чап томондан учинчи ўринда. У бир оз букчайиб, кўзларини ердан олмай, оғир хўрсинади. Унинг нариёғидаги Лагутин букчайиб кўйлагининг этагини тортиб, иштонининг йиртилган жойини беркитишга уринади, учинчиси — тамбовлик Ванька Болдирев. У таниб бўлмаслик даражада ўзгарган, ҳеч бўлмаса йигирма йиллик қартайган. Подтелков бешинчисининг кимлигини билишга уринади: у Каменскдан шу ерга келгунча ўзи билан мусибатларга ҳам, хурсандчиликларга ҳам шерик бўлиб келган Қазанск станицалик казак Матвей Сакматовни зўрға таниди. Яна икки киши келиб, хандаққа орқа қилиб турди. Петро Лисиков казакларнинг жиғига тегиб кулади, онадан сўкади, жимиб қолган оломонга қараб маҳкам қисган муштарини дўлайтиради. Қорецков миқ этмай туради. Сўнгги кишини қўлда кўтариб келишади. У орқасига эгилиб, ўликниқидек осилиб қолган оёқлари билан ер чизиб келади ва ўзини судраб келаётган казакларга ёпишиб, кўз ёши билан ювилган юзини у ён-бу ён буриб типирчилайди:

— Қўйиб юборинг, биродарлар! Худо ҳурмати учун қўйиб юборинг! Оғайнилар! Азиз биродарлар!.. Нима қиялпсиз?! Мен герман урушида хизматларим учун тўртта крест олганман!.. Бола-чақам бор!.. Ё худо, мен бегуноҳман!.. Вой, нега унақа қиялпсизлар?

Новча атаманди казак тиззаси билан унинг кўкрагига туртиб қабр ёнига турғизиб қўйди. Қаршилиқ кўрсатаётган бу кишини Подтелков энди таниди. Таниди-ю, даҳшатга тушди. Бу ахир жасоратли қизил

гвардиячи , 1910 йилда ҳарбий хизматга кирган мигулинлик казак, георгий крестининг тўрттала даражасиниям олган, кўркам, сариқ мўйловли йигит эди. Уни оёққа турғизиб қўйдилар, бироқ яна йиқилиб тушди; у казакларнинг оёғи остида судралиб, қовжираган лаблари билан уларнинг этикларини, юзига тепган этикларини ўпиб, жон-жаҳди билан:

— Ўлдирманглар! Раҳм этинглар!.. Учта болам бор... қизим бор... садағанг кетайлар!— деб хириллади ва атамани казакнинг тиззасини қучоқлади, аммо казак сапчиб, ўзини четга олди, нағалли этиги билан ўхшатиб унинг қулоғига тепди, қулоғидан тизиллаб қон чиқиб оппоқ ёқаси ичига оқиб туша бошлади.

— Турғизиб қўйсанг-чи!— деб бақирди Спиридонов ғазаб билан.

Уни бир амаллаб кўтариб турғизиб қўйишди-да, ёнидан қочишди. Хандақнинг нариги томонида талабкорлар милтиқларини қўлга олиб шайланиб туришди. Халойиқ «ух» деб юборди-ю, жимиб қолди. Аёллардан бири хунук овоз билан чинқириб юборди.

Бунчук бўз рангли туман билан қопланган осмонга, устида йигирма тўққиз йил саргардон бўлиб юрган маъюс ерга яна бир марта қарагиси келарди. Бошини кўтариб, ўн беш қадам нарида зич бўлиб саф тортган казакларни кўрди: улардан бири, энсиз оқ пешонасига фуражкасининг остидан сочлари тушиб турган казак, катта яшил кўзларини қисиб, олдинга бир оз эгилиб, лабларини қимтиб, Бунчукнинг кўкрагини мўлжалга олган эди. Уқ узилмасдан бурун Бунчукнинг қулоғини чинқирик овози тешиб ўтгудек бўлди, бошини ўгириб қаради: юзига сепкил тошган ёшгина жувон, халойиқ ичидан чиқиб, қишлоққа қараб чопиб кетди, у бир қўлидаги болани бағрига маҳкам босиб олган, иккинчи қўли билан зўр бериб унинг кўзини беркитар эди.

Олдинма-кейин ўт очилгандан кейин, чуқур устида турган саккиз киши қулаб тушгач, ўқ отганлар чуқур тепасига чопиб келишди.

Митька Қоршунов ўзи отган қизил гвардиячининг

сапчиб-сапчиб, ўз елкасини тишлаётганини кўрди-ю; унга қарата яна ўқ узди, сўнгра Андрей Кашулинга қараб:

— Манови шайтоннинг қилган ишини қара, елкасини қон чиққунча тишлаб, хўдди бўридек товуш чиқармай ўлди-я,— деди.

Шундан кейин маҳкум этилганлардан ўн кишини қўндоқлар билан уриб, чуқур ёқасига ҳайдаб келтирдилар...

Иккинчи марта бараварига ўқ узилганидан кейин хотинлар фарёд кўтаришди-ю, халойиқ орасидан чиқиб, туртинишиб, болаларини етаклаб қочишди. Кейин казаклар ҳам тарқала бошлашди. Бу даҳшатли хунрезлик, жси бераётганларнинг бақириси, хириллаши, ўз навбатини кутиб турганларнинг йиғингиси — одамларни қочишга мажбур қилди. Фақат ўлаётганларни кўравериб кўзлари пишиб қолган фронтчилар билан қаҳру ғазабга тўлган чоллардан бир нечтасигина қолди.

Кийим-бошлари ёчиб олинган, яланг оёқ қизил гвардиячиларни кетма-кет олиб келиб турдилар; одам отишга талабкор бўлганлар ўзгариб турар, бараварига ўт очилар, гоҳ-гоҳда яккам-дуккам ўқ овози эшитиларди. Чала ўликларни бир ўқ билан жо-бажо қилишарди. Танаффус вақтида биринчи навбатда отилганлар устига наридан-бери тупроқ тортиб қўйишарди.

Подтелков билан Кривошликов навбат кутиб турган шерикларининг олдига келиб, уларга далда беришга уринар, лекин айтилган сўзлар таъсир қилмас — бир минутдан кейин ҳаётлари банди қирқилган олмадек узилиб кетадиган бу одамларнинг онгини бошқа ҳис-туйғулар қамраб олган эди.

Григорий Мелехов сийраклашиб қолган оломоннинг орасини ёриб ўтиб, қишлоқ томон кетар экан, Подтелковга юзма-юз келиб қолди. Подтелков тисарилиб, кўзларини қисиб қаради:

— Мелехов, сен ҳам шу ердамисан?

Григорийнинг юзи бўзариб кетди-да, тўхтаб:

— Ҳа, шу ердаман, кўриб турибсан-ку,— деди.

— Кўриб турибман...— деб оғзини қийшайтириб

кулди Подтелков. Нафрати қўзғаб, Григорийнинг бўзарган башарасига тикилди.— Нима, ўз биродарларингни отиб ўлдиряпсанми? Айнидингни?.. Вой, сени қара-ю...— шунни деб Григорийга яқин келиб шипшиди:— Демак, сен бизникиларга ҳам, уларга ҳам хизмат этаркансан-да? Қайси бири дурустроқ тўлайди? Улганинг яхши-я!..

— Григорий унинг енгидан ушлаб, бўғилиб сўради:

— Глубокая яқинидаги жанг эсингдами? Офицерларни отганлари эсингдадир... Сен оттирган эдинг! Тўғрими? Энди сенга навбат келди. Кўп диққат бўлма! Сендан бошқа ҳам бировларнинг терисига сомон тиқадиганлар йўқ эмас! Дон совнаркомининг раиси, кунинг битган! Сен ҳароми, казакларни жухудларга соғдинг! Тушундингми? Яна бир гап айтайми?

— Христоня қазаби қайнаб кетган Григорийни қучоқлаб, бир чеккага олиб чиқди.

— Юр, отларнинг олдига борайлик. Кетдик. Бизнинг бу ерда қиладиган ишимиз йўқ. Ё худо, одамларга нима бўлди-я?

— Улар жўнаб кетишди, бироқ Подтелковнинг овозини эшитиб тўхташди. Фронтчилар ва чоллар қуршовида қолган Подтелков эҳтиросли овоз билан бақриб гапирарди:

— Сизлар жоҳил ва кўзи очилмаган одамсизлар! Кўрсизлар! Офицерлар сизларни лақиллатиб, қон қардошларингизни ўлдиришга мажбур қиляпти! Буларни ўлдириш билан қутулиб қоламиз деб ўйлайсизларми? Ҳозир қўлингиз баланд, лекин эртага эса сизларни отиб ўлдиришади! Совет ҳокимияти Бутун Россияда барпо бўлади. Менинг гапларим эсингизда турсин! Сизлар ноҳақ қон тўкяпсизлар! Аҳмоқ одамсизлар!

Бир чол халойиқ орасидан сакраб чиқиб:

— Биз уларни ҳам бир ёқлик қиламиз!— деди.

— Бобо, сиз ҳаммани отиб ўлдиролмайсизлар,— деб кулди Подтелков.— Бутун Россияни дорга тортолмайсизлар. Ўз каллангизга эҳтиёт бўлинг! Кейин аттанг деб юрманг!

— Сен бизга дўқ ураверма!

— Мен дўқ ураётганим йўқ. Мен сизларга йўл-йўриқ кўрсатяпман.

— Сен ўзинг кўрсан, Подтелков! Москва кўзингга парда тутиб қўйган!

Григорий унинг сўзини охиригача эшитмади, отини боғлаб қўйган қўрага қараб чопди. От ўқ товушларини эшитиб безовталаниб турарди. Григорий билан Христоня айилни тортиб, қишлоқдан от чоптириб чиқиб кетдилар, қайрилиб орқаларига ҳам қарамай, тепаликдан ошиб ўтдилар.

Пономарёвда эса ҳамон ўқлар тутун чиқариб варанглар: Вёшенская, Қаргин, Боков, Краснокутск, Милютин казаклари Қазанск, Мигулин, Раздорск, Кумшатск, Бакланов казакларини отиб ўлдирмоқда эдилар.

Хандақ ўликларга тўлди, унинг устига тупроқ тортиб, тепкилаб шиббаладилар. Қора маска кийган икки офицер Подтелков билан Кривошликовни етаклаб, дор тагига олиб келди.

Подтелков мардлик билан мағрур бошини кўтариб, курси устига чиқди, қорача йўғон бўйнидаги ёқасини ечди ва тап тортмай совунланган сиртмоқни бўйнига солди. Кривошликовни ҳам олиб келдилар, офицерлардан бири ёрдамлашиб уни курси устига чиқариб қўйди ва бўйнига сиртмоқ солди.

— Улишдан олдин сўнги сўзимни айтишга рухсат этинг,— деб илтимос қилди Подтелков.

— Айт!

— Сўраймиз!—деб қичқиришди фронтчилар.

Подтелков сийраклашиб қолган халойиқни қўли билан кўрсатиб деди:

— Қаранг, бизнинг ўлишимизни томоша қилишни истаганлар нақадар оз қолди. Виждон азобига учрадилар! Биз меҳнаткаш халқ тарафида туриб, унинг манфаати учун генерал кўппакларга қарши жонимизни аямай жанг қилдик, мана энди келиб-келиб, сизнинг қўлингизда ҳалок бўлдимиз! Аммо биз сиздан гина қилмаймиз!.. Сизлар қаттиқ алдангансизлар! Ахир революцион ҳокимият ўрнатилади, ўшанда ҳақ кимнинг томонида эканини тушуниб оласизлар. Бугун

сиз Тинч Доннинг энг яхши фарзандларини мана шу чоҳга жо қилдингизлар...

Говур-гувур кўтарилиб, Подтелковнинг овози аниқ эшитилмай қолди. Офицерлардан бири бундан фойдаланиб, эпчиллик билан Подтелковнинг оёғи остидаги курсини уриб йиқитди, унинг оғир барваста гавдаси силкиниб кетиб осилиб қолди, оёғи ерга тегди. Сиртмоқ бўйнидан бўғиб, уни юқорига чўзилишга мажбур қилди. У оёғининг учига босиб, бошмалдоғини шибаланган нам ерга тиради-да, ўпкасига ҳаво олди ва қинидан чиқиб кетаётган кўзларини жимиб қолган халойиққа тикиб аста деди:

— Одамни осити ҳам билмайсизлар... Агар сенинг ўрнингда бўлсам, Спиридонов, оёғинг ерга тегмас эди...

Унинг оғзидан тупук кела бошлади. Маскали офицерлар ва улар ёнида турган казаклар шошиб қолишди, унинг кучсизланган оғир, гавдасини курси устига кўтариб қўйишди.

Кривошликовга сўзини тугатишга имкон бермадилар: курси оёғи остидан учиб кетиб, кимдир ташлаб кетган белга тегиб кетди. Қотмадан келган чайир Кривошликов анчагача чайқалиб турди; у гоҳ оёқларини йиғиб ғужанак бўлиб олар, букилган тиззалари иягига тегар, гоҳ оёқларини чўзиб типирчиларди. Подтелковнинг оёғи остидан иккинчи марта курсини олиб ташлаганларида ҳам Кривошликовнинг жони узилмаган, ўлим талвасасида, оғзидан қийшайиб чиқиб қолган қора тилини қимирлатарди. Подтелковнинг оғир гавдаси яна осилиб, чарм камзулининг елкасидаги чоки сўкилиб кетди, яна оёқларининг учи ерга тегиб қолди. Оломон «ух» деб юборди. Баъзилар чўқиниб, тарқала бошладилар. Одамлар шу қадар шошиб қолган эдиларки, бир минутгача ҳамма сеҳрлангандек, қўрқа-писа, Подтелковнинг қорайиб кетган юзига қараб қотиб қолди.

Лекин Подтелков тилсиз бўлиб қолган, сиртмоқ томоғидан хиппа бўғиб олган эди. У фақат кўзларини айлантитар, кўзларидан селдек ёш оқарди, оғзини қийшайтириб, азобини енгиллаштириш учун изтироб билан зўр бериб юқорига чўзиларди.

«Кимдир! белкурак билан ерни қазिश кёраклигини ўйлаб топди. Подтелковнинг оёғи остидаги тупроқни шошиб-пишиб олиб ташлай бошлади, борган сари маҳкумнинг гавдаси пастга тушиб, бўйни борган сари узая борди! Подтелковнинг сочи жингалак боши шилқ этиб орқасига тушиб кетди. Арқон олти пудли оғирлиқни зўрға кўтариб турарди. Арқон дорга боғланган ерида ёғирлаб, лапанглай бошлади, Подтелков ҳам унинг чайқалишига монанд силкинарди. У гўё қотилларга қорайиб кетган юзини ва қайноқ сўлакайни ва кўз ёши оқиб тушиб турган кўкрагини кўрсатиш учун ҳар тарафга айланарди.

XXXI

Мишка Кошевой билан Валет икки кечадан кейингина Каргиндан чиқиб йўлга тушишди. Даштни кўпикдек оппоқ туман қоплаган, дараларда туман паға-паға бўлиб сузиб юрар, жарларда чўкиб ётар, тепаликлар ён бағридан пастга сирғилиб тушар эди. Устларини туман қоплаган тепалар ой нурига чўмган. Кўрпа бўлган майсазорда беданалар сайрарди. Осмондаги ой қамиш, қиёқ ўт босиб кетган ҳовузда очилган нилуфар сингари сузиб юрарди.

Мишка Кошевой билан Валет тонг отгунча йўл юришди. Ҳулкар юлдузининг ранги ўчди. Шудринг туша бошлади. Улар Нижне-Яблоновск хуторига яқинлашдилар. Шу ерда хуторга уч чақирим қолганда тепалик устида казаклар уларни қувиб етди. Олтита отлиқ казак изма-из келаётган эди. Мишка билан Валет ўзларини четга олиб бекинмоқчи бўлишди-ю, лекин ҳали ўт ўсмаган, атроф сутдек ойдин эди. Улар қўлга тушиб қолишди... Икковини изларига ҳайдаб кетишди. Юз саржин жойгача индамай боришди. Кейин бирдан ўқ чиқди. Валетнинг оёғи налишиб, ўз соясидан ҳуркиб кетган отдек ён томонга қараб юриб кетди. У бирдан йиқилиб тушмади, секин ерга ётиб, кўм-кўк шuvoқ ўт устига юзини қўйди.

Мишка эс-ҳушидан айрилиб, беш минутча индамай борди, унинг қулоғи шанғиллар, оёқлари майишар эди. Кейин:

— Нега отмайсизлар, итваччалар? Нега одамни хуноб қиласизлар?— деб сўради.

— Казаклардан бири мулойимлик билан:

— Индамай кетаверсанг-чи,— деди.— Мужикни ўлдирдик, аммо сенга раҳимиз келди. Сен Герман урушида ўн иккинчи полкдадинг?

— Ҳа, ўн иккинчи полкда.

— Яна ўн иккинчи полкда хизмат қиласан. Ҳали ёш йигитсан, аммо бир оз йўлдан адашдинг, майли ҳечқиси йўқ. Сенга даво топамиз.

Мишкани уч кундан кейин Қаргин станицасидаги ҳарбий-дала суди «даволади». Уша кунлари суд икки турли жазо чорасини қўлларди: отиш ва савалаш. Улимга ҳукм қилинганларни кечаси станица ташқарисига олиб чиқиб, Қум қўрғон орқасида гумдон қилар эдилар, тузалишига кўзи етганларни эса майдонда, халойиқнинг кўз ўнгида хипчин билан савар эдилар.

Якшанба кuni майдон ўртасига скамейка қўйилиши билан халойиқ йиғила бошлади. Бутун майдон саҳни, дўконларнинг пештахталари, омборхоналар, уйлар, дўконларнинг томлари одамга тўлди. Биринчи бўлиб, Грачёв қишлоқ попнинг ўғли Александровни калтаклашди. Уни ўтакетган большевик дер эдилар, ишига қараганда отилиши керак эди-ю, лекин отаси яхши ва обрўли поп эди, шу сабабдан, судда попнинг ўғлини йигирма таёқ билан жазолашга қарор қилишди. Александровнинг шимини пастга тушириб, яланғоч ҳолда скамейкага ётқизишди, казаклардан бири оёғи устига ўтирди (қўлларини тахта тагидан ўтказиб боғлаб қўйишган эди), икки казак бир дастадан тол новдасини ушлаб икки томонда туришди. Александровни роса савалашди. У ўрнидан туриб, бир силкинди-да, шимини кўтариб, тўрт томонга таъзим қилди. Отмаганларига у жуда хурсанд эди, шунинг учун таъзим қилиб, ташаккур билдирди:

— Раҳмат, ҳурматли қариялар!

— Ҳечқиси йўқ, соғ бўл!— деб жавоб қилди аллаким.

Майдондагилар бараварига хохолаб кулиб юбо-

ришди, ҳатто сал нарироқдаги омборхонада ўтирган маҳбуслар ҳам жилмайиб қўйишди.

Суд ҳукмига мувофиқ Мишкани ҳам хипчин билан йигирма марта саваладилар. Аммо уят — калтак ейишдан ҳам ёмонроқ эди. Бутун станица — етти яшардан тортиб етмиш ёшигача — ҳамма томоша қилиб турарди. Мишка чалворини кўтарар экан, йиғламоқдан бери бўлиб, ўзини савалаган казакка:

— Бемаънигарчилик,— деди.

— Нега энди?

— Бош ўйлайди, к... жавоб беради. Умр бўйи кишининг боши хижолатдан чиқмайди.

— Ҳечқиси йўқ, уят эсдан чиқиб кетади,— деб уни юпатди казак. Сўнгра жазоланган йигитнинг кўнглини олиш учун:— Аммо мард экансан: икки марта қаттиқ туширдим, додлармикинсан деб ўйлаган эдим, қарасам... йўқ, сени додлатиш мумкин эмас экан. Тунови куни биттасини савалаган эдилар, боёқиш иштонини булғатди. Мазаси йўқ йигит экан,— деди.

Суд ҳукмига мувофиқ Мишкани эртасигаёқ фронтга жўнатдилар.

Валетнинг ўлигини икки кундан кейин топишди: хутор атамани юборган яблоновсклик икки казак саёзгина гўр қазиди-да, анчагача оёқларини осилтириб, папирос чекиб гўр ёқасида ўтиришди.

— Бу томоннинг ери заранг экан, деди улардан бири.

— Тош-метин!

— Сира ҳайдалмаганидан заранг бўб кетган.

— Ҳа-да... йигит яхши ерда, тепаликда ётади... Бу ерда шамол ўйнаб туради, ери қуруқ кунгай экан... Тезда чиримайди.

Улар ўт устида ётган Валетга қараб қўйиб ўринларидан туришди.

— Этигини ечиб оламизми?

— Бўлмаса-чи? Этиги ҳали бут-бутун.

Валетни қабрга христиан қондасига мувофиқ: юзини кун ботар томонга қаратиб ётқизиб, кейин устига қалин қилиб тупроқ тортиб юборишди.

Қабр тупроққа тўлгандан кейин казакларнинг ёшроғи:

— Тепкилаб текислаймизми?— деб сўради.

— Қераги йўқ, шундайлигича қолаверсин,— деб хўрсинди бошқаси.— Тонгла қиёматда Исрофил сурини тортганда гўридан туриш ўнғайроқ бўлади...

Ярим ойдан кейин кичкина гўр устида баргизуб, шувоқ ўт ўсиб чиқди, ёввойи сули бошоқ чиқарди, гўрнинг ёнгинасида сариқ гулли ёввойи ўт, қашқабеда кўкариб, попук чиқарди, жамбил, ихрож ва бошқа ўтлар кўкарди. Кўп ўтмай яқин орадаги қишлоқдан бир чол келиб, қабрнинг бош томонини қазиб, яхшилаб рандаланган эман устун ўрнатди, устунга биби Марьям суратини қоқиб қўйди. Уч бурчакли тахтадан қоронғи кечада биби Марьямнинг маъюс чеҳраси парпираб кўринар, иконанинг остидаги раҳига славян ёзуви билан қора сиёҳда куйидагилар ёзилган эди:

Замона нотинч бўлса, бузилса агар.

Дўстингни ёмонлама, азиз биродар.

Чол кетиб қолди, чўлдаги бу зиёратгоҳ ўзининг мунгли манзараси билан ўтган-кетганларнинг дилларини сиёҳ қиларди.

Май ойида қабр ёнида базғалдоқлар бир-бири билан уришди, ўтларни топтаб «қўнарға» ясашди, теваракдаги кўм-кўк бўлиб ўсиб кетган бугдойиқларни оёқ ости қилиб, макиён, ҳаёт севги ва палапон қолдириш учун жанг қилишди. Орадан кўп вақт ўтмай, қабр ёнида шохлаб кетган шувоқ ўт тагида макиён базғалдоқ тўққизта кул ранг хол-хол тухум қўйди, тухумларини ялтироқ қанотлари остига олиб, баданининг ҳарорати билан иситиб ётди.

ЭСЛАТМА

«Тинч Дон» романининг иккинчи китоби асосан февраль буржуа-демократик революцияси, генерал Корниловнинг монархияни тиклаш йўлида қилган фитнаси, Улуғ Октябрь социалистик революциясининг биринчи кунларида рўй берган тарихий воқеаларга бағишланган, ёзувчи бу китобида 1917 йилнинг охири, 1918 йил бошларида Донда рўй берган контрреволюцион чиқишларга қарши олиб борилган курашни тасвирлайди.

Бу ҳодисаларни бадий шаклда тасвирлаш ғоят мушкул эди, chunki роман ёзилаётган маҳалда конкрет тарихий материал ҳали ҳеч ўрганилмаган, кўпгина муҳим ҳужжатлар эълон қилинмаган, ўша даврни етарли даражада чуқур ойдинлаштирадиган илмий асарлар йўқ эди. Баъзи бир тарихий воқеалар тўғрисида маълумот берувчи тарихий манбалар орасида В. Владимированинг «1917 йилда контрреволюция» («Корнилов фитнаси) деган китобини (М. 1924), «Корнилов қўшини қаерда» деган мақолани кўрсатиб ўтиш мумкин («Известия Ростово-Нахичеванского Совета рабочих и солдатских депутатов» газетасининг 1917 йил 2/15 сентябрь сонида).

Буржуа вақтли матбуотида босилиб чиққан хабарлар ҳам диққатга сазовордир, чунончи: «Генерал Л. Г. Корниловнинг Москвада бўлиши» «Русское слово» газетасининг 1917 йил 15/28 (августдаги сони), «Генерал Корнилов, Деникин ва бошқаларнинг қочиши» «Русское слово» газетасининг 1917 йил 21 ноябрь (4 декабрь сони), шунингдек контрреволюцион ҳаракатнинг собиқ йўлбошчилари бўлган оқ эмигрантларнинг хотираларини кўрсатиш мумкин. Лекин бу хотираларда тарихий ҳолислик йўқ.

Ёзувчи ўз романи устида ишлаётган маҳалда бир-бирига қарама-қарши бўлган бу хилма-хил материалларни танқид кўзи билан кўриб чиқиб, улардан усталик билан фойдаланган.

Ёзиб тугатилмаган «Доншўйина» повестининг айрим парчалари, (ушбу асарлар тўпламининг 2-нчи томига ёзилган эслатмага қаранг) романнинг тўртинчи қисмидаги Корнилов исёни баён қилинган бобларнинг асосий мазмунини ташкил этади, бу боблар сюжет жиҳатидан Григорий Мелеховнинг бошидан кечирган воқеалар билан боғланмайдн. Илгари ёзилган парчалар романга узвий равишда киритилган — романнинг композицияси ва услубини сақлаб қолиш ва асарнинг бутунлиги ҳамда изчиллигини бузмаслик учун ёзувчи илгари ёзган парчаларни қўнт билан қайтадан ишлаб чиққан.

Романнинг тексти, ҳар ҳолда М. А. Шолоховнинг архив манбалари ҳамда мемуарлар билан танишлигини кўрсатади. Баъзи бир ҳужжатлар китоб текстининг муҳим қисмини ташкил этади. Айрим воқеаларнинг тафсилотини, хусусан кенг халқ оммасининг кайфияти, турли ижтимоий гуруҳ ва сиёсий ташкилотларнинг бир-бири билан тўқнаши тўғрисидаги маълумотларни ёзувчи ўша воқеаларда қатнашган кишилар оғзидан эшитиб ёзган.

«Тинч Дон» романининг иккинчи китобида тарихий шахсларга кўп ўрин берилган, булар орасида биз революция томонидан ағдарилган подшолик арбоблари, турли сиёсий партия раҳбарлари, казак қўшин атаманлари, оқгвардиячи генераллар, Дон Қўшин кенгашининг раҳбарлари ва бошқаларни кўрамыз.

Революцион халқ вакиллари бўлган Подтелков, Кривошликов, Шчаденко, Головачев, Минаев, Лагутинларнинг образи ҳам романдаги воқеалар билан чамбарчас боғланган. Романнинг бешинчи қисми асосан бу халқ вакиллариининг қаҳрамонлиқларининг тасвирлашга бағишланган.

Маълумки, Донда совет тузумини ўрнатиш учун курашган Федор Григорьевич Подтелков (1886—1918), Михаил Васильевич Кривошликов (1894—1918), Иван Лагутин революциянинг биринчи кунидан бошлаб оғишмай революция томонига ўтган эдилар бу истеъдодли одамлар Донда контрреволюцияга қарши курашга жуда зўр таъсир кўрсатдилар.

Бу шахслардан Подтелковга романда кўпроқ ўрин берилган.

Федор Григорьевич Подтелков Усть-хопер станицасига қарашли Крутовск хуторида камбағал казак оиласида дунёга келди. Уч ёшга кирганда отадан етим қолиб, бобосининг қарамоғида яшади.

1912 йили Подтелков армия сафига хизматга чақирилди ва гвардия батареясига тайин этилди. Гвардия батареясига энг бўйдор ва бақувват казакларни танлаб олар эдилар. Табиатан

серфаҳм, кескин ва матонатли одам бўлган Подтелков хизмат кўрсатиб взвод урядниги даражасига кўтарилиди, батареяни фронтга жўнатиш вақтида эса у вахмистр эди. Жангда кўрсатган қаҳрамонлиги учун икки георгий крести ва «жасорати учун» медали билан мукофотланди.

Подтелковнинг бутун ҳаёти революцияни қабул қилишга уни тайёрлаб қўйган эди. Улуғ Октябрь революциясида бўлгач, бу фавқулодда қобилиятли одам бутун куч-ғайрати билан меҳнаткаш халққа хизмат қилишга киришди. Подтелков ўз истеъдоди соясида Донда Совет ҳокимиятини ўрнатиш ва мустақамлашда жонбозлик кўрсатган курашчиларнинг биринчи қаторидан ўрин олган. Чунончи, қирқ олти полкдан вакил бўлиб келган фронтчи казакларнинг 1918 йил 10(23) январда Каменскда чақирилган қурултойида Ф. Г. Подтелков ва унинг сафдоши М. В. Кривошликов Дон Ҳарбий-революцион комитети составига кирдилар, Подтелков — бу комитетнинг раиси, Кривошликов — секретари қилиб сайланди.

Подтелков раис бўлиб сайланган куннинг эртасига, бир-талай казаклар йиғилган митингда шундай деган эди: «Оталар, ака-укалар, мен ҳеч бир партиёга аъзо бўлиб ёзилган эмасман, большевик эмасман. Менинг мақсадим адолат ва бутун меҳнаткашларнинг бахти-саодати ҳамда қардошлик иттифоқидир, тоинки, ҳеч қандай зулм, ҳеч қандай қулоқлар, буржуйлар, боёнлар қолмасин, ҳамма эркин ва тўғри ҳаёт кечирсин... Большевиклар мана шу нарсаларни амалга ошириш учун курашаётгани бўлсалар мен айбдорми? Большевиклар — ишчилардир, яъни биз казаклар сингари меҳнаткашлардир. Фақат ишчи-большевиклар биздан кўра онглироқ ва иноқроқдирлар; бизни жаҳолатда асраб келганлар, улар эса шаҳарларда яшаб, ҳаётни бизга қараганда яхшироқ тушуниб олганлар. Бундан чиқди, мен большевикман, аммо большевиклар партиёсига ёзилган эмасман». Езувчи романнинг 5-нчи қисмидаги IX бобда Подтелковнинг нутқини келтирган, бу нутқ М. Корчиннинг «Донда Советлар учун кураш» деган китобида келтирилган Подтелков нутқининг айнан ўзидир. (Ростов Н/Д, 1947, 54 с.)

Дон социалистик республикаси Советларининг 1918 йил 13 апрелда Ростов-на-Донда чақирилган биринчи съезди Подтелковни Дон республикаси Халқ Комиссарлар Советининг раиси қилиб сайлади. Дон республикасининг Марказий Ижроия комитети Г. К. Оржоникидзе бошлиқ фавқулодда мудофаа штаби тузган эди. Подтелков шу штабнинг қарори билан Усь-Медве-

дица билан Усть-Хопер округларига юборилган экспедицияга бошчилик қилди. Романда бу экспедициянинг фожиаи ҳалокати тасвирланган.

Подтелков бошчилигидаги экспедиция фожиясини тасвирлашда М. А. Шолохов бу воқеани ўз кўзи билан кўрган кишиларнинг оғзидан эшитган ҳикоялардан ташқари бир қатор китоб ва мақолалар ҳамда архив материалларидан фойдаланган. Экспедиция аъзоси бўлган, Подтелков отрядини қуролсизлантиришда тасодифан қутулиб қолган сиёсий ходим А. Френкель ўзининг «Подтелков экспедициясининг ҳалокати» деган мақоласида (Известия ЦИК Донской Советской республики и Царицинского штаба Красной Армии» газетаси. 1918 йил 8 июнь № 5) ҳамда «Революция бургутлари» деган китобда (Ростов Н/Д, 1920) да бирталай фактларни келтирган. 1927 йили, М. А. Шолохов ўз романи устида ишлаётган паллада Дан-Делертнинг «Дон ўт ичида» деган китоби босилиб чиқди. Подтелков билан Кривошликовга бағишланган бу асар асосан А. Френкель томонидан келтирилган фактларни баён этади. Аммо бу материаллар етарли эмас эди, ёзувчи Ростов ва Москва архивларида ишлаб, амалдорларнинг ёзишмалари, турли мажлисларнинг протоколлари, ўша паллада тарқатилган революцион хитобномалар билан танишиб чиқди. Ромanning бешинчи қисмидаги XXVII бобда келтирилган Подтелков билан Лагутин ўртасидаги суҳбат ҳам М. Корчинининг «Дон казаклари» деган китобидаги (Ростов-на-Дону, 1949, 112 бет) ҳужжатга жуда мосдир.

Подтелков экспедициясининг иштирокчиларидан Михаил Васильевич Кривошликов Юқори Дон округидаги Ушаков хуторидаги бир темирчи оиласида дунёга келди. У Еландаги икки синфли мактабни «аълочи» бўлиб тугатди. Отаси кўп машаққатлар билан уни «хазина ҳисобига» ўрта қишлоқ хўжалиги ўқув юртига жойлаштирди. (Бу мактаб Новочеркасск яқинидаги Персиановкадан эди). Кривошликов аъло баҳо билан ўқиди, ўқувчиларнинг «Дастлабки қадамлар» деган қўл ёзма журналига муҳаррирлик қилди. Ўқув юртини битиргандан сўнг уни Сальск округига агроном қилиб юбордилар. М. Кривошликов маълумотини ошириш учун Киев савдо-тижорат институтига сиртқи ўқишга кирди, аммо шу орада уруш бошланиб қолди-ю, уни армия сафига чақирдилар. М. Кривошликов Новочеркасскдаги ҳарбий мактаб қошидаги қисқа муддатли курсларни битириб, 1917 йил июнь ойида фронтга жўнади. Отасининг от сотиб олиб беришга қурби етмади (казак армияда ўз оти билан хизмат

қилиши керак эди), шу сабадан Кривошликов 28-нчи Дон казак полкидаги пиёда разведкачилар командири қилиб белгиланди. У фронтдан отасига юборган хатида: «...Дада, офицерлар мендан куляптилар, ростдан ҳам пиёда аскар бўлиб хизмат этиш жуда оғир. Ҳеч бўлмаса хазинадан қарз сўрагин-у от сотиб ол...» деб ёзган эди. Отаси от харид қилиб, фронтга жўнатди. Шундан кейин Кривошликов сотня командири вазифасига белгиланди. Февраль революциясидан сўнг у полк комитети раиси қилиб сайланди. Қўзғолон кўтарган 5-нчи казак дивизияси (28-нчи полк ҳам шу дивизия составида эди) олдиндаги позицияларни ташлаб, Донга жўнади, Каменск станцияси районида жойлашди. Кривошликовнинг Подтелков билан биргаликда олиб борган революцион фаолияти ана шу ерда бошланди.

Ўлими олдида ёзган хати Кривошликовнинг революцион курашчи, матонатли ва мард одам эканлигини яна бир марта тасдиқлайди. У ўз хатида шундай деб ёзган эди: «Дадам, ойим, бобом, бувижоним, Наташа, Ваня ва бошқа қавм-қариндошларга маълум бўлсинки, мен охиригача курашишга жазм қилдим. Бизни алдаб асир қилиб олдилар, энди қуролсизлантириб ўлдириптилар. Аммо сизлар қайғурманг, кўз ёши қилманг. Мен ўляпман, лекин ишонаманки, улар ҳақиқатни ўлдиролмайдилар ва бизнинг чеккан азобларимиз қон билан ювилади... Алвидо. Меҳрибон ўғлингиз Миша. Р. С. Адажон! Ҳамма тиниб-тинчиганидан кейин, менинг қаллигимга хат ёзиб юборинг: Полтава губерниясидаги «Волки» қишлоғида турувчи Степанида Степановна Самойленкога, у билан учрашиш тўғрисидаги ваъдамга вафо қилолмаганимни ёзинг» (И. Горелов. «Подтелков ва Кривошликов» Ростов-на-Дону, 1937).

Ёзувчи бир неча илиқ сўз билан бу мураккаб, нозик шоир табиатли илғор революционер образини ярата билган.

Подтелков билан Кривошликовнинг энг яқин жанговар дўстларидан бири 14-нчи Дон казак полкининг урядниги Иван Лагутин эди.

Петрограддаги Октябрь қўзғолонининг иштирокчиси бўлган ва у ерда жангларда чиниққан бу одам иккинчи чақириқ Советлар Марказий Ижроня Комитети қошидаги казак комитетининг биринчи раиси қилиб сайланди. У Петрограддан Донга келгандан кейин тап тортмай революцион ишни кучайтириб юборди. «Тинч Дон»да Лагутин образи кўп ўрин ишғол қилмайди, аммо революцион ҳаракатнинг иштирокчиси бўлган бу одамнинг образи кишини ишонтирарли ва ҳаққоний суратда тасвирланган.

* * *

«Тинч Дон» романининг иккинчи китоби — «Октябрь» журнаlining 1928 йилда чиққан сонларида (бунинг «Иккинчи китоб» эканлиги кўрсатилмай), бевосита биринчи китобдан кейин босилган (романининг тўртинчи қисми — журналнинг 5 ва 6-нчи сонларида, бешинчи қисми эса — 7,8 ва 9—10 сонларида босилган). Ҳама йил, яъни 1928 йилда «Тинч Дон»нинг тўртинчи қисми «Роман — газета» (17-нчи сони)да босилиб чиққан, лекин бу асар романининг иккинчи китоби эканлиги кўрсатилмаган, «Октябрь арафасида» сарлавҳаси остида нашр этилган. Романининг бешинчи қисми ҳам «Роман газета»нинг 1929 йилги (7-нчи сони)да нашр этилган. Яна аввалгидек унинг «Иккинчи китоб» эканлиги кўрсатилмай, «Туёқ остидаги қон» сарлавҳа остида босилган. «Роман-газета»да эълон этилган «Тинч Дон» романининг бобларига тартиб рақами қўйилмаган, аммо, ҳар бобга ном қўйилган (чунончи: «Офицерлар ертўласида», «Фронт барбод бўлмоқда», «Ҳамкорлар», «Урушиб бўлдилар!», «Ҳалокатли замон», «Ун еттинчи путевка» ва шу кабилар).

Романининг тўртинчи ва бешинчи қисмлари «Московский рабочий» нашриёти томонидан босиб чиқарилди, М. Л. 1929. (Бу асар романининг иккинчи китоби» эканлиги кўрсатилган эди). Ҳшандан бери у биринчи китоб билан бирга қайта-қайта нашр этилди.

«Тинч Дон» романи биринчи, иккинчи китобининг бадий жиҳатдан юксаклиги А. М. Горькийнинг диққатини ўзига жалб этди. 1929 йил ёзида босилиб чиққан «Ишчилар синфи ўз маданият усталарини тарбиялаб етиштиришлари зарур» деган мақоласида А. М. Горький шундай деб ёзган эди: «Фадеев, Шолохов сингари талантлар камдан-кам учрайди. Аммо кўриб турибмиз-ки, ишчилар синфи уларнинг бадий маҳоратларига жуда тўғри баҳо берди (М. Горький, ўттиз томлик асарлар тўплами, 25 т. М. 1953, 44 бет).

МУНДАРИЖА

Иккинчи китоб

Тўртинчи қисм	5
Бешинчи қисм	220
Эслатма	454

На узбекском языке

Михаил Александрович
ШОЛОХОВ

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ, т. 3

Гослитиздат УзССР — Ташкент — 1961

М. Шолоховнинг 1956—1960 йилларда
Гослитиздат нашр қилган 8 томлик асарлар тўпламидан таржима

Редактор *М. Мирзоидова*
Расм А. *Ошейко*
Расмлар редактори *Г. Остапенко*
Техн. редактор *Н. Курилова*
Корректорлар *И. Қобилов, Н. Аҳророва*

Босмахонага берилди 18/VIII 1961 й. Босишга рухсат этилди 17/IX 1961 й.
Формати 84×108/32. Босма л. 14,375. Шартли-босма л. 23.57. Нашр л. 22.9.
Индекс: н/а. Тиражи 30000.
ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 124/60.

ЎзССР Маданият министрлиги Ўзглавиздатнинг 1-босмахонаси, Тошкент.
Хамза кўчаси, 21. 1961 й. Заказ № 1206. Баҳоси 89 т.